

Віктор Горобець

«Волимо царя східного...»

Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава

КРИТИКА

Viktor Horobets

“We Prefer
an Eastern Tsar...”

Ukrainian Hetmanate
and the Russian Dynasty
Before and After
the Treaty of Pereyaslav

Kyiv
2007

Віктор Горобець

«Волимо
царя східного...»

Український Гетьманат
та російська династія
до і після
Переяслава

Київ
2007

У книжці Віктора Горобця детально проаналізовано найскладніший і найсуперечливіший період взаємин Гетьманату та російської династії Романових – від середини XVII ст. до ліквідації української автономії Єкатеріною II. В центрі авторової уваги причини й політико-правове наповнення цих стосунків, логіка міжнародних відносин у Східній Європі, соціально-політичні трансформації всередині Гетьманату, які посутньо впливали на українсько-російську інтеграцію. В монографії ґрунтовно розглянуто українську політику Петра I, що дає змогу реконструювати мотиви політичної переорієнтації гетьмана Івана Мазепи і причини загрози Гетьманату в «післямазепинську» добу. Автор намагається – там, де це дозволяють джерела, – зрозуміти внутрішню мотивацію сторін, сприйняття політичних і соціальних колізій тогочасними елітами.

Рецензенти:

Владислав Верстюк, доктор історичних наук, професор
(Інститут історії України НАН України)

Наталія Яковенко, доктор історичних наук, професор
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Редактор *Роксоляна Свято*

Художник *Ярослав Гаврилюк*

В оформленні обкладинки використано малюнок Тараса Шевченка «Смерть Богдана Хмельницького» (1836–1837)
(Національний музей Тараса Шевченка, Київ)

Книжку підготовано і видано у співпраці з Інститутом Критики та за підтримки Українського Наукового Інституту Гарвардського університету

Дослідження підготовано за підтримки Програми досліджень Східної України ім. Ковальських Канадського інституту українських студій Альбертського університету і завдяки спеціальному гранту Наукового товариства ім. Шевченка в Америці

© Видавництво
«Часопис “Критика”», 2007
© Віктор Горобець, 2007

Зміст

Передмова 9

Частина перша

Переяславська угода 1654 року в аспектах історії, ідеології, дипломатичної риторики та політичних практик

Розділ 1

Русь-Україна та Русь-Московія на початку раннього Нового часу 13

Розділ 2

Політичні цілі та дипломатична риторика московської політики Богдана Хмельницького 22

Розділ 3

Правова форма та політичний зміст угоди з царем 1654 року 39

Розділ 4

Ідеологічні передумови та історичні прецеденти утвердження царської протекції над Україною 46

Частина друга

Українсько-російський союз 1654 року у зовнішніх і внутрішніх випробуваннях

Розділ 5

Міжнародні наслідки Переяславської угоди: перегрупування 1654 року 53

Розділ 6

Зовнішня політика Гетьманату в роки
Першої Північної війни.....65

Розділ 7

Політична дихотомія Москва–Чигирин
у 1656-му – першій половині 1657-го років.....81

Розділ 8

Українсько-російське суперництво
на землях Південно-Східної Білорусі.....92

Розділ 9

Спроби ревізії домовленостей 1654 року:
козацький та московський варіанти.....112

Розділ 10

Зовнішні та внутрішні аспекти
українсько-російського розриву 1658 року.....131

Розділ 11

«Переяславська рада-II»
як спроба реваншу Москви.....159

Розділ 12

Російсько-польсько-кримські змагання
за Україну початку 60-х років XVII ст.....187

Розділ 13

Роль російського чинника в наростанні
політичного протистояння
на Лівобережжі в 1661–1663 роках.....215

Розділ 14

Московський інкорпораційний
проект 1665 року.....234

Розділ 15

Українсько-російська війна 1668 року
та компромісні можливості сторін
при її завершенні.....254

Розділ 16

Політико-правовий та соціокультурний
статус України-Малоросії в системі
російської лояльності.....263

Частина третя

Українська автономія та російський централізм епохи становлення й розбудови імперії

Розділ 17

Політичний вибір гетьмана
Івана Мазепи 1708 року273

Розділ 18

Російська політика щодо України
в «післяполтавську» добу278

Розділ 19

Пьотр I і поширення колегіяльної
реформи в Україні287

Розділ 20

Малоросійська колегія
при владі в Гетьманаті: опозиція
та конформізм старшини306

Розділ 21

Реформування політико-адміністративного
устрою Гетьманату в 1720-х роках337

Розділ 22

Передумови й межі лібералізації
урядової політики Росії щодо української
автономії в другій половині 1720-х –
на початку 1730-х років409

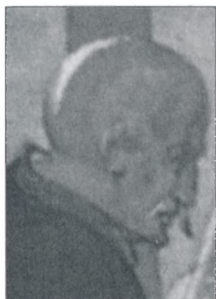
Епілог

Тенденції розвитку взаємин
Гетьманату та російської династії
в 30–60-х роках XVIII ст.421

Висновки431

Показчик445

Передмова

Історія всіх народів чи країн — це великою мірою історія їхньої взаємодії з сусідніми правителями й етносами. Індивідуальні ж особливості кожної ситуації зумовлено лише силою впливу такої взаємодії на іманентні процеси внутрішнього розвитку. В одних випадках цей вплив мінімальний, а в інших він може стати суттєвим чинником корекції. Через відсутність природних ізоляційних бар'єрів і розташування на перетині цивілізацій зв'язок із зовнішнім світом завжди багато важив для України. Віддавна сусідство з Половецьким Степом і Золотою Ордою, Великим князівством Литовським і Кримським ханатом, Річчю Посполитою та Отоманською Портою суттєво впливали на суспільне життя українських земель. А вже з середини XVII ст. чи не найбільше розвиток української історії визначала російська правляча династія.

Як же сталося, що за такий короткий час Росія з маргінального в історії України-Руси чинника перетворилася на один із головних її пріоритетів? Наскільки переяславські домовленості 1654 р. були закономірними, а наскільки випадковими? Чи став «Переяслав» найбільшою політичною помилкою Богдана Хмельницького? А як ні, то чим можна пояснити інкорпораційні реформи Петра I чи Єкатерини II? Це лише деякі з питань, які автор ставив перед собою в процесі дослідження.

Ці проблеми цікавили істориків і раніше. І через тривалість впливу та суспільне значення подій у Переяславі 1654 року історія розвитку українсько-російських відносин раннього Но-

вого часу постійно привертала й далі привертає увагу дослідників. Але чи можна вважати цю наукову тему вичерпаною? Без сумніву, ні. Й справа не лише у вельми небезпечній близькості наукової проблеми до сфери сучасної політики, що раз по раз робить історичну працю заручницею політичної кон'юнктури (і такі факти були не лише в часи тоталітарної держави). Великі труднощі виникають і при спробах з'ясувати логіку розвитку тих складних і багаторівневих подій, встановити справжню мотивацію вчинків тих чи тих історичних персонажів середини XVII–XVIII ст., приховану за типовою для цієї доби дипломатичною чи церковною риторикою, особливим світосприйняттям тощо. Окремою проблемою для дослідника є й джерельне забезпечення наукового аналізу. Адже до наших днів збереглися переважно свідчення російської сторони, а також документи українського походження, адресовані в Москву, — відтак і щирість озвучених там намірів та їхня аргументація викликають сумніви. Іноземні ж спостерігачі фіксували перебіг українсько-російських взаємин досить спорадично.

Тому можемо припускати, що історія переяславських домовленостей гетьмана Богдана Хмельницького з представниками російського царя Алексея Михайловича Романова 1654 року, як і всіх започаткованих тоді історичних колізій, ще довго потребуватиме прискіпливого аналізу істориків та архівознавців.

Предметом цього дослідження є складні взаємини Гетьманату з російською правлячою династією, в контексті політичного розвитку Центрально-Східної Європи та в тісному зв'язку з внутрішніми суспільними процесами.

Автор спробував відійти від спрощеного трактування історичного поступу як боротьби «добрих наших» і «поганих не-наших», а відтак – від ідеалізації перших і засудження других. Усвідомлюємо, що діями обох сторін керували не вроджена шляхетність або підступність, а уявлення про добрий суспільний порядок і власну роль в його становленні. Конфлікти ж виникали тоді, коли ці уявлення починали суперечити одне одному. А те, що місцем конфліктів були, як правило, українські землі, є насправді лише великою прикрістю. Хоча б частину відповідей на sacramентальні запитання *чому* і *як* так сталося містить пропонована книга.

Частина перша

Переяславська
угода 1654 року
в аспектах історії,
ідеології, дипломатичної
риторики та політичних
практик

Розділ 1

Русь-Україна та Русь-Московія на початку раннього Нового часу

В історії України та Росії період XVII–XVIII століть – доба, яку в науковій літературі традиційно називають раннім Новим часом – позначено численними внутрішніми та зовнішніми колізіями, важливими нововведеннями та змінами. І для України, і для Росії це час самоусвідомлення та пошуку свого місця серед інших народів тогочасної Європи. Здебільшого це період жорстких конфліктів і кровопролитних війн. Але це також і час народження Європи, подолання середньовічних забобонів і мракобісся, утвердження ідеалів гуманізму та Просвітництва.

Досить динамічним був тоді й розвиток – а точніше, генеза й розвиток – українсько-російських відносин. Якщо на початку XVII ст. між українцями та росіянами¹ існували лише епізодичні контакти, переважно на ґрунті релігії, то на середину – другу половину XVIII ст. українське суспільство було вже соціальною одиницею, тісно інтегрованою в загальноімперські структури. Одиницею, яка активно взаємодіяла

¹ Назви обох етносів умовні, адже в тогочасних джерелах етноніми були іншими, часто багатоваріантними та нестійкими в часі. Скажімо, предків сучасних українців на початку раннього Нового часу в чужоземних та вітчизняних джерелах називали «руськими», «русинами», «черкасами», «козаками» й навіть «білорусами». Крім того, існувала практика регіональної ідентифікації, що підмінювала ідентифікацію етнічну. Щось подібне можна сказати й про назви та самоназви тогочасних мешканців Московської/Руської держави.

з російським етносом у сфері політики, культури, соціальних відносин, але водночас не лише зазнавала впливу, а й сама активно впливала на розвиток російського суспільства.

Амбівалентні взаємини Війська Запорозького та російської династії в XVI – першій половині XVII ст.

Початок регулярних контактів української людності з російською, за спостереженнями дослідників, було зумовлено активізацією запорозького козацтва. Вже на початку XVI ст. стихія козацької вольниці дійшла й до межиріччя Сіверського Дінця та Дону, де в той час формувалося донське козацтво під протекторатом московського царя². Швидке зростання чисельності та, як наслідок, стрімкий злет зовнішньополітичної активності українських козаків (передусім у так званому «Дикому Полі», де проходила межа між християнською та мусульманською, осілою та кочовою цивілізаціями) значно розширили й поглибили українсько-російські відносини, від самого початку позначені амбівалентністю. Скажімо, українське козацтво активно діяло в антимосковських акціях у союзі з татарами, налагоджуючи водночас контакти в протилежному напрямку (військова співпраця з московською правлячою династією була опосередкована, адже свої дії українські козаки узгоджували з донським козацтвом). Антимосковські акції українського козацтва були типові для першої половини XVI ст. (скажімо, спільні з кримчакми походи Остафія Дашковича 1515 чи 1521 років), а суголосні московським інтересам антитатарські – для 50–80-х рр. XVI ст.

Десь так само амбівалентним був інший етнополітичний вузол Центрально-Східної Європи початку раннього Нового часу – козацько-польсько-московський. З одного боку, українське козацтво брало участь у війнах Речі Посполитої з Московською державою другої половини XVI ст., у походах Самозванців на Москву в так звані «смутні часи» по-

² Див.: В.Брехуненко, *Стосунки українського козацтва з Доном в XVI – середині XVII ст.*, Київ-Запоріжжя, 1998, с. 74–82.

чатку XVII ст., а згодом – і в змаганнях польського королевича Владислава за московський трон. З іншого ж боку, ще вкінці XVI ст., в роки козацьких війн на українських землях, керівництво повсталих робить спроби налагодити контакти з офіційною Москвою, пропонуючи цареві свої військові послуги³. З подібними пропозиціями козацтво, очолюване гетьманом Петром Сагайдачним, звертається 1620 року до уряду першого російського царя з династії Романових – Михайла Фьодоровича⁴.

Та, попри засвідчену в зверненнях готовність козацтва «ему, великому государю, служить головами своїми попередньому, як оне служили прежним великим російським государем»⁵, не варто перебільшувати політичну силу таких заяв і надавати їм особливої ваги, як це було під час урочистих святкування 300-ліття «возз'єднання України з Росією». Адже ще Кшиштоф Косинський, пропонуючи від імені козацтва свою службу московському цареві Борису Годунову, інформував свого адресата, що з козаків, готових на цю службу, «одні хочуть йти до царя християнського до землі угорської, а інші до короля шведського»⁶. А Петро Сагайдачний, як відомо, ще незадовго до того, перебуваючи на службі в польського монарха, здійснив гучний військовий похід на Москву⁷. Крім того,

³ Див.: С.Леп'явко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернігів, 1996, с. 60.

⁴ Див.: *Запис в Посольському приказі про прийом в Москві посланців запорозького гетьмана П. Сагайдачного, які повідомили про бажання Війська Запорозького служити російському уряду (1620 р., лютого 26)*, *Російський державний архів давніх актів в г. Москва (далі – РГАДА)*, ф. 124, 1620 р., б/н., л. 1–5; *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах*, т. 1, М., 1953, с. 3–5; *Документи російських архівів з історії України*, т. 1, Львів, 1991, с. 246–247.

⁵ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 1, с. 3.

⁶ С.Леп'явко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні...*, с. 60.

⁷ Див.: *Чолобитна калузького духовенства й посадських людей із викладом подробиць штурму Калуги військом гетьмана П. Сагайдачного (червень 1619 р.)*, РГАДА, ф. 210, Влад. стовп., ствб. 7, л. 98–99. Про певні тенденції розвитку взаємин українського козацтва з російською владою можна дізнатися і з таких джерел: *Допит запорозьких козаків, узятих у полон під Олонцем, про походи на російські міста (1614 р., травень)*, РГАДА, ф. 210, дод. стол, столб. 8, стовп. 2, л. 14, 15, 22, 30, 35;

дослідники політичної біографії цього гетьмана переконливо доводять, що він відправив посольство до Москви не так заради далекосяжної військово-політичної співпраці з царем, як для швидкого отримання політичних дивідендів у відносинах із польським королем, адже після Ростаविцької угоди Військо Запорозьке втратило в них ініціативу. Отож в умовах початку 1620-х років саме бажання зміцнити політичний авторитет Війська Запорозького через активізацію зовнішньополітичної діяльності стало вирішальним аргументом при налагодженні контактів козацтва з царем⁸. Прикметно, що, як і в часи Криштофа Косинського, Військо Запорозьке в зовнішньополітичній сфері мало альтернативи до московського напрямку: коли козацьке посольство рушило до Москви, гетьмана Сагайдачного відвідали посланці німецького імператора, закликаючи того прислужитися Священній Римській імперії⁹.

Та вже з кінця XVI ст. українсько-російські взаємини набувають якісно нового характеру. Й поза всякими сумнівами, визначальними для інтенсифікації українсько-російських відносин стали Люблінська унія 1569 р. та ще більшою мірою Берестейська церковна унія 1596 р. В першій із них було проголошено союз Корони Польської та Великого князівства Литовського, що й дало початок Речі Посполитій. Крім Галичини та Західного Поділля, які віддавна належали польським королям, до її складу ввійшли й решта українських земель, що перед тим були в складі Великого князівства Литовського. Друга ж унія задекларувала об'єднання Греко-Православної та Римо-Католицької церков, а також підпорядкування першої Римській курії.

Польсько-Литовська республіка (Річ Посполита) у XVI ст. була «республікою шляхти» й фактично не розрізняла своїх представників за етнічним походженням або релігійною

Грамота царя Міхаїла Фьодоровича кримському хану Джанібек-Гереву про розгром військом князя І. Ф. Хованського «черкас», які прийшли на заклик польського короля й грабували на дорозі в Крим послів і посланців (1617 р., червень), РГАДА, ф. 123, оп. 1, 1617 р., дело 2, л. 1–3.

⁸ П. Сас. *Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р.* [у кн.:] Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. Збірник наукових праць, К., 2003, с. 25–65.

⁹ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 7, К., 1995, с. 386.

приналежністю (римо-католицькою, протестантською чи православною). Шляхта як повноправний народ Речі Посполитої користалася своїм винятковим правом політичної репрезентації на території всієї держави. А тому ідентифікація української знаті як *gente ruthenus, natione polonus* була цілком природна й, крім того, давала перспективи для розвитку. Втім, нова Польсько-Литовська держава перетворила українські землі в периферію володінь Корони Польської, позбавивши частину напівпривілейованих соціальних верств і прошарків українського (в тогочасній лексиці *руського*) суспільства раніше закріплених за ними прав і вольностей. А це створило передумови для системної кризи нового державного утворення.

З другої половини 1620–30-х років, коли козацтво вже усвідомлює себе окремою соціальною верствою, покликаною захищати релігійні та національні інтереси українського населення, принципово змінюється й ставлення до Москви та правлячої московської династії. Суттєво поживляються українсько-російські контакти в часи збройних протистоянь козацтва та Речі Посполитої впродовж 20–30-х років XVII ст. Після поразки козацьких повстань в Україні, як і після кожного суттєвого скорочення реєстрового війська, частина так званих «випищиків» (людей, яким не дозволили перебувати на військовій службі в короля) тікає від переслідувань і репресій з боку польських каральних військ і шукає лицарського хліба в сусідніх правителів, у тому числі (чи навіть передусім), у православного московського государя. Як правило, втікачі рушали або на Дон, на землі вольностей Війська Донського, або на прикордонні з Диким Полем малозаселені провінції Російської держави, що потребували захисту від татарських орд¹⁰.

¹⁰ Див.: *Відписка севських воевод П. Вовйкова і Н. Власєва до Розрядного приказу про підготовку запорозькими козаками за підтримки донських козаків повстання проти Польщі, а також про намір у випадку поразки перейти у російське підданство (1625 р., липня 6)*, РГАДА, ф. 120, Новгород. ствп., ствп. 8, л. 146–149; або *Відписки путивльських воевод А. Головіна та І. Єсінова про збройні сутички запорозьких козаків з поляками, прихід до них на допомогу 30 тис. кримських татар, а також про перехід частини козаків, яким «відмовлено у козацтві», на російську службу (1625 р., жовтня 25 – грудня 14)*, РГАДА, ф. 120, Приказ. ствп., ствп.

Українсько-російські церковні контакти та їхня суть

Не менш серйозними були й наслідки проголошеної в Бересті 1596 року церковної унії. Цьому передувало, як пише Зенон Когут, наростання інтелектуальної загрози для православного українського населення як з боку католицької контрреформації, так і від протестантів у другій половині XVI ст.¹¹. Адже, за панівним переконанням тодішньої польської еліти, озвученим єзуїтським ідеологом Пйотром Скаргою, конфесійна єдність була необхідною умовою політичної єдності. Східне ж православ'я вважали не лише хибним, а й шкідливим для держави¹². Посилення політичного тиску, а також піднесення польської культури спричинилося до того, що частина православної української шляхти відмовлялася від батьківської віри, переймала польську культуру та мову, наvertsалася до католицизму. Церковну ж унію варто розглядати як спробу пригальмувати ці негативні (з точки зору українського суспільства) процеси. Унія бралася визначити руську ідентичність у такий спосіб, який був би прийнятним і для політичної, і для соціальної та культурної структури Речі Посполитої¹³.

Проте об'єднання Східної та Західної церков, покликане, за задумами її ідеологів із вищого православного кліру, ліквідувати міжконфесійні суперечності як в Україні, так і в усій

2518, л. 108, 112, 138, 181; або *Відписка севського воєводи С. Стрешнєва до Розрядного приказу про перехід з України в Росію з сім'ями учасників повстань 1630 р. Г. Рубчинського та К. Ігнатова з сім'ями, які повідомили про намір козаків у випадку поразки повстання піти на Дон і перейти у підданство царя (1631 р., липня 4)*, РГАДА, ф. 210, Прикл. ствп. ствп. 40, л. 227–234.

¹¹ Див.: Z.Kohut, *The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture*, готується до друку в CIUS Press.

¹² Див.: J.Tazbir, *A State Without Stakes: Polish Religious Toleration in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New York, 1973; W.Weintraub, *Tolerance and Intolerance in Old Poland* [in:] *Canadian Slavonic Papers* 13, 1971, nr. 1, p. 21–44.

¹³ Z.Kohut, *The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture*.

Речі Посполитій, лише поглибило їх, а крім того, посилило конфронтацію та серйозно послабило позиції православ'я. В умовах загостреного протистояння суспільства Річ Посполита на початку XVII ст. фактично перетворилася на спільноту римо-католицької шляхти, належної до польської культури. Політична шляхетська нація мала бути католицькою за віросповіданням і польською за культурною приналежністю¹⁴.

В таких умовах представники вищих церковних кіл України стали першими, хто подивився в бік Москви з надією отримати від православного царя моральну та політичну підтримку при конфліктах із польською елітою. Безперечно, найвідомішим документом у цьому контексті є звернення київського митрополита Йова Борецького до царя Міхаїла Фьодоровича від 3 вересня (за новим стилем) 1624 р., з проханням допомогти в боротьбі з унією та католицизмом. Шукаючи зовнішньої опори для своєї віри, київський митрополит у листі обґрунтував ідею релігійної та кровної спорідненості й навіть єдності обох частин Русі. Як вважає Сергій Плохій, саме Борецький уперше назвав українців-малоросіян молодшими, а московітів-великоросів – старшими братами, які, попри різницю в «статусі», все ж становлять одну родину¹⁵.

Як і східні православні ієрархи, що проживали на підвладних турецькому султанові територіях, українське духовенство, перебуваючи на землях польського короля, звертається до російського царя по допомогу. Йдеться передусім про поліпшення їхнього матеріального становища, підірваного внаслідок протистояння з греко-католиками (уніятами), а також про отримання коштів на побудову та утримання шкіл і колегій¹⁶.

¹⁴ Див.: D.Frick, *Meletij Smotryc'kyj*, Cambridge, MA, 1995, p. 232–234.

¹⁵ Див.: S.Płochij, *Między Rusią a Sarmacją: «unarodowienie» Kozaczyzny ukraińskiej w XVII-XVIII w.* [w:] *Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, Lublin, 2000, s. 161–162.

¹⁶ Див.: *Лист Перемишльського єпископа Ісайї Копинського патріарху Філарету про переслідування православної релігії в Україні і про відправлення ним до Москви ченця Лубенського Мгарського монастиря Гедеона 1622 р., грудня 4, РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1622 р., дело 1, л. 6–7; Чолобитна Київського митрополита Іова Борецького царю Міхаїлу Фьодоровичу з проханням надати підтримку православному насе-*

Бурхливий розвиток освіти на українських землях, жваві контакти освіченого українського духовенства з провідними європейськими науковими центрами, добре знання греки та латини серед київських ченців породжують ще одну форму сусідських контактів – поїздки українських науковців-монахів у Москву для виправлення тамтешніх богослужбених книг, заснування шкіл і училищ при російських монастирях¹⁷. Одним із перших на запрошення царя Міхаїла Фьодоровича та патріярха Філарета ще в 1624 р. в Москву перебирається ієромонах Памво Беринда. В наступні десятиліття

ленню в Україні в його боротьбі з унією і католицизмом 1624 р., серпня 24, РГАДА, ф. 124, 1624 р., дело 2, л. 1–2; Лист Київського православного братства думному дяку І. Т. Грамотіну про клопотання перед царем стосовно виділення коштів на побудову церкви 1625 р., квітня 10, РГАДА, ф. 124, 1625 р., дело 2, л. 1–9; Лист членів Київського православного братства царю Міхаїлу Фьодоровичу з проханням про грошову субсидію на утримання церкви і братської школи в Києві 1626 р., січня 17, РГАДА, ф. 124, оп. 3, дело 16, л. 1–2; Лист Львівського єпископа Ієремії Тисаровського й ігумена Заплатинського царю Міхаїлу Фьодоровичу з подякою за надання грошової допомоги на будівництво монастиря Св. Зосими і Саврасія з проханням про надання ікон 1626 р., лютого 2, РГАДА, ф. 52, оп. 1, 1626 р., дело 4, л. 10; Лист ігумена Оверуцького Успенського монастиря Філарета Кизаревича царю Міхаїлу Фьодоровичу з проханням про надання матеріальної допомоги монастирю, розореному уніятами 1628 р., січня 17, РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1628 р., дело 1, л. 21–22; Жалувана грамота царя Міхаїла Фьодоровича і патріярха Філарета Києво-Печерському монастирю з дозволом ченцям періодично приїздити до Москви за грошовою допомогою для цього монастиря 1628 р., червня 26, РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1628 р., дело 1, л. 50–53; Грамота Московського патріярха Філарета Київському митрополиту Іову Борецькому про відправку до нього з Путивля лікаря Іаврила, а також про надання коштів на будівництво 2-х бокових вітарів Введенської церкви 1630 р., квітня 25, РГАДА, ф. 124, 1630 р., дело 1, л. 67–68; Лист ченців Київського Богоявленського монастиря царю Міхаїлу Фьодоровичу з проханням прислати ікони, священницьке вбрання і книги для богослужіння для монастирської церкви і про надання допомоги Греко-слов'янському училищу в Києві 1640 р., січня 29, РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1640 р., дело 1, л. 27–31 тощо.

¹⁷ Див.: Лист Київського митрополита Йова Борецького царю Міхаїлу Фьодоровичу і патріярху Філарету про відправлення в Росію ієромонаха Памви Беринди для виправлення церковних книг 1624 р., вересня 1, РГАДА, ф. 124, 1624 р., дело 5, л. 1–2.

така практика стає звичною та сприяє культурній взаємодії України та Росії.

Дослідники слушно зауважують, що деякі політико-культурні передумови (зокрема, потреба українського духовенства відповісти на виклик католицької контрреформації в Речі Посполитій) жорстко визначали відносини українського духовенства з російською правлячою елітою, в яких найбільше було помітно ознаки такої культурної інтеграції¹⁸. Адже на початок XVII ст. православне відродження могло знайти підтримку лише в московській династії. Вона керувала хоч і відсталою в культурному, та найпотужнішою у військово-політичному сенсі державою. Плекаючи ідею відродження православного слов'янського світу (*Slavia Orthodoxa*), православні церковні діячі України – як, скажімо, Мелетій Смотрицький – прагнули збагатити Російську державу вченістю, виплеканою в протидії до католицизму та протестантизму, й створити підґрунтя для відродження православ'я в усьому слов'янському світі та в православній Молдавії¹⁹.

¹⁸ Такий стан справ адекватно віддзеркалює назва одного з найфундаментальніших досліджень цієї проблеми кінця XIX століття: В.Ейнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича*, М., 1899.

¹⁹ Див.: D. Frick, *Meletij Smotryc'kyj*, Cambridge, MA, 1995, p. 238.

Розділ 2

Політичні цілі та дипломатична риторика московської політики Богдана Хмельницького

Українська революція, розпочата взимку 1648 р. козацьким повстанням на Запорозькій Січі, невдовзі втягнула всі суспільні верстви та соціальні групи тогочасного українського суспільства, а завершилася появою на політичній мапі Європи нового державного утворення – Української козацької держави (Війська Запорозького). Її виникнення спричинило принципові зміни в міжнародній ситуації регіону. Україна, донедавна лише об'єкт регіональної політики, стає її важливим суб'єктом.

Нагальна потреба в пошуку союзників для боротьби з Річчю Посполитою та забезпечення гарантій на існування нової держави стимулюють надактивну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. Як писав польський дослідник Людвік Кубаля, «здається, не було й дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів та посланців і не посилав своїх»²⁰.

Із перших місяців визвольних змагань дуже важливіми в зовнішній політиці гетьманського уряду стають контакти з Москвою. Розвиток визвольної боротьби, еволюція її програмових завдань, як і зміна міжнародної ситуації регіону, істотно вплинули на московську політику Богдана Хмельницького. Та в цей час саме відносини з царським урядом ста-

²⁰ Цит. вид.: В.Липинський, *Україна на переломі: 1657–1659 (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті)*, Київ–Відень, 1920, с. 22.

ють пріоритетним напрямом діяльності гетьманської адміністрації й до певної міри визначають зовнішню політику Чигиринського загалом.

Щоб «ляхам і нам паном і царем был...»: взаємини Війська Запорозького з Московією на початку визвольних змагань

Українсько-російські контакти на високому політичному рівні започаткував відомий в історичній літературі лист гетьмана Хмельницького до московського царя Алексея Михайловича від 8 (18) червня 1648 р. Цей документ неодноразово аналізували в різних дослідженнях, а трактували його неоднозначно. Скажімо, Микола Петровський припустив, що листом до Москви гетьман хотів розпочати переговори про приєднання України до Росії²¹. Цю тезу в умовах панівної в советській історіографії ідеї «возз'єднання України та Росії» («освяченої», до того ж, відповідними постановами ідеологічних органів СРСР) розвинули советські історики. Вона стала одним із наріжних каменів згаданої концепції, доказом, що Хмельницький справді хотів «возз'єднати» Україну з Росією в єдиній державі вже на першому етапі повстання.

Чи не єдиним винятком стала позиція Івана Крип'якевича. Історик вважав, що лист був спробою переконати Алексея Михайловича надати військову допомогу українській армії та заохотити царя до боротьби за польський трон, вакантний після смерті короля Владислава IV²². Власне, Іван

²¹ М.Петровський, *Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)*, К., АН УРСР, 1940, с. 55–58.

²² І. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький*, Львів, 1990, с. 265. Єдине, в чому науковець мусив поступитися (вочевидь, під тиском відповідних ідеологічних структур) – в тлумаченні цитати «предвічне пророчество [...] што все в руках его святоє милости», що, як він пише, могла натякати «на можливість приєднання України до Росії. Не виключено, що перед Хмельницьким і його сподвижниками виник такий план, але поки що вони не вис-

Крип'якевич повторив Дмитрія Іловайського та М. Кордубу²³, чії погляди знайшли прибічників в історіографії вже на початку 1990-х рр.²⁴

Свідчення джерел, як і реконструкція хронології та логіки подій середини 1648 р., переконують у більшій вірогідності другої позиції. Справді, влітку 1647 р. царський уряд уклав із Варшавою оборонний союз проти татар. Із початком козацького повстання та появою на українських землях союзника повстанців – Ногайської Орди – польське керівництво активно налагоджує контакти з прикордонними московськими воєводами, закликаючи їх виконувати союзницькі зобов'язання й надати військову допомогу в боротьбі проти Хмельницького й татар²⁵.

Отримавши від польських урядовців потрібну інформацію, царський уряд 16 (26) лютого 1648 р. наказав хотмизькому воєводі князеві С. Волховському готуватися до можливого нападу ординців. У квітні мобілізацію розпочали в прикордонних із Україною повітах, а в другій половині травня царський уряд віддав наказ С. Волховському та севському воєводі З. Леонтєву рушати в похід. Достовірну інформацію про наміри царя гетьман отримав із перехопленого листа князя Алексея Трубецького до брацлавського воєводи Речі Посполитої Адама Кисіля. Хмельницький, прагнучи дезавувувати негативні наслідки антикозацької кампанії з польського боку та запобігти московському втручання в конфлікт, повідомляв у листі до Алексея Михайловича, переданому гінцем Трубецького, про причини повстання, змальовував успіхи козаків у боях, ставив питання про військову допомогу повстанцям (акцентуючи на «одновірності» козаків і

ловлювали його, а захоували за фразами про містичне «пророцтво». Там само.

²³ Д.Иловайский, *История России*, М., 1905, т. 5, с. 84; М.Кордуба, *Борьба за польський престіл по смерті Володислава IV* [у кн.:] Жерела до історії України-Руси, т. 12, Львів, 1911, с. 10.

²⁴ Див.: В.А.Смолій, В.С.Степанков, *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет*, [цит. 2 вид.:] К., Либідь, 1995, с. 101–103; В.Горобець. *Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.*, К., 1995, с. 4.

²⁵ *Акты ЮЗР*, т. 3, СПб., 1861, с. 188.

московських людей) і висловлював побажання бачити «православного християнського» монарха на вакантному польському престолі²⁶.

Про наміри гетьмана йти разом із Військом Запорозьким у підданство до царя нічого не сказано й у листі Богдана Хмельницького до севського воєводи Леонтєва від 8 (18) червня 1648 р. Тут ішлося лише про прихильне ставлення української сторони до Алексея Михайловича²⁷.

Десь за місяць, 11 (21) липня, в листі до путивльського воєводи Плещеева Хмельницький знову нагадує про бажання, щоб московський монарх «ляхом і нам паном і царем был»²⁸.

Інакше й не могло бути, адже політичні вимоги повстанців у цей час не виходили за межі «політики козацького автономізму», як визначив її Вячеслав Липинський. Козаки не прагнули повного розриву з Річчю Посполитою. Йшлося радше про можливість автономного функціонування Війська Запорозького на землях, які традиційно були ареалом розселення українського козацтва, а також про гарантії вільного віросповідання «руському» народові під Коронаю Польською.

Що ж до висловленої в листі готовності «всім Войском Запорозьким услужить вашой царской велможности...»²⁹, йдеться тут про звичну для козацтва – як окремої військово-політичної організації – практику шукання «рицарського хліба» на службі в іноземних правителів. І в цьому контексті чи не найпромовистішим є укладення ще наприкінці XVI ст. квазідоговору між козацтвом і представником Священної Римської імперії про піддансько-службові відносини з імператором Рудольфом II – відносини, які в історіографії назвали спрощеним умовним підданством³⁰.

Тимчасом через бурхливий розвиток визвольної боротьби ідеї «козацького автономізму» набувають нового змісту. Влітку 1648 р. козаки домагаються автономії не лише для Подніпров'я, а й для Правобережної України – по річку Го-

²⁶ Там само, с. 207–208.

²⁷ Там само, с. 208.

²⁸ Там само, с. 228.

²⁹ Там само.

³⁰ Див.: П.Сас, *Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)*, К., Либідь, 1998, с. 135–138.

ринь і місто Володимир. У вересні цього ж року джерела вперше фіксують наміри Богдана Хмельницького «відняти польські володіння до Вісли»³¹. Переможне для козаків протистояння з військами Речі Посполитої у 1648 р., урочистий в'їзд гетьмана до давньої княжої столиці Києва, його розмови з найвищим православним духовенством, київською інтелігенцією, єрусалимським патріархом Паїсієм – усе це створило умови для переосмислення результатів і завдань визвольної боротьби. Цей процес завершився вже в лютому 1649 р., коли було вироблено нові для української суспільно-політичної думки вимоги про розбудову не залежної від Речі Посполитої Української козацької держави.

Очевидно, саме під впливом розмов із патріархом Паїсієм, який наразі прямував до Москви й назагал підтримував тісні контакти з московськими духовними та світськими властями, в Богдана Хмельницького та його оточення вперше виникає ідея використати московську допомогу в боротьбі з Річчю Посполитою³². Зрештою, вже після розмов із вселенським патріархом – який, до речі, високо цінував заслуги Хмельницького в захисті православної віри, титулував його «князем Русі» й, може, навіть коронував того на Руське князівство³³, але не симпатизував союзницьким взаєминам України з Кри-

³¹ В. Степанков, *Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648–1676)* [у кн.:] Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку, Черкаси, 1992, С. 31.

³² Цю історичну подію, що стала початком тісної співпраці гетьманського уряду зі східними православними ієрархами, в історіографії досі трактують по-різному. Зокрема, точно невідомо, хто пропонував залучити російську династію до розв'язання українсько-польського конфлікту, а хто реалізував її або дбав про належні умови для її реалізації. Вірогідно, що на початку 1649 р. такі ініціативи виникали в середовищі грецького духовенства, пізніше ж гетьман Хмельницький із найближчим оточенням намагалися скористатися впливом і зв'язками східних ієрархів при московському дворі, аби досягнути власних політичних і військово-стратегічних цілей.

³³ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 2, М., 1954, с. 118–120; І. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький...*, с. 226; С. Плохій, *Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні* [у кн.:] *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*, т. 3, К., 1994, с. 98.

мом, – гетьман відряджає до Москви свого посла полковника Силуяна Мужилівського³⁴.

У джерелах, на жаль, нема достовірної інформації про мету посольства Мужилівського. Наприкінці січня 1649 р. Паїсій у розмовах із московським монархом так сформулював пропозиції Хмельницького: «И он де, Хмельнитцкой, велел ему бити челом царскому величеству, чтоб государь пожаловал велел ево, Хмельнитцкого, и все Войско Запорожское приняти под свою государскую высокую руку...»³⁵.

Згідно з нормами придворного етикету Московської держави, Мужилівський не міг вести переговори безпосередньо з Алексеем Михайловичем. Український посол зумів лише передати цареві записку, де стисло інформував про причини й перші кроки визвольної боротьби, а крім того, просив військової допомоги в боротьбі з Польщею³⁶. Про підданство Війська Запорозького в записці не йшлося³⁷.

Не можемо погодитися з Миколою Петровським, що Мужилівський нібито не наважився листовно викласти цю вкрай делікатну справу, побоюючись її розголосу, а відтак і негативних наслідків для українсько-польських взаємин. Зрештою, прохання надати військову допомогу для боротьби з Польщею було теж доволі «крамольним», але ця обставина не завадила послові викласти його в записці. А те, що в ній нема жодної інформації про підданство Війська Запорозького цареві, можна пояснити тим, що Хмельницький міг і не доручати цього питання своєму послові.

Крім того, в сучасних дослідників нема доказів, що українське керівництво планувало на кінець грудня 1648 р. – час, коли Паїсія та Мужилівського відряджали до Москви, – повністю розірвати відносини з Варшавою. Навпаки,

³⁴ Вибір кандидатури посла був дуже вдалим: Силуян Мужилівський був сином відомого богослова Андрія Мужилівського, одного з кандидатів на катедру київського митрополита після смерті Йова Борецького, тож йому довіряв як патріарх Паїсій, так і російський цар.

³⁵ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 2, с. 99.

³⁶ Паїсій в розмові з царем також нагадував про прохання гетьмана Хмельницького «своими государевыми ратными людьми помочь им учинити...» [у кн.:] *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 2, с. 99.

³⁷ *Там само*, с. 127–131.

є всі підстави вважати, що гетьманський уряд плекав надію на таку реформу державного устрою Речі Посполитої, яка гарантувала б автономію Війську Запорозькому. Зокрема, Силуян Мужилівський на переговорах у Москві заявляв, що новий польський король Ян Казимир у листі до гетьмана обіцяв «быти русским [королем] і що през шаблю узяли, абы тоє мощно держали»³⁸.

Крім того, українське керівництво не відмовилося від намірів посадити на польський трон не-католика (трансильванського князя або московського царя), адже Янові Казимиру Військо Запорозьке присяги не складало.

Перші місяці 1649 р. стали поворотними в історії розвитку української державної ідеї. На переговорах із польськими комісарами в лютому 1649 р. в Переяславі Хмельницький вперше заговорив про плани визволити «з лядської неволі [...] народ всієї Русі» та, «відірвавши від ляхів Русь і Україну», створити удільну державу. Виступаючи в похід проти польської армії в травні 1649 р., гетьман ставив перед козацькими полками завдання розгромити ворога, аби добитися незалежності Руської (Української) держави, територія якої мала б простягатися від Перемишля до московського кордону³⁹.

У своїх планах зробити Українську державу незалежною Хмельницький розраховував на підтримку православного російського царя. В розмові з царським послом Грігорієм Унковським, який прибув до Чигирини в квітні 1649 р., гетьман наголошував на тому, що «от Владимира святого крещения одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели едину власть»⁴⁰. А в травні Хмельницький відряджає до Москви представницьке посольство на чолі з полковником Федором Вешняком, в акредитивній грамоті якого чітко викладено позицію щодо покровительства московського монарха. Форма викладу свідчить про бажання Війська Запорозького прийняти протекторат монарха:

³⁸ Там само, с. 130.

³⁹ В.Смолій, В.Степанков, *Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення*, К., Інститут української археографії НАН України, 1993, с. 12.

⁴⁰ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 2, с. 152–153.

«под милость и оборону свою [...] возьми»⁴¹. До того ж, через розвиток державної ідеї, відмову від автономії для козацького стану, в тексті з'являється вкрай важливе уточнення: «під оборону» просять взяти й «всю Русь»⁴² – тобто не лише Військо Запорозьке як військово-політичну структуру, а й територію, населену православним народом.

Водночас, «московська карта» була хоч і важливою, та не єдиною зброєю в тогочасному дипломатичному арсеналі Богдана Хмельницького. В першій половині 1649 р. він активно контактує з трансильванським двором, прагнучи організувати спільний похід на коронні землі. Зокрема, під час лютневих переговорів із польськими комісарами до Переяслава прибули трансильванські послы. Вони передали гетьманові привабливі обіцянки князя Дьйордя II Ракоці: разом із українськими та угорськими військами на захист його молодшого брата Сигізмунда – як претендента на королівську корону Речі Посполитої – мали стати й литовські війська Януша Радзивіла та всі дисиденти (тобто протестанти)⁴³.

Але плани Хмельницького використати Москву й Трансильванію в боротьбі з Польщею так і не було втілено. Влітку 1649 р. в боротьбі за вихід з-під влади польського короля Військо Запорозьке скористалося лише підтримкою Кримського ханату. А з наслідків Зборівської битви бачимо, наскільки ненадійною була ця підтримка.

Після Зборова українсько-російські відносини суттєво погіршали. Пригнічений невдачею, Хмельницький добачав її головну причину в тому, що Москва не надала Україні військової допомоги. Про зростання напруги у відносинах із царем свідчить не лише його відверте невдоволення позицією російського уряду, але й численні погрози, як сказано в звітах російських вістунів, іти «войною тотчас на [...] государево Московское государство»⁴⁴. До речі, погрози лунають не лише з уст Хмельницького, а й «во всех де [...] черкаских го-

⁴¹ Там само, с. 177.

⁴² Там само.

⁴³ М. Кордуба, *Між Замостєм і Зборовим*, «Записки НТШ» 1922, т. 33, Львів, с. 43.

⁴⁴ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 2, с. 153.

родах [...] те же речи черкасы все говорят не тайно, что идти им з гетманом однолично на [...] государева Московское государство войною»⁴⁵.

На політичні відносини Хмельницького з царем суттєво впливає і позиція кримського хана, який наполегливо схиляв гетьмана до спільного походу на московське порубіжжя. Тож інформація про українсько-кримські плани не могла не стурбувати Москву.

Звісно, важко уявити, що після невдалої літньої кампанії та розпуску в 20-х числах серпня 1649 р. козацького війська в Павлочі Хмельницький справді планував похід на Москву. На думку В. Смоля та В. Степанкова, гетьманські погрози були свідченням душевного зламу, кризи, спричиненої зборівськими ексцесами⁴⁶. Проте у відносинах із царем українська дипломатія засвоювала й нову тактику: намагаючись переконати російський уряд підтримати Україну, гетьман із оточенням наголошують на етнічній та релігійній близькості двох народів, на спільному бажанні ослабити Річ Посполиту, й водночас вдаються до різких дипломатичних демаршів.

У контексті такої політики варто розглядати й перебування в Україні від початку 1650 р. самозванця Тімофея Акудінова, який видавав себе за сина російського царя Васілія Шуйського й декларував свої претензії на московський трон, шукаючи підтримки іноземних правителів. Годі й казати, що такі заяви дуже дратували царя та його оточення. Та, попри численні вимоги російської сторони видати самозванця, Хмельницький не поспішав, даючи Акудінову змогу плести політичні інтриги проти Алексея Михайловича⁴⁷. Не допомогло московському керівництву й втручання в цю делікатну справу польського короля на прохання Алексея Михайловича, передане через посла Грігорія Пушкіна. І в такій поведінці Хмельницького важко не вбачати тактики дипломатичного тиску на опонента.

Водночас українське керівництво не хоче допустити повного розриву або кардинального загострення українсько-

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ В. Смолій, В. Степанков, *Богдан Хмельницький...*, с. 204.

⁴⁷ *Акты ЮЗР*, т. 3, с. 419–435; т. 8, с. 324; 329–339.

російських взаємин. Скажімо, взимку 1650 р. Хмельницький докладає всіх зусиль, аби внеможливити участь українських полків у каральній акції Іслам-Герей проти донських козаків⁴⁸. А в середині березня ігнорує накази польського короля підготуватися до комбінованого польсько-кримського походу проти Росії, плани якого розробляли з осені 1649 р.⁴⁹.

Московсько-османська альтернатива зовнішньої політики Гетьманату початку 1650-х років

Початок 50-х років в українській дипломатії позначено активізацією контактів із керівництвом Османської імперії. Як відомо, вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до султана з пропозицією взяти під свою зверхність «Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (Галицькою) Руссю аж по Віслу»⁵⁰. Через реальну можливість утворення в Європі антитурецької коаліції після закінчення Тридцятилітньої війни пропозиції Хмельницького були для Порти своєчасними та корисними. Тож, попри скрутне становище, султанський уряд обіцяв надати Україні військову допомогу⁵¹.

Та, як відомо, під впливом київських зустрічей із найвищим українським духівництвом, інтелігенцією, патріархом Паїсієм гетьман скоригував зовнішньополітичні плани, розраховуючи на військову допомогу Москви. Нерішучість царського уряду, його відмова брати під захист Військо Запорозьке стимулюють гетьмана на початку 1650 р. знову активізувати контакти зі Стамбулом. Влітку та восени 1650 р. Чигирин відвідує турецький посол Осман-ага, а до Стамбула прибувають Антон Жданович і Павло Яненко-Хмельницький. У листі від

⁴⁸ Про це докладно: В.Брехуненко, *Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст.*, с. 247–264.

⁴⁹ В.Смолій, В.Степанков, *Богдан Хмельницький*, с. 214–218.

⁵⁰ *Документи Богдана Хмельницького (1648–1658)*, упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич, К., Вид-во АН УРСР, 1961, с. 626–627.

⁵¹ Я.Федорук, *Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.)*, Львів, 1993, с. 54.

23 липня до великого візира султанського уряду Магомета IV та названого батька султана Бекташ-аги український правитель потверджує свої наміри прийняти протекторат Порти⁵². Наступного року українсько-турецькі контакти й далі тривають, а в середині вересня до Хмельницького прибуває Осман-ага, щоб повідомити гетьмана про готовність турецького уряду взяти Україну під свою протекцію⁵³.

Щоправда, наприкінці 1650 – початку 1651 р. поліпшуються українсько-російські відносини. Мабуть, саме тому гетьман не поспішає приймати зверхність Порти.

Надію долучити Російську державу до подальшої боротьби з Польщею породжували рішення Земського собору, що розпочав роботу в Москві 19 лютого 1651 р. Зокрема, московське духовенство заявило, що коли польська сторона не виконає умов «вічного миру», Алексей Михайлович візьме в підданство Військо Запорозьке⁵⁴. Проте джерела не містять інформації про форму цього підданства. Трохи раніше, в березні 1652 р. Хмельницький через свого посланця Івана Іскру пропонував негайно взяти під протекторат Військо Запорозьке, але уряд Алексея Михайловича погодився лише на протекцію Війська як соціальної структури, без території, плануючи надати запорозцям безлюдні землі в межиріччі Дону та Медведиці⁵⁵.

Поразка козацького війська під Берестечком завершує період висхідного розвитку визвольної боротьби козацтва. Укладений після битви Білоцерківський мирний договір зводить нанівець ідею автономії козацької України, спричиняючи суттєве загострення соціальних суперечностей в Наддніпрянщині та породжуючи реальну загрозу громадянської війни. Попри блискучу перемогу під Батогом у першій половині 1652 р., внутрішньополітичне становище України та міжнародна ситуація в регіоні для гетьманського проводу не лише не поліпилися, а й навпаки, внаслідок різних

⁵² І. Бутич, *Два невідомі листи Богдана Хмельницького*, «Записки НТШ» 1991, ч. 222, Львів, с. 319–326.

⁵³ В.Смолій, В.Степанков, *Богдан Хмельницький...*, с. 295.

⁵⁴ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 3, с. 11–12.

⁵⁵ *Там само*, с. 161, 162, 199, 205, 208–210, 213, 214.

обставин, значно ускладнилися. Перед Хмельницьким постала трагічна дилема: відмовившись від усіх здобутків у царині державотворення, визнати владу польського короля або ж спробувати заручитися військовою підтримкою чужоземних правителів, навіть ціною часткової відмови від власного суверенітету. Адже на середину 1653 р. шанси на політичне розв'язання конфлікту з Річчю Посполитою, коли б король і всі інші сеймові стани задовольнили вимоги Війська Запорозького як репрезентанта політичної волі українського народу, були досить мізерними. Переконаливим доказом, що польський уряд на чолі з великим коронним канцлером Стефаном Корицінським не шукав політичних компромісів із керівництвом Війська Запорозького, є результати дипломатичної місії великого посольства російського царя Алексея Михайловича на чолі з Борисом Рєпніним-Оболєнським до Речі Посполитої влітку 1653 р.

У советській історіографії панівною була думка, що московське керівництво вже після Земського собору 1651 р. розпочало активну підготовку до прийняття Війська Запорозького під зверхність царя, а відтак і до збройного протиборства з Річчю Посполитою. Та, як доводять новітні наукові дослідження (в тому числі, й останні праці російського історика Л. Заборовського), усвідомлення неминучої війни з Польщею прийшло до Алексея Михайловича та його оточення значно пізніше⁵⁶. Навіть навесні 1653 р., вже після Земського собору, де було ухвалено рішення надати військову допомогу Військові Запорозькому, в Москві планували політично залагодити конфлікт в Україні. До того ж із аналізу документів бачимо, що ідея російської медіації у відносинах Чигирин з Варшавою, скорше за все, належала українській стороні, а компромісу хотіли досягнути на основі Зборівського договору 1649 р.⁵⁷ Про це йшлося і на переговорах у Москві українського посольства на чолі з Самійлом Богдановичем (Зарудним) наприкінці 1652 – початку 1653 р. Це питання було в центрі уваги й під час чигиринських

⁵⁶ Л. В. Заборовский, *Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г.* [у кн.:] Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть, К., Інститут історії України НАН України, 2000, с. 238–245

⁵⁷ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 3, с. 284, 308, 342, 342.

переговорів Богдана Хмельницького з царським посланцем Яковом Ліхарьовим і піддячим Іваном Фоміним, які рушили в Україну по завершенні місії Богдановича⁵⁸.

За посольським «наказом» Бориса Рєпніна-Оболенського (остаточну концепцію якого ухвалили на початку травня 1653 р., вже після переговорів у Москві з послами Війська Запорозького Кіндратом Бурляєм і Силуяном Мужилоським), «українське питання» планували вирішити на основі Зборівської угоди 1649 р. А якщо б польська сторона заперечувала проти такого розв'язання конфлікту, великий посол отримував повноваження продовжити консультації з цього приводу між представниками Речі Посполитої та Гетьманату або ж на тристоронньому з'їзді⁵⁹. Але, як засвідчили російсько-польські переговори у Львові на початку серпня 1653 р., керівництво Речі Посполитої було налаштоване рішучо й не бажало жодних компромісів.

Таку рішучість могло спричинити, з одного боку, втручання російської сторони в суто внутрішню – як вважали всі тамтешні політики – проблему Речі Посполитої, з іншого ж, – загрознає для Богдана Хмельницького становище після прорахунків у Придунайському регіоні та виникнення там антиукраїнської коаліції. Одруження гетьманича Тимофія з донькою молдавського господаря Василе Лупула Розандою занепокоїло Високу Порту та керівництво Кримського ханства, адже в їх інтереси не входив династичний зв'язок між Україною та Молдавією. Це серйозно непокоїло й найближчих сусідів Молдавії – Валахію та Трансильванію, адже молдавський правитель давно висловлював претензії на панування у Валахії. Чергове втручання Війська Запорозького в молдавські справи навесні 1653 р., коли восьмитисячне козацьке військо на чолі з Богданом Хмельницьким відновило скинутого з престолу Стефаном Георгіцією Василе Лупула, а невдовзі ввійшло на територію Валахії, остаточно збурило антиукраїнські настрої в панівній еліті Придунайських князівств. Упродовж червня–липня 1653 р. було створено антиукраїнську коаліцію в складі Речі Посполитої, Трансиль-

⁵⁸ Там само, с. 239, 240, 244–247, 268, 269, 334, 410, 411.

⁵⁹ Там само, с. 267–275, 333–349

ванії та Валахії, до яких невдовзі – після чергового усунення від влади Василе Лупула – приєдналася й Молдавія⁶⁰.

Становище гетьманського уряду значно ускладнювала й тривала війна з Річчю Посполитою, яка серйозно зруйнувала господарство краю, розорила місцеве населення, тож значна його частина не могла приєднатися до війська через матеріальну неспроможність. Крім того, якщо впродовж 1648–1651 рр. серед більшості населення України, попри проблеми воєнного часу, панували бойовий дух, віра й рішучість, то пізніше з'явилися ознаки емоційно-психологічної втоми, запанували розчарування та зневіра. Невдоволення рядового козацтва політикою гетьманського уряду, не здатного завершити війну й тим самим припинити спустошення краю та насильство над місцевим населенням з боку союзників-татар, зриває наступальну операцію козацького війська під Городком і змушує керівництво шукати примирення з польським королем хоча б на умовах Зборівського договору 1649 р. Але усвідомлюючи власну перевагу, польське командування відкидає передані через посольство Антона Ждановича пропозиції Війська Запорозького, висунувши натомість свої вимоги: Богдан Хмельницький має зректися гетьманської булави; козацька старшина – капітулювати; козацький реєстр – скоротитися до шести тисяч; козаки-реєстровці – поселитися лише на територіях, визначених польською владою до 1648 р., а «випищики» – повернутися в підданство своїх панів «землю орати»⁶¹.

Російські шпигуни в Стамбулі (зокрема, і якийсь грек Тома Іванов) у першій половині 1653 р. інформували уряд Алексея Михайловича про активізацію відносин козацької старшини з представниками турецького султана⁶².

І справді, на початку березня 1653 р. Хмельницький відіслав до Стамбула представницьке посольство, яке мало пересвідчитися, що турецький султан справді взяв під протекторат Війсь-

⁶⁰ Смолій В. А., Степанков В. С., *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)*. – К.: Альтернативи, 1999. – С.173-174.

⁶¹ Там само, с. 175

⁶² РГАДА, ф. 89: Сношения России с Турцией, оп. 1, Книги и дела, Дела 1653, № 1 – перевод с письма к царю грека Фомы Иванова из Царьграда..., л. 1–2.

ко Запорозьке, а також привезти в Україну атрибути султанської зверхності⁶³.

Реагуючи на прохання української сторони, турецьке керівництво відсилає до Чигирина посольство Мегмед-аги. Посол, прибувши до України в середині травня 1653 р., привіз Хмельницькому грамоту великого візира Мустафи. Там було написано, що султан, милостиво зваживши на клопотання гетьмана, погоджується виявити Військовій Запорозькому свою високу ласку й взяти його «в підданство і покровительство»⁶⁴. Хоч аналіз грамоти доводить, що Порта планувала захищати нового васала від неприятелів винятково силами своїх північно причорноморських васалів. Мегмед-ага запевнив, що султан уже вислав силістрійському паші наказ привести на допомогу козакам десять тисяч війська. Керівництво Кримського ханства повідомили, що українське козацтво взяли під протекторат, й водночас вимагали від хана Іслам-Герая надати українському гетьманові військову допомогу⁶⁵.

Крім султанської грамоти, Мегмед-ага привіз гетьманові також атрибути васала Порти – булаву, бунчук, кафтан і знамено. За свідченнями Івана Виговського, Хмельницькому запропонували протекторат на суттєво кращих умовах, аніж навіть кримському ханові: «гетману будет в братстве не так, как крымской хан, не будет тесноты никакие чинить»⁶⁶.

Скрутне політичне становище Української держави, як і відсутність власних засобів для нейтралізації військового потенціалу Речі Посполитої, змусили Хмельницького дослухатися до привабливих пропозицій Стамбула. Водночас чинник релігійного протистояння християнського та мусульманського світів, ненадійність Кримського ханату – турецького васала, чиї збройні сили мали стати головною військовою допомогою Порти, – ставили під сумнів доцільність спілки з султаном. Мабуть, саме через мілітарну слабкість османів, які на

⁶³ [J. Sękowski] *Collectanea z dziejopisów tureckich. Reczy do historii polskiej służących*, t. 1, Warszawa, 1824, s. 204–205.

⁶⁴ РГАДА, ф. 89: Сношения России с Турцией, оп. 1, Книги и дела, Дела 1653, ч. 1 – перевод с письма к царю грека Фомы Иванова из Царьграда..., л. 1–2.

⁶⁵ Там само, л. 2.

⁶⁶ В. Смолій, В. Степанков, Богдан Хмельницький..., с. 326.

той час провадили тривалу та вкрай виснажливу війну з Венеціанською республікою, а відтак і не могли серйозно втрутитися в конфлікт у Центрально-Східній Європі, й відклали остаточне та позитивне вирішення проблеми.

Ймовірно, саме тому Хмельницький і просить посла зачекати з укладенням українсько-турецької угоди, покликаючись на несприятливий для переговорів час. А сам намагається розіграти турецьку карту в політичній грі з Московією. І, як показав розвиток українсько-російських взаємин у наступні місяці, це йому блискуче вдається. Ще 22 квітня 1653 р. (за старим стилем) на авдієнції в царя українські послы Кіндрат Бурляй і Силуян Мужилівський укотре безуспішно ставлять питання про прийняття Війська Запорозького в московське підданство, а також просять про військову допомогу в боротьбі з Польщею⁶⁷. Тим часом 3 червня генеральний писар Іван Виговський повідомляє посланцям путивльських воєвод про наміри Порту взяти Україну під свій протекторат. До Москви ця інформація надходить 20 (30) червня, спричиняючи там велику тривогу в сановитих колах. І вже 22 червня (за старим стилем) Алексей Михайлович звертається до Хмельницького з грамотою, пропонуючи «вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчу и в поношение...»⁶⁸. А 28 червня (за старим стилем) за дорученням царя думний дяк попередив військо про можливість близьких воєнних дій⁶⁹.

Скликаний на Покрову 1 (11) жовтня 1653 р. Земський собор ухвалив: «чтоб их не отпустить в подданство турскому султану или крымскому хану <...>, гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и землями принять»⁷⁰.

А тим часом Хмельницький, провівши масову мобілізацію козаків і міщан до війська й потвердивши чинність військово-політичного союзу з Кримським ханатом, восени 1653 р. так і не зумів скористатися цим протистоянням у власних ін-

⁶⁷ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 3, с. 261, 263.

⁶⁸ *Акты ЮЗР*, т. 10, с. 4.

⁶⁹ *Дворцовые разряды*, СПб., 1892, т. 3, с. 356–357.

⁷⁰ *Акты ЮЗР*, т. 10, с. 18.

тересах. Жванецька кампанія 1653 р., попри катастрофічний стан коронної армії, завершилася через сепаратистські дії кримського керівництва Кам'янецькою угодою. Вона лише в окремих пунктах відтворювала зміст Зборівського договору 1649 р., ігноруючи натомість питання про збереження адміністративно-територіальної автономії Війська Запорозького, заборону на перебування коронних військ у Подніпров'ї, задоволення потреб Православної Церкви тощо. Угода передбачала негайну окупацію козацької України коронними військами, повернення туди шляхти, а відтак і поновлення дореволюційних повинностей селян і міщан. З великим успіхом сенатори на службі в коронному війську створили спеціальну комісію, що мала наглядати за розподілом жовнірів на постій в Україні, а крім того, сприяти в поверненні статків шляхті, пильнувати, аби козаки того, що «їм не належить, собі не привласнювали», а селяни й міщани виконували повинності на користь своїх панів⁷¹.

Отож за умов, які склалися на кінець 1653 р., прийняття протекторату російського царя стало коли не єдиним, то все ж одним із небагатьох прийнятних для керівництва Гетьманату варіантів виходу зі скрутного зовнішньополітичного становища, негативно посиленого розвитком внутрішньополітичних процесів у козацькій частині України. І нема достатніх підстав заперечувати аргументовану думку Івана Крип'якевича, що союз із Москвою 1654 р. виник як наслідок тверезих роздумів тогочасних українських політиків⁷². Так само нема підстав спростовувати й твердження Олени Апанович, що договір 1654 р. не був для України ані трагедією, ані ганьбою⁷³.

⁷¹ В. Степанков, *Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії* [у кн.:] Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків, К., Інститут історії України НАН України, 1995, с. 6–13.

⁷² І. Крип'якевич, *Історія України...*, Львів, Світ, 1990, с. 179.

⁷³ О. Апанович, *Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність*, К., Варта, 1994, с. 92.

Розділ 3

Правова форма та політичний зміст угоди з царем 1654 року

В історіографії існують діаметрально протилежні погляди на ідеологію українсько-російського об'єднання, задекларованого в січні 1654 р. в Переяславі та юридично оформленого в березні того ж року в Москві. П. Куліш, Г. Карпов, В. Мякотін, як і їх епігони в російській історіографії, а пізніше й офіційна радянська історична наука, заперечували договірні принципи акту 1654 року. Натомість М. Костомаров, П. Шафранов, М. Грушевський, А. Яковлів, М. Василенко, Б. Нольде, І. Розенфельд та інші історики й правники наголошували, що, попри специфічність прикінцевих документів українсько-московських переговорів, які мали вигляд «прошення» Війська Запорозького та царського «пожалування» на нього, акт 1654 р. варто розглядати як договір двох рівноправних контрагентів. Документи свідчать про договірний характер українсько-російського об'єднання. Варто зважати й на те, що навіть у найзагрозливіші для Української козацької держави моменти гетьманський уряд не ставив питання про цілковите входження українських земель під владу Романових. Ішлося лише про певні умови, статті, на які цей міждержавний союз мав би спиратися. Зокрема, після Берестейської трагедії 1651 року Хмельницький у розмові з назаретським митрополитом Гавриїлом, посередником у відносинах гетьмана з Москвою, зауважував: «Дадим на себя договорное письмо за руками з большим утверждением»⁷⁴. Ще промовистіша заява генерального писаря

⁷⁴ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 3, с. 121, 122.

Івана Виговського, який у розмові з царським послом Григорієм Богдановим (також у другій половині 1651 р.) наголошував, що в разі прийняття царем Війська Запорозького «під свою високу руку», він поїде в Москву⁷⁵ і «о тех всех статях учнет договариватца, на которых статях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою»⁷⁶.

Через брак джерел нема, на жаль, змоги реконструювати концептуальне бачення майбутнього союзу обома сторонами договірному процесу. Скажімо, дослідники досі не знайшли царської грамоти керівникові московського посольства Васілію Бутурліну, отриманої ним у с. Семьоновському 10 (20) жовтня 1653 р., як і грамоти Алексея Михайловича до Богдана Хмельницького, переданої через Бутурліна, а крім того, «с той государевы грамоты список да наказ» посольству «по чему им, будучи у гетмана, государево дело делать»⁷⁷. Очевидно, втрачено й інші інструктивні документи Посольського приказу, які могли б пролити світло на цей аспект проблеми.

Опосередковані свідчення епохи – насамперед статейний список Васілію Бутурліну – дають підстави припустити, що уряд Алексея Михайловича, ухваливши на соборі 1(11) жовтня 1653 р. рішення про перехід України в підданство царя, не мав чіткого уявлення про принципові засади майбутніх взаємин. Він, крім того, дуже поспішав із формальним проголошенням акту. Вже 9 (19) жовтня в Україну з Москви вислали повноважне посольство царя. Динаміка листування його керівника Васілія Бутурліна із зовнішньополітичним відомс-

⁷⁵ Заява Івана Виговського в середині 1651 р. переконливо спростовує припущення російського історика Л. Заборовського, що ідея відіслати до Москви в першій половині 1654 р. повноважне посольство на чолі з Самійлом Богдановичем-Зарудним і Павлом Тетерею, виникла в Хмельницького лише в січні 1654 р., після відмови голови російської делегації в Україну боярина Васілія Бутурліна скласти перед Військом Запорозьким присягу від імені царя Алексея Михайловича. Див.: Л. Заборовский, *Переяславская Рада и Московские соглашения 1654 года: проблемы исследования* [у кн.:] Россия – Украина: история взаимоотношений, М., 1997, с. 44.

⁷⁶ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 3, с. 120.

⁷⁷ *Там само*, с. 425.

твом Російської держави впродовж жовтня – грудня 1653 р. переконує в тому, що московська дипломатія в цей період лише визначала тон переговорного процесу з гетьманським урядом. Ще 27 жовтня Бутурлін по дорозі до Переяслава скаржився на Посольський приказ: «А по чому им привести к вере гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, то по число записи к ним не прислано»⁷⁸. Навздогін посольству вислали «записку, по чому гетману и Войско Запорожское к вере привести и в города послати, и знамя, и булава, и фрезезя, и шапка»⁷⁹.

Як слушно зауважив Сергій Плохій⁸⁰, під час засідань Земського собору його організаторів і учасників більше тривожило питання, як із державно-правової точки зору обґрунтувати розрив мирної угоди з Річчю Посполитою. Куди менше учасники собору переймалися пошуком аргументів на користь поширення влади царя на «міста і землі Війська Запорозького» (це робилося нібито «для православные христианской веры и святых божих церквей»⁸¹). І вочевидь, зовсім проігнорували проблему пошуку правового підґрунтя для перебування України під зверхністю царя. Такий стан справ могла спричинити тогочасна політична практика Московської держави, яка, приєднуючи нові території, не переймалася визначенням і закріпленням їх особливого статусу⁸².

⁷⁸ Там само, с. 426.

⁷⁹ Там само, с. 442. Щоправда 27 грудня посольство повідомили, що надіслані їм прапор і текст промови Бутурліна по дорозі було пошкоджено, тож цар дав наказ виготовити новий прапор, який потрапив послові в руки вже на українській території 1 січня 1654 р.

⁸⁰ С. Плохій, *Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року* [у кн.:] *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*, К., 1995, т. 4, с. 78.

⁸¹ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 3, с. 414.

⁸² Німецький дослідник Андреас Капелер досліджував, чим взяття під протекторат України різнилося від аналогічних практик російського монарха, здійснюваних до і після того (зокрема, щодо кочових союзів Південного Сходу Європи чи Середньої Азії). Отож історик вказував, що в інших випадках цар брав на службу своїх контрагентів як військових союзників, аби охороняти кордони своєї держави й гарантувати натомість їхню автономію. Див.: А. Капелер, *Россия – многонациональная империя...*, с. 52.

Не до кінця уявляв собі характер союзницьких взаємин із Московською державою і уряд Богдана Хмельницького, який від початку переговорів наголошував на потребі підписати договір, який регулював би взаємини Війська Запорозького з монархом. Але попереднього дипломатичного досвіду, набутого у відносинах із Польщею, Трансильванією, Валахією чи Османською імперією, було замало для вирішення принципово нових завдань.

Та наголошуючи на відносно аморфній позиції офіційної Москви щодо засад політико-правового включення України в орбіту владних відносин царя, зважмо, що в «збиральницькій» політиці московської династії на середину XVII ст. з'явився цілий арсенал нових прийомів та методів. За визначенням Андреаса Капелера, він охоплював і такі поширені практики, як політика дипломатичної гри та переманювання етнічно чужоземної еліти; поступовий багатоступеневий наступ на околиці, який починався з оголошення протекторату, закріпленого висловленням лояльного волевиявлення, а завершувався повною анексією земель; військове загарбання, супроводжуване жорстокими репресіями; виправдання анексії політичними аргументами (от хоча б звинуваченнями в колабораціонізмі місцевих еліт із зовнішніми ворогами Москви) або історичними прецедентами (зокрема, претензіями, що всі землі колишнього Великого князівства Володимирського є «отчиною» московських князів) тощо⁸³.

Якщо ж йдеться про ідеологічне обґрунтування тіснішої інтеграції Війська Запорозького – на той час як українського політичного народу – та Москви, то на різних етапах боротьби за Україну можемо виявити чи не весь перелік згаданих аргументів. Актуалізацію тих чи тих складників зумовлювали тенденції розвитку міжнародних процесів, воєнні потужності Москви та її опонентів, а також реальний рівень консолідації козацької еліти України.

На переговорах у Переяславі 9–10 січня (за старим стилем) 1654 р. гетьман і старшина порушили чимало проблем, які, по суті, були рудиментами автономістської козацької політики й не відповідали потребам часу, а відтак були не

⁸³ Там само, с. 20.

лише зайвими з огляду на загальнодержавну репрезентацію керівництва Війська Запорозького, але й створювали небезпечні прецеденти для майбутніх відносин із царем. Про це свідчать принаймні звіти боярина Бутурліна. Хоча їх, чесно кажучи, важко назвати неупередженим інформаційним джерелом, адже автор ставив собі за мету якомога привабливіше зобразити власні дипломатичні успіхи в Україні. За свідченням Бутурліна, 9 (19) січня Хмельницький заявив послам: «Чтоб великий государ [...] указал с городов и мест, которые поборы наперед сего собирали на короля и на римские кляшторы и на панов, собирать на себя государя»⁸⁴. Не заперечував гетьман і проти намірів царського уряду призначити воєвод, крім Києва, також до інших «знатних» міст України.

Невдовзі погляди в гетьманському середовищі на характер договору змінилися. З іншого боку, українське керівництво, вже не обмежене вузькими часовими рамками (як це було ще наприкінці 1653 – початку 1654 р.), зуміло поглянути на проблему в ширшому контексті. Старшинські наради наприкінці січня – в першій половині лютого в Корсуні, а пізніше й у Чигирині, увінчалися зрілим проектом договору, який відображав насамперед інтереси козацтва (а до певної міри й всього українського суспільства), а також гарантував непорушність суспільно-політичного та соціально-економічного устрою української держави, її суверенітет у сфері внутрішньої та зовнішньої політики⁸⁵.

В ході московського раунду переговорів (березень 1654 р.) представники уряду Алексея Михайловича назагал схвалили гетьманський проект. Водночас Москва відхилила запропонований Чигирином варіант фінансових взаємин, ратифікувавши такий порядок, за якого збір податків на території України мала здійснювати місцева адміністрація, але від імені царя й під контролем його представників. Іншим обмеженням українського суверенітету стала заборона гетьманові підтримувати дипломатичні відносини з варшавським і стамбульським дворами⁸⁶.

⁸⁴ *Акты ЮЗР*, т. 10, с. 236.

⁸⁵ *Там само*, с. 445–452.

⁸⁶ *Там само*, с. 449.

Доповнення царського уряду посилювали залежність Війська Запорозького від Москви. Та загалом Московський договір 1654 р.⁸⁷ не перекреслював досягнень української еліти в царині творення власної держави. Українська козацька держава зберігала за собою права політичної автономії, які давали змогу ефективно розвивати власну внутрішню політику (на основі українських традицій та правових норм і керовану місцевою адміністрацією) й навіть дещо обмежену зовнішню політику.

Переходячи до підсумків, зауважмо таке. Договір 1654 р. про протекторат Війська Запорозького був логічним наслідком розвитку українсько-російських політичних взаємин 1649–1653 рр. Він урахував, крім того, й конфігурацію регіональної міжнародної взаємодії в Центральній-Східній Європі. Разом із тим укладення договору не варто сприймати як неминучу даність, неусувний наслідок усього політичного розвитку України та Росії. Адже зміна будь-якого елемента структури тогочасної регіональної взаємодії (наприклад, успіх придунайської політики Хмельницького чи політичне розв'язання головних суперечностей у взаєминах Гетьманату з Польською Короною) могла призвести до того, що визнання Військом Запорозьким протекції російського монарха стало б неактуальним.

Даючи ж оцінку московській політиці гетьмана Хмельницького кінця 1640 – початку 1650-х рр., увінчаний Московською угодою, не варто забувати, що ця угода вперше на міжнародному рівні легітимізувала розрив Війська Запорозького з Річчю Посполитою. Крім того, вона закріпила непорушність соціополітичного устрою Гетьманату й залучила потужного союзника до збройної боротьби козацтва з Річчю Посполитою. Зважаючи на всі ці обставини, московську політику Чигиринна на той момент можна вважати успішною. Такою

⁸⁷ В історико-правничій літературі трапляються також інші назви українсько-російського договору 1654 р. – Переяславський, Переяславсько-Московський або, раніший варіант, Березневі статті. Та, зважаючи на усталену практику називання міждержавних угод за місцем їх укладання, а не за місцем проведення попередніх переговорів або часом підписання узгоджених документів, вважаємо науково коректним називати договір 1654 року саме Московським.

вона залишалася, доки актуальними були всі згадані моменти. В іншому ж разі неминуче постало б питання про доцільність зберігати зовнішньополітичну модель, породжену угодою 1654 р.

Але прикрий інцидент в переяславському Успенському соборі 8 (18) січня 1654 р. (в час, коли українська старшина безуспішно переконувала главу московського посольства скласти присягу від імені царя) засвідчив існування серйозних відмінностей у сфері політичної культури, зокрема, щодо бачення взаємин Війська Запорозького з московським монархом. І не менш важливо, що цей інцидент, хоч і найкрасномовніший, був далеко не єдиним. Відмінність у трактуванні одних і тих самих подій або політичних перспектив існувала ще на етапі появи самої ідеї союзу. Але таких суперечностей ставатиме дедалі більше, відколи взаємини набудуть регулярного характеру. Тож можемо погодитися з думкою Дейвіда Фрика, що «історію Переяславської угоди можна інтерпретувати як довгий шерг міжкультурних непорозумінь»⁸⁸.

⁸⁸ Цит. за: С. Плохій, *Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура* [у кн.:] Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження), К., 2003, с. 780.

Розділ 4

Ідеологічні передумови та історичні прецеденти утвердження царської протекції над Україною

Аналізуючи переяславські та післяпереяславські події українсько-російської історії, маємо враховувати вплив ідеологічних чинників та історичних прецедентів на тогочасну політику правлячої російської династії.

На думку багатьох істориків, визначальною в цьому сенсі стала концепція «третього Риму»⁸⁹, вперше сформульована близько 1523–1524 рр. в посланні Філофея Псковського великокнязівському дякові Місюрі Мунехіну. Пишучи про «царство нашего государя», старець констатував: «По пророческим книгам то есть Ромейское царство. Два Рима пали, третий стоит, а четвертому не быть»⁹⁰. Отож епоху «третього Риму», кінець якої, згідно з книгою пророцтв Даниїла, стане й кінцем історії, Філофей переносить у державу московських государів. Вона для нього і є останнім утіленням християнського царства.

Та якщо в часи Філофея ця ідея мала цілком трансцендентний характер, то послідовники прочитують її вже в іншому, месіянському, ключі. Зробивши її ідеологічним підгрун-

⁸⁹ Сучасні дослідники зауважують, що традиційна формула «Москва – третій Рим» неісторична й істотно збіднює первісний зміст ідеї, адже спирається лише на уявлення про долю світових столиць, тоді як «третій Рим» – поняття значно ширше й стосується цілого царства. Див.: Н. Синицина, *Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции*, М., 1998, с. 325.

⁹⁰ Цит. за: Н. Синицина, *Третий Рим...*, с. 327.

тям експансіоністської політики московських царів, універсальним виправданням для поширення царської влади на нові землі та народи, вони вважають своїм християнським обов'язком приєднати всі ці території до останнього християнського царства на землі.

Вже перед війною 1654–1667 рр. в оточенні російського монарха помітно жвавішає інтерес до ідей, викладених раніше Філофеем. У цей час виникають навіть спроби модернізувати теорію «третього Риму» відповідно до потреб поточної політики. За спостереженнями дослідників, у концентрованому вигляді ці спроби бачимо в літописному Зводі 1650 р. та Кормчій книзі 1653 р. Зокрема, в них обгрунтовано ідею довізантійської древности російської християнської держави, єдності Російського та «Грецького» царств, а відтак і право сучасної Російської держави на візантійський спадок⁹¹.

Нові ідеологи, що побутують у Російській державі, стають визначальними для розуміння сакральної основи зовнішньої політики московського керівництва наступних десятиліть, у тому числі, й підгрунтя взаємин із Україною.

І той факт, що українське керівництво заохочувало царський уряд до союзу з Військом Запорозьким, тільки підживлював російські експансіоністські настрої та месіянські стремління. Скажімо, в листопаді 1650 р. під час розмови з фундатором московського Троїцько-Сергієвського монастиря старцем Арсенієм (в миру Антоном Сухановим) український гетьман, засвідчуючи неабияке розуміння поточного історичного моменту, говорив про привабливі для російської сторони перспективи переходу Війська Запорозького під протекторат. З-поміж іншого він зауважив: «А как государ мне поможет, крымской на него не пойдет [...] Надобно преже ляцкие рога сломать, потом и турок у нас будет»⁹². Аби зрозуміти сенс зауваги Хмельницького, нагадаємо, що саме старець Арсеній у середині XVII ст. був одним із найавторитетніших і найактивніших речників ідеї «третього Риму». Дослідники вказують, зокрема, й на те, що рік перед тим, супроводжуючи патріярха Паїсія на Схід та вивчаючи Чини і Таїнства грець-

⁹¹ Див.: Н. Синицина, *Третий Рим...*, с. 306–317.

⁹² *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 2, с. 188.

кої Церкви, він провадив диспути про віру зі східними православними ієрархами в Торговищах. Тоді Арсеній і обґрунтував ідею «третього Риму»: якщо «ветхий» Рим загинув через пиху, новий Рим (Царгород) – через «агарянське насилля», то нині всі православні царства мають з'єднатися в новому Московському царстві – «третьому Римі»⁹³.

Гучні перемоги перших років російсько-польської війни вселяють у російських політиків певність, що в Росії нарешті почався період величі та реалізації високої місії «обраної держави». Вже восени 1655 р., в період неймовірних перемог на землях Великого князівства Литовського, до тексту інтитуляції московського царя в дипломатичному листуванні Посольського приказу Російської держави включено формулу: «Божиею милостью великий государь, царь и великий князь Алексей Михайлович, Всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержец и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчич и дедич, и облаадатель»⁹⁴. Та, за спостереженнями сучасних російських дослідників, уже 10 (20) листопада 1653 р. – відразу після ухвалення рішення Земського собору взяти Військо Запорозьке під протекцію Алексея Михайловича та підготуватися до війни з польським королем – на прапорі Великого царського полку російського царя було титуловано як самодержця «Всеа Великия и Малыя, и Белья Русии»⁹⁵.

Не менш промовисто про тісну єдність російської точної політики та офіційної ідеології держави (її на той час пов'язували з обґрунтуванням у церковних колах Московської патріярхії концепції «третього Риму») свідчить поява нового титулу Московського патріярха – «Никон, Божию ми-

⁹³ В. Белокуров, *Арсений Суханов*, «ЧОИДР», кн.1–2, М., 1894, кн. 2, с. 89–101.

⁹⁴ Цит. за: С. Фаизов, «Где Москва, где восток, где запад?» *Географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655-1658 гг.* [у кн.:] Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин / Збірник наукових праць, К., 2003, с.128-145. Автор статті резонно зауважує, що назва «Россия» щодо держави московських царів утвердилася лише наприкінці XVII ст. В середині ж століття писали «Росия» або «Русия».

⁹⁵ Там само.

лостью великий господин и государь, архиепископ царствующего града Москвы и всеа Великия и Малыя и Белья и всеа Северныя страны и помориа и многих государств патриарх»⁹⁶. Зважаючи на вкрай обережне ставлення найвищого українського духовенства до політичного кроку гетьмана Богдана Хмельницького, здійсненого в січні 1654 р. в Переяславі⁹⁷, наказ патріярха Никона відобразити в його церковному титулі зміну політичної кон'юнктури хоч і виглядав ідеологічно обґрунтованим, але був надто поспішним із погляду реальної політики та церковної догматики.

Крім того, політичні трансформації в перші післяпереяславські роки провокували серйозні зміни в ідеології. Як слушно зауважує Сагіт Фаїзов, сформульована ченцем Філофеєм мітологема «третього Риму», десятиліттями підживлювана спогадами про тріумфальні походи Івана Грозного на Схід, після блискучих перемог над литовськими військами й походу російських та українських полків на Львів і Замостя здобула нарешті цілком реальне підґрунтя. Тож не дивно, що в листопаді 1655 р. повернення молодого російського монарха до Москви в ранзі тріумфатора було справді врочистим і надто вже нагадувало повернення одного з найвідоміших попередників Романових на російському престолі Івана IV Грозного після успішного казанського походу. Алексей Михайлович входив до Москви на чолі своїх полків пішки, а на його сагайдаку був напис: «как некогда царь Константин, так и ныне князь Алексей да возвратиться со славою победоносца»⁹⁸.

Згадка про «царя Константина» дуже символічна, адже вказує, на думку дослідників, на Івана IV Грозного, якому це ім'я подарував константинопольський патріярх Йоасаф, визнавши за московським великим князем титул царя⁹⁹. Прик-

⁹⁶ Н. Каптерев, *Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович*, т. 2, с. 141–142.

⁹⁷ Про це докладніше: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 9, ч. 2, К., Наукова думка, 1997.

⁹⁸ А.К.Левыкин, *Воинские церемонии и регалии русских царей*, М., 1997, с.41, 75.

⁹⁹ Б. Гудзяк, *Православні мандрівники XVI століття на шляху з Османської імперії до східних земель* [у кн.:] *Mapra mundi...*, с. 223; С. Фаїзов, «Где Москва, где восток, где запад?», с. 138.

метно, що єрусалимський патріарх Паїсій, відвідавши Москву на початку 1650 р., також називав Алексея Михайловича «восприемником царя Константина». Хоча в цьому випадку східний владика міг вкладати в такий титул й інше значення. Перебуваючи перед тим у Києві, Паїсій, як відомо, порівнював визвольні змагання українського гетьмана Богдана Хмельницького та візантійського імператора Константина, відомого захисника християнства¹⁰⁰.

Але хіба тільки концепція «третього Риму» була ідеологічним підґрунтям московської експансії? Багато поважних дослідників, заперечуючи пряму константинопольську генезу цієї месіянської доктрини, скептично оцінюють уявлення, що на політику Романових на початку раннього Нового часу найбільший вплив мала ця середньовічна ідея. На їх думку, набагато більше в цьому процесі важило для Московської Русі виокремлення власного історичного шляху та усвідомлення особливої ролі династії Рюриковичів у їхній експансії, заснованій на успішній політиці «збирання руських земель»¹⁰¹.

Скажімо, вже з кінця XV ст. великі князі московські почали йменуватися «государями всея Руси», засвідчуючи тим свої претензії на спадщину всієї Київської Русі та програмуючи конфлікти з Великим князівством Литовським і Короною Польською. Як відомо, в площину реальної політики доктрина «збирання руських земель» переходить на початку XVI ст., з приєднанням до Москви сіверських князівств на Десні та Смоленського князівства. Імперська ідеологія Москви здобула надпотужний імпульс для розвитку завдяки успішному завершенню боротьби за спадщину Золотої Орди, коли Казань і Астрахань – резиденції легітимних спадкоємців Чингізхана, яких на Русі називали царями, – приєднали до держави московських правителів.

¹⁰⁰ Цікаво також, що Паїсій, як свідок урочистої зустрічі гетьмана Богдана Хмельницького після переможного походу в Галичину, коли полководця називали «Мойсеєм руським» (Див.: *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 2, с. 109), після прибуття до Москви так само величає й Алексея Михайловича: «Новий Мойсей».

¹⁰¹ А. Каппелер. *Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад*, перевод с нем. С. Червоная, М., 2000, с. 26.

Частина друга

Українсько-російський
союз 1654 року
у зовнішніх і внутрішніх
випробуваннях

Розділ 5

Міжнародні наслідки Переяславської угоди: перегрупування 1654 року

Перехід Війська Запорозького під протекцію московського царя та поширення російських впливів на кордони Османської та Габсбурзької імперій – земель, на які претендували кримська й польська еліти, – змусив запрацювати механізм, що регулював складну систему регіональної геополітичної рівноваги в Центрально-Східній Європі.

Щоб не ускладнювати зовнішньополітичну ситуацію, як українське, так і російське керівництва впродовж зими-весни 1654 р. проводять активні дипломатичні акції. Зокрема, уряд Алексея Михайловича, шукаючи союзників і намагаючись перекрити Варшаві канали зовнішньої допомоги, відсилає посольства до Австрії, Франції, Швеції, Данії, Нідерландів, Курляндії, Бранденбурга, Молдавії та Валахії.

Реакція офіційної Варшави

Зрозуміло, найоперативніше на нові політичні реалії зреагувало керівництво Речі Посполитої, адже саме проти нього було спрямовано зусилля нового військово-політичного альянсу. Польський король Ян Казимир довідався про присягу Війська Запорозького московському цареві десь 11–12 лютого. Й хоч окремі дослідники припускають, що такий розвиток подій не був для офіційної Варшави несподіваним, адже тривожна інформація просочувалася з України

вже давно¹⁰², подальші дії королівського уряду доводять протилежне.

Сучасний польський дослідник Збігнєв Вуйцик вважає, що післяперейславська політика Варшави розвивалася в трьох напрямках: 1) безпосередні воєнні акції проти України; 2) політичні кроки, спрямовані на зрив перейславсько-московських домовленостей; 3) широкі дипломатичні акції з метою остаточного відторгнення Кримського ханату від союзу з Україною, а також створення коаліції держав, налаштованих вороже до Росії загальом і до її планів підпорядкувати Україну зокрема¹⁰³.

Скажімо, (13) 23 лютого 1654 р. на таємній нараді короля розглядали можливість провести цілий комплекс заходів, що нейтралізували б негативні наслідки нового розкладу міжнародних сил. За результатами цієї наради король написав універсал для українських козаків, закликаючи тих залишитися вірними Короні Польській і не приймати слідом за «зрадником» Богданом Хмельницьким протекції московського царя. В політичному плані польське керівництво було готове запропонувати Військові Запорозькому (якщо воно продемонструє свою вірність!) «все, що вони захочуть – хоч би навіть і Зборівських пактів»¹⁰⁴.

З кореспонденції познанського воєводи, відомого польського дипломата Яна Лещинського дізнаємося, що в січні 1654 р. пройшли якісь українсько-польські переговори й навіть було досягнуто певної згоди, яка, на думку респондента, відображала волю гетьмана Богдана Хмельницького. Хоча Ян Лещинський був також певний, що угода є «перфідною – бо він (Хмельницький. – В. Г.) хоче протягти час, поки Москва наступить усією силою»¹⁰⁵.

Та вже наприкінці лютого підрозділи коронних військ під командуванням гетьмана великого коронного Станісла-

¹⁰² Z. Wójcik, *Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu* «Kwartalnik Historyczny», 1954, nr. 3, s. 82; Я. Федорук, *Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657*, Частина I: 1654 рік, Львів, Місіонер, 1996, с. 20.

¹⁰³ Z. Wójcik, *Traktat Andrusowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa, Państw. Wydaw. Naukowe, 1959, s. 20.

¹⁰⁴ М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 9, ч. 2, с. 884.

¹⁰⁵ Цит. за: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 9, ч. 2, с. 884.

ва Потоцького «Ревери» розпочали наступ у напрямку Брацлавщини. Не покладаючись винятково на бога війни, Потоцький – треба розуміти, з попередньої волі короля – звернувся 6 березня з листом до полковника Івана Богуна. Полковник не брав участі в Переяславській раді, що й давало польському керівництву надію «перетягнути» його на свій бік. У листі Потоцький від імені Яна Казимира пропонував, якщо буде збережено вірність Речі Посполитій, особисто Богунові «гетманство запорожское, шляхетство и староство, которое нибудь твоей милости в Украине полюбитца», а козакам обіцяв зберегти всі попередні вольності¹⁰⁶.

Після Яна Казимира і Станіслава Потоцького з закликами відмовитися від присяги цареві й повернутися в королівське підданство до козаків звернувся литовський польний гетьман Януш Радзивіл. Звертаючись до генерально-го писаря Війська Запорозького Івана Виговського, полковника ніжинського Івана Золотаренка та інших найвпливовіших українських старшин, Радзивіл закликав їх переконати Хмельницького укласти мир із Річчю Посполитою і водночас запевняв, що польський король готовий до суттєвих поступок українській стороні¹⁰⁷.

Як дізнаємося з окремих джерел, політичний, ненасильницький характер розв'язання «української проблеми» був прийнятний за таких принципово нових умов і в шляхетському середовищі Корони. Зокрема, у квітні 1654 р. невідомий польський священик із Познані надіслав сенаторам проєкт, де пропонував звернутися до Війська Запорозького з пропозицією відновити умови Зборівської угоди 1649 р. Водночас автор рекомендував проголосити нового гетьмана, спровокувавши цим міжусобицю в Україні й довівши справу до її розриву з Московією¹⁰⁸.

Намагаючись протидіяти агітації з польської сторони, Богдан Хмельницький «во все полки и города» надіслав старшині й місцевій адміністрації директиву, «чтоб с нашей сторо-

¹⁰⁶ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 3, М., АН СССР, 1954, с. 106.

¹⁰⁷ *Акты ЮЗР*, т. 14, СПб., 1889, столб. 42.

¹⁰⁸ *Dział rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie...* (далі – *Czart.*), 381, s. 123–127.

ны люде не передавалися, обнадеживаючи тем, что нам вдвое болши его царское величество надал вольности, нежели король». Зауважмо, що дії гетьмана були відверто популістськими, адже цар вольностей поки не закріпив. За таких складних обставин у березні 1654 р. Хмельницький квапив уряд Алексея Михайловича потвердити права та вольності Війська Запорозького, аби отримати врешті змогу оголосити мешканцям України та «всьому світу християнському» про високу царську милість, в іншому ж разі – «аще бо их твое царское величество не обвеселит и не пожалает тем всем, учнут что дурного мыслити, по прелести Радзивиловой»¹⁰⁹.

Дипломатична боротьба за Крим

Головні ж дипломатичні баталії України як із Росією, так і з Польщею стосувалися в цей час Кримського ханату. Аби не спровокувати загострення відносин із Кримом, український гетьман попросив уряд Алексея Михайловича заборонити донським козакам морські виправи¹¹⁰.

Але й після цього польська сторона, порівняно з керівництвом Війська Запорозького, перебувала в ліпшому становищі. Небезпечний розвиток взаємин із Росією в другій половині 1653 р. (після провалу медіаційної місії Боріса Репніна-Оболенського до Речі Посполитої) створив сприятливі передумови для зближення польської сторони з Бахчисараєм, для якого питання війни з Росією з багатьох причин було дуже актуальним. І саме на ґрунті спільного походу на Москву (до нього планували залучити й Військо Запорозьке) відбувається нове польсько-кримське зближення, зафіксоване кам'янецькими домовленостями кримського хана Іслама-Герая та польського короля Яна Казимира. Військові приготування російської сторони, про які в Короні Польській було достеменно відомо вже на початку січня 1654 р., стали каталізатором «руху» офіційної Варшави в кримсько-

¹⁰⁹ *Воссоединение Украины с Россией...*, т. 3, с. 112.

¹¹⁰ В. Смолій, В. Степанков, *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет...*, с. 373.

му напрямку. До того ж у нових умовах надважливим завданням стає розрив українсько-кримського союзу. Зокрема, ще 28 січня 1654 р. уряд Яна Казимира відсилає Яна Шумовського в посольство до Трансильванії, ставлячи тому завдання переконати Дьйордя II Ракоці бути посередником у взаєминах зі Стамбулом у справі розриву союзу між Ісламом-Гереем та Богданом Хмельницьким¹¹¹. Кілька днів по тому – 31 січня – аналогічна інструкція з'являється у Варшаві для посла, який мав відвідати Молдавію. Зокрема, він мав повідомити господаря, «яким страшним (є. – В. Г.) той союз козаків з татарами». Заради спокою обох держав молдавський господар мусив докласти зусиль, аби «через слуг своїх і приятелів у Порті» вплинути на султанський уряд у цьому питанні. Королівська інструкція акцентувала на тому, що «самим туркам страшна має бути та сила татарська і козацька, яка напевне найближчим часом на самих турок обернеться. Бо коли ми приймемо до ласки козаків, річ певна, що [...] маючи море відкритим, одні морем, другі льодом з татарами захочуть проти Оттоманського Дому війну розпочати». На думку польського керівництва, Порта могла відвернути війну, відірвавши козаків від хана, «який так тісно з ними зв'язаний, аби на знак вірності і підданства свого до Оттоманської Порти віддав султанові турецькому Хмельницького, спіймавши і взявши його в окови»¹¹².

Тим часом першу після Переяслава зустріч Богдана Хмельницького з кримським достойником Келембет-мурзою в Корсуні, на якій український гетьман повідомив, що він разом із Військом Запорозьким «учинились под государевою високою рукою навеки»¹¹³, татарська еліта зустріла на диво спокійно. Татарські мурзи, які разом із Келембет-мурзою перебували в Корсуні, заявили, що «они с ними будут неотступны и на ляхов на весну с ними итти готовы, и в дружбе с ними будут во веки»¹¹⁴.

¹¹¹ *Жерела до історії України-Руси*, М. Кордуба (упор.), т. XII, Львів, 1911, с. 280.

¹¹² *Там само*, с. 283–284.

¹¹³ В. Смолій, В. Степанков, *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет...*, с. 369.

¹¹⁴ *Там само*.

У збереженні дружніх українсько-кримських відносин важливу роль відігравала позиція офіційного Стамбула. І, вочевидь, у Чигирині це добре усвідомлювали, адже відразу після переяславських переговорів із російською стороною Богдан Хмельницький відіслав посольство в столицю над Босфором. В історичній літературі по-різному тлумачать кроки української дипломатії у відносинах із Портою – аж до твердження про наміри гетьмана прийняти після московської ще й турецьку протекцію. Проте аналіз тогочасної дипломатичної діяльності Чигириня переконує, що мета місії була значно скромніша – через Стамбул вплинути на офіційний Бахчисарай та втримати його від інтервенції в Україну на боці польського короля. Крім того, за підтримки Стамбула Богдан Хмельницький планував повернути втрачені позиції в Придунайському регіоні. За інформацією австрійського та трансильванського резидентів, українські політики шукали шляхи для порозуміння з урядом Мегмеда IV щодо колишнього молдавського господаря Василе Лупула. Той, прагнучи повернути владу, плів інтриги в Бахчисарай. Відсторонення ж тодішнього господаря Стефана Георгіци могло суттєво послабити впливи Речі Посполитої в Придунайському регіоні, давши натомість змогу українському правителєві відновити втрачений вплив¹¹⁵.

Посол короля Марцін Бегановський прибув до столиці над Босфором 19 березня 1654 р. І саме він надав Високому диванові точну інформацію про українсько-російський альянс, потвердивши слова копіями важливих документів, отриманих від молдавського господаря. Ці документи компрометували українського гетьмана й змушували диван серйозно поставитися до загрози нової військово-політичної комбінації. Господар передав польській стороні копію царської грамоти, привезеної в Молдавію російським посольством Гавріли Самаріна, де йшлося про перехід у царське підданство Війська Запорозького. Там було висловлено й сподівання, що невдовзі воєвода Стефан за

¹¹⁵ Я. Качмарчик, *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль–Львів, Вид-во ПСНІ, 1996, с. 288–291; Я. Федорук, *Міжнародна дипломатія і політика України...*, с. 218.

прикладом Богдана Хмельницького складе присягу Алексею Михайловичу¹¹⁶.

Для турецького керівництва, яке болісно переживало кризу війни з Венеціанською республікою, перспектива поширення московських впливів на Балкани, звісно, не була втішною. Тож через передану від молдавського господаря інформацію дискредитований Лупул потрапив до стамбульської в'язниці. Подальші ж кроки української дипломатії в турецькому напрямі істотно ускладнилися.

Ставлення ж татарських еліт Кримського півострова до можливого розриву з Військом Запорозьким і зближення з Річчю Посполитою не було однозначним. Слова візира Сефер Газі-аги з приводу переяславських домовленостей – «коли так учинив, то вже й йому буде кінець»¹¹⁷, – висловлені на адресу українського гетьмана в присутності посла польського короля, відображали лише одну з панівних на той час у Бахчисараї точок зору. Як слушно зауважує Ярослав Федорук, навіть після приїзду до Бахчисараю Маріуша Яскульського – коли керівництво Речі Посполитої потвердило свої наміри укласти антимосковський та антиукраїнський союз із Кримом – уряд Іслам-Герая далі докладав зусилля, аби зберегти союзницькі відносини з Військом Запорозьким. Таку поведінку хана, на думку дослідника, спричинили передусім вимоги опозиції, що хотіла зберегти стару приязнь із козаками. По-друге, в такий спосіб хан прагнув запобігти морським вторгненням запорозьких і донських козаків у Чорне море. Найприйнятнішим для офіційного Бахчисараю було рішення про спільний кримсько-польський похід на Росію за участі Війська Запорозького, або щонайменше гарантія його (Війська) нейтральної поведінки. Польське ж керівництво хотіло спрямувати головні сили Орди на війну з російськими військами, аби в цей час силами коронних військ і за підтримки татар воювати з козаками в Україні. Оскільки кримське керівництво не хотіло розпочинати війну з Москвою на її території без серйозної підтримки союзників на російських землях, а Вар-

¹¹⁶ *Жерела до історії України-Руси*, М. Кордуба (упор.), т. XII, Львів, 1911, ч. 366.

¹¹⁷ Z. Wójcik, *Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu*, s. 98.

шава не планувала переносити туди бойові операції, не впевнившись у денонсації угоди між Військом Запорозьким і царем, польсько-кримські союзники ухвалили компромісне рішення – спершу змусити козаків повернутися в підданство до Яна Казимира, а вже по тому розпочинати спільні акції на російських територіях¹¹⁸.

Уже під час роботи польського сейму, коли одним із пріоритетів було зміцнення армії (з огляду на прогнозовану війну з Росією), до Варшави прибув ханський посол Сулейман-ага, який 17 червня 1654 р. передав Янові Казимиру ханського листа – основу майбутнього «вічного договору» між Річчю Посполитою та Кримським ханатом. Згідно з пропонованим проектом, обидві сторони дали слово не нападати на землі одна одної; король мусив платити ханові щорічні «упоминки», а хан натомість зголошувався «як проти московського царя, так і проти віроломних козаків і селян [...] з усіма ордами або разом, або окремо, якою буде воєнна потреба, [виступити] [...] знищувати бунтівних козаків і непокірних селян, які не хочуть повернутися до давнього підданства, а також віроломного московита»¹¹⁹. Іслам-Герей обіцяв не приймати послів від російського царя та українського гетьмана, а також не укладати з ними мирних угод без відома польського короля. Аналогічні зобов'язання брав на себе і Ян Казимир. Сулейман-ага передав також вимогу хана: в наступній війні проти Росії всі відвойовані міста перейдуть до Речі Посполитої, а здобич і території Казанського та Астраханського ханатів отримає кримський правитель. Передбачали також, що Іслам-Герей вважатиме своїми друзями правителів Трансильванії, Валахії та Молдавії, які мали дружні взаємини з Яном Казимиром.

10 липня 1654 р. у Варшаві в урочистій атмосфері польський король і сенатори з одного боку, а ханський посол Сулейман-ага – з другого, склали присягу на вірність укладеному договору. Юридичну силу він мав набути після присяги Іс-

¹¹⁸ Я. Федорук, *Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657*, с. 219.

¹¹⁹ *Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.*, К., Наукова думка, 1965, с. 760.

лам-Герей та найвпливовіших татарських мурз. Для складання присяги до Бахчисараю знову поїхав Маріуш Яскульський. Але цього разу місія, запланована як суто церемоніальна, обернулася для офіційної Варшави тривожною несподіванкою. 30 червня 1654 р. несподівано помер хан Іслам-Герей, а довкола кримського трону спалахнула гостра політична боротьба, наслідками якої хотів скористатися гетьман Богдан Хмельницький. Упродовж липня–серпня 1654 р. українське керівництво провадить активні переговори з татарською елітою¹²⁰, і їх наслідки здавалися настільки втішними, що в середині серпня гетьман вже цілковито вірив, що зуміє зберегти українсько-кримські взаємини непорушними. Оптимізму Хмельницькому додав і виступ у першій половині серпня 1654 р. ногайських татар на підтримку козаків. Тому в листі до наказного гетьмана сіверського, ніжинського полковника Івана Золотаренка від 16 (26) серпня гетьман пише: «Ми же, взяв бога на поміч *учинися изнову в неотменной приязни с татари по смерти ханской* (підкреслення моє. – В. Г.), ис-под Фастова вместе с ордою дале в Полшу до ляхов рушаемся»¹²¹.

Але врешті-решт офіційний Стамбул ухвалив рішення продовжувати антимосковську політику попереднього уряду, чим заспокоїв Крим і підлеглі ханові татарські орди. Серйозним стимулом для загострення антиросійських – а відтак і антиукраїнських – настроїв на півострові стали повідомлення про військові успіхи Москви та її нових союзників на території Великого князівства Литовського. За таких умов наступник покійного Іслам-Герей його брат Мегмед, проголошений у Стамбулі 25 серпня 1654 р. новим ханом під іменем Мегмед-Герей IV, прибув на півострів 12 (22) жовтня 1654 р. Ще дорогою до Бахчисараю він провів 15 (25) жовтня засідання дивану в Перекопі, на якому декларував збереження зовнішньополітичного курсу попереднього ханського уряду, в тому числі, й щодо польсько-українсько-російського конфлікту. За результатами дивану Янові Казимиру наступного дня відіслали лист, де повідомляли, що найближчим ча-

¹²⁰ *Акты ЮЗР*, т. 14, СПб., 1889, с. 33–35.

¹²¹ *Документи Богдана Хмельницького (1648–1658)*, І. Крип'якевич, І. Бутич (упор.), К., Вид-во АН УРСР, 1961, с. 377.

сом надішлють тому татарські орди на допомогу¹²². Тоді ж до Богдана Хмельницького відіслали посольство Тохтамиш-аги з грамотами нового хана, а також листами його візира Сефера Газі-аги та перекопського бея Карач-бея, де містилися вимоги розірвати союз Війська Запорозького з Москвою та погроза розпочати війну проти України в разі відмови. Можемо встановити з гетьманського листа-відповіді, що в грамоті, переданій через Тохтамиш-агу, Мегмед-Герей IV висловив побажання зберегти братерство з Військом Запорозьким. Водночас в ультимативній формі хан вимагав відійти від царя, погрожуючи інакше спрямувати проти козаків «угорців, мунтян і волохів і сам, з'єднавшись з поляками»¹²³.

У відповідь на ультиматум хана Богдан Хмельницький не менш різко заявив, що здивований намірами кримського керівництва зламати присягу на братерство, а також повідомив, що, мобілізувавши все Військо Запорозьке, чекатиме на кордоні від Мегмед-Герей IV «більш приятельського листа». Намагаючись переконати офіційний Бахчисарай переглянути агресивні наміри щодо Війська Запорозького, гетьман нагадав про сім років братерської співпраці козаків і татар, коли вони «разом хліб і сіль їли, уклавши дружбу»¹²⁴. Аналогічного за змістом листа від Хмельницького отримав і візир Сефер Газі-ага, в якому також містився заклик пам'ятати «ті всі великі часи, коли могли хліб і сіль разом їсти, як брат з братом»¹²⁵.

Як можемо встановити з листа гетьмана до Алексея Михайловича від 10 (20) листопада, українське керівництво до останнього моменту не втрачало надії втримати Кримський ханат від участі у війні України та Росії з Річчю Посполитою, очікуючи «что оттуда (тобто з Криму. – В. Г.) учинитца»¹²⁶. Але поспішно скликаний за наказом Мегмед-Герей IV диван, ознайомившись із відповіддю на ультиматум хана, потвердив наміри воювати з козаками. Після цього 12 (22) листопада –

¹²² L. Kubala, *Wojna moskiewska, R. 1654–1655* [w:] *Szkice Historyczne*, Ser. 3, Kракув, 1910, s. 158, 390.

¹²³ *Документи Богдана Хмельницького...*, с. 396.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Я. Федорук, *Універсали та листи Богдана Хмельницького...*, № 7.

¹²⁶ *Документи Богдана Хмельницького...*, с. 399.

за різними відомостями, 11 (21) або 13 (23) листопада – хан у присутності Маріуша Яскульського присягнув на кримсько-польському договорі¹²⁷.

Остаточний розрив Криму з Україною та укладення союзницької угоди з Річчю Посполитою стали найближчими в часі й, мабуть, найважливішими наслідками українсько-російської угоди 1654 р. Військово-політичний союз Речі Посполитої та Кримського ханату, актуальний упродовж наступних 12 років, за визначенням польського історика Збігнева Вуйцика, був головним питанням всієї тогочасної польської зовнішньої політики¹²⁸. Не менш важливим був він і для Гетьманату.

Найпершим наслідком союзу став похід Орди в Україну. Вже в перший день передові татарські загони рушили в Україну на з'єднання з новими союзниками. А 21 листопада (1 грудня) 1654 р. Богдан Хмельницький із Корсуня надіслав черговий лист цареві, інформуючи того про наступ поляків та їхніх союзників на Україну. І, як написав гетьман, «то лятцкое войско не вельми сильно, но с ними венгры, волохи, татаровя белогородцкие, очаковские, нагайские все»¹²⁹.

Цікаво, що навіть в умовах татарського наступу кримське керівництво далі провадило переговори з російськими послами, які перебували в Бахчисараї. Та якщо досі Москва робила спроби отримати військову допомогу Кримського ханату в боротьбі з Річчю Посполитою, то тепер, як бачимо з додаткових інструкцій посольського приказу послам у Криму, першочерговим завданням для уряду Алексея Михайловича стає нейтралізація Орди в новій війні. Проте з трьох складників наказу посольству – 1) отримання нової шертної грамоти від Мегмед-Герая IV; 2) включення до її тексту нової титулатури царя; 3) поширення кримських зобов'язань про ненапад на українські землі – російські дипломати змогли потвердити в хана лише присягу про збереження миру з Росією. В тексті грамоти з'явилося, до того ж, принципове уточнення: замість центральної формули шерті («будемо недругу вашому недру-

¹²⁷ Л. Заборовский, *Россия, Речь Посполита и Швеция в середине XVII в.*, с. 73.

¹²⁸ Z. Wójcik, *Traktat Andrusowski 1667 roku i ego geneza*, 1959.

¹²⁹ *Документи Богдана Хмельницького...*, с. 400.

гом, а другу другом»), кримська сторона висловилася так: «і будет будете ви»¹³⁰. А це недвозначно свідчить про умовність зобов'язань, взятих ханською адміністрацією.

Отож кримське керівництво ухилилося від прямого конфлікту з Москвою, не довівши справу до повного розриву й обмежившись у 1654–1657 роках участю Речі Посполитої у війні проти Війська Запорозького. Відбувалося ж це на тлі «братерського» листування з царем, відбирання в московських воевод звичайних упоминків, обміну посольств тощо¹³¹.

Ба більше, восени 1654 р. новий кримський хан не зважився надати полякам допомогу для чільного наступу в Україну¹³², чим істотно послабив контраступ Речі Посполитої. Та все ж через неузгоджені дії українського та російського командувань, які планували провадити головні воєнні акції на території Великого князівства Литовського, але зволікали з військовою допомогою для України, а також через незвичну для Богдана Хмельницького пасивність (причину якої дослідники, до речі, так і не встановили), Східне Поділля цілком спустошили коронні війська гетьмана Станіслава Потоцького спільно з татарськими ордами.

Вочевидь, погром Брацлавщини змусив уряд Богдана Хмельницького засумніватися, чи здатен він оборонити козацький край за підтримки лише царських військ. Дипломатичну пасивність останніх місяців 1654 р. неunikно мав змінити справжній сплеск зовнішньополітичної активності. Тим паче, на весну 1655 р. розклад зовнішньополітичних сил у Центрально-Східній Європі почав змінюватися, передусім завдяки військово-політичній активізації Шведського королівства, на чолі якого став молодий та амбітний воєначальник Карл X Густав.

¹³⁰ Л. Заборовский, *Россия, Речь Посполита и Швеция в середине XVII в.*, с. 73–74.

¹³¹ С. Фаизов, *Где Москва, где Восток, где Запад? ...*, с.133.

¹³² Л. Заборовский, *Россия, Речь Посполита и Швеция в середине XVII в.*, с. 106.

Розділ 6

Зовнішня політика Гетьманату в роки Першої Північної війни

Розклад зовнішньополітичних сил у Централіно-Східній Європі почав принципово змінюватися навесні 1655 р. Це можна пояснити активними військово-політичними приготуваннями Шведського королівства, на чолі якого став молодий та амбітний воєначальник Карл X Густав.

19 квітня 1655 р. представник Карла X Густава передав польському сенатові меморіал, потверджуючи незламні наміри шведського короля воювати з Річчю Посполитою.

Мотиви причетности шведської сторони до російсько-польського конфлікту

В історичній літературі по-різному тлумачать причини виступу Карла X Густава проти польського короля. Більшість дослідників певна, що саме войовнича вдача 32-річного шведського монарха спричинила початок мілітарної акції. Та мають рацію й ті історики, що розглядають проблему в ширшому міжнародному контексті, зокрема, в контексті розвитку та загострення польсько-українського протистояння. Зауважмо, що в Стокгольмі від початку серйозно поставилися до війни кінця 1640-х рр. на теренах Речі Посполитої, хоча спершу шведське керівництво не наважувалося втручатися у внутрішній конфлікт сусідньої держави. Різка зміна в ставленні припадає на осінь 1651 р., коли офіційний Стокгольм почав

з'ясовувати (хоча поки й безуспішно), чи можна укласти альянс із тодішніми супротивниками Речі Посполитої Трансильванією та Отоманською Портою¹³³. Нове зацікавлення проблемою бачимо в шведській столиці з 1652 р., коли туди прибув політичний опонент польського короля Яна Казимира, колишній коронний підканцлер, а тепер вигнанець Ієронім Радзейовський. Прагнучи повернути втрачені майно, гідність і політичний вплив, а вітчизні – мир і силу, Радзейовський розробляє план замінити на польському троні Яна Казимира, слабкого та скомпрометованого в очах литовських, польських дисидентів та українських козаків, на тодішню королеву Швеції Кристину. Звісно, його головною опорою мали стати саме ці литовські й польські дисиденти та українські козаки. Прагнучи підтримки козаків, Радзейовський пише Хмельницькому листа, але його перехопили поляки¹³⁴.

Нову хвилю зацікавлення шведських політиків перебігом польсько-українського конфлікту спричинили повідомлення про українсько-російський альянс, а відтак і про появу нових титулів у московського монарха. Ще більше зацікавили шведську сторону грандіозні успіхи російсько-українських воєнних акцій на території Великого князівства Литовського. Це, зважаючи на давнє суперництво з Московією, створювало загрозу для шведських Інфлянт. У Стокгольмі боялися, що російські війська зможуть дійти до Балтики й шведи матимуть небезпечного конкурента у сфері панування над морем. Першою реакцією було приготування фінських полків, але в другій половині вересня король наказав вислати війська на московський кордон. Уже в цей час Карл X Густав планував розпочати війну навесні наступного року. Та відкритим лишилося інше питання: чи воювати проти Росії в альянсі з Річчю Посполитою, чи, навпаки, проти Речі Посполитої в співпраці з Москвою? Обидва варіанти мали свої переваги. Війна з Росією призупинила б зростання її могутності, а війна з Річчю Посполитою, на той час послабленою внутрішніми конфліктами та війною на Сході, давала надію на безперечний успіх.

¹³³ A. Kersten, *Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji*, Warszawa, Państw. Instytut Wydawn., 1988, s. 317.

¹³⁴ Там само, s. 317–333.

Але, попри таку сподівану й легку перемогу над Польщею, аналіз зовнішньополітичної діяльності Стокгольма в довоєнний період довів, що шведське керівництво має воювати не проти Польщі, а проти Москви. Дедалі більша агресивність і могутність росіян стала головною небезпекою для їхніх інтересів. До того ж, за планами шведського короля, Польща мала стати не ворогом, а союзником у майбутній війні з Московською державою. Зважаючи на тверді наміри Карла X Густава розпочати війну, шведська державна рада, хоч і дала дозвіл на військові приготування, все ж не ухвалила остаточного рішення – завдати прямий удар. Частина ради – передусім найближче оточення короля, як і він сам, – виступали за війну проти Росії в союзі з Польщею. Вони сподівалися, що в таких надскладних умовах війни на Сході Польща дасть згоду на територіяльні поступки шведам. Адже наступ шведської армії на Росію кардинально змінив би співвідношення сил і дозволив би Речі Посполитій повернути втрачені в Литві значні території. Натомість відмова від «рицарської прислуги» шведам на продиктованих ними ж умовах могла б поставити країну в ще складнішу ситуацію. Остаточне рішення в Стокгольмі планували ухвалити після приїзду польського посла. І, як зауважує польський історик Адам Керстен, то був останній шанс Речі Посполитої зупинити велику польську кризу середини XVII ст. Кризу, яка навіть не на десятиліття, а на цілі століття змінила розклад сил у Центрально-Східній Європі¹³⁵.

Окремі дослідники припускають, що остаточно на Карла X Густава вплинули непоступливість і навіть ворожість Яна Казимира, особливо помітна на тлі приязного ставлення московської сторони. Мають рацію й ті історики, які вважають укладений раніше польсько-кримський союз гальмівним чинником польсько-шведського діалогу, адже оточення Яна Казимира, без сумніву, переоцінювало мілітарне значення кримської допомоги, сподіваючись в 1655 р. рішуче змінити хід війни з Росією та Україною на свою користь. Вже 14 листопада 1654 р. у Варшаві ухвалили інструкцію для польського посла стольника сандомирського Анджея Морштина, в якій Польща гарантувала Швеції дотримання миру. Там

¹³⁵ Там само, s. 375–376.

було висловлено й готовність розпочати переговори про найбільш у взаєминах королівських дворів питання – права Яна Казимира Вази на шведський трон. Польська ж сторона й не приховувала мотивів такої поступливості – схилити Карла X Густава до війни з Москвою або хоча б упевнитися в його нейтралітеті за умов конфлікту. Та, зрештою, ані ранг, ані кваліфікація посла, як і засвідчені в інструкції межі компромісних можливостей польського керівництва, не відповідали серйозності моменту¹³⁶.

За таких умов – при суттєвих воєнно-політичних успіхах Москви та за відсутності реального бажання польського керівництва йти на поступки північному сусідові – наприкінці 1654 – початку 1655 р. відбувається кардинальна зміна зовнішньополітичних пріоритетів Стокгольма. Вже 27 січня 1655 р. на засіданні державної ради вперше чітко висловлено думку про перспективність війни з Річчю Посполитою. Воєнну ж акцію Карла X Густава, розпочату на польських коронних землях, було спрямовано передусім проти Москви та посилення її впливів у Центральній Європі, особливо в Балтійському регіоні. Як переконливо доводить шведський історик Арнольд Штаде, король Карл X Густав, розпочинаючи мілітарну акцію в Польщі, прагнув загородити росіянам дорогу на Балтику, зашкодити їхньому просуванню до головної балтійської твердині – Динебурга¹³⁷.

Українсько-шведські взаємини 1655 року

Готуючись до війни (хоча ворог був і досі невідомий), Карл X Густав ще 19 січня 1655 р. (за новим стилем) пише листа українському гетьманові Богдану Хмельницькому, де позитивно оцінює попередні шведсько-українські контакти, запевняє в своїй доброзичливості та висловлює споді-

¹³⁶ Докладніше про це див.: В. Горобець, *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665*, К., Інститут історії України НАН України, 2001, с. 88–91.

¹³⁷ A. Stade, *Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655* // *Studia i materiały do historii wojskowości*, 1973, XIX, cz. 2, s. 90–112.

вання на постійні приязні відносини¹³⁸. Саме завдяки неформальній місії Морштина на засіданні державної ради 27 січня 1655 р. цілком серйозно розглядають можливість відправити послів до Війська Запорозького.

Зміна політичного клімату в Північній та Центральній Європі цілком влаштувала гетьманський уряд, адже з'явився ще один – поки лише політичний – союзник Війська Запорозького в боротьбі з Річчю Посполитою. Наскільки серйозними були надії Хмельницького на сприятливість міжнародних процесів у регіоні (особливо в контексті можливої угоди зі шведами), бачимо з його листа до царя від 2 (12) квітня 1655 р.: «Мы желаем, чтоб уже неприятели ляхи сего лета все пропали – чтоб болше крови христьянской не проливали и церквей Божих не разоряли»¹³⁹. Ще більший ентузіазм у гетьмана та його оточення викликали запевнення Карла X Густава, передані через ченця Данила, що шведи «не будуть давати допомоги ляхам, неприятелям твоїм і нашим, але обіцяють їх воювати»¹⁴⁰. Свою обіцянку Карл X Густав виконав 19 липня 1655 р., розпочавши наступ на коронні землі з моря.

Договір Війська Запорозького з московським царем 1654 р. не містив заборони для українського гетьмана провадити власну зовнішню політику. Тож його взаємини зі шведським королем, про які він завчасно повідомляв уряд Алексея Михайловича, з формального погляду не могли розцінити як вияв сепаратизму. Вступ Шведського королівства у війну проти Речі Посполитої та блискучі перемоги шведів на першому етапі війни, здавалося б, мали значно спростити перемогу Росії над Варшавою. Та через давнє суперництво зі Швецією, як і через мотиви її вступу до воєнного конфлікту, московські політики навесні–влітку 1655 р. довго зважають переваги й недоліки нової міжнародної реальності й не поспішають із оцінкою політичних процесів у регіоні. З огляду на це, уряд Алексея Михайловича затримує посередника в українсько-шведських справах Данила Грека й не пропускає його до Чигирини. Такий вчинок московського керівництва, без сумніву,

¹³⁸ *Архив ЮЗР*, ч. III, т. 6, № 56, с. 73.

¹³⁹ *Документи Богдана Хмельницького...*, № 304, с. 420.

¹⁴⁰ *Там само*, № 313, с. 426–427; № 314, с. 428; № 315, с. 429.

занепокоїв українського гетьмана. Він робить спроби переконати Москву, що від союзу зі шведським королем можна отримати зиск. У листі до Москви від 2 (12) квітня Хмельницький писав: «Ми вже від чотирьох літ з королевою швейською о приязні договір чинимо, щоб на тих неприятелів – ляхів нам помогла [...] зичимо не лише аби зі Свеї, але і з інших країв на тих неприятелів вашої царської величності вйовано»¹⁴¹. Та, попри запевнення Хмельницького в листах до царя Алексея Михайловича, думного дяка Ларіона Лопухіна, боярина Ільї Мілославського, що розвиток взаємин зі шведським урядом буде корисним для всіх сторін, Москва не допустила українське посольство на чолі з сотником Кіндратом Бурляєм до Швеції. Офіційно царська адміністрація пояснила своє рішення так: оскільки Росія та Швеція провадять обмін «великими посольствами», відправа окремого посла від гетьмана видається недоцільною¹⁴².

Вкрай неприємною для Москви мала бути звістка про укладення в Кейданах на Жмуді 17 серпня та 20 жовтня угоди між «некоронованим литовським монархом», гетьманом і воеводою, лідером литовських дисидентів Янушем Радзивілом, його братом Богуславом, Вінсентом Корвіном Гонсевським, іншими литовськими магнатами та Карлом X Густавом про створення унії Великого князівства Литовського зі Шведським королівством. Як слушно зауважують дослідники, ця акція не лише поклала край ягелонській ідеї, а й по суті звела нанівець всі успіхи російських військ на території князівства. Шведський король обіцяє литовським опозиціонерам відновити попередні межі їх держави, що призводить до прямого зіткнення шведсько-російських інтересів. Тож об'єктивно ситуація склалася так, що царське оточення не мало підстав легковажити можливістю зміцнення сусіда-конкурента.

Та вже перший рік союзницьких взаємин із Москвою переконливо засвідчив, що російські інтереси далеко не завжди збігаються з українськими¹⁴³. Прикметно, що поголос про

¹⁴¹ Там само, № 304, с. 420.

¹⁴² РГАДА, ф. 210, дело 1636, л. 432–433, 499–509; Документи Богдана Хмельницького, № 313, С. 426–427; № 314, с. 428.

¹⁴³ Докладніше про це див.: В. Горобець, *Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII–першої чверті*

непорозуміння поміж союзниками дійшов і до правителів сусідніх держав. Зокрема, вже 19 серпня (за новим стилем) трансильванський князь Дьйордь II Ракоці писав невідомому адресатові, що «Московит твердо стискає Хмельницького, кається (той. – В. Г.) зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо – і більше, ніж було під Польщею»¹⁴⁴. Інший придунайський правитель – молдавський господар – 23 серпня (за новим стилем) також повідомляв трансильванському князеві, що Хмельницький «не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік»¹⁴⁵.

За таких умов неймовірні успіхи Карла X Густава на теренах Корони Польської¹⁴⁶ спонукають Хмельницького все менше зважати на вказівки з Москви. Не довго вагаючись, він пристає на пропозиції шведського короля й укладає угоду про дружбу та взаємодопомогу. Її в середині серпня 1655 р. шведський посол О. Ю. Торкват передав українському правителєві під мурами Кам'янця, обложеного українськими військами на чолі з гетьманом та російськими полками воєводи Васілія Бутурліна¹⁴⁷. Оскільки Торкват передав Хмельницькому прохання короля надати військову допомогу фельдмаршалові графу А. Вітенбергу, гетьман запевняє Карла X Густава, що «полишивши облогу міста і самого Кам'янця, найближчим часом підемо спільно на Львів і там чекатимемо вказівок вашої королівської милості»¹⁴⁸. І справді, 24 серпня Хмельницький разом із царськими військами «прямо під Львів і Глиняни [...] пішли», а в середині вересня розпочинає облогу міста¹⁴⁹.

XVIII ст., К., Інститут історії України НАН України, 1995; В. Горобець, *Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика*, «Український історичний журнал», 1995, ч. 4, с. 45–55.

¹⁴⁴ Жерела..., т. 12, с. 350.

¹⁴⁵ *Transsylvania et bellum boreo-orientale*. Acta et documenta, t. I, Budapesti, 1890, p. 349.

¹⁴⁶ 17 серпня Ян Казимир залишив Варшаву, після чого Велике князівство Литовське відразу визнало протекторат короля Швеції, а на початку вересня залага польської столиці капітулювала.

¹⁴⁷ *Архив ЮЗР*, ч. III, т. 6, с. 76.

¹⁴⁸ Там само, с. 78.

¹⁴⁹ *Документи Богдана Хмельницького...*, с. 439. Та навряд чи варто буквально сприймати слова гетьмана про мотиви його приходу в Галичи-

Проте легкі перемоги шведського короля не сприяли налагодженню рівноправних союзницьких взаємин із Військом Запорозьким. Як завважив Михайло Грушевський, не Карл X Густав завоював Польщу, а радше вона сама добровільно піддалася. Скорше за все, на той момент він воював не з Польщею, а безпосередньо з Яном Казимиром¹⁵⁰. Польські міста, шляхта, магнати присягали шведському королеві «як протектору Польського королівства», і це гарантувало територіальну цілісність. Навіть більше, головний консультант шведського короля з українських питань колишній великий коронний підканцлер Ієронім Радзейовський, агітуючи польську шляхту та військо переходити під протекторат Карла X Густава, покликався передусім на співпрацю з Військом Запорозьким. Скажімо, в авізах з обозу кварцяного війська, яке перейшло на шведську службу, автор упевнено констатував, що козаки відступають від союзу з Росією «і ціле послушення КЙМ шведському віддають, а якби Москва з кордонів не пішла, за універсалом КЙМ, а також війська усього спільно вирушити проти них мають»¹⁵¹. Тобто агітація спиралася на запевнення, що теперішній протектор шведський король, а невдовзі й король Речі Посполитої приведуть до послуху козаків, покладуть край багаторічній виснажливій війні, а згодом спільними зусиллями подолають і Москву. Тому відхід українських військ із-під Кам'янця, як і появу Хмельницького під Львовом, Радзейовський у листі до Карла X Густава від 1 жовтня 1655 р. розцінив як значний політичний успіх шведів. Довідавшись про це, экс-підканцлер щиро переконував Карла X Густава, що український гетьман прямує до Кракова, аби задекларувати свою вірність шведському королю¹⁵².

Та не такими були плани Хмельницького. Він сподівався скористатися слабкістю супротивника, «чтоб уже непри-

ну. Адже з інших заяв українського керівництва осені 1655 р. можемо дізнатися про справжні мотиви такого поспішного рейду на захід: козацька шабля мала визначити межі козацького панування, а військова кооперація зі шведами – допомогти «визволити Україну свою руську» [див.:] *Жерела*, т. 6, с. 134; *Документи Богдана Хмельницького...*, с. 430.

¹⁵⁰ М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 9, ч. 2, с. 1129.

¹⁵¹ А. Kersten, *Hieronim Radzejowski...*, s. 447.

¹⁵² *Там само*, s. 446.

ятелі ляхи сего лета все пропали». Серйозність намірів української сторони переконливо доводять дії козацького війська на Галичині. Розгромивши 29 вересня війська гетьмана великого коронного під Городком, Хмельницький розпочав облогу Львова й водночас відіслав сильний українсько-російський експедиційний корпус на Віслу. Цей корпус захопив Люблін, дійшов до Пулав і Казимежа Дольного. Поява українсько-російських військ на власне коронних землях, неподалік польської столиці, викликала тривогу та нерозуміння як серед поляків, так і шведів. Вже в перших числах жовтня Радзейовський тричі пише до гетьмана, «затримуючи його і відриваючи від Москви»¹⁵³.

Запитання шведської сторони не захопили Хмельницького зненацька. Вже того ж дня він пише королеві листи, які мав відвезти посол Данило Грек, а також створює детальну інструкцію, де пояснює позицію української сторони в переговорах зі шведами. Згідно з інструкцією, Військо Запорозьке, за порадою Радзейовського, переходило під протекцію шведського короля та давало зобов'язання вірно йому служити, якщо той дотримуватиметься миру з Московією, погодиться на створення шведсько-українсько-російської коаліції, на взаємодопомогу супроти неприятелів, а також підготується до великої європейської війни з Отоманською Портою (українські козаки спільно з венеціанцями та англійцями мали проводити морські операції, а шведи та росіяни – сухопутні)¹⁵⁴.

Цілком очевидно, що на середину жовтня 1655 р. укладення формального союзу з Військом Запорозьким, в якому визнали б існування молодої держави, втрачало для шведів будь-який сенс. В очах польської шляхти це однозначно свідчило про нехтування монарха взятими зобов'язаннями. І Карл X Густав не міг так вчинити, адже цим принципово змінив би ставлення місцевої шляхти та всього населення до себе. Крім того, серйозним стримувальним чинником при встановленні українсько-шведських відносин була Москва. Зокрема, й активний учасник українсько-шведського діалогу Ієронім Радзейовський у листі до Карла X Густава від 21 жовтня 1655 р.

¹⁵³ Там само, с. 447.

¹⁵⁴ Архив ЮЗР, ч. III, т. 6, с. 86–88, 94–95.

зауважив: «якби ще хоч не було з ними московитів, я б мав деяку віру до козаків, а так я боюсь, що ся спілка може наробити замішання і тривоги»¹⁵⁵. Австрійський резидент у Варшаві барон Франц Лізолі також інформував свій уряд, що Ієронім Радзейовський та інші поляки в таборі шведського короля наполягають на війні з Москвою¹⁵⁶.

Після демаршу шведської сторони українське командування отримало від мешканців Львова незначну контрибуцію і наприкінці жовтня 1655 р. припинило облогу міста. Проте це суперечило словам гетьмана, зверненим до мешканців Львова («його милість шведський король нехай візьме те, що дав йому господь Бог у його володіння, а що нам господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою (підкреслення моє. – В. Г.)»¹⁵⁷), а також заяві генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського на переговорах із представниками львівського магістрату («доки козацька шабля зайшла, доти також мусить бути й козацьке панування»¹⁵⁸).

У листі до шведського короля від 8 листопада 1655 р. (за новим стилем) український гетьман повідомляє про свій відхід «трохи назад від Львова на Україну», пояснюючи його нестачею провіанту для війська та фуражу для коней. При цьому, він жодним словом не згадує про ультимативні вимоги Карла X Густава та Радзейовського¹⁵⁹. В пізнішій інструкції Данилові Греку на переговори з Карлом X Густавом Хмельницький пояснював свій маневр так: щоб «не допускати до фортець московських гарнізонів, чого прагнули московити, бо ми бажаємо, щоб ця сторона і прохід залишалися вільними, аби в будь-який час мати вільний зв'язок з вашою королівською милістю»¹⁶⁰. Про існування українсько-російських суперечок щодо облоги Львова дізнаємося як із московських, так і польських джерел. Зокрема, командувач царськими військами в західноукраїнському поході 1655 р. боярин Василій Бутурлін

¹⁵⁵ Там само, с. 82–83.

¹⁵⁶ А. Kersten, *Hieronim Radziejowski...*, s. 463.

¹⁵⁷ *Документи Богдана Хмельницького...*, с. 340.

¹⁵⁸ *Жерела...*, т. 6, с. 134.

¹⁵⁹ *Документи Богдана Хмельницького...*, с. 460; *Архив ЮЗР*, ч. III, т. 6, с. 96.

¹⁶⁰ *Архив ЮЗР*, ч. III, т. 6, с. 87.

інформував царя: «гетьман казав нам, що треба взяти гроші і відступити. Ми від грошей відмовлялись – що ми грошей брати не хочемо, але гетьман все ж таки не схотів штурмувати місто, а взяв 50 тисяч польських злотих і відступив. Надіслав нам половину грошей, але ми цих грошей не взяли і відіслали назад»¹⁶¹. Комендант Львова генерал артилерії Криштофор Гродзіцький, інформуючи Яна Казимира про хід і зміст переговорів з українським гетьманом, зауважив, що Хмельницький дуже гнівається на Москву, говорить про «великі незгоди» між ними й виступає за розрив взаємин із царем¹⁶².

Через дедалі помітніші суперечки з царською адміністрацією та – що особливо важливо – через конфлікти зі шведською стороною, Хмельницькому було вигідно, аби західноукраїнський регіон номінально лишався під владою Яна Казимира. Адже той, за влучним спостереженням Михайла Грушевського, в цей час не правив, а королював, тож нічим не міг виявити своєї влади¹⁶³. Принаймні в складних і вкрай непередбачуваних умовах середини осені 1655 р. такий розвиток політичних процесів у регіоні був для офіційного Чигирина, без сумніву, найменшим злом. До того ж, гетьманська політика щодо Польщі свідчила не так про кардинально нові тенденції в зовнішньополітичному курсі Чигирина, як про розуміння й готовність переглянути старий курс.

Українсько-кримські домовленості під Озерною 1655 року та їх вплив на розвиток взаємин Гетьманату з Московією

Щоб реконструювати зовнішньополітичні пріоритети уряду Богдана Хмельницького на другу половину 1655 р., важливо з'ясувати, як оцінювало українське керівництво перспективи розвитку взаємин із Кримським ханатом. Для цього насамперед з'ясуємо передумови, зміст і наслідки українсько-кримської угоди 12 (22) листопада 1655 р.,

¹⁶¹ М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 9, ч. 2, с. 1129.

¹⁶² *Czart.*, TN., 148, s. 758.

¹⁶³ М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 9, ч. 2, с. 1136.

укладеної під Озерною на Волині при поверненні українського гетьмана з-під Львова. Тоді кримський візир Сефер Газіага, скориставшись затримкою Васілія Бутурліна в Галичині, надсилає до Хмельницького посланців «з таким таємним повідомленням, що хан прийшов не для того, щоб битися з козаками, а більше для того, аби відплатити за кривди, вчинені їм москалями». Тут візир заговорив і про надзвичайно дражливий для української сторони аспект: він, мовляв, провадить війну, «щоб вільності добувати, а великий князь московський вас вважає за своїх підданих і пише до вас як до своїх холопів»¹⁶⁴.

На осінь 1655 р. чи не вперше за всі роки правління в примирненні Війська Запорозького з Кримом був зацікавлений і польський король Ян Казимир, який намагався через хана залучити козаків до боротьби зі шведами. З цією метою він особисто подавав відповідні пропозиції Мегмед-Герееві IV. Львівський комендант Криштофор Гродзіцький інструктував також Маріуша Яскульського, обраного послом до хана, аби той намовляв татар помиритися з Хмельницьким, а самого Хмельницького привів до підданства польському королеві, адже той, мовляв, і «сам говорить, що я тієї Москви не хочу, і між ними сильна незгода»¹⁶⁵.

Оскільки не маємо ані письмово оформленого тексту угоди, укладеної 12 листопада 1655 р., ані навіть її повного змісту, зафіксованого в достовірному джерелі, не можемо об'єктивно оцінити декларований там політико-правовий характер взаємин Кримського ханату та України. З опосередкованих джерел дізнаємося, що внаслідок українсько-кримських переговорів було відновлено стару приязнь сторін. Відтак кримське керівництво взяло на себе зобов'язання не нападати на українські землі, а гетьман – не допускати військовій виправи запорозьких і донських козаків на Крим і Туреччину. Згідно з пізнішим листом Івана Виговського до Криштофора Гродзіцького (від 22 січня 1656 р.), договір передбачав відновлення воєнного союзу між Україною та Кримом: «Хто

¹⁶⁴ *Архив ЮЗР*, ч. III, т. 6, с. 96–97.

¹⁶⁵ *Czart.*, TN., 148, s. 758; М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 9, ч. 2, с. 1148.

мав би (бути) ворогом Війську Запорозькому, то й хану ворогом буде й без ради [...] гетьмана [...] хан нікуди не вирушить зі своїм військом, але туди піде, куди Військо Запорозьке вирушить». Вірогідним видається і твердження, що Хмельницький міг під Озерною пообіцяти повернути трон Янові Казимиру. Конфлікт інтересів України та Швеції, виразно окреслившись на цей час, по суті робив гетьмана тактичним союзником Яна Казимира. Та якщо польське керівництво за вкрай важких умов шведського «потопу» поклало величезні сподівання на домовленості кримського хана та українського гетьмана про спільну допомогу полякам, то для гетьманського уряду це був радше тактичний крок, зобов'язання, взяті після оцінки міжнародної ситуації на середину листопада 1655 р.¹⁶⁶

Ще важче говорити про зобов'язання Хмельницького розірвати союз із Московією. Татарські й польські інформатори стверджували, що хан зумів переконати в цьому й українську сторону. Зокрема, Мегмед-Герей IV, повідомляючи свого союзника польського короля про озернянські події, зауважив, що кримсько-українське примирення зуміли досягнути завдяки двом головним умовам: «Перша, аби (Хмельницький. – В. Г.) присягнув, що буде королеві ЙМ-сці вірним і Речі Посполитій, а друга, аби від Москви відступив»¹⁶⁷. Зрозуміло, про це не йдеться в московських доносах або листах гетьмана до царя. Надзвичайно суперечливі повідомлення зарубіжних спостерігачів. Зокрема, воєвода Стефан у листі до князя Ракоці спершу зауважував, що союз козаків із Московією значно міцніший, як із Кримом, і Озернянська угода його не послабила¹⁶⁸. А менш ніж за місяць, вже устами свого посланця під Озерною в квартирі гетьмана, твердив, що Хмельницький дав Мегмед-Герейу IV таємну «асекюрацію» про наміри розірвати угоду з царем¹⁶⁹.

Отже достовірно можемо лише сказати, що це питання справді обговорювали під час переговорів. Усі ж решта пи-

¹⁶⁶ В. Горобець, *Еліта козацької України...*, с. 114–115.

¹⁶⁷ *Жерела...*, т. 12, с. 382.

¹⁶⁸ *Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria*, т. XXIII, nr. 124.

¹⁶⁹ *Transsylvania et bellum boreo-orientale...*, s. 527.

тань через брак достовірних джерел так, напевне, й залишаться відкритими. І можемо лише припустити, що Хмельницький, погоджуючись із майбутнім союзником електором бранденбурзьким у тому, що вічних союзів не існує, а є лише тимчасові інтереси, які можна реалізувати завдяки союзам, у розмові міг погодитися на вимогу хана, але не стосовно конкретних дій. Нарешті й господар Стефан, розмірковуючи над цим питанням, зауважив, що український гетьман зазвичай не дотримується договорів. А відтак і цього разу, мабуть, вчинить, як завжди¹⁷⁰. Та й кримське керівництво швидко пересвідчилося, що Хмельницький «Москву бити не захоче», а тому й почали радити полякам миритися з нею, сподіваючись, імовірно, що Янові Казимиру нададуть військову допомогу проти шведів¹⁷¹.

Та назагал заяви українського гетьмана кінця 1655 – першої половини 1656 р. доводять, що керівництво Війська Запорозького серйозно поставилося до налагодження союзницьких контактів із Кримом, розглядаючи їх не як альтернативу до союзу з Москвою, а як доповнення до нього. Зокрема, наприкінці року Хмельницький запевняв турецького султана, що «тепер до самої смерті (з ханом. – В. Г.) братами будемо, будемо мирно жити і у відданості поклялися навіки [...] від нас ані землю, ані Дунаєм, ані морем жодна чайка не піде на землю нашого могутнього султана»¹⁷². Про встановлення «міцного миру з ханом кримським і з усіма ордами» український правитель повідомляє Радзейовського 1 (11) січня 1656 р.¹⁷³ Виговський у листах до Радзейовського та Карла X Густава також наголошує, що «гетьман вступив у вічне і постійне братство (з ханом. – В. Г.), скріплене взаємною присягою»¹⁷⁴. Про окремі риси нової моделі зовнішньополітичної діяльності Гетьманату дізнаємося з листів Хмельницького до трансильванського князя Дьйордя II Ракоці від 4 (14) квітня 1656 р., де він інформував, що в Чигирині чекають «повернен-

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Жерела..., т. 12, с. 382.

¹⁷² Документи Богдана Хмельницького..., с. 462.

¹⁷³ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. 3, К., 1898, с. 234.

¹⁷⁴ Там само, с. 237.

ня наших людей, з якими, коли вони повернуться, буде дана відповідь державам, з якими ми перебуваємо в дружньому союзі, та *вишлемо їх для фундаментального посилення встановлених нами дружніх зв'язків* (підкреслення моє. – В. Г.)¹⁷⁵. Ще промовистіша заява Хмельницького в листі до молдавського воєводи Стефана: «тільки що вступили в міцну дружбу і союз з московським царем і татарським ханом; у нас немає наміру дати привід для порушення цього зв'язку, скріпленого присягою; навпаки, якщо хто-небудь з ворогів безпричинно спробує переслідувати нас, ми вирішили дати йому *одностайну відсіч*»¹⁷⁶.

Отже, проаналізувавши зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду другої половини 1655 р., можемо впевнитися, що на середину року пріоритетним завданням української зовнішньої політики й надалі лишається боротьба з Річчю Посполитою. Проте дві хвили геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі, детерміновані укладенням Московської угоди 1654 р. (перехід Криму на бік союзників Речі Посполитої та оголошення Річчю Посполитою війни проти Швеції), спричинили виникнення принципово нової геополітичної реальності в регіоні. В нових умовах основним методом реалізації завдань стають наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в межах угоди 1654 р. Аби гарантувати безпеку південним кордонам, активізовано дипломатичні контакти з Отоманською Портою та Придунайськими князівствами. У відносинах із Кримом превалюють методи опосередкованого тиску – через Стамбул – і військової блокади силами південних полків, запорожців, а також донських козаків і калмиків, що перебували на службі в московського царя. Одним із пріоритетних напрямів української зовнішньої політики впродовж літа – першої половини осені 1655 р. вважають курс на військову кооперацію зі Швецією.

Ще більше ускладнюють політичну ситуацію в регіоні значні воєнні успіхи шведів. Легкі військові перемоги та – що найголовніше – їх суспільно-політичне тло (добровіль-

¹⁷⁵ *Документи Богдана Хмельницького...*, № 364.

¹⁷⁶ *Там само*, № 365.

не визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава) ускладнюють діалог Гетьманату зі Швецією, детермінують появу ультимативних вимог шведського керівництва обмежити поширення козацьких впливів. Через конфлікт інтересів, особливо на тлі напружених українсько-російських взаємин та вторгнення кримських орд у південні райони України, українські війська відступають із Галичини. А завдяки шведському фактору 12 (22) листопада 1655 р. було налагоджено союзні взаємини між Гетьманатом і Кримом. Нова союзна угода відповідала інтересам обох країн, а також мала на меті вповільнити процеси деморалізації в польській владі (це, до речі, також відповідало українським інтересам). Уклавши угоду з ханом, Богдан Хмельницький хоче впровадити біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації Гетьманату (над нею він безуспішно працював ще минулого року): налагодити союзницькі взаємини з Кримом й водночас зберегти протекцію московського царя. При врегулюванні українсько-польського конфлікту превалювали політичні методи. Скориставшись внутрішньою нестабільністю в Речі Посполитій, спричиненою шведським «потопом», гетьманський уряд хотів переконати польське керівництво визнати здобутки визвольної боротьби козацтва. Заради цього він проводив консультації з впливовими польськими політиками в оточенні Карла X Густава й активно доводив, що готовий до політичного діалогу з представниками Яна Казимира.

Розділ 7

Політична дихотомія Москва–Чигирин у 1656-му – першій половині 1657-го років

Зовнішньополітична діяльність уряду Богдана Хмельницького першої половини 1656 р. передбачала щонайменше два варіанти подальшого розвитку: або політичний компроміс із Річчю Посполитою та воєнну співпрацю з Кримським ханатом (як засіб для стримування Швеції), або ж утворення антипольської коаліції як засіб радикального розв'язання українсько-польського конфлікту.

Але жоден із варіантів не виключав можливості подальшого протекторату московського царя.

Проте навесні 1656 р. уряд Алексея Михайловича намагається встановити контроль над діяльністю гетьмана та козацької старшини, про що красномовно свідчить місія думного дяка Ларіона Лопухіна в Україну. Скажімо, в посольському наказі, датованому квітнем 1656 р., йшлося про введення воеводської форми правління в козацькій Україні («без воевод в черкаських городах быть непригоже»). До того ж це мали бути не лише начальники військових гарнізонів ратних людей, а й представники царської адміністрації, з певними розпорядчими функціями щодо місцевого, некозацького, населення: «жилицьких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадут и *расправу учнут чинить добрую* (підкреслення моє. – В. Г.)»¹⁷⁷. Про наміри уряду Алексея Михайловича посилити вплив воевод на суспільне життя в Україні переконливо свідчить і нова інструкція київським воеводам,

¹⁷⁷ Цит за: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 9, ч. 2, с. 1205.

надіслана з Москви 19 (29) квітня 1656 р.¹⁷⁸. Взаємини сторін суттєво ускладнювали й непорозуміння на білоруських землях, а їх періодична повторюваність доводила появу нових політичних тенденцій.

Віленський курс Москви та ставлення Чигирини до нього

Не виникає сумніву, що повідомлення про можливе російсько-польське зближення (Хмельницький, вочевидь, уперше почув про нього з уст царського посланця до Варшави Фьодора Зикова в середині травня 1656 р.) аж ніяк не могло викликати позитивну реакцію в Чигирині.

Невдовзі – на початку червня – до Богдана Хмельницького надійшла царська грамота з офіційним викладом позиції уряду Алексея Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою та намірів із нею «в совете жить»¹⁷⁹.

Реакція українського керівництва на повідомлення про початок війни зі Швецією та наміри царського уряду укласти мир із Річчю Посполитою була різко негативна. Влітку Хмельницький активно листується з Москвою, переконуючи царя та його оточення, що обраний курс помилковий, і «коли нині ляхам пощастить і шведа вигонять», то король і шляхта неодмінно відійдуть від узятих на себе мирних зобов'язань і «всі землі на віру православну та на державу його царської величності будуть схилияти»¹⁸⁰.

У Москві до застережень Хмельницького не прислухалися. Хоча, як засвідчив подальший розвиток подій, прогнози українського гетьмана справдилися повністю. Навіть більше, вже під час наради короля з сенаторами стало очевидно, що польсько-російське зближення недовговічне. Учасники наради одноголосно висловилися за примирення з Москвою, але за умови повернення козацької України в підданство польсь-

¹⁷⁸ *Акты ЮЗР*, т. 15, ч. 3, с. 117–133.

¹⁷⁹ В. Смолій, В. Степанков, *Богдан Хмельницький...*, с. 445.

¹⁸⁰ *Документи Богдана Хмельницького*, № 880, с. 502; № 888, с. 511; № 896, с. 522–523 та ін.

кого короля. Крім того, коли Пйотр Голінський виїхав до Москви, з Варшави до стамбульського посольства вирушив Венслав Беневський, а до Бахчисараю – Ян Шумовський. Згідно з інструкцією уряду Яна Казимира, Беневський мав передати прохання про допомогу в умовах шведського «потопу», а також звернути увагу керівництва Високої Порти на ту небезпеку, яку становило не лише для Польщі, а й для Туреччини приєднання України до Московської держави¹⁸¹.

Ще більше про антимосковський характер тогочасної зовнішньополітичної діяльності Варшави свідчать наслідки місії Яна Шумовського до Криму. Адже, за інструкцією, посол мав зробити все можливе, аби за сприяння кримського хана розірвати українсько-російську приязнь. Шумовський мав переконати хана та його оточення, що українське керівництво має повернутися під владу польського короля. Це дозволило б «хану його милості особою своєю з усіма ордами та уродженому гетьману Війська Запорозького з усіма силами та можливостями [...] виступити проти Москви, аби їх витверезити. Щоб таким чином і Князівство Литовське звільнити, і Москву схилити до згоди як з королем Й. М., так і з ханом Й. М. *А якби Господь Бог допоміг, щоб король Й. М. і Річ Посполита шведів знесли, обернувся б тоді король Й. М. з усіма силами супроти Москви* (підкреслення моє – В. Г.)»¹⁸².

У Москві королівського посла зустріли приязно, а під час розмов із окольничим Богданом Хітрово і начальником Посольського приказу Алмазом Івановим було домовлено припинити бойові операції на теренах Великого князівства Литовського та уникати сепаратних переговорів зі шведами аж до повного налагодження російсько-польських відносин¹⁸³. А 7 липня 1656 р. Ян Казимир підписав інструкції комісарам на переговори з послами московського царя. Вони передбачали, що польська сторона погодиться на примирення з царем, а також владнає справи з царськими титулами (вони стали формальним претекстом російсько-польської війни). Та в

¹⁸¹ M. Gawlik, *Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w...*, s. 83; Z. Wójcik, *Polska i Rosja ...*, s. 347.

¹⁸² *Жепела*, т. XII, Львів, 1911, ч. 470, с. 376–379; *Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie* (далі – AGAD), Lib. leg. 33, vol. 106 v., 109 v.

¹⁸³ *Czart.*, 368, nr. 4, p. 19.

усіх принципових питаннях – як-от територіяльні поступки в Білорусі, або проблема зверхності над Україною – позиція польського керівництва була категорична. Інструкція допускала, що територіяльні претензії Москви можна задовольнити коштом Стародубського повіту та частини князівства Смоленського, які відійшли до Речі Посполитої після Смоленської війни кілька десятиліть тому.

Що ж до «української проблеми», комісари мали повідомити царських послів, що Ян Казимир готовий «вибачити козакам усі їх провини» та відновити довоєнний стан речей (*modus vivendi*) між обома народами на підставах Зборівської угоди 1649 р. А коли б українська сторона й далі наполягала на умовах Переяславської угоди з Москвою, комісари мали звернутися до Варшави за додатковими повноваженнями та інструкціями. Крім того, король наказав комісарам дискредитувати Хмельницького в очах Москви (скажімо, наголошувати на його нелояльності до царя, адже він, мовляв, налагодив дружні взаємини з ворогом московського монарха шведським королем¹⁸⁴).

Отож королівська інструкція від 7 липня 1656 р., як і повноваження, надані перед тим польським посланцям до Стамбулу та Бахчисараю, засвідчували, що уряд Яна Казимира ставився до переговорів із Москвою лише як до *одного* з нагальних тактичних завдань тогочасної польської політики. Головні ж суперечності між Варшавою та Москвою не зникали, хоч їх на певний час і консервували, пригальмовували їх розвиток¹⁸⁵.

За таких умов, під час переговорів, розпочатих 22 серпня 1656 р. в селищі Немежі під Вільно, проявилися дві протилежні тенденції: з одного боку, прагнення сторін налагодити воєнне партнерство в умовах посилення позицій Швеції, з іншого – відмова від будь-яких територіяльних поступок на українських та білоруських землях (кожна зі сторін хотіла бачити ці території в складі своєї держави). Боротьба тенденцій визначала перебіг подій у Немежі. Зокрема, польська сторона вимагала повернути всі втрачені за роки війни землі, в

¹⁸⁴ *Czart.*, 386, nr. 1, p. 1–6.

¹⁸⁵ Z. Wójcik, *Polska i Rosja ...*, s. 351.

тому числі, Смоленськ та Україну, а також компенсувати завдані втрати; російські ж представники готові були порозумітися, якщо б Варшава визнала належність територій України та Великого князівства Литовського до держави московських царів.

Українська сторона, отримавши з Москви запрошення на переговори, висунула вимогу, що до території козацького Гетьманату мають входити «володіння давніх князів руських». В усних переговорах зі стольником Василієм Кікіним старшина пояснила, що в князівські часи кордони України проходили по Віслі й доходили до угорських земель. Як компромісний варіант пропонували встановити рубежі по Південному Бугу, «а за рікою Бугом міст і повітів Малої Росії, Волині і Поділля, заселених і порожніх, де були раніше міста, Польська Корона нехай не займає, не засідає і свого війська – польського чи найманого – туди не посилає»¹⁸⁶. Якщо б не вдалося зберегти старі кордони, гетьман вимагав гарантій захисту для тієї частини українського населення, що перебуватиме під владою польських королів. Зокрема, пропонували ліквідувати унію, передати православним общинам всі захоплені уніятами церкви та церковні маєтки, забезпечити право на безперешкодне виконання всіх обрядів, звільнити православне духовенство від податків і повинностей. Крім того, український уряд вимагав гарантій політичних прав православної шляхти – безперешкодного допуску до всіх посад та урядів Речі Посполитої, вільного користування привілеями.

Зрозуміло, що через діаметральну протилежність інтересів переговори не мали жодних перспектив. Аби вийти з патової ситуації, російська сторона запропонувала укласти династичну унію та обрати царя спадкоємцем бездітного Яна Казимира. Цей варіант був теоретично можливий, але навіть з огляду на несумісність політичних культур двох суспільств не надто реальним.

В умовах шведського «потопу» в Польщі та зростання політичних амбіцій щодо Шведського королівства 3 листопада 1656 р. в Росії підписали Віленський трактат. Ним було

¹⁸⁶ Цит. за: І. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький*, Львів, 1991, с. 321–322.

встановлено перемир'я між Росією та Польщею. А відмова від воєнних дій спиралася на попередню згоду сторін обрати російського царя на польський трон (згоду на це мав дати найближчий сейм). Щоб після смерті Яна Казимира Алексеї Михайлович міг зайняти трон, він мав підписати спеціальні пакти-конвенції, в яких гарантував би всі права та привілеї католикам Речі Посполитої, а також обіцяв виконувати владні повноваження в Польсько-Литовській державі особисто, а не через свого наступника¹⁸⁷.

Зовнішня політика Гетьманату в умовах російсько-польського зближення

Історики по-різному оцінюють політичні наслідки російсько-польських мирних переговорів 1656 р. для взаємин Війська Запорозького з Москвою та для розвитку регіональних процесів. Скажімо, польський історик Януш Качмарчик пише, що Богдан Хмельницький спокійно сприйняв інформацію про події у Вільно, адже вже понад рік чекав нагоди розірвати «нешасливу для козацтва угоду з царем». А тепер він цю нагоду отримав¹⁸⁸. Подібну оцінку давав і американський дослідник Джорж Вернадський. Він вважав, що переговори завершилися лише тимчасовим перемир'ям, і це, на його думку, не зашкодило Україні. Тож згодом гетьман заспокоївся, хоча підозра й лишилася, адже «медовий місяць царської вірності закінчився»¹⁸⁹.

Натомість вітчизняні історики (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та інші) розцінюють інцидент як переломний момент в історії союзницьких відносин Війська Запорозького та Російської держави. Зокрема, Вячеслав Липинський твердив, що дії московсь-

¹⁸⁷ M. Gawlik, *Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w...*, s. 96–98; L. Kubala, *Wojna moskiewska...*, s. 60–61.

¹⁸⁸ Я. Качмарчик, *Гетьман Богдан Хмельницький...*, с. 301.

¹⁸⁹ Цит. за: В. Цибульський, *Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії*, Рівне, 1993, с. 56.

кого уряду суперечили найважливішим політичним інтересам Української держави. Москва ставала союзницею Варшави, а тому мілітарний союз із нею втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Навіть більше, якби було реалізовано гетьманську програму державного будівництва, протекція царського уряду виявилася б не просто зайвою, але й небезпечною та шкідливою. Тож, на думку науковця, відтоді пріоритетним напрямом гетьманської політики стає «унезалеження» України від «агресивних» планів та дій Москви¹⁹⁰.

Сучасні дослідники Валерій Смолій і Валерій Степанков, будучи обережнішими в оцінках, усе ж констатують, що Хмельницький, розчарувавшись у політиці Москви, по суті змінив зовнішньополітичний курс Війська Запорозького¹⁹¹.

Польський історик З. Вуйцик, прибічник ідеї польсько-російського зближення в середині – другій половині XVII ст., розглядає Віленське перемир'я як великий успіх обох сторін, адже хоча б певний час вони спільно перебували в антишведському таборі¹⁹².

На наш погляд, доречніше розглядати Віленське перемир'я як успіх польських дипломатів, що зуміли завдяки переговорам у Немежі відтягнути частину військ із російського фронту на шведський. Крім того, перемир'я мало для Варшави позитивні наслідки в суперництві за Україну, адже українсько-російське протистояння, визріваючи впродовж двох років, у післявіленський час (з осені 1656 р.) переходить вже на якісно новий рівень. Відтак польське керівництво вже в першій половині 1657 року робить спробу політично розв'язати «українську проблему», уклавши нові сепаратні домовленості з Україною.

Хмельницький, як відомо, від початку негативно сприйняв перспективи російсько-польського примирення та вій-

¹⁹⁰ В. Липинський, *Україна на переломі (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті)* [у кн.:] Твори, т. 3, Філадельфія, 1991, с. 40–45.

¹⁹¹ В. Смолій, В. Степанков, *Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.*, с. 21; В. Смолій, В. Степанков, *Українська національна революція XVII ст.*, с. 195.

¹⁹² Z. Wójcik, *Polska i Rosja ...*, s. 368.

ни зі Шведським королівством. Ще перед Віленським з'їздом у листі до київського воєводи Андрея Бутурліна гетьман із тривогою писав: «Чули ми, військові люде й. ц. в. й з шведами вже [...] задор учинили – бо-зна, як то воно далі піде»¹⁹³. Історики слушно зауважують, що в листі гетьман гостро критикує зовнішню політику Москви й прямо пише про наміри українського керівництва провадити власний зовнішньополітичний курс: «Ми, вважаючи незручним в таких обставинах роздражнювати на себе всіх сусідів, волимо мати собі приятелів, ніж неприятелів»¹⁹⁴.

Через загрозу політичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування позиції офіційного Чигириня з боку Москви гетьманський уряд Богдана Хмельницького коригує свій зовнішньополітичний курс, надаючи пріоритет антипольським державним союзам. Уже в жовтні 1656 р. гетьман підписує договір про дружбу з представниками трансильванського князя, а в другій половині січня 1657 р. поновлює українсько-шведський діалог.

Зауважмо, що в умовах військового протистояння з Москвою шведське керівництво стає значно поступливішим до територіяльних претензій Війська Запорозького в Західній Україні. Це можна пояснити тим, що шведи були зацікавлені у військово-політичному союзі з козаками. Скажімо, вже в травні 1656 р. Карл X Густав писав Хмельницькому, що виникли нові обставини: «порушивши заприсяжену угоду, без усяких приводів, великий московський цар з Лівонії спрямував проти нас військо»¹⁹⁵. Тому Карл X Густав пропонував якнайшвидше надіслати повноважних послів оформити приязнь. У звіті державній раді 17 липня 1656 р. король категорично заявив: «Що стосується козаків [...], то ми маємо намір [...] спробувати їх з московітами роз'єднати, чим би була досягнута для нас вигода»¹⁹⁶. Та, вочевидь, Карл X Густав і далі вважав трансильванського князя своїм найважливішим союзником у боротьбі з Річчю Посполитою та інши-

¹⁹³ Цит за: М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 9, ч. 2, с. 1237.

¹⁹⁴ Г. Санін, *Отношения России и Украины с Крымским ханством...*, с. 181; М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 9, ч. 2, с. 1237.

¹⁹⁵ *Архив ЮЗР*, ч. III, т. 6, № 56, с. 127–128.

¹⁹⁶ *Там само*, № 17, с. 129.

ми католицькими державами Центральної Європи. Аби схилити Дьйордя II Ракоці до антипольського воєнного союзу, шведський король погодився передати йому Белзьке та Руське воєводства, а також Перемиську та Сянокську землі, на які претендувало керівництво Війська Запорозького. Передбачаючи негативну реакцію Хмельницького на ці шведсько-трансильванські домовленості, Карл X Густав доручив своєму послові Готарду Велінгові якось пом'якшити невдоволення козацької старшини, викликане переходом Червоної Русі, де населення сповідувало «грецьку віру», трансильванському князеві¹⁹⁷.

Шведсько-трансильванські переговори про воєнно-політичну співпрацю розпочалися 21 серпня 1656 р. й тривали понад три місяці, а завершилися 16 грудня укладенням Раднотського договору. Зауважмо, що Раднотський договір виходив за межі звичайної двосторонньої угоди, бо передбачав принципову зміну конфігурації політичних сил Центрально-Східної Європи (в польській історіографії договір уважають першою спробою розподілу земель Речі Посполитої). Передбачалося, крім того, залучити до союзу й інші держави регіону, керівництво яких прагнуло будь-що протистояти польсько-російському зближенню після Віленських переговорів.

Коли трактати підписали з представниками Дьйордя II Ракоці, один зі шведських послів Готард Велінг отримав наказ та ордер Карла X Густава їхати до Чигирина (другий посол Генрих-Целестин Штернбах лишився при трансильванському князеві й мав супроводжувати його в поході на коронні землі). Такий сценарій зовнішньополітичної гри шведський король ухвалив ще в середині жовтня – до завершення переговорів у Трансильванії. Десь тоді ж розробили й посольський наказ Велінгові на його місію до України. За наказом, посол мав повідомити керівництво Війська Запорозького, що шведський король готовий визнати за гетьманом три колишні воєводства Речі Посполитої – Київське, Чернігівське та Брацлавське. Що ж до західноукраїнських земель, інструкція

¹⁹⁷ Д. Оляничин, *Опис подорожі шведського посла на Україну*, «Записки НТШ», Львів, т. 154, 1937, с. 47.

містила дипломатичну відмову: «коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Руси, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати князеві трансильванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансильванським, і справедливі бажання п. гетьмана задовольнити»¹⁹⁸.

Москва була однією з небагатих європейських країн, яка була рішуче проти Раднотських домовленостей. Посол Алексея Михайловича поставив трансильванському князеві Дьйордю II Ракоці вимогу вивести війська з Польщі, погрожуючи інакше виступити на захист поляків. Водночас царські війська перейшли в наступ в Інфляндії, чим надали дієву військову допомогу Польщі. А Богдан Хмельницький натомість 10 січня 1657 р. надіслав на допомогу трансильванському князеві сильний експедиційний корпус на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем (що суперечило умовам Віленського перемир'я та свідчило про повне його ігнорування).

Тимчасом на переговорах зі шведським послом козацька старшина наголошувала, що «з трансильванським князем та з обома господарями – молдавським і волоським, утворено союз», повідомляла, що надала Ракоці сильне козацьке військо на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем, але «не на основі нового союзу з ним, а тому, що довідалися про його союз з королем»¹⁹⁹. Проте підписати угоду на запропонованих Карлом X Густавом умовах козаки відмовлялися.

Тож нема підстав трактувати похід Антона Ждановича в Польщу як такий, що пройшов у рамках Раднотської угоди. На першу половину 1657 р. конфігурація міжнародних сил у Центрально-Східній Європі мала такий вигляд: з одного боку, Раднотська коаліція в складі Швеції, Трансильванії та Бранденбурга, з якою солідаризувалися – передусім через угоди з Трансильванією – Молдавія, Валахія та Військо Запорозьке; з другого ж, – Річ Посполита та Російська держа-

¹⁹⁸ *Архив ЮЗР*, ч. III, т. 6, с. 201–207.

¹⁹⁹ *Там само*.

ва, з їх нечисленними політичними союзниками (насамперед Австрією).

Згідно зі звітом Готарда Велінга, Військо Запорозьке погоджувалося приєднатися до Раднотської коаліції та підписати союзну угоду зі шведським королем лише після того, як за гетьманом визнають «права на всю стару Україну або Роксолянню, де була грецька віра і мова ще існує – до Вісли, щоб вони могли затримати те, що здобули своєю шаблею». Посол був переконаний, що коли б він мав таку декларацію, скріплену підписом і печаткою Карла X Густава, «то можна було б легко покінчити з союзом»²⁰⁰.

²⁰⁰ Там само.

Розділ 8

Українсько-російське суперництво на землях Південно-Східної Білорусі

Окремою, особливо дразливою, проблемою для розвитку взаємин Війська Запорозького з російським царем у другій половині 1650-х рр. стали білоруські землі. Ці території в 1654 р. перетворилися на своєрідний полігон, де військова співпраця козацького війська та царських ратників проходила випробування на міцність. У наступні ж роки тут розпочалися жорсткі змагання між гетьманською та царською адміністраціями за право контролювати землі Південно-Східної Білорусі та впроваджувати на них свої політико-адміністративні системи, присуд тощо.

Українсько-російські конфлікти щодо білоруських земель, як і методи їх розв'язання, були тісно пов'язані з загальною специфікою відносин двох сторін того часу. Крім того, ці конфлікти мали й несподівані наслідки.

Витоки білоруської політики гетьмана Богдана Хмельницького

Українська революція середини XVII ст., спричинивши глибокі суспільно-політичні, соціальні, ідеологічні та ментальні зміни, зайняла особливе місце у вітчизняній історії, але відчутно вплинула також і на сусідній, близький в етнічному та релігійному плані, білоруський етнос. Уже перші звістки про перемоги козацького війська під Корсунем, Жовтими Водами та Пилявцями, здобуті 1648 р.,

спричиняють хвилю селянських виступів на білоруських землях. Налякана місцева шляхта з тривогою писала до Варшави: «В тому разі, коли це зло й надалі буде поширюватися, варто очікувати повторення й тут жахів козацьких війн»²⁰¹.

Але через відсутність стійких козацьких традицій місцеве населення в Білорусі не могло відтворити український сценарій. Білоруські партизани йдуть у ліси, здійснюють «вилазки» проти місцевої адміністрації та шляхти, але на такі перепоги, як в українських козаків, виявляються не спроможними. Не маючи достатньо сил, аби переломити хід українсько-польської війни на свою користь, Богдан Хмельницький не може дієво допомогти білорусам у військовому плані. Крім того, від рішучого втручання в білоруські справи його стримують зовнішньополітичні чинники. Розклад сил у Великому князівстві Литовському на кінець 1640 – початок 50-х рр. був таким, що панівні позиції на політичному олімпі посіла партія лідера литовських дисидентів, польного гетьмана князя Януша Радзивіла. «Некоронований король литовський» мав не лише значні військові ресурси, а й неабиякий політичний вплив. І саме цим впливом Хмельницький хотів скористатися у власних інтересах – не допустити появи литовської армії на українських землях, а за сприятливих обставин ще й залучити литовських сепаратистів до участі в акціях проти польського короля²⁰².

Така ситуація тривала до середини 1651 р. Князь Януш Радзивіл був стурбований зростанням соціальної активності білоруських селян на українському прикордонні, а також допомогою, отриманою від українських козаків. Керівництво Речі Посполитої остаточно вирішує приборкати козаків військовими методами. А Радзивіл, у відповідь на пропозиції Хмельницького зберігати приязнь і спільно виступити проти Польської Корони, заявив 14 червня, що справи Литви та Корони спільні, а поляки та литовці є одним політичним народом, частиною однієї Речі Посполитої. Відтак Радзивіл міг виявити прихильність до гетьмана запорозького та козаків лише після того, як ті укладуть мир із Річчю Посполитою та

²⁰¹ РГАДА, ф. 79: *Сношения России с Польшей...*, оп. 2, д. 2, л. 44.

²⁰² Детальніше про це: В. Горобець, *Еліта козацької України...*, с. 151–158.

підпорядковуються владі короля польського. Якщо ж це не станеться, погрозив князь, «чекайте мене на Петра»²⁰³.

Свою погрозу литовський гетьман виконав, розпочавши 1 липня бойові операції проти Війська Запорозького, і, за свідченнями Самовидця, не лише військо козацьке на кордоні «зломив и много козаков порубав» (у тому числі, й самого Небабу – «неуважного полковника»), а й витіснив українські залоги з Кричева, Любеча, Рославля, Чорнобиля, Лоева та інших населених пунктів українсько-білоруського прикордоння. Після маршу Сіверщиною Радзивіл вирушив на Київ, сплюндрував його, а «войско литовское потягнуло под Білую Церков, где, скупившись з войском коронним, наступили на Хмельницького гетьмана»²⁰⁴.

У другій половині 1653 р., коли українська та російська сторони починають узгоджувати спільні стратегічні плани, Хмельницький пропонує московській стороні здійснити спільний наступ на Велике князівство Литовське. Гетьман запевняє, що тільки-но цар візьме Україну під свою протекцію, він негайно поширить у Могилеві, Орші та інших білоруських містах звернення до місцевого населення, яке, твердив український гетьман, відразу виступить проти Литви. В такий спосіб цар отримає ще близько 200 тис. війська²⁰⁵.

Трохи згодом, наприкінці грудня цього ж року, коли царські посланці Стрешньов і Бредіхін привезли до Чигирини повідомлення, що цар і Земський собор вирішили взяти Військо Запорозьке «під високу царську руку», генеральний писар Іван Виговський укотре висловив сподівання, що за прикладом козаків піде й Біла Русь. Її населення мало радо перейти в підданство великого християнського монарха, адже «їм від ляхів тіснота й переслідування великі»²⁰⁶.

Запевнення українського керівництва з цікавістю вислу-

²⁰³ Я. Смирнов, *Князь Януш Радзивилл и его киевский поход 1651 г.* [у кн.:] Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г., Екатеринослав, 1908, с. 263.

²⁰⁴ *Літопис Самовидця*, К., 1971, с. 61; E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno, 1859; А. Смирнов, *Князь Януш Радзивилл и его киевский поход...*, с. 213–374; *Czart.*, № 145, s. 218.

²⁰⁵ *Акты ЮЗР*, т. 3, с. 496–498.

²⁰⁶ *Там само*, т. 10, с. 132.

хали в Москві. Вже навесні 1654 р., після укладення Переяславсько-Московського договору та оголошення війни проти Речі Посполитої, російське командування визначає білоруські землі головним майданчиком бойових дій. Готуючись до наступу на Смоленськ, Алексей Михайлович вимагає від українського гетьмана відіслати туди 18 тисяч козацького війська під командуванням полковників ніжинського Івана Золотаренка та переяславського Павла Тетері²⁰⁷. Як слушно зауважив Михайло Грушевський, крім військово-стратегічних, були ще й вагомі політичні підстави залучати українські війська до бойових операцій в Білорусі. Алексей Михайлович із оточенням сподівалися (і як засвідчили подальші події, мали на це підстави), що присутність українських козаків війську царя сприятиме промосковським настроям у середовищі місцевого православного населення, а відтак полегшить процес відвоювання краю в поляків та литовців²⁰⁸.

Царський наказ до Чигирини про вихід корпусу в складі 18-ти тисяч козаків на допомогу царським військам у Білорусі вислали в першій половині травня 1654 р., а вже 15 червня наказний гетьман полковник ніжинський Іван Золотаренко доповідав цареві з Новгорода-Сіверського, що, за наказом гетьмана Хмельницького, він «с войском своим, которого прибрали есмя 20 000 конных и пеших, с пушками и с запасом пушечным»²⁰⁹ рушив у похід на білоруські землі.

Засади білоруської політики Гетьманату

Козацькому корпусові на чолі з наказним гетьманом Іваном Золотаренком вдалося впродовж другої половини літа – початку осені 1654 р. захопити Гомель, Речицю, Жлобин, Рогачов, Горвал, Чечерськ, Пропойськ, Новий Бихів, а також узяти в облогу Старий Бихів²¹⁰.

²⁰⁷ Там само, с. 506.

²⁰⁸ М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 9, ч. 2, с. 908.

²⁰⁹ *Акты ЮЗР*, т. 14, с. 468–469.

²¹⁰ РГАДА, ф. 79: *Сношения России с Польшей...*, оп. 2, д. 2, л. 44.

Крім таланту стратега й військового організатора, полковник і наказний гетьман проявив себе на теренах Білорусі як досвідчений політик, державний діяч і дипломат. Військові успіхи в Білорусі Золотаренко хотів доповнити не меншими за розмахом політичними акціями, аби закріпити цей стратегічно важливий регіон за козацькою державою.

Зауважмо, що на середину 50-х років для цього склалися сприятливі умови. Лозунги козацької визвольної боротьби, особливо соціальні, дуже прижилися в середовищі білоруських селян і міщан.

Через вступ козацької армії до Білорусі, в середині 1654 р. істотно активізувалися соціальні рухи в регіоні, що спричинило хвилю масового «показачення» місцевого населення. Корпус Золотаренка поповнився численними білоруськими козаками-неофітами. Цікаво, що уряд Алексея Михайловича, готуючись до війни з Річчю Посполитою (а російське командування вважало білоруський напрям пріоритетним), допускав можливість, що спеціальні військові підрозділи буде сформовано з місцевого населення. За цією програмою влітку 1654 р. сформували білоруський козацький полк на чолі з місцевим шляхтичем Косткою Поклонським. Цим можемо пояснити порівняну толерантність царського уряду до показачення білоруського населення та приєднання його до корпусу Золотаренка, який після кровопролитних боїв літа – осені 1654 р. істотно зменшився (на осінь 1654 р. під командуванням Золотаренка лишилося близько 8, а за іншими даними – близько 6 тис. чол.²¹¹). Отож Москва дозволила наказному гетьманові висилати від себе «товарища», щоб той «козаков из уездов высылал и вольных людей прибирав»²¹². Але скоро стало зрозуміло, що через соціальну привабливість гасел визвольної боротьби, демократичність організації козацького життя та соціально-економічну практику Української держави царський уряд має серйозного конкурента в особі Війська Запорозького (особливо в прагненні приєднати білоруські землі).

²¹¹ *Акты ЮЗР*, т. 14, с. 468–470.

²¹² *Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов*, т. 2, Мн., 1960, с. 135–136.

Уже 17 вересня 1654 р. Поклонський скаржився, що білоруські козаки від нього «отступили и никто со мною уже не хочет быти, но все к нему (Івану Золотаренку – В. Г.) передались»²¹³.

Прагнучи зупинити небажаний процес, могилівський шляхтич розіслав своїх людей із погрозами, «что головы отсечены будут, которые до войска казацкого приставать будут». На це білоруські козаки відповіли одному з емісарів: «Не порывайся, чтоб еси не посетил реки; мы хотим пана гетмана себе за полковника имети, нежели на всяко время умирати от наезду татарского и московского»²¹⁴.

Стихійними процесами покозачення місцевого населення Золотаренко хотів скористатися не лише щоб поповнити свої поріділі в боях підрозділи, а й щоб установити на теренах Білорусі такий, як і в Україні, політико-адміністративний устрій, козацький присуд, подібні соціальні відносини. Адже політична програма українського керівництва в її найоптимістичнішому варіанті передбачала утвердження Української гетьманської держави як спадкоємиці княжої Київської Русі. А це означало й володіння землями, розташованими на північ від Прип'яті, де проживало православне руське населення. Зважаючи на це, уряд Хмельницького радо приймає під свій покров білоруську шляхту, сприяє становленню козацтва на південно-східних білоруських землях. Саме тому й Золотаренко всіма можливими способами відмовляється від участі в осаді Смоленська, переконуючи царя, що більше користі буде, коли вони здобудуть Гомель, Могилев та інші міста на півдні Білорусі. Наказний гетьман хоче взяти під свій контроль, а також осадити козацькими залогами якомога більшу територію. Щоб утримати цей регіон, козацька старшина, на чолі з Золотаренком, хочуть отримати білоруські села, а гетьманові Богданові Хмельницькому – передати місто Старий Бихів²¹⁵.

Зауважмо, що прилучення придніпровської Білорусі могло не лише істотно зміцнити політичне становище Гетьмана-

²¹³ *Акты ЮЗР*, т. 14, с. 380.

²¹⁴ *Там само*, с. 335.

²¹⁵ Г. Сагановіч, *Невядома вайна: 1654–1667*, Мн., Навука і тэхніка, 1995, с. 32.

ту, а й обіцяло значні економічні вигоди після відкриття нових, життєво необхідних для її господарського розвитку, виходів на західноєвропейські ринки (адже старі – через Польщу – було порушено в умовах війни).

Поступово українська політика в Білорусі набирає все виразніших державницьких обертів, а реакція Москви на неї стає дедалі різкішою. У вересні 1655 р. з'являються нові царські титули – «великий князь Литовський і Білої Русі». Цим Москва недвозначно показала, яким бачить майбутнє відвойованих у Речі Посполитої земель.

Із уст представників царської адміністрації дедалі категоричніше звучать заклики локалізувати військову присутність Війська Запорозького в Білорусі, а також вимоги до козацької адміністрації не втручатися в справи місцевого самоврядування та припинити покозачення білоруського населення. Цю прикінцеву вимогу, крім політичних міркувань (звуження соціальної бази Війська Запорозького в Білорусі), продиктували й приватні інтереси російських поміщиків. Адже вступ до козацького війська, як засіб досягнення особистої волі та певного матеріального добробуту, здавався дуже привабливим не лише пригнобленому місцевою шляхтою білоруському селянину, а й підневільному російському кріпакові. Через це до царя та його воевод посипалися скарги від російських поміщиків на своїх підданих, які, покинувши власника, записалися «до полку в черкас»²¹⁶.

Спершу Золотаренкові, який мав і могутню військову силу, й високий авторитет у Війську Запорозькому, вдається впевнено відстоювати інтереси Гетьманату на білоруських теренах. У взаєминах із царем та його воеводами наказний гетьман намагався не йти на конфронтацію, був щедрим на вірнопідданські заяви та компліменти Алексею Михайловичу. Водночас інтереси гетьманського уряду він відстоював твердо та послідовно. Скажімо, ще 7 серпня 1654 р., отримавши повторний наказ із царської ставки залишити під Гомелем частину війська та піти з рештою козаків під Оршу на допомогу князеві Черкаському, Золотаренко негайно відписує Алексею Михайловичу, що готовий виконати царську

²¹⁶ *Белоруссия в эпоху феодализма...*, т. 2, с. 134–135.

волю²¹⁷. Та надалі, попри постійний тиск із царського боку, наказний гетьман цілий тиждень наполегливо штурмує Гомельську фортецю, доки 13 серпня таки здобуває її²¹⁸.

Але й після цього Золотаренко не поспішає виконувати царський наказ, обмежившись тим, що відсилає на допомогу Черкаському тисячний корпус на чолі зі своїм братом, наказним полковником ніжинським Василем Золотаренком. А після взяття Гомеля наказний гетьман у Білорусі особисто вирушає під Чичерськ, згодом під Новий Бихів, а вже після його здобуття – під Старий Бихів, аби таким чином закріпити за Гетьманатом стратегічно важливий регіон Посожжя та Верхньої Подніпрящини²¹⁹.

Прикметно, що довірена особа Івана Золотаренка, його духівник протопіп ніжинський Максим Филімонович (майбутній єпископ Мстиславський і Оршанський, місцеблюститель Київської митрополії Методій), який на авдієнції в царя 7 жовтня 1654 р. красномовно вихваляв наказного гетьмана за його старання (збирання «синів руських [...] злохитрієм лядським розігнаних»), ще місяць тому – 12 вересня – звертався до бурмистрів і райців могилевського магістрату, переконуючи їх, щоб «до Війська Запорозького [...] прихилився, віддаючися під оборону гетьманів запорозьких (крім гетьмана Богдана Хмельницького, мав на увазі й наказного гетьмана Івана Золотаренка. – В. Г.) і всього Війська Запорозького [...] Аби – не дай Бог – не захотіла Москва своїх звичаїв і свого права в вашім місті завести, але щоб вам тішитися тими ж статтями і правами, які його царська величність призволив і дав нашій Україні з паном гетьманом (підкреслення моє – В. Г.)»²²⁰.

Під час облоги Старого Бихова 7 жовтня 1655 р. Іван Золотаренко отримав смертельну рану, а в грудні того ж року його не стало. Смерть сіверського гетьмана збіглася в часі з важливими змінами в регіоні. На кінець року керівництво Росії дедалі більше схилялося до політичної боротьби за Білорусь. У Москві з'являються привабливі – але, як засвідчи-

²¹⁷ *Акты ЮЗР*, т. 14, с. 139.

²¹⁸ *Там само*, с. 143.

²¹⁹ *Там само*, с. 141–142.

²²⁰ *Там само*, с. 151.

ла практика, ефемерні – плани приєднати Велике князівство Литовське (в тому числі, й Білорусь), обравши царя або його спадкоємця великим князем литовським. У контексті нового політичного курсу російського керівництва ситуацію в регіоні тимчасово стабілізували, бойові дії припинили. Як наслідок, військова присутність українських військ у Білорусі стає не потрібна для Москви.

За таких умов, у січні 1656 р. Хмельницький скликає в Чигирині старшинську нараду, на якій обговорюють проблеми зовнішньополітичної орієнтації Української держави в умовах Віленських домовленостей, а також, імовірно, ставлять білоруське питання. Брак достовірної інформації не дає змоги реконструювати перебіг нарад і зміст резолюцій. Але про принциповість українського керівництва свідчить хоча б поява гетьманського універсалу від 29 січня 1656 р., яким Хмельницький призначав Івана Нечая «нам и всему войску нашему [...] жичливого и в делах рыцарских взятого от боку нашего», на полковництво «в Білую Русь до Могилева, Чаусова, Новобыхова и Гомля и иных мест, и местечек, и сіл там же знайдующих»²²¹.

На відміну від попередника Івана Золотаренка, який мав титул наказного гетьмана (тобто начальника над козаками, що вирушили в похід), Нечай отримує звання полковника білоруського (або посаду білоруського намісника, як пише Грушевський), що недвозначно свідчить про адміністративний характер його повноважень.

Щоб з'ясувати, як гетьманський уряд планував приєднати Білорусь до Української держави, варто з'ясувати політико-адміністративні прерогативи білоруського полковника²²².

²²¹ *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*, изд. Комиссией для разбора древних актов, т. 1, К., 1911, с. 28.

²²² Установити, якими територіями керував білоруський полковник, можемо зі скарги до гетьмана Хмельницького, поданої сотниками «полку Нечаевого, полковника чичерського, чауського, чириківського та інших городов» на кривди, заподіяні могилевським воеводою. З неї довідуємося, що в Південно-Східній Білорусі існували такі сотні: три могилевські, чауська, г'орська, заболотська, бо(го)родицька, акуменська, городецька, святоозерська, слизька, уланівська, рогозинська, білявицька, чириківська, вербіжицька, пропойська, заозерська, чиче-

В листі до моголівського воєводи князя Івана Репніна від 2 (12) лютого 1656 р. Іван Нечай титулує себе полковником білоруським, гомельським і чаусівським, повідомляє, що гетьман доручив йому в Білій Русі «панувати і рядити»²²³. Але універсал від 29 січня 1656 р., на жаль, не проливає світла на повноваження новопризначеного полковника, межі його «панування». Смолій і Степанков стверджують, що наприкінці січня Іванові Нечаю з Чигирини надіслали ще один гетьманський універсал, зміст якого, на жаль, не можемо відновити²²⁴. Логічно припустити, що саме тут і було сформульовано головні завдання для білоруського полковника, а також визначено межі його повноважень.

Зрештою, під час слідства Антона Ждановича в Білорусі Іван Нечай використовував універсал Хмельницького як доказ, що у своїй діяльності він не вийшов за межі повноважень, наданих Чигирином²²⁵.

Ескалація українсько-російського конфлікту в Білорусі наприкінці 1656 – в першій половині 1657 року

Отримавши повноваження білоруського полковника, Іван Нечай діє швидко й рішуче. Насамперед він припиняє виведення українських залог із Моголівського повіту, звідки російське командування почало витіснити їх після смерти Золотаренка. Навіть більше, силою він змушує царські війська покинути підвладні йому території.

Царські воєводи вже в січні 1656 р. інформують Москву, що «по присылке полковника Ивана Нечая» козаки з Кричева та Чаусів нападають на шляхетські маєтності й царських ратних людей, б'ють їх, грабують і чинять «всякое разоренье». Крім того, білоруський полковник заохочує місцеве на-

рицька, межевська та смолинська. Див.: *Сборник статей и материалов...*, т. 1, с. 540, 541.

²²³ М. Грушевський, *Історія України...*, т. 9, ч. 2, с. 1159.

²²⁴ Див.: В. Смолій, В. Степанков, *Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності*, К., 1994, с. 216.

²²⁵ *Акты ЮЗР*, т. 3, с. 496–498.

селення до покозачення, внаслідок чого, скаржаться воєводи, «многие места запустели»²²⁶. Могилевський воєвода також інформував уряд, що Іван Нечай вигнав із сіл Могилевського повіту всі російські залоги, після чого розмістив там своїх козаків, звелівши місцевому населенню не виконувати жодних наказів царських воєвод. Смоленський воєвода також доносив у Москву, що козацький полковник відмовляється вивести свої залоги з Мстиславського, Горського, Дубровенського, Шкловського та Копинського повітів.

Діяльність Івана Нечая в Білорусі викликала в Москві занепокоєння. Особливе роздратування царського уряду спричинила заява козацького полковника про його «пановання» в Білій Русі. При перекладі «з білоруского письма» фразу було трансформовано в «государствование», що Москва розцінила як виклик російському монархові, адже «на всей Великой и Малой и Белой Руси, – як було сказано в грамоті Алексея Михайловича, – по милости божей государствуем и пишимся государем мы, великий государь»²²⁷.

У першій половині березня уряд Алексея Михайловича відсилає до Чигирина посольство на чолі зі стрілецьким головою Аврамом Лопухіним. У його наказі на посольську місію саме білоруську проблему було названо пріоритетною. На переговорах із гетьманом, розпочатих 6 квітня, царський посол передав здивування царя, що український уряд без попереднього узгодження з Москвою приписав до Війська Запорозького Могилев і призначив сюди особним полковником Івана Нечая. В Могилеві стоїть царська залога, села, що йому належать, роздано воєводам, ратним людям і шляхті, яка присягнула цареві. Тож російська сторона наполягала, щоб козаків вивели з Могилевського повіту та заборонили покозачення місцевого населення.

Особливу увагу Лопухін звернув на скарги щодо неправомірних дій Івана Нечая. Він вимагав не лише заборонити тому титулувати себе полковником могилевським, вивести його козаків із Білорусі, а й притягти до судової відповідальности: «тому полковнику Ивану Нечаяу за такое его мно-

²²⁶ Там само, с. 1201.

²²⁷ Там само, с. 1212.

гое воровство учинить наказанье жестокое, чтоб на то смотря, иным не повадно было самовольство чинить»²²⁸.

Реагуючи на скарги московської сторони про службові зловживання Івана Нечая, гетьман Богдан Хмельницький заявив, що готовий створити спільну українсько-російську комісію, яка б на місці розглянула висунуті звинувачення. Водночас гетьман виступив рішуче проти виведення українського війська з Білорусі, покликаючись на загрозу нового збройного протистояння з Річчю Посполитою.

Як пише Михайло Грушевський, військова рада на Росаві в перших числах травня підтримала політику гетьмана щодо білоруської проблеми. Було прийнято рішення вдатися до тактики своєрідного саботажу: не доводячи справ до гострого конфлікту з Москвою, все ж не поспішати з виконанням тих вимог царського уряду, які б завдавали шкоди українським інтересам.

Тим часом 19 (29) травня колишній київський полковник Антон Жданович і царський представник Нікіта Сівцов розпочали слідство в справі Нечая. Було опитано багато свідків і потерпілих, проведено допит самого звинуваченого. У ході розслідування було встановлено цілковиту непричетність полковника до злочинних нападів і грабунків у регіоні. Було також з'ясовано, що всі злодіяння відбувалися не лише без його відома, а й навіть без участі козаків його полку. На раді, скликаній за наказом Ждановича 30 травня (за новим стилем), було спростовано і належність Нечая до католицької віри (в цьому його звинувачували московські воєводи). Присутні на раді одностайно заявили, що полковник сповідує православ'я та відвідує службу в «руських» храмах²²⁹.

На цій раді Жданович оголосив гетьманський наказ усім козакам, приписаним до Ніжинського та Чернігівського полків, покинути Могилевський повіт і повернутися до своїх осель. Сатисфакцією для московської сторони стала прилюдна страта кількох козаків, чию участь у грабунках, за вироком військового суду, довели.

²²⁸ Там само.

²²⁹ Акты ЮЗР, т. 3, с. 522–529.

Разом із тим під час слідства Жданович отримав довгі реєстри кривд, заподіяних місцевому населенню царськими воєводами та їхніми ратними людьми. Тут ішлося про замучених чоловіків і жінок, згвалтованих неповнолітніх дівчат, спалені садиби, пограбовані маєтки тощо²³⁰.

Що ж до титулу «полковника білоруського, могилевського і гомельського», слідство встановило, що саме так в універсалах і листах Нечая називав гетьман Богдан Хмельницький, тож полковник не отримав за це жодного покарання. Єдине – на майбутнє Жданович заборонив йому вживати титул білоруського полковника. Саме цими півзаходами гетьманський уряд сподівався на певний час задовольнити претензії московської сторони, аби в такий спосіб продовжити справу свого утвердження в Південній та Східній Білорусі.

Реляцію Ждановича про завершення слідства та з'ясування непорозумінь між царською та гетьманською адміністраціями в Білорусі 2 (12) червня отримали в ставці Алексея Михайловича, а вже 10 (20) червня надійшла відписка мінського воєводи Фьодора Арсенєва, що до Мінського повіту вступило чимало козаків на чолі з наказним полковником Нечая Филимоном Бутком, який силоміць записує шляхту та селян у козаки. Крім того, воєвода повідомляв, що Нечай відіслав козацькі загони за Березину, щоб і там місцеве населення вписували до козацького компуту. Ще за два дні, 12 (22) червня, в ставці отримали інформацію, що Нечай, всупереч наказам Ждановича, і далі йменує себе полковником білоруським, «приписує собі городи в титул», а також тримає козацькі залоги в Чаусах, Горах і Горках, Барзилівським війстві²³¹.

Справді, по завершенні роботи комісії Ждановича-Сівцова білоруський полковник продовжує діяльність, спрямовану на утвердження козацьких порядків у Білорусі. Скажімо, універсалом від 11 (21) червня 1656 р. він сповіщає царську та гетьманську адміністрації, місцеве населення про призначення Якуба Харитоновича до села Жаливля, ймовірно, на уряд отамана городского, «щоб бідним селянам не було

²³⁰ Там само, с. 522, 528, 529, 532–540.

²³¹ М. Грушевський, *Історія України...*, т. 9, ч. 2, с. 1257.

кривд». Ще за кілька днів – 14 (24) червня – він надає сотницький уряд і призначає комендантом козацької залоги місцевого шляхтича Андрея Качановського²³².

Зауважмо, що тогочасна суспільно-політична ситуація в Білорусі об'єктивно сприяла зміцненню прокозацьких настроїв. Справа в тому, що вже на початку бойових операцій у Білорусі, 30 липня 1654 р. (за старим стилем), цар Алексей Михайлович законодавчо санкціонував переведення захоплених на Литовсько-Білоруському фронті полонених у підданство до російських поміщиків. У 1655 р. патріярх Нікон писав про намір царя поселити на своїх обезлюднених землях 300 тис. полонених білорусів²³³.

Узаконене полювання на людей у Білорусі набрало таких неймовірних масштабів, що, скажімо, один лише воєвода Роман Бабарикін у містечку Белому (на православній Смоленщині) взяв «с посаду [...] к себе неволею ж семей з двадцать, а проголовно будет с женами и з детьми блиско за двести человек»²³⁴. Вартість захопленого царськими ратниками білоруського селянина чи міщанина становила від 3 до 5 рублів²³⁵.

Жорсткий окупаційний режим російських військ у Білорусі, насильницьке переселення місцевих селян і ремісників до Росії, примусові реквізиції та розорення господарства краю спричинили поширення тут антимосковських настроїв, активізацію партизанського руху проти присутности на білоруських землях царських військ (російські воєводи називали їх учасників «шишами», «ворогами», «изменниками»).

Воєнні приготування польської сторони, спроби вірних королеві військ прорвати блокаду Старого Бихова й успішна протидія цьому з боку козаків Івана Нечая, разом із посиленням дипломатичних акцій наказного гетьмана, спрямованих зменшити напругу в українсько-російських взаєминах у регіоні, до певної міри пом'якшують конфліктну ситуацію в другій половині літа 1656 р. А вже в другій половині вересня через Нечаєвого посла сотника Романа Ракушку-Рома-

²³² Там само, с. 1259.

²³³ Див.: А. Мальцев, *Россия и Белоруссия в середине XVII века*, т. 1, М., 1974, с. 337.

²³⁴ Там само, с. 189.

²³⁵ Там само, с. 185.

новського російський цар надсилає білоруському полковнику грамоту, в якій, хоч і забороняє надалі записувати селян і міщан у козацький стан, санкціонує перебування на козацькій службі «старих» козаків із місцевого населення. Зрозуміло, за таких умов царський уряд вже не ставить питання про вихід полку Івана Нечая з білоруської території.

Отож українсько-російські взаємини в Білорусі на певний час нормалізовано, й білоруський полковник мобілізує всі сили на взяття фортеці Старий Бихів, яка впродовж двох років успішно відбивала наступ як військ наказного гетьмана Івана Золотаренка, так і царських воєвод. Після чергового безуспішного штурму російських військ на чолі з воєводою Хованським та одинадцяти тижнів облоги Нечай надійно перекриває комунікації противникові, чим врешті-решт змушує захисників Старого Бихова капітулювати.

Коли це сталося – точно не відомо. Вперше про «биховську фортуна» Хмельницький пише в листі до львівського магістрату від 9 (19) березня 1657 р.²³⁶ Але сам тріумфатор – полковник Іван Нечай – прибув до Чигирина вже в лютому 1657 р. Важко припустити, що він залишив своє військо до успішного розв'язання кількарічної епопеї довкола Старого Бихова. Ймовірніше, що місто на той час вже капітулювало або хоча б виявило намір зробити це найближчим часом. Отож прибуття Нечая до гетьманської резиденції було зумовлене, як видається, потребою обговорити з Хмельницьким форму протекції над Старим Биховом.

Післяцьогообговорення Богдан Хмельницький 15 (25) березня підписує універсал, де було записано так: «Иж з воли Божое упаметавши се шляхта, месчане и вси обивателі Старого Бихова цале и вірне поддало се под владзу и протекцию нашу и присягу виконали нам, же нігды юж нікому иншому той фортеци не подадут, але по вік при Войску Запорозком оную заховати мают»²³⁷. Заради цього гетьман доручав кийвським купцям і міщанам установити торговельні зв'язки з містом, обіцяючи їм, зі свого боку, «мыт жадных торговых и подачок» з них не брати, а також гарантуючи захист з боку

²³⁶ *Акты ЮЗР*, т. 3, с. 599.

²³⁷ І. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький...*, с. 94.

козацьких залог, розташованих на білоруських та північноукраїнських землях²³⁸. Імовірно, уряд Хмельницького планував перетворити Старий Бихів на важливий економічний форпост Української держави, який би не лише ввів білоруські землі в орбіту української торгівлі, а й з'єднав український ринок із західноєвропейськими.

Перед підписанням універсалу про взяття Старого Бихова під свою протекцію Хмельницький 13 (23) березня надіслав листа до Москви, де повідомляв про військовий успіх Івана Нечая. Прагнучи якимось пом'якшити негативне враження московського керівництва від значних успіхів Війська Запорозького в Білорусі, гетьман наголосив, що жителі міста «присягнули на ім'я в. цар. величності піддалися». Щоправда, далі він уточнив: бихівляни мають залишитися при Війську Запорозьким²³⁹.

Вишукана дипломатична риторика Хмельницького, природно, не відвернула увагу московських політиків від осмислення політичних наслідків цієї події в далекій перспективі. Після того, як українські війська захопили Старий Бихів, у взаєминах Чигирин з Москвою з'явився ще один камінь спотикання, чи не найбільший за наступні два роки. Адже впродовж усієї війни в Білорусі Алексей Михайлович пильно стежив за боротьбою за Старий Бихів. Аби здобути цю придніпровську твердиню, він виряджав війська під командуванням досвідчених воєвод, неодноразово звертався з листами до захисників фортеці із закликом «государские милости к себе поискати и город Старый Быхов [...] сдати». Або ж переконував їх після взяття литовської столиці, що їм «помощи [...] ниоткуда не чаять, гетьманы со всем войском побиты и столица [...] город Вилна за нами»²⁴⁰.

Іван Нечай, окрилений успіхом під Старим Биховом, суттєво пожвавлює свою діяльність у регіоні. Іван Бутурлін, наступник моголевського воєводи Хованського, якого відкликали з Білорусі (скоріше за все, через прорахунки при штурмі та облозі Старого Бихова, які й принесли успіх українсько-

²³⁸ Там само, с. 92.

²³⁹ Акты ЮЗР, т. 3, с. 599.

²⁴⁰ Г. Сагановіч, *Невядомая вайна...*, с. 50.

му війську), доносив у ставку Алексея Михайловича про нові прояви самоуправства з боку козацького полковника: той, мовляв, зганяє царські залоги, ставлячи натомість козацькі; його сотники записують – часто навіть силоміць – білоруських селян у козаки, чим завдають немалих збитків місцевій шляхті, яка склала присягу російському монархові; Нечай хоче, на противагу Могилеву, що має царське підданство, заснувати козацький Новий Могилев у Лупулові. Крім того, Бутурлін доносив, що полковник вимагає від нього вивести його залогу з Дашкова, погрожуючи, що інакше розгромить царських людей і битиметься з ними, як із ворожою стороною²⁴¹.

Білоруську проблему ще більше загострює та обставина, що від зими 1657 р. урядові кола Москви здійснюють поворот до жорсткішої політики щодо України. Зміну курсу переконливо засвідчив візит стольника Василія Кікіна до Чигиринна. В посольському наказі від 17 лютого 1657 р. він висловив здивування незалежною зовнішньою політикою гетьманського уряду: «Да ведомо великому государю [...] учинились, что он, гетман Богдан Хмельницкой, соединился на поляков с Ракоцом, чтоб им над поляками вместе промысел чинить, и на Коруне Полской учинить Ракоца; и великому государю нашему [...] то в великое подивление, какими мерами такое дело начинается». Та посол мав не просто передати гетьманові царське здивування, а й нагадати про взяті раніше зобов'язання («великому государю, обещали с клятвою служить, и во всем ему [...] добра хотети») і пригрозити карою Божою за відступництво від присяги: «а надобе им и от Бога, за неправду от бога разни посылаемы бывають»²⁴².

Зміна політики уряду Алексея Михайловича до України, зрозуміло, позначилася й на ставленні до білоруської проблеми. Своєрідним каталізатором конфлікту став той факт, що російський істеблішмент прагнув здобути підтримку білоруської шляхти напередодні вального сейму, на якому Алексея Михайловича мали визнати претендентом на польський трон. А не врегулювавши в Білорусі соціальних проблем,

²⁴¹ *Акты ЮЗР*, т. 3, с. 576–579.

²⁴² *Синбирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных*, т. 1, ч. 2, М., 1845, с. 53.

не давши селянам змоги вийти з-під залежності державців (тобто не заборонивши покозачення місцевого населення), здобути підтримку було вкрай проблематично. Тож відсилаючи в Україну чергове представницьке посольство на чолі з боярином Фьодором Бутурліним і дяком Іваном Михайловичем (травень 1657 р.), царський уряд звертає особливу увагу на вирішення українсько-російських конфліктів на теренах Білорусі. Під час авдієнції в Хмельницького 13 (23) червня 1657 р. Бутурлін скаржився на неправомірні дії Нечая, який виганяв із маєтків і розорював шляхту, що дала присягу цареві й отримала від нього привілеї, записував до козацького компуту селян, чим руйнував господарство краю, створив новий адміністративний центр Могилевського повіту. Крім того, посол згадав про інші численні зловживання козацького полковника, про які дізнався зі звіту могилевського воєводи Івана Бутурліна²⁴³.

У відповідь Хмельницький обіцяв надіслати Нечаєві листи з вимогою припинити кривду проти шляхти, що склала присягу цареві. Він вимагав також, щоб і царські воєводи та їхні ратні люди не чинили насильства проти білоруської шляхти, яка проживала «в городах Войска Запорожского», – тобто в тій частині Білорусі, що взяла гетьманський протекторат і присуд.

Як бачимо, червневі переговори в Чигирині не допомогли хоч якось розв'язати білоруську проблему. Такий стан справ не влаштовував московське керівництво, тож в оточенні Алексея Михайловича виникає план радикального збройного вирішення проблеми. З цією метою під час переговорів із українським гетьманом у Смоленську було сформовано спеціальний військовий підрозділ на чолі з воєводою Семьоном Змієвим і піддячим Кузьмою Мініним, які отримали завдання витіснити козацькі залоги із Смоленського, Добровенського, Оршанського та Могилевського повітів. До кінного загону Змієва смоленський воєвода князь Пьотр Долгорукий приєднав понад 200 піхотинців. Крім того, Семьону Змієву підпорядкували 5 рот «нового строю» під командуванням Александра Леслі, Дмитрія Краферта та Якова Бранцбекова.

²⁴³ *Акты ЮЗР*, т. 3, с. 576–578.

У червні 1657 р. Зміїв на чолі карального корпусу (кількістю 600 чол.) вирушає зі Смоленська в напрямку Сломіна, Могилева, Копися, Шклова, Мінська, Борисова, змусивши нечисленні нерегулярні козацькі залоги відступити з цих волостей. Щоб зміцнити позиції російської адміністрації в Білорусі, уряд Алексея Михайловича призначає воєводою до Борисова боярина Васілія Шереметева²⁴⁴. Досі в більшості білоруських і литовських міст, за винятком Вітебська, Полоцька та Вільно, воєводами були другорядні особи. Призначенням впливового царського сановника на посаду борисовського воєводи уряд хотів підняти авторитет царської адміністрації та довести серйозність намірів Москви в цьому регіоні. Саме про це свідчили й перші кроки Шереметева на посаді борисовського воєводи. Прибувши на місце, він одразу розіслав по містах і волостях грамоти, в яких гарантував шляхті повну безпеку від утисків з боку козаків. Одночасно воєвода відіслав поручника Л. Томановського до Нечая з вимогами заборонити сотникам, зокрема Денисові Мурашку, заходити в шляхетські маєтки, грабувати та спустошувати їх, а місцевих селян записувати в козацьке товариство. Крім того, Шереметев наполягав на негайному та повному виведенні козацьких залог із Борисовського, Шкловського, Могилевського, Оршанського та Мінського повітів «в указанное место, где им указано быть»²⁴⁵.

Білоруський полковник відмовився виконувати ультиматум воєводи, покликаючись на те, що козацькі залоги розміщені в цих повітах не для боротьби з російськими ратними людьми, «но для воровання ляховського [...] которые крестьян до конца разорили»²⁴⁶. Крім того, старшина запевнив Шереметева, що скарги і чолобитні на зловживання козаків із залог від посадських людей не надходили.

Звісно, відповідь Нечая не втішила царського воєводу, відомого своїми козакофобськими настроями. Й тоді в супере-

²⁴⁴ А. Мальцев припускав, що Васілія Шереметева призначили не лише воєводою до Борисова, а й главою всієї царської адміністрації на відвойованих у Речі Посполитої білоруських землях. Див.: А. Мальцев, *Россия и Белоруссия...*, с. 244.

²⁴⁵ А. Мальцев, *Россия и Белоруссия...*, с. 244.

²⁴⁶ *Акты МГ*, т. 2: Разряд. Приказ, Москов. стол., СПб., 1894, с. 581.

ччі з козацьким полковником Шереметев висунув новий, ще «вагоміший» аргумент – артилерію.

Вже 27 серпня 1657 р. Нечай пише до Москви листа, де скаржиться на воєводу, який «з арматою на мєсты и деревни, где козаки свое намєстѣ мают, кажет наезджати, козаков имеют и иных и вяземе держат, а иных невест деваєт где, в домах козацких берет»²⁴⁷. Борисовського воєводу наслідують інші представники царської адміністрації в Білорусі: вони силою віднімають у полковника волості, в яких перебував його полк, козаків виганяють із їхніх помешкань і «подданья из их, як из мужиков, требуют, до того чюприни режут, кнутами бьют, грабят»²⁴⁸. «Не могучи далее кривд от воевод [...] учиненых терпети», Іван Нечай звертається по захист до царя²⁴⁹.

Та діяльність царської адміністрації в Білорусі, зрозуміло, не була виявом воєводського самоуправства. Воєводи втілювали продуманий в Москві план боротьби за білоруські землі. Про це переконливо свідчить хоча б звіт могилевського воєводи Семьона Змієва цареві, надісланий до Москви в серпні 1657 р. У ньому воєвода рапортував: «казакон выслал из тех мест, из которых, по твоему великого государя указу (підкреслення моє – В. Г.) велено выслать и в наказе написано»²⁵⁰.

Переяславський полковник Павло Тетеря, який також у серпні 1657 р. перебував на чолі посольства в Москві, повернувшись в Україну, доповідав старшині про наміри царського уряду вивести козацьку залогу зі стратегічно важливого Старого Бихова, розмістивши на їхньому місці царських ратних людей²⁵¹. Усе свідчило про те, що в умовах міжгетьманства офіційна Москва та Чигирин візьмуться до боротьби за Білорусь з новою силою. І позиція українського керівництва в цій ситуації була відверто слабша.

²⁴⁷ *Акты ЮЗР*, т. 4, с. 17.

²⁴⁸ *Там само*, с. 16–17.

²⁴⁹ *Там само*.

²⁵⁰ *Там само*, с. 15.

²⁵¹ *Там само*, с. 34.

Розділ 9

Спроби ревізії домовленостей 1654 року: козацький та московський варіанти

Незалежна політика Богдана Хмельницького на зовнішньополітичній арені, як і його роль у білоруському конфлікті, викликає різко негативну реакцію Москви. Щоб усвідомити серйозність ситуації, маємо врахувати, що уряд Алексея Михайловича вважав договірні норми Московського договору 1654 р. головною умовою тіснішої інтеграції України в Московську державу. Тож бажання керівництва Гетьманату анулювати навіть незначні обмеження козацького суверенітету викликало в Москві велике роздратування та протест. І накази та звіти послів Алексея Михайловича до Чигирини свідчать про це.

Московські претензії першої половини 1657 року та реакція уряду Богдана Хмельницького на них

Лише за першу половину 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств, очолюваних впливовими царськими сановниками – думним дяком Аврамом Лопухіним, стольником Василієм Кікіним, окольничим Фьодором Бутурліним, стрілецьким головою Артамоном Матвєєвим, царським дворянином Іваном Желябужським. Посольські накази та інші офіційні документи, дотичні до їхніх дипломатичних місій, засвідчили зміну в політиці офіційної Москви щодо Війська Запорозького. На думку Грушевсь-

кого, вже в наказі стольникові Васілію Кікіну, відісланому в Україну в лютому 1657 р., уряд Алексея Міхайловича вперше вдається до такого «прикрого» тону у взаєминах із Гетьманом та його адміністрацією. Козацькій старшині закидали порушення присяги, нелояльність до суверена та лякали карою Божою за неправду та відмову від слова, даного цареві²⁵².

Головні особливості нового московського курсу щодо України відображено і в матеріялах посольства Фьодора Бутурліна, який відвідав Гетьманат у травні – червні 1657 р. Зауважмо, що в травні до Москви з Польщі прибув гонець Костянтин Монтремович. Він передав урядові Алексея Міхайловича прохання короля вплинути на Богдана Хмельницького, аби той припинив зближення зі шведським королем і трансильванським князем. Адже ширилися чутки, що ці два правителі уклали союзну угоду про передачу польської корони Дьйордю II Ракоці та підпорядкування Литви, Білорусі та України (до Бугу) козацькому гетьманові, а Пруссії та Жмуді – Карлові X Густаву²⁵³.

В умовах, які склалися на весну 1657 р., царський окольничий Фьодор Бутурлін звинуватив гетьманський уряд, ніби той зволікає зі створенням інституту царських воевод в українських містах, не сплачує податки до царської скарбниці, відмовляється надавати земельні наділи в Києві московським стрільцям та не бажає привести гетьманича Юрія до царської присяги. Та з матеріялів посольства Бутурліна дізнаємося, що найбільше Москву непокоїв зовнішньополітичний курс гетьманської адміністрації – насамперед союзнницька угода з Трансильванією та «злее того [...] что гетман и все войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества – Свейским Карлом Густавом королем»²⁵⁴.

На початку червня з Москви в Україну відбув царський дворянин Іван Желябужський. Він мав не лише зібрати інформацію про стан справ у Війську Запорозькому та з'ясувати настрої окремих станів і суспільних груп, а й провести антигетьманську агітацію, скориставшись дедалі сильнішими міжстановими та соціальними конфліктами, а також актив-

²⁵² М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 9, ч. 2, с. 1350.

²⁵³ РГАДА, ф. 79: *Сношения с Польщей*, оп. 1 (1657), ч. 15, л. 40–41.

²⁵⁴ *Акты ЮЗР*, Т. 3, № 869, с. 568.

но задекларувати третейські функції московської монархії в нових конфліктах. До Москви царський емісар писав, що антигетьманські настрої в козацькому війську посилюються, представники інших суспільних груп нарікають на дії козацької адміністрації, а промосковські симпатії, особливо в Лівобережній Україні, зростають. Зокрема, Іван Желябужський в Посольському наказі приводить нарікання вїйта Стародуби, що міщани, мовляв, присягали на вірність московському цареві, а панують над ними гетьман і старшина, «і нини ми від їх панування в кінець гинемо [...] а очікуємо милости ми від воевод государя»²⁵⁵. Крім того, Желябужський описав невдоволення рядових козаків і міщан діями гетьманського уряду на міжнародній арені (в тому числі, втручанням у трансильвансько-польську війну). Вочевидь, місія царського дворянина в Україні передбачала не лише збір інформації, а й певні агітаційні дії. Недарма Виговський невдовзі категорично заявив, що «перші бунти почались у війську від посланця царської величності Івана Желябужського»²⁵⁶.

Побачивши рішучість московського керівництва в питанні зовнішньополітичної самостійності Чигирина, український гетьман, попри критичний стан здоров'я, відстоює власний політичний курс. Скажімо, під час переговорів із окольничим Фьодором Бутурліним на початку літа 1657 р. Богдан Хмельницький відкинув усі претензії московських представників, назвавши їх безпідставними або такими, що втратили сенс після сепаратних дій Москви, які дуже зашкодили інтересам Війська Запорозького (йшлося передусім про обставини російсько-польського примирення). На вимогу московських послів розірвати взаємини зі Швецією, гетьман категорично відповів: «від Свейського де короля ніколи не буде відлучений, тому що в них дружба і приязнь і згода давня [...] і Шведи де люди правдиві, всяку дружбу і приязнь дотримують, на що слово дають». Цим він, вочевидь, натякав на те, що Москва не дотримала слова й не допомогла Військові Запорозькому в боротьбі з Річчю Посполитою: «а царська де величність над

²⁵⁵ *Русская историческая библиотека* (далі – РИБ), т. 4, СПб., 1884, с. 1240.

²⁵⁶ *Акты ЮЗР*, т. 4, № 69, с. 126.

ним, гетьманом, і над усім Військом Запорозьким вчинив був немилосердя своє: помирившись з поляками, хотів нас віддати полякам у руки»²⁵⁷. Крім того, в розмові з послами гетьман гостро критикує зовнішньополітичну стратегію офіційної Москви: «тільки де мені, гетьману, дивно, що йому, великому государю [...] бояри доброго нічого не порадять: коруною Польською ще не оволодів і миру довершеного ще не привели, а з іншим панством, зі Шведами, війну почали!»²⁵⁸.

Не менш різкими були відповіді Хмельницького на вимоги російської сторони закріпити царських воєвод в українських містах, а також сплачувати податки Москві. На переговорах 10 червня (за старим стилем) гетьман заявив окольничому Фьодору Бутурліну, що «судді де Самойлу і полковнику Тетері він, гетьман, не приказував і в нього на думці не було, щоб царська величність у великих містах: в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині, велів бути своєї царської величності воєводам»²⁵⁹. Десь такими ж були відповіді й на інші претензії російської сторони.

Та літо 1657 р. було не найліпшим часом, аби демонструвати незалежницькі прагнення, а надто у взаєминах із Москвою. Участь українських військ у виправі князя Дьйордя II Ракоці на землі Корони Польської вкрай загострила українсько-кримські відносини. Цікаво, що трансильванський правитель (як васал Порти) звертався до султана по дозвіл на підписання союзної угоди зі шведським королем. Позицію ж офіційного Стамбула тоді виклав новий великий візир Мегмед Кепрюлю: князь міг виступити проти Польщі в складі допоміжних частин, але тільки після того, як отримає від султана спеціальний дозвіл на похід – «атнаме». А Ракоці міг зайняти польський трон лише після того, як поляки самі звернуться до Мегмеда IV. Та в плани Ракоці це не входило, адже він хотів бути самостійним правителем, а тому й розпочав переговори з курфюрстом бранденбурзьким Фридрихом Вільгельмом²⁶⁰. Незалежницькі устремління Дьйордя II не влаштовували як Стам-

²⁵⁷ Там само, т. 3, № 869, с. 569.

²⁵⁸ Там само, с. 570.

²⁵⁹ Там само, с. 569.

²⁶⁰ Див.: Л. Заборовский, *Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа*, М., Языки русской культуры, 1994, с. 229.

бул, так і Бахчисарай, проте союзницька угода з Польщею драгувала кримську еліту ще більше. А ханський уряд, крім того, робив безуспішні спроби змусити князя приносити Криму щорічні «дари» (аналогічні тим, які отримувала Порта). За таких умов наказ високого дивану покарати надто самостійного васала в Криму сприйняли з неприхованим ентузіазмом. У середині червня 1657 р. проти Ракоці вийшло кілька десятків тисяч орди, а перед тим, вже 7 травня (за старим стилем), брацлавський полковник Михайло Зеленський інформував гетьмана, що хан «Днепр перешод, стоит под Конкой [...] Де диш Акея имеет итти под Каменец к Ляхом, чтоб совокупитись»²⁶¹. Тривожні дані про можливе вторгнення Орди на українські землі надходили і з інших джерел²⁶².

Ситуацію значно ускладнював і внутрішній конфлікт у Гетьманаті. Майнова диференціація суспільства, стрімке зростання владних можливостей козацької старшини, нашкоду іншим верствам населення, ігнорування соціально-економічних інтересів селянства та рядового козацтва спричиняють загострення соціальних антагонізмів. На середину весни 1657 р. вони переростають в антигетьманські виступи на Запорозжжі, а влітку переходять і на гетьманське військо. А через критичний стан здоров'я Хмельницького посилюється міжкланова боротьба в середовищі козацької еліти²⁶³.

За таких умов гетьманський уряд був змушений пом'якшити свою позицію у взаєминах із Московією та провадити виваженішу зовнішню політику. Тому Хмельницький ще 10 червня (за старим стилем) рішуче відкидає всі претензії московського керівництва, а вже за день не лише суттєво «нейтралізує» свої заяви, але й докладає всіх зусиль, аби дезавувувати попередні. Ще активніше в цьому напрямку діяв генеральний писар Іван Виговський²⁶⁴, який розпочав у такий спосіб переделекційну боротьбу.

²⁶¹ *Акты ЮЗР*, т. 11, прибавление № 1, с. 702.

²⁶² *Там само*, с. 695–696; *Архив ЮЗР*, ч. III, т. 6, № 106, с. 313; *Жерела...*, т. 12, № 598, с. 508.

²⁶³ Архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 19, арк. 12; В. Смолій, В. Степанков, *Прадобрержна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.* ..., с. 25.

²⁶⁴ *Акты ЮЗР*, т. 3, № 869, с. 576–580.

Ще на початку травня гетьман відіслав до Москви посла Федора Коробку. Той мав пояснити царським сановникам, наскільки критична ситуація на кордонах Гетьманату. Впродовж липня 1657 р. гетьманський уряд тричі звертається з листами до белгородського воєводи князя та окольничого Грігорія Ромодановського по військову допомогу. Аналогічні листи надіслали й цареві Алексеї Михайловичу та його сановному оточенню – ближнім боярам Ілї Мілославському та Борісу Морозову, думному дякові Алмазу Іванову²⁶⁵.

Посол шведського короля Густав Гальшгадський Лільєкрона прибув в Україну влітку 1657 р., щоб розірвати союз козаків із Москвою та укласти шведсько-український військово-політичний альянс. Але, проаналізувавши ситуацію у Війську Запорозькому та настрої керівництва, дійшов висновку, що не може виконати своє завдання²⁶⁶.

Зважаючи на погане здоров'я Хмельницького, шведські дипломати сподівалися налагодити шведсько-українську військову співпрацю вже з його наступником²⁶⁷. Та сподівання шведів не були надто оригінальними. До зміни українського керівництва готувалася й Москва, яка сподівалася нав'язати майбутньому гетьманові конкретніші та жорсткіші зобов'язання, аніж ті, які мав Богдан Хмельницький. Скажімо, ще в середині лютого 1657 р., дізнавшись про хворобу Хмельницького, уряд Алексея Михайловича доручив стольникові Васілію Кікіну, коли той буде в Україні, «провідувати, кого військом Запорозьким хочуть вибрати на його, Богданове, місце гетьманом: чи писаря Івана Виговського чи іншого кого, чи про гетьмана хочуть послати бити чолом до великого государя, кого їм государ пожалує, повелить вчинити гетьманом (підкреслення моє – В. Г.)»²⁶⁸. З часом надії московських

²⁶⁵ *Акты ЮЗР*, т. 11, прибавление № 2, с. 714–718; 749–756; *Документи Богдана Хмельницького*, № 445, с. 582; № 458, с. 597–598; № 464, с. 606–608; № 465, с. 608–609; № 466, с. 609–6104; № 467, с. 610–611; № 468, с. 611–613; № 469, с. 614; № 472, с. 616–617; № 473, с. 617–618; *Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650–1657 рр.*, «Зап. НТШ», т. 149, с. 182–188.

²⁶⁶ *Архив ЮЗР*, ч. III, т. 6, № 52, с. 296–297.

²⁶⁷ Там само.

²⁶⁸ *Синбирский сборник*, т. 1, ч. 2, М., 1845, № 19, с. 56.

політиків на активну роль царських представників у елекційному процесі зросли. Вже в червні Фьодор Бутурлін доповідав Алексею Михайловичу з України, що не варто переоцінювати рішення Корсунської старшинської ради передати булаву гетьманичеві Юрію, адже «після смерті гетьмана буде тому слову відміна, *те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над військом Запорозьким гетьманом, той і буде* (підкреслення моє – В. Г.)»²⁶⁹.

Такими були сподівання московських політиків. Вочевидь, не менш принадні перспективи вимальовували й інші зацікавлені держави. За свідченнями царського окольничого Фьодора Бутурліна, на середину червня в Чигирині перебували, крім посольства московського царя, дипломатичні місії від шведського короля, трансильванського князя, молдавського та волоського господарів. Невдовзі до гетьманської резиденції прибув і посланець турецького султана. У Варшаві ж планували повторний приїзд дипломатичної місії волинського каштеляна Станіслава Казимира Беневського²⁷⁰. Отож боротьба за Україну, як і змагання всередині українського суспільства, і в козацькій політичній еліті зокрема, невдовзі мали набути нової, досі не баченої, сили.

Надії сторін на успіх зросли з повідомленням про смерть гетьмана Богдана Хмельницького та ситуацію «міжгетьманства», адже це, зрозуміло, послаблювало центральну владу та загострювало суспільні протиріччя.

Українська політика уряду Алексея Михайловича в другій половині 1657 року

Прихід до влади в Україні восени 1657 р. колишнього генерального писаря Івана Виговського та його перші кроки на зовнішньополітичній арені свідчили, що нове керівництво прагне зберегти традиційний курс українсь-

²⁶⁹ *Акты ЮЗР*, т. 11, Прибавление № 1, с. 682.

²⁷⁰ *Там само*, т. 3, № 869, с. 573; L. Kubala, *Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657*, Ser. 5, Lwów, 1917, s. 194.

кої зовнішньої політики. Як і Хмельницький, Виговський визнає одним із пріоритетів раднотський курс, і вже в середині серпня – ще в статусі генерального писаря – підписує союзницьку декларацію з представником трансильванського князя, а наприкінці жовтня – вже як повноправний гетьман – укладає угоду зі шведським королем.

Усіма наявними засобами Виговський хоче утримати курс попередника й у взаєминах із московським царем. Спершу, як бачимо з заяв Виговського, він хотів отримати булаву українського правителя не всупереч царському урядові, а з його допомогою. Саме про це він говорив улітку 1657 р. послові трансильванського князя Ференцу Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство конфіденційно повідомляв, що московський цар обіцяв віддати Україну в його руки²⁷¹.

Не менш передбачувані є спроби Виговського примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонує посередницькі послуги як Стокгольмові, так і Москві. Чітко бачимо наступництво зовнішньополітичного курсу уряду Виговського й у взаєминах із Кримом та Туреччиною. Розвиваючи ініціативи попередника, гетьман у другій половині вересня відсилає до Бахчисараю лист, в якому обіцяє виконати взяті Хмельницьким зобов'язання (Лаврін Капустя вже 10 червня 1657 р. під час перебування в Стамбулі запевняв султанський уряд про відновлення українсько-кримської приязні; цю ж інформацію потвердив і ханський представник). Водночас він забороняє запорозьким козакам виходити на Чорне море, аби не спровокувати конфлікт із турками та татарами²⁷².

Цілком безпідставними видаються твердження дослідників, що вже з перших днів гетьманування Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою, чим і ламає традиції попередника. Насамперед, українсько-польський діалог було розпочато ще за правління гетьмана Богдана Хмельницького. Вже наприкінці зими – на початку весни 1657 р. до Чигирини прибуває спершу посередник від австрійського цісаря Пйотр Парцевич, а невдовзі й особистий представ-

²⁷¹ *Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria*, t. XXIII, s. 545–546.

²⁷² *Акты ЮЗР*, т. 4, с. 22–2; т. 7, с. 186; т. 11, с. 801; та ін.

ник польського короля луцький писар Станіслав Казимир Беневський. У ході переговорів із українським правителем він навіть обіцяє надіслати польському королеві військову допомогу, та лише в тому разі, якщо перехід влади в Україні до гетьманича Юрія Хмельницького буде визнано законним²⁷³.

Реляції Беневського, листи гетьмана та генерального писаря Війська Запорозького до польського короля, а також власні оцінки наслідків переговорів королівським посланцем і довколишні чутки, – все це викликає у Варшаві ейфорію, що «українську проблему» можна швидко залагодити політичними методами²⁷⁴.

Через суспільний резонанс від подорожі луцького писаря до Чигирини та плани королівського уряду надалі розвивати дипломатичні контакти з українським керівництвом²⁷⁵ сучасні польські історики вважають місію Беневського реальною передумовою Гадяцького процесу. Згідно з твердженнями Януша Качмарчика, Гадяцька угода стала, по суті, виконанням останньої волі Богдана Хмельницького²⁷⁶.

Проте нечисленні документи, які містять інформацію про хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., як і аналіз політичних процесів всередині України та за її межами, переконують, що не варто переоцінювати значення впливу цих подій на розвиток українсько-польського політичного діалогу. Цікаво насамперед, що нова геополітична реальність, породжена раднотськими домовленостями 1656 р., змусила польське керівництво переглянути взаємини з Хмельницьким. А головним завданням польської політики стає: розбити Раднотську коаліцію та нейтралізувати плани територіального розчленування Речі Посполитої.

Налагоджуючи ж дипломатичні контакти з Варшавою, український гетьман прагнув утвердити в Україні монархічну форму правління та передати гетьманську владу молодод-

²⁷³ Див.: М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 9, ч. 2, с. 1364.

²⁷⁴ Там само.

²⁷⁵ Див.: L. Kubala, *Wojna brandenburska i najезд Rakoczego w roku 1657*, Warszawa, 1917, s. 295–298; *ІПКК*, т. 3, К., 1898, с. 242–245.

²⁷⁶ J. Kaczmarczyk, *Bogdan Chmielnicki na tle stosunków polsko-ukraińskich: proba prelamania stereotypu*, [в кн.:] *Богдан Хмельницький та його доба*, К., 1996, с. 28.

му Хмельницькому. Богдан Хмельницький, як дізнаємося зі звітів Беневського, пов'язував міжнародне визнання Юрія з польським двором. Але реальні кроки гетьманського уряду навесні – влітку 1657 р. (скажімо, похід українських військ на чолі з Антоном Ждановичем у Польщу та його спільні з трансильванськими військами воєнні акції) аж ніяк не свідчать про наміри миритися з Річчю Посполитою²⁷⁷.

Найявні документи не дають підстав припускати, ніби Іван Виговський після смерті Хмельницького планував кардинально змінювати курс у взаєминах із варшавським двором. Зокрема, вже згадуваний посол трансильванського князя доповідав із Чигирин, що новий український правитель «хоче залишитися царським підданим [...], хоче завоювати для царя Польщу»²⁷⁸.

За таких умов повторна місія польського посла Станіслава Казимира Беневського до Чигирин в серпні–жовтні 1657 р., що мала сприяти розриву між Україною та Москвою, пройшла безуспішно. Розповідаючи про свою подорож в Україну папському нунцієві Відоні, посол зауважив, що серед козаків він «наражався на велику небезпеку, опинившись посеред розбрату, який панує там у них»²⁷⁹. Сучасник подій, українсько-польський літописець Йоахим Єрлич, також писав, що «дуже погано пана волинського [каштеляна. – В. Г.] приймали і поводитися з ним; з десятків тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів»²⁸⁰. Одиноким реальним наслідком поїздки Беневського в Україну стало продовження перемир'я аж до Великодня (того року це свято припадало на 21 квітня).

Перший сигнал українському керівництву, що потрібні нові зовнішньополітичні комбінації, прийшов від Москви. Звіди впродовж серпня – першої половини жовтня до Чигирин почергово прибувають декілька царських посольств з вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь мос-

²⁷⁷ Див.: L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 199; М. Грушевський, *Історія України...*, с. 1398–1400.

²⁷⁸ *Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria*, t. XXIII, s. 545–546.

²⁷⁹ *Жепела*, т. 6, с. 233; *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit...*, vol. IX, p. 80–81.

²⁸⁰ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*, Warszawa, 1853, t. 2, s. 5.

ковського монарха. Це була прелімінарна умова для визнання правомірності гетьманської елекції з боку сюзерена²⁸¹.

Зауважмо, що на зміни в курсі Москви щодо козацької України особливо вплинув звіт путивльського воєводи Нікити Зюзіна, надісланий відразу по смерті Богдана Хмельницького. В ньому йшлося і про внутрішню нестабільність на українських землях, і бунти в козацькому війську²⁸². Повідомлення Зюзіна збігалось з інформацією, отриманою від Івана Желябужського. Вже тоді, за життя Хмельницького, дяки Посольського приказу хотіли скористатися внутрішньою нестабільністю в українському суспільстві й, безпосередньо звернувшись до козацьких низів, притиснути гетьмана та козацьку старшину. Під час переговорів у приказі з посольством Павла Тетері 7 (17) серпня 1657 р. дяки хотіли з'ясувати можливу реакцію Війська Запорозького на безпосереднє звернення царя. І зауважмо, що керівник української делегації не виконав покладену на нього місію, заявивши: «хотя де гетману то будет и нелюбо, только де войску всему то будет годно, и царського величества ту милость учнут выславлять»²⁸³.

Зваживши на наслідки переговорів і ознайомившись із інформацією путивльського воєводи, Посольський приказ 10 (20) серпня повідомив Тетерю про наміри уряду надіслати в Україну представницьку делегацію на чолі з казанським намісником Алексеєм Трубецьким. Про мету й завдання посольства українських представників повідомили вже під час прощальної авдієнції в Посольському приказі 14 (24) серпня: «чтоб их (Військо Запорозьке. – В. Г.) обнадежить царского величества милостью и разсмотреть и, собрав раду в войске, статьи, которые по указу царского величества, в прошлом во 162 году (1654 р. – В. Г.) даны им же посланником Самойлу и ему Павлу о числе войска запорожского и на войско о запла-те и о иных делех объявить»²⁸⁴.

²⁸¹ Див.: В. Горобець, *Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.*, К., Інститут історії України НАН України, 1995, с. 20–24.

²⁸² *Акты ЮЗР*, т. 11, Прибавл. №1, с. 759.

²⁸³ Там само, с. 745.

²⁸⁴ Там само, с. 763.

Щоб місія князя Трубецького пройшла успішно, 10 (20) серпня в Україну вже втретє за рік прибуває стольник Васілій Кікін. За сприятливих умов він мав поставити питання про запровадження інституту царських воевод не лише в Києві, а й в інших українських містах (аби «им, тутошним жилцам, от полковников и от иных людей обид и налог не было»), а також про впорядкування кількісного та особового складу козацького реєстру, налагодження податкової служби, виплати грошової винагороди козакам за військову службу цареві тощо²⁸⁵.

Тож вимоги московської сторони лишалися назагал у межах договору 1654 р. Водночас бажання запровадити інститут царських воевод в українських містах свідчило про присутню радикалізацію урядового курсу, спрямованого на тісніше входження Гетьманату в орбіту адміністративного правління Російської держави.

У нових політичних умовах принципово змінилося й ставлення російського керівництва до порядку гетьманської елекції в Україні. Якщо в договорі 1654 р. був пункт, що «Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетманом оберут, и о том писати к ним, великому государю»²⁸⁶, то вже статейний список Фьодора Бутурліна в червні 1657 р. свідчив про наміри офіційної Москви активно втрутитися у виборчий процес²⁸⁷. У посольському наказі Васілія Кікіна записано, що вибори гетьмана можна вважати законними лише після того, як їх визнає цар. Доки ж з'явиться така санкція, посол мав вважати своїм контрагентом на переговорах не одну особу, а все Військо Запорозьке: «а прислан он царского величества з грамотою ко всему Войску Запорожскому»²⁸⁸.

Тому повідомлення Кікіна, що в Чигирині пройшла рада, на якій козацька старшина передала гетьманську булаву прихильному до Росії Івану Виговському, колишньому генеральному писареві в уряді Хмельницького²⁸⁹, роздратувало Мос-

²⁸⁵ Там само, Прибавл. 3, с. 783–790; *Синбирский сборник*, ч. 2, № 20, с. 57.

²⁸⁶ *Акты ЮЗР*, т. 10, №8, с. 490; ВУР, т. 3, №248, с. 568.

²⁸⁷ *Акты ЮЗР*, т. 10, Прибавл. 1, с. 682.

²⁸⁸ *Синбирский сборник*, ч. 2, № 21, с. 61.

²⁸⁹ Напередодні гетьманських виборів Виговський у розмові з послом трансильванського князя Ференцом Шебеші казав із цього приводу

кву. В Україну відсилають наступне посольство – цього разу на чолі з керівником московських стрільців, близьким до Алексея Михайловича Артамоном Матвеевим. Як свідчать збережені фрагменти статейного списку царського посла та окремі пізніші згадки, Матвеев не лише передав невдоволення уряду «самовільним» обранням Виговського, але під час розмов із вищою козацькою старшиною та не визнаним новообраним гетьманом оприлюднив так звані «царські статті»²⁹⁰. В них містилася вимога запровадити російські залоги на чолі з воєводами в Чернігові, Переяславі, Ніжині, Корсуні, Білій Церкві, Прилуках, а утримувати їх – за рахунок місцевого населення. Іншою вимогою було привести до царської присяги жителів Старого Бихова, які перед тим уже склали присягу українському гетьманові та Війську Запорозькому. Вкрай неприємну для Москви колізію, пов'язану з гетьманською елекцією, а також недотриманням умов договору 1654 р. з боку української сторони хотіли вирішити на загальній раді в Києві²⁹¹. На ній мав бути присутнім і повноважний представник царя боярин Алексей Трубецькой²⁹².

Оцінивши ситуацію у Війську Запорозькому на підставі звітів Желябужського та Зюзіна, Москва вирішила змінити свій політичний курс щодо України. Проте в цих звітах бажане часто видавали за дійсне. Інші джерела, передовсім українські, інакше подавали ті самі події. Зокрема, батько ге-

так: «Московський цар також писав, що віддасть Україну йому в руки, щоб він нею розпоряджався» (цит. за Татьяною Яковлевою).

²⁹⁰ У посольському наказі Артамона Матвеева Івана Виговського послідовно величають не гетьманом, а лише генеральним писарем.

²⁹¹ Київ як місце для проведення загальної ради приваблював офіційну Москву віддавна. Принаймні наприкінці 1653 р. Хмельницький мусив докласти чимало зусиль, аби переконати уряд Алексея Михайловича не проголошувати акт переходу Війська Запорозького та всієї України під протекцію царя саме в Києві, під стінами Святої Софії (детальніше про це див.: М. Грушевський, *Історія України-Русі...*). Наполегливість, із якою російське керівництво раз-по-раз верталось до цього питання, можна пояснити як сакральним сприйняттям давньоруської столиці, так і присутністю в місті після 1654 р. сильної російської військової залоги.

²⁹² *Акты ЮЗР*, т. 4, №25, с. 33–34; №26, с.35–36; №29, с. 38–39; т. 7, с.225–233; т. 15, ч. 2, с. 87–88.

нерального писаря Івана Виговського Остап Виговський у листі до Москви, адресованому Тетері, писав про ситуацію в Україні після смерти Хмельницького, але жодним словом не обмовився про загострення конфліктів у Війську Запорозькому. Тож і на прощальній авдієнції в Посольському приказі український посол обережно висловив сумнів щодо приїзду царських ратних людей на чолі з боярином Трубецьким, адже їх поява може викликати негативну реакцію козацтва. Тетеря зауважив, що у Війську Запорозькому є чимало «неразумних людей», які «учнут мыслить то, что те царского величества ближние бояре с товарищи, люди великие, идут с войском на то, чтоб войско запорожское чем потеснить»²⁹³.

Як і передбачав Тетеря, незграбні політичні кроки офіційної Москви викликали негативну реакцію в українському козацтві. У Війську Запорозькому ширилися чутки, що Трубецькой іде з ратними людьми царя, аби «на государя сей край обирають и властей государских поставить»²⁹⁴. Кульмінацією першого етапу гетьманування Виговського стає так званий «бунт Лесницького» в середині осені на Миргородщині. На думку Михайла Грушевського, антимосковському виступові старшини, очолюваному миргородським полковником Григорієм Лесницьким, передували старшинські наради в Чигирині. Гетьман скликав їх через появу інформації, що уряд Алексея Михайловича планує посилити контроль над Україною. Повідомляли ж про це згадувані Кікін і Матвеев. Окрім того, про настрої в Москві міг розповісти й Тетеря, який повернувся в Україну лише напередодні скликаної гетьманом наради²⁹⁵.

По завершенні старшинської ради в південних полках Лівобережжя поповзли чутки про зміст «царських статей», привезених в Україну послами Алексея Михайловича. Повідомлення російських інформаторів про плани московського уряду були відверто гіперболізовані. Скажімо, заради сильнішого емоційного впливу ширили інформацію, що цар хоче обмежити козацький реєстр десятьма тисячами козаків, перевівши решту товариства в стан міщан і селян. Повідомляли

²⁹³ *Акты ЮЗР*, т. 11, прибав. №2, с. 763.

²⁹⁴ *Акты ЮЗР*, т. 4, № 23, с. 23.

²⁹⁵ М. Грушевський, *Історія України-Русі...*, т. 10, с. 51, 55–56.

також, що він планує відібрати колишні королівщини в теперішніх власників (козаків, які володіли ними за правом козацької займанщини), та включити їх у земельний фонд московського монарха. І врешті цар нібито мав намір вивести сина покійного гетьмана Юрія з усім «награбованим» батьком майном до царської столиці²⁹⁶.

Різко негативну реакцію козацтва та посполства викликали повідомлення, що російське керівництво планує впорядкувати фінансову службу Гетьманату. Всі побоювалися відновлення дореволюційних порядків. А розповідали, що податки, які раніше «имали на короля и на панов со всяких их пожитков и с быдла», а також збори з млинів «и те подати брать [...] на государя»²⁹⁷. З налагодженням фінансової системи Гетьманату було пов'язане й упорядкування козацького компуту. Під час візиту в Україну Василій Кікін міг пересвідчитися, що навіть ревізія компуту (адже в договорі 1654 р. він був обмежений 60 тисячами) є потенційною загрозою соціального вибуху. Коли в розмові з рядовими козаками в Чигирині посол, дотримуючись наказів Посольського приказу, хотів підбадьорити співрозмовників і розповісти про царську турботу щодо цього, йому відповіли так: «А нас де казаков в войску Запорожском и ныне есть с триста тисечь»²⁹⁸.

Менш однозначним, але назагал негативним, було ставлення і до намірів Москви привезти царських воевод до українських міст: «а знатно, что убогим людем то годно, чтоб были у них по городам царского величества воеводы, а иные того и не хотят»²⁹⁹.

Вловивши суспільні настрої, Іван Виговський 11 (21) жовтня 1657 р. вдається до відверто антимосковського кроку – скликає в Корсуні генеральну раду, на якій зрікається гетьманської булави, заявивши, що не бажає правити під царським тиском. За повідомленнями російського лазутчика капітана Чернишова, на Корсунській раді пролунало чимало інших «непристойних слів» на адресу московського царя.

²⁹⁶ *Акты ЮЗР*, т. 4, № 25, с. 33–34; №29, с. 39; №39, с. 53; 344, с. 71.

²⁹⁷ Цит. за: Т. Яковлева..., с. 318.

²⁹⁸ *Акты ЮЗР*, т. 11, прибав. 3, с. 806.

²⁹⁹ *Там само*, с. 805.

А скінчилася рада тим, що Виговському повернули булаву, а старшина та козаки запевнили його, що цілком підтримують курс нового гетьмана, спрямований на захист «старих козацьких вольностей»³⁰⁰.

Під впливом інформації з України, особливо про настрої на Корсунській раді, російський уряд відкладає поїздку до Києва Алексея Трубецького з військами. А в царській грамоті від 18 (28) жовтня 1657 р. за Виговським уперше визнали право на титул гетьмана Війська Запорозького³⁰¹. Крім того, 30 жовтня (за старим стилем) Алексеї Михайлович зі своїми дорадниками в українських справах (Трубецьким і Фьодором Ртішевим) обговорює зміст грамоти до всього Війська Запорозького. Нею він хоче спростувати інформацію про появу нових статей договору, які порушують козацькі права, а також про існування будь-яких вимог до Тетері, які виходили б за межі договору 1654 р.³⁰².

Отож на середину осені 1657 р. гетьманський уряд зумів стримати Москву від ревізії взаємин із Військом Запорозьким. Але досягнута тоді рівновага не виглядала надто стійкою і могла порушитися вже наступної хвили. Прикметно, що уряд Алексея Михайловича, виряджаючи до Чигирина посланця Рогозіна, який мав повідомити, що Москва визнала Виговського правомірним гетьманом, все ж не відмовлявся остаточно від ідеї відправити в Україну місію Трубецького. Для цього російські офіцери вже мали почати збір відповідної інформації³⁰³.

Московський чинник у становленні антигетьманської опозиції

Завдання московських політиків значно полегшила сподівана суспільна криза в Україні. Вона особливо загострилася наприкінці 1657 р., коли Запорозька Січ ста-

³⁰⁰ *Акты ЮЗР*, т. 4, № 25, с. 35–36.

³⁰¹ *Там само*, № 30, с. 39–41.

³⁰² *Там само*, т. 7, № 69, с. 190–191.

³⁰³ *Там само*, т. 4, № 44, с. 72.

ла в жорстку опозицію до гетьманського уряду Виговського. Принагідно зауважмо, що провісником майбутнього конфлікту «гетьманський уряд – січове товариство» став антигетьманський виступ на Запорозжжі ще взимку 1650 р., очолюваний козаком Домонтівської сотні Черкаського полку Яцьком Худолієм. Тоді гетьман Богдан Хмельницький стратив самопроголошеного претендента на гетьманство й рішучими діями придушив заколот. Та, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І, як відомо, після чергового послаблення гетьманської влади, зумовленого хворобою Хмельницького, Запорозжжя навесні 1657 р. знову стає центром антигетьманських заворушень. Звідти залунали погрози «йти на гетьмана и на писаря и на [пол] ковников и на иных начальных де»³⁰⁴.

Конфлікти ж, судячи з заяв запорожців, мали передусім соціальне підґрунтя: «розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иние начальние люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборі большие и тем самым они [бога] текют, а им козакам ничего не дают»³⁰⁵. Отож те, що наступник Хмельницького гетьман Виговський намагався забезпечити собі підтримку в суспільстві, орієнтуючись лише на привілейовані верстви населення (що автоматично завдавало шкоду іншій його частині), лише поглиблює конфлікт і робить його загальноукраїнським.

Але, крім соціальних протиріч, у загостренні конфлікту між Запорозькою Січчю та Виговським не останню роль відіграли й політичні мотиви – прагнення січової старшини повернути Кошу лідерські позиції через поширення його впливу на гетьманську Україну. Тому спроби Виговського перебрати до своїх рук гетьманську булаву спершу на старшинській, «кулуарній», а згодом і на розширеній раді (проте знову без участі запорожців), обурюють січову старшину, яка, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в «городовій» Україні, йде на відвертий конфлікт із гетьманським урядом.

Як бачимо з матеріялів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., політична програма опонентів

³⁰⁴ Цит. за: В. Смолій, В. Степанков, *Правобережна Україна...*, с. 25.

³⁰⁵ Там само.

Виговського не виходила за межі прокрустового ложа політики «козацького автономізму», від якої гетьманський уряд відмовився вже наприкінці 1648 – початку 1649 р. Зокрема, під час переговорів у Посольському приказі 23 листопада 1657 р. (за старим стилем) керівник січового посольства Михайло Стринжа заявляв: «При прежних де полских королех они Войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указа царского величества не принимать и отпускать [...] не годилось»³⁰⁶. Крім того, запорожці погоджувалися, щоб «царського величества воеводы у них в городех были», як погоджувалися і на контроль царського уряду за гетьманською елекцією: «а без воли великого государя [...] самим нам гетманов не пременят». В разі ж смерті українського регіментаря «обрав гетмана, вскорє слать послов до его царского величества бити челом о подтверждение на гетманство»³⁰⁷.

Завдяки політичній поступливості Коша, його готовності перебувати у фарватері московської політики, січові лідери отримують підтримку царського уряду й мають змогу перетворитися на одну з найвпливовіших в Україні політичних сил. За результатами переговорів у Москві уряд Алексея Михайловича, попри неодноразові заклики Виговського не йняти віри бунтівникам³⁰⁸, надсилає на Січ кошовому Якову Барабашеві царську грамоту. Вона, хоч і стримана за стилем, чітко давала зрозуміти, що Москва визнає Кіш повноправним суб'єктом українсько-московських відносин³⁰⁹. Подальші події переконливо засвідчили згубність такої практики для стабільності козацької України. Михайло Грушевський був переконаний, що саме ця царська грамота, разом із коментарями та доповненнями запорожців Михайла Стрин-

³⁰⁶ *Акты ЮЗР*, т. 7, с. 187.

³⁰⁷ *Там само*, с. 188–189, 193.

³⁰⁸ *Там само*, т. 4, с. 51, 78; та ін.

³⁰⁹ Див.: В. Горобець, *Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.)*, [в кн.:] *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості*, К.; Запоріжжя, 1997, с. 33–43.

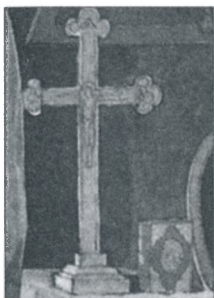
жі й Івана Донця, викликала нову хвилю конфліктів у Війську Запорозькому, епіцентр якого перемістився з Січі (яка під тиском гетьманського уряду формально визнала владу гетьмана Виговського та змістила кошового Якова Барабаша) на Полтавщину. Там на його чолі поставили авторитетного полковника, сподвижника Богдана Хмельницького Мартина Пушкаря³¹⁰.

³¹⁰ М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 10, с. 126–127.

Розділ 10

Зовнішні та внутрішні аспекти українсько-російського розриву 1658 року

Кримський складник українсько-польського зближення

Гостра потреба приборкати заколот на Січі та в південних полках Гетьманату, а також бажання забезпечити спокій на кордонах із Кримом, на тлі провокаційних дій царських воевод, які відверто підтримували опозицію, змушують гетьмана шукати нові шляхи для відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу. Досі єдине, що вдалося досягнути урядові Виговського у взаєминах із Кримом, можна означити як нейтралітет (і бачимо з цитованого листа хана до польського короля, що нейтралітет досить нестійкий). Реальні ж військово-політичні обставини в Центрально-Східному регіоні Європи склалися так, що військові сили Кримського ханату були на той момент єдиним і найвірогіднішим військовим союзником гетьмана Виговського. Та після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва міг проходити лише через Варшаву, адже відтепер діяв польсько-кримський союз. А отримати допомогу від хана, будучи в стані війни з королем, Чигирин у 1658 р. не міг.

Ураховуючи такий специфічний розклад сил, кримська карта, як видається, була одним із тих вирішальних аргументів, який спонукав гетьманський уряд налагодити політичні взаємини з Варшавою. Зокрема, на початку березня 1658 р., надсилаючи польському королеві через Павла Тетерю прелімінарні умови до початку українсько-польських переговорів, Виговський вже в другому пункті висуває власні

вимоги. Ян Казимир мав написати Мегмеду IV Гереєві, щоб той вирядив свої орди в поле вже тепер, не чекаючи війни, як було обіцяно в попередньому листі до гетьмана³¹¹. І справді, отримавши лист із Варшави, хан негайно надсилає Виговському татар, про що й інформує Яна Казимира 14 травня, закликаючи його водночас надіслати в Україну і свої війська³¹².

Зауважмо, що кримський чинник є вирішальним і на етапі підписання угоди. Виговський, зіткнувшись із непотупливістю польської сторони щодо принципових вимог гетьманського уряду, а крім того, відчувши сильну протидію з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися, чи ця угода доцільна та своєчасна. І тільки тиск із боку союзника – кримського керівництва – змусив гетьмана підписати Гадяцький трактат³¹³.

Внутрішньополітичні підстави посилення унійних тенденцій в Україні та Польщі

Бажання українського керівництва налагодити легітимні взаємини з польським королем було зумовлене не лише наростанням кризи у відносинах із царем, а, як здається, і потребою стабілізувати ситуацію всередині країни, приборкати охлократичні настрої Війська Запорозького. Статечне «кармазинове» козацтво та шляхетський сегмент нової української еліти – тобто всі ті сили, що були головною соціальною опорою Гетьманату Виговського, – отримавши після революції права повноцінного «народу політичного», вже давно бажали ними вповні скористатися (пригадаймо депутацію православної шляхти до Василія Бутурліна в січні 1654 р. та пізніші заяви Павла Тетері в Москві в серпні 1657 р.³¹⁴). Москва

³¹¹ *Czart.*, 399, s. 255; L. Kubala, *Wojny duński i pokój oliwski*. 1657–1660, ser.6, Lwów, 1922, dod. XIV.

³¹² L. Kubala. *Wojny duńskie*... s. 443.

³¹³ *Акты ЮЗР*, т. 4, с. 145–164; *ПКК*, т. 3, с. 345–346; Н. Костомаров, *Гетманство Выговского*, [в кн.:] *Исторические монографии и исследования*, т. 2, СПб., 1872, с. 75–78.

³¹⁴ *Акты ЮЗР*, т. 10, с. 242–243; т. 11, с. 764–765.

ж, досягнувши поставлених політичних цілей вже на середину 1657 р. (місія Івана Желябужського), ситуаційно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, чим автоматично підштовхнула їх опонентів – козацьку старшину та шляхту – до Варшави³¹⁵.

Не міг офіційний Чигирин легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою. Російсько-польський переговорний процес, започаткований восени 1656 р. Віленськими перетрактаціями, продовжили вже наступного року. Остаточну ухвалу про сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея ж особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої, як альтернатива до подальшого наступу московських військ на Литву, мала чимало прибічників у Короні. А ще більше їх було в середовищі литовського політичного істеблішменту, готового на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїх землях. За таких умов легітимація взаємин із Річчю Посполитою гарантувала українському керівництву, що здобутки революції буде закріплено.

Додатковим стимулом для українсько-польського зближення було й те, що в геополітичних реаліях кінця 50-х рр. бажання Варшави порозумітися з Україною було не меншим, ніж у Чигирині.

До того ж, воно було зумовлене не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників або фіскальними потребами королівського двору. Цього разу потребу розв'язати конфлікт із Військом Запорозьким диктували й певні надважливі для уряду Яна Казимира обставини – як міжнародні, так і внутрішньополітичні. Зокрема, король, або, точніше, французька партія при його дворі, впритул наблизилися до реформи державного устрою Речі Посполитої, яка мала істотно зміцнити королівську владу через посилення позицій монарха та сенату й, відповідно, звуження прерогатив сейму³¹⁶.

³¹⁵ Див.: *Русская историческая библиотека*, т. 8, СПб., 1884, с. 1240; В. Горобець, *Від союзу до інкорпорації...*, с. 16–17.

³¹⁶ Див.: W. Czapliński, *Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego [w:] Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, т. 1, Warszawa, 1957, s. 303–329.

Щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки й провести проєкт через сейм, король і його прибічники мусили скористатися новими потужними та несподіваними для опонентів аргументами. В майбутніх запеклих політичних баталіях саме таку роль – потужного політичного, а за певних обставин і військового союзника короля – відводили Війську Запорозькому. Варшава ще добре пам'ятала, як козацька карта (присутність українського війська в районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р.) сприяла швидкому вгамуванню елекційної боротьби в Речі Посполитій після смерті короля Владислава IV³¹⁷.

Крім внутрішньополітичних, Варшава, безперечно, враховувала й міжнародні чинники. Поява Війська Запорозького не в таборі суперників, а серед союзників короля, істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у взаєминах із Москвою, так і зі Стокгольмом. Загроза з боку другого була хоч і не настільки фатальна, як у 1655 чи навіть 1656 р., але була й далі відчутна. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало Річ Посполиту у відносинах з союзниками – Кримом, Австрією та Бранденбургом, військово-політична допомога яких варшаві не була альтруїстичною, а передбачала відповідну винагороду та поступки з боку польського керівництва. Навесні 1658 р., в період налагодження відносин із Річчю Посполитою, Іван Виговський робить спроби реанімувати бранденбурзький напрям зовнішньої політики свого попередника й надсилає 11 березня на адресу курфюрста Фридриха Вільгельма лист із відповідними пропозиціями³¹⁸. Зважаючи на політичні перегрупування в Центральній-Східній Європі в другій половині 1657 р. після розпаду Раднотської коаліції та переходу Бранденбурга на бік Речі Посполитої, українсько-бранден-

³¹⁷ М. Кордуба, *Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV*, [в кн.:] *Джерела до історії України-Руси*, т. 12, Львів, 1911, с. 55–58; L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, Lwów, 1883, s. 206–230; F. Sysyn, *Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil. 1600–1653*, Cambridge, 1985, p. 160–163; Я. Качмарчик, *Гетьман Богдан Хмельницький...*, с. 87–90; В. Смолій, В. Степанков, *Українська державна ідея...*, с. 42–44.

³¹⁸ РГАДА, ф. 124, *Малороссийские дела*, оп. 6, д. 15.

бурзьке зближення відбувається вже не на антипольському, а пропольському ґрунті.

На липневому сеймі 1658 р. було сформовано комітет із сенаторів і найвпливовіших земських послів, на якому мали виробити інструкції та визначити повноваження комісарів на переговорах із Москвою та Військом Запорозьким³¹⁹. Комітет розглянув також усі умови, запропоновані урядом Виговського, й лише після цього надіслав свої постанови Станіславу Казимиру Беневському. Апелюючи до інформації Лізолі, А. Валевський твердив, що в Україну ввійшли царські війська (ймовірно, йдеться про белгородського воєводу Грігорія Ромодановського), через що Варшава погодилася на поступки Виговському³²⁰.

Так само й Виговський під час рейду белгородського воєводи Ромодановського Лівобережжям був зацікавлений якнайшвидше завершити переговори з поляками. Маючи обмаль часу, 4 серпня (за старим стилем) він відсилає Янові Казимирові лист, запевняючи його, що «як вірний підданий прагнутиме, щоб усю Русь під ноги ВКМості віддати, як і Військо Запорозьке до присяги привести»³²¹. Крім того, гетьман доповідав, що «готовий на коня сідати проти ворогів ВКМості, особливо Москви, проти якої виступить за першим же наказом королівським. Має за поміччю Бога до війни все готове: кулі, запали, порох, гармати, і, якщо до того дійде, хоче аби ВКМость листи свої приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам'ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде»³²².

Невдовзі, 28 серпня (за старим стилем), Виговський надсилає королеві Марії Людовіці (а наступного дня – й королеві Яну Казимиру) листи, в яких запевняє, що зробив усе можливе, аби Україна «до дідичества польського монарха перейшла»³²³. Тоді ж, у серпні, гетьман розіслав по Україні універсали, якими наказував козакам готуватися до походу, адже «во-

³¹⁹ A. Walewskij, *Historja wyzwolonej Rzeczypospolitej...*, t. 1, s. 3–4.

³²⁰ Там само, t. 1, s. 5.

³²¹ L. Kubala, *Wojny duńskie...*, s. 107.

³²² Там само.

³²³ A. Walewskij, *Historja wyzwolonej Rzeczypospolitej...*, t. 1, dod. IV.

роги його» просили про допомогу Ромодановського та інших царських воевод, що стояли на кордоні з Україною³²⁴.

Тож на середину літа 1658 р. Виговський, насамперед під впливом «агітації» Ромодановського, остаточно дозрів до кардинального повороту в зовнішній політиці. Проте в середовищі української старшини й на кінець літа – початок осені 1658 р. бракувало єдності. Вже в контексті липневого варшавського сейму 1658 року важко оминати одну загадкову подію – виступ у палаті представників посла від Війська Запорозького генерального обозного Тимофія Носача. Український старшина вимагав, щоб Річ Посполита дотримувалася взятих перед царем зобов'язань, визнала за ним право на польську корону, а права України забезпечила особливим договором. Як свідчили польські очевидці, Носач говорив із запалом, часом навіть брутально. Польські історики пояснюють поведінку генерального обозного на сеймі конспірацією, маскуванням справжніх зовнішньополітичних намірів українського керівництва (адже в палаті під час його виступу були й представники царя³²⁵). Та, здається, виступ Носача свідчив і про ту боротьбу за зовнішньополітичну орієнтацію козацької України, що тривала у Війську Запорозькому. Цим можемо пояснити й відсутність прізвища генерального обозного в списку старшин, щедро обдарованих польським королем після ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р., попри те, що за своїм службовим становищем Носач посідав друге – наступне після гетьмана – місце в службовій ієрархії Війська Запорозького.

Саме гостра політична боротьба в середовищі козацької еліти спричинилася до того, що коли вранці 9 вересня (за новим стилем) у табір до Виговського прибули уповноважені комісари польського короля, їм довелося чекати на авдієнцію аж до вечора 11 вересня. До того ж, перед цим гетьман мав зустріч із послом царя Кікіним.

Трохи згодом, 28 вересня, дорогою до Варшави комісари переповідали всі обставини, які передували укладенню угоди в Гадячі. Вони пригадували, що після приїзду стольника

³²⁴ Н. Костомаров, *Гетманство Выговского*, [в кн.:] *Исторические монографии и исследования*, т. 2, СПб., 1872, с. 75–78.

³²⁵ L. Kubala, *Wojny duńskie...*, s. 128.

Кікіна 10 вересня до Виговського та його агітації у Війську Запорозькому, підписання польсько-української угоди (попри прихильність гетьмана і винахідливість Юрія Немирича) опинилося «під значним сумнівом». Навіть більше, надалі ситуація розвивалася так, що вже з боку українських козаків залунали погрози на адресу комісарів, яким хотіли голови відсікти, а з Москвою угоду укласти, після чого «двома шляхами з ордою на Польщу й Литву йти»³²⁶.

Гадяцька унія 1658 року в структурі міжнародної взаємодії держав Центрально-Східної Європи

Українсько-польське зближення та укладення унії під Гадячем восени 1658 р. стосувалося інтересів усіх без винятку суб'єктів тогочасної міжнародної політики Центрально-Східної Європи. Така ситуація вимагала зважених, обережних, але водночас оперативних та ефективних кроків як із боку офіційного Чигириня, так і Варшави.

Аналізуючи зовнішньополітичну модель уряду Івана Виговського в час його переорієнтації з Москви на Бахчисарай та Варшаву, звернімо увагу на його спроби провадити багатовекторну політичну гру. Ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман прагне зберегти приятельські взаємини і з його супротивником – шведським королем. Ба більше, Чигирин упродовж всього переговорного процесу з Коронаю Польською докладає чимало зусиль для польсько-шведського примирення. Цим він прагнув не допустити виходу Москви з Північної війни, а також вберегти свої військові сили від участі в новій українсько-польсько-кримській коаліції. Усвідомлюючи, що польсько-шведське примирення є запорукою успішної українсько-польської унії, Чигирин упродовж весни 1658 – літа 1659 р. неодноразово переконує Варшаву підписати мир зі Стокгольмом, навіть ціною певних поступок Карлові X Густаву³²⁷.

³²⁶ Там само, додат. XXI, s. 547.

³²⁷ *Czart.*, 399, s. 255; *ПКК*, т. 3, с. 267.

Та особливої уваги в зовнішній політиці Чигирин в період зближення з Варшавою заслуговує московський напрям. Обставини склалися так, що найбільший інтерес до угоди 1658 р., крім України та Польщі, виявила саме Москва. З формально-правової точки зору Гадяцька угода не була антимосковською. Українська сторона, ймовірно під тиском промосковської лівобережної старшини та козаків, наполягла, щоб до тексту угоди включили пункт про звільнення козацького війська від обов'язкової участі в польсько-російській війні (якщо вона колись почнеться)³²⁸. Крім того, Виговський неодноразово натякає на можливе приєднання до конфедерації східноєвропейських держав (а саме так можна трактувати цей союз Польщі, Литви та України) і Московського царства³²⁹.

Інша справа, що через гострий конфлікт між Москвою й Чигирином, а також серйозні суперечки між Москвою й Варшавою, така антимоковська платформа стала головним геополітичним стимулом українсько-польського зближення. Водночас спільні ефективні політичні та військові дії сторін супроти Москви довели життєздатність союзу Війська Запорозького та Речі Посполитої. Зокрема, вже 11 грудня 1657 р. польський король у листі до нового австрійського цісаря Леопольда I пише, що, розчарувавшись у протекції московського монарха, «мало не всі козаки хочуть повернутися до послухенства, якщо лише військо проти Москви вишлемо (підкреслення моє – В. Г.)»³³⁰. Декілька місяців по тому, в березні 1658 р., через посла Павла Тетерю Виговський передає Янові Казимиру повідомлення про готовність об'єднати Україну з Польщею, хоча й висуває кілька своїх вимог. Він визначає мілітарний аспект пріоритетним. Скажімо, гетьман заявляє, що посполите рушення має бути готовим до боротьби з царським військом, а король має видати по черзі два універсали. «Коли ж до третього дійде, аби на коней сідали, оскільки переконані, що без того не обійдеться»³³¹.

³²⁸ *Czart.*, 402, s. 281–290; В. Герасимчук, *Матеріали до історії козаччини...*, с. 112–119.

³²⁹ Див.: *Акты ЮЗР*, т. 4, с. 163–165.

³³⁰ Цит. за: А. Walewskij, *Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe...*, т. 1, s. 23–24.

³³¹ *Czart.*, 399, s. 255; L. Kubala, *Wojny duńskie...*, dod. XIV.

Ще відвертіше про антимосковський характер політики Виговського свідчить декларація, отримана Яном Казимиром 30 серпня 1658 р. В ній гетьман повідомляв про тверді наміри розпочати війну з Москвою та щиро допомагати польському королеві в його конфлікті з царем³³².

Угода з Річчю Посполитою завдячує своїм успішним існуванням і Швеції. Сталося так, що загальний успіх – чи, навпаки, крах – Гадяцької системи до великої міри залежав від позиції Стокгольму. Шведське королівство на той час провадило активну зовнішню політику й виявляло пильний інтерес до справ центрально- та східноєвропейського регіону. Пригадаймо, що свого часу військові успіхи царських і гетьманських військ на території Литви та Білорусі 1654–1655 рр. спонукали шведське керівництво відмовитися від давно спланованого спільного з поляками виступу проти Москви й розпочати натомість інтервенцію в Північну Польщу³³³. Успіхи ж Швеції у війні проти Польщі спричиняють принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московського царства. Бойові операції на польському фронті було згорнуто, почався пошук політичного вирішення проблем із Річчю Посполитою. І врешті цар 1656 р. оголошує війну Швеції.

Утримати Москву від інтервенції на українські землі або успішно протидіяти їй восени 1658 р. могли лише завдяки шведській карті. Якщо Польща та Швеція помирилися б, а Швеція, до того ж, утрималася від мирного діалогу з Москвою, з'являлася надія нейтралізувати воєнний потенціал царя. Добре усвідомлюючи важливість цього завдання, українське керівництво в листі до польського короля, переданому Тетерею, називає мир між Варшавою та Стокгольмом пріоритетною умовою успішного українсько-польського союзу. І навіть за умови певних поступок Карлові X Густаву³³⁴.

Щоб створити сприятливі умови для нового зовнішньополітичного курсу – власне, для примирення з Річчю Посполитою та спільного протистояння Москві, – Виговський, як

³³² L. Kubala, *Wojny duńskie...*, Prim. 83, s. 447.

³³³ A. Stade, *Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655*, [w:] *Studia i materiały do historii wojskowości*, XIX, cz. 2, 1973, s. 90; Z. Wójcik, *Historia dyplomacji polskiej...*, s. 176.

³³⁴ *Czart.*, 399, s. 255.

дізнаємося з листа Станіслава Казимира Беневського до сенату від 7 червня 1658 р., вже в другій половині травня висилає свого надзвичайного уповноваженого посла грека Теодозега (Тедосія) до Карла X Густава через Варшаву, аби переконати того помиритися з польським королем³³⁵.

Джерела свідчать, що на літо 1658 р. першочерговим завданням для польського керівництва стає визначення нових зовнішньополітичних пріоритетів. І погляди найвпливовіших польських політиків щодо цього дуже різнилися.

Скажімо, арцибіскуп гнєзненський Анджей Лещинський закликав короля якнайшвидше укласти угоду з Військом Запорозьким, адже, на його думку, «ця справа, а, відповідно, і наша безпека залежить від швидкості». Лещинський переконував Яна Казимира, що «Москва хоче миру і трактувати з шведами, щоб повернути всі сили свої на нас [...], а тому треба вжити всіх заходів для найшвидшого початку трактатів з шведами, щоб ми могли завдяки тому вільніше діяти проти Москви»³³⁶.

Аналогічної схеми дотримувався й маршалок коронний, польний гетьман Єжи Любомирський, який у листі до посла Станіслава Казимира Беневського від 16 травня 1658 р. наголошував: «невідкладно слід укласти мир зі шведами і всі сили, більша частина яких відірвана [нині] і направлена проти шведів, <...> об'єднати, для захисту тутешнього краю (підкреслення моє – В. Г.)»³³⁷. Гетьман був певний, що двір зловживає «щасливим початком» пересправ із козаками й «так сильно переконаний в справжності миру з козаками, що зменшує кількість військ, які тут перебувають, відриваючи частину їх для відправки в Прусію»³³⁸. Він вважав, що треба, навпаки, якомога швидше завершити бойові операції в Пруссії, а всі війська повернути в Україну. Це «немало надало б допомоги» Виговському, щоб «схилити нерішучих на наш бік». «Коли ж залишимо ці краї такими беззахисними і з такою малою кількістю військ, – провадив далі Любомирський, – то я сумніваюсь, що захоче Виговський так необережно і безрозсудливо

³³⁵ ПКК, т. 3, с. 267.

³³⁶ Там само, с. 234–236.

³³⁷ Там само, с. 255.

³³⁸ Там само.

ризикувати своїм щастям і своєю безпекою, поклавшись на таку слабку опору». На думку польного гетьмана, Виговський радить полякам миритися зі шведами й московітами та зберігати хоча б примарний союз із татарами, бо «не надто сподівається на свою і нашу силу»³³⁹.

Тим часом сейм Речі Посполитої після обговорення проблем у взаєминах із Москвою вирішив погодитися обрати московського царя на польський трон (про це домовлялися вже восени 1656 р., в межах Віленського діалогу), але тільки після узгодження певних моментів, потверджених його попередньою присягою. Конкретизуючи рішення, депутати сейму 25 липня 1658 р., від імені всіх станів Корони Польської та Великого князівства Литовського, ухвалили інструкцію комісарам, призначеним для подальших переговорів із царськими послами. Інструкція передбачала також перехід українських земель до складу Речі Посполитої та виведення звідти всіх царських військ і залог³⁴⁰.

Згідно з постановами сейму, Ян Казимир виряджає своїх комісарів на переговори з представниками Алексея Михайловича, хоча з королівської канцелярії їм дали чітку інструкцію не форсувати хід переговорів, а вичікувати на результати місії Беневського в Україні. Зауважмо, що розвиток подій в Україні, відновлення союзницьких взаємин Виговського з кримським ханом, поголоски про українсько-польські контакти, – все це послаблювало позицію московської сторони на переговорах. Крім того, ситуацію Москви ускладнила й та обставина, що калмики, об'єднавшись із кримськими татарами, розбили багато царських військ. А тому комісари з радістю доповідали, що московська сторона готова вступити полякам землі аж по Смоленськ включно³⁴¹. Король зі свого боку також висловив радість від приємних новин і в листі до комісарів наказав надалі шукати вигоди для Речі Посполитої, враховуючи головне завдання – не допустити російсько-шведського зближення та отримати військову допомогу від царя³⁴².

³³⁹ Там само, с. 257–259.

³⁴⁰ *Czart.*, 387, No 7, s. 31; L. Kubala, *Wojny duński...*, Dod. XXVI.

³⁴¹ *Czart.*, 387, № 13, s. 65.

³⁴² L. Kubala, *Wojny duński...*, s. 13.

В умовах боротьби з опозицією та протидії Москві, а також зважаючи на військові та зовнішньополітичні плани Варшави, Виговський не мав підстав сподіватися на ефективну польську допомогу. Адже, попри запевнення польського керівництва, що треба якнайшвидше примиритися зі Швецією та сконцентрувати всі зусилля на боротьбі з царем, у Варшаві все ж сподівалися й на мир із Московією, навіть за умов переходу України з-під зверхності царя до короля.

Виговський в листі до Яна Казимира від 30 серпня повідомляє про наміри українського керівництва розпочати війну з царем та пропонує в разі зриву польсько-російських переговорів надати Польщі військову допомогу (силами Білоруського полку Івана Нечая вдарити по московських тилах у Білорусі та Литві)³⁴³. Водночас звернення пише й Карл Густав і передає його через голандського посла в Берліні. Цього разу попередньою умовою шведсько-польських мирних переговорів є вимога до Варшави не допускати до претендентів на польську корону будь-кого з дому Габсбургів чи Романових³⁴⁴. І все ж, попри всі ці звернення та клопотання, польське керівництво й далі вважає Швецію головним ворогом, а своє зовнішньополітичне майбутнє бачить лише в спільній боротьбі з Московією.

В крайньому разі, якщо б не вдалося домовитися з Московією, польське керівництво не виключало можливості війни з Росією, але планувало робити це силами Виговського. Зокрема, канцлер литовський Кшиштоф Пац 10 вересня в листі до комісарів писав: «Спершу воювати в Україні через Виговського [...] у Литві зараз війна може розпочатися через Нечая, який ЙКМості 20 тис. війська запропонував»³⁴⁵. Та вже з наступних рядків листа канцлера бачимо, що воєнною акцією (її запланували як нетривалу) Литва хотіла змусити Москву бути поступливою на переговорах, аби після їх завершення об'єднати сили проти Швеції.

Невизначена позиція польського керівництва, існування сильної промосковської партії в Литві зумовлює ситуацію,

³⁴³ *Czart.*, 387, № 21, s. 111

³⁴⁴ *Там само*, 387, № 14, s. 71.

³⁴⁵ *Czart.*, 387, № 19, s. 97; L. Kubala, *Wojny duńskie...*, Dod. XXXVI.

за якої комісари на переговорах із царськими послами дають згоду на елекцію царя³⁴⁶. Отримавши 8 жовтня повідомлення від Виговського про завершення переговорів і підписання угоди в Гадячі, король був обурений поспіхом комісарів. Він вважав, що після успішного завершення пересправ із козаками нема жодної потреби форсувати хід переговорів із царем. Ба більше, на думку Яна Казимира, поспіх міг відштовхнути від Польщі козаків і татар, «яких можемо з приятелів наших перетворити на ворогів». Крім того, надання Москві мирних гарантій прискорить її замирення зі Швецією³⁴⁷.

Долаючи опір опозиції та плекаючи безпідставні надії на спільний із царем виступ проти Швеції, польське керівництво втрачало час, який можна було використати для мирних переговорів зі Стокгольмом, робило марними надії уряду Виговського отримати дієву військову допомогу від Польщі. А це позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичної підтримки й врешті ставило під сумнів саму можливість успішної її реалізації.

Неадекватна оцінка зовнішньополітичної ситуації в регіоні, брак єдності в політичному керівництві Речі Посполитої та протидія союзників (насамперед Австрії), заважали зосередитися на головному в той час дипломатичному напрямі – врегулюванні взаємин зі Стокгольмом і підтримці гадяцьких домовленостей.

Значно енергійніше та послідовніше в боротьбі за Україну діє царський уряд. Московське керівництво 25 серпня (за старим стилем), отримавши інформацію про перебіг дебатів на липневому сеймі у Варшаві, а також про польсько-українські контакти, надсилає послів до Швеції, чим розпочинає пошук шляхів замирення з урядом Карла X Густава. Довідавшись про укладення Гадяцької угоди, цар розіслав грамоти, в яких закликав до боротьби зі «зрадником Івашкою», а пізніше відсилає в Україну війська під командуванням воєводи Грігорія Ромодановського. Під прикриттям військ белгородського воєводи проходять «вибори» гетьмана, внаслідок яких новим українським регіментарем (хоч і тільки наказ-

³⁴⁶ L. Kubala, *Wojny duński...*, s. 143

³⁴⁷ Там само, Dod. XXXVII.

ним) проголошено Івана Безпалого³⁴⁸. Мир зі Швецією, який московська сторона зуміла укласти 20 грудня 1658 р. у Вальсарі (чим суттєво випередила поляків), дав змогу привести в Україну великі сили. В середині березня 1659 р. війська під командуванням князя Алексея Нікітіча Трубецького покинули Путивль і вирушили в напрямку Конотопа.

Тим часом Ян Казимир під тиском литовської партії Нарушкевича та австрійського двору призначив наприкінці березня 1659 р. нову комісію для подальших переговорів із Москвою. Щоб протистояти вторгненню царських військ під командуванням Трубецького в Україну (за різними даними, князь мав 150, 200 або й 320 тис. війська), Виговський міг розраховувати лише на сили кримського хана, який навесні 1659 р. вислав в Україну 80-тисячну орду. Нагадаємо, що хан у цей час пише лист польському королеві, який свідчить про добрі знання внутрішньополітичної ситуації в Україні. Він переконує Яна Казимира негайно надіслати на допомогу Виговському піхоту та артилерію, адже чимало козаків і досі тримаються Москви, а перетягнути їх на свою сторону можна лише надавши гетьманові якнайскоршу допомогу. З такою ж пропозицією до великого коронного канцлера звернувся 15 березня 1659 р. і великий візир, запитуючи його водночас про плани Корони вести війну за Україну³⁴⁹.

Виговський, згідно з підрахунками польського історика Людвіка Кубалі, мав лише 16 тис. вірних козаків³⁵⁰. Після взаємної присяги з ханом про братерство, складеної 24 квітня 1659 р. в Круничполі³⁵¹, військове становище українського гетьмана суттєво поліпшилося. Проте військових сил було все ж недостатньо, щоб гарантувати безпеку в разі вторгнення в Україну царських військ на чолі з Трубецьким або у випадку військових виступів опозиції. Тому 9 квітня гетьман з Чигирини пише коронному підканцлерові Анджею Тшебінському листа, в якому описує внутрішню нестабільність в Україні, боязнь черні перед щойно підписаною з королівсь-

³⁴⁸ *Czart.*, 402, s. 309.

³⁴⁹ L. Kubala, *Wojny duńskie...*, s. 460.

³⁵⁰ *Там само*, s. 156.

³⁵¹ *ПКК*, т. 3, с. 332.

кими комісарами угодою, а також просить, аби король віднайшов способи прискорити завершення роботи сейму та вирушив із військами в Україну, «як раніше те обіцяв зробити»³⁵². Але від Яна Казимира, крім корпусу під командуванням обозного коронного Анджея Потоцького (лише близько 5 тис. жовнів), свіжих сил не надходило. І гетьманський уряд імовірно не мав особливих ілюзій отримати швидку військову допомогу від Речі Посполитої, адже звіди в Чигирин проникали чутки про внутрішні заворушення на теренах Корони та зав'язування там військової конфедерації³⁵³.

Негативний резонанс цієї обставини значно посилювався тим, що укладена в Гадячі українсько-польська унія викликала активний спротив королівської опозиції в Короні, переважної більшості литовської політичної еліти та офіційних кіл Ватикану й вищого польського духовенства. Це врешті-решт і призвело до ревізії найпринциповіших положень угоди в бік звуження прерогатив Князівства Руського та нехтування українськими вимогами вирішити конфесійні проблеми. Все це позбавляло уряд Виговського надії успішно реалізувати свої плани. 1659 р., коли Варшава наполегливо домагалася перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирина також з'явилися принципово нові тенденції. Зокрема, опираючись на «братерство» з кримським ханом та ордою, гетьман відсилає Антона Ждановича до Стамбула «к турецькому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві, і просити у нього велів людей на допомогу»³⁵⁴. Трохи згодом, вже під час роботи Варшавського сейму, канцлер новоствореного Князівства Руського Юрій Немирич та брат гетьмана Костянтин Виговський проводять конфіденційну зустріч із представником австрійського цесаря бароном Францом Лізолі. На цій зустрічі вони порушують питання про перехід України під протекторат цесаря Леопольда I та переконують дипломата у взаємній користі від налагодження доброзичливих українсько-австрійських взаємин³⁵⁵. Пара-

³⁵² *Ossol.*, nr. 189, s. 1073.

³⁵³ L. Kubala, *Wojny duński...*, s. 157–157.

³⁵⁴ *Акты ЮЗР*, т. 4, с. 226, 230.

³⁵⁵ F. Pribram, *Die Berichte F. von Lisolla*, Wien, 1887, s. 519.

лельно українські дипломати прагнуть наповнити новим змістом взаємини з Бранденбургом. Український канцлер запевняв представника курфюрста бранденбурзького у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля його правителя щодо забезпечення польської корони кандидатом із Габсбурзької династичної лінії³⁵⁶ (стосовно цього існувала спеціальна угода між Бранденбургом та Австрійським цісарством).

Тож аналіз політичних взаємин Гетьманату з Московією в другій половині 50-х рр. XVII ст. дає підстави говорити про його залежність і від внутрішніх, і від зовнішніх чинників. Переорієнтація гетьмана Івана Виговського з Москви на Варшаву була зумовлена не так його особистими політичними симпатіями чи майновими інтересами, як цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких найпринциповішими видаються зовнішні (хоча внутрішні були також важливими). Найвагомішими серед зовнішньополітичних складників гадяцького процесу й, відповідно, згортання політичних взаємин із російським царем, були прагнення нейтралізувати політичні претензії московського керівництва, відновити союзницькі взаємини з Кримським ханством, а також не допустити польсько-російське примирення на шкоду українським інтересам.

Як і в середині 1650-х рр., тобто в час укладення Московського договору, так і в роки становлення українсько-польської унії, зовнішня політика Чигирини спиралася на засади поліваріантності. Безперечно, це посилювало її позиції, та водночас свідчило, що гетьманський уряд не мав певности, що унія з Річчю Посполитою успішна, а відтак шукав запасні дипломатичні ходи.

Стосовно ж можливості уникнути зіткнення України з російською династією під час виходу гетьманського уряду з Московської системи 1654 р., це було реальним лише за сприятливої міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі. Задля цього Річ Посполита мала укласти мир зі Шведським королівством, а водночас не допустити поліпшення шведсько-російських взаємин. Прорахунок польського керівництва при оцінюванні міжнародної ситуації зробив збройне зіткнен-

³⁵⁶ L. Kubala, *Wojna duńska...*, s. 484–485.

ня України та Росії неминучим. Крім того, реально козацьку Україну в цій ситуації підтримував лише Кримський ханат.

Українсько-російське протистояння в Білорусі 1658–1659 років

Попри пишну фразеологію Гадяцьких пактів (скажімо, згадка про «вільні та рівні» «з'єднані народи»), проблему належності білоруських земель вирішили не на користь Української держави (Князівства Руського). Хоча керівництво Гетьманату намагалося втримати пінські та бихівські землі, польський уряд йому в цьому відмовив. У таємній декларації гетьмана Івана Виговського від 7 (17) вересня (вона доповнювала основний зміст угоди) було написано так: «А щодо полку Чауського з Білої Русі з інших місць з Великого князівства Литовського і з Білої Русі козаків зараз не можна випроводити, а то перейдуть зараз же до царя московського. Проте по скінченні війни з царем, ясновельможний гетьман Запорозький повинен вивести всіх козаків з Білої Русі і Великого князівства Литовського»³⁵⁷.

Доступні нам документи свідчать, що полковникові білоруському Іванові Нечаю та підпорядкованим йому збройним силам відводили важливу роль у стратегічних планах українського командування середини 1658 р. В майбутній українсько-російській війні, яка після вступу військ белгородського воєводи князя Ромодановського на Лівобережжя видавалася неминучою, війська білоруського полковника мали стати українським авангардом на північно-східному театрі бойових дій. Про це довідуємося з декларації гетьмана Виговського, надісланої в серпні 1658 р. польському королеві Янові Казимиру. В ній ідеться про наміри українського керівництва розпочати війну з московським царем. Також там висловлено прохання надати воєнну допомогу та запропоновано, щоб Нечай завдав удар по московських тилах у Білорусі й Литві³⁵⁸.

³⁵⁷ Цит. за: М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 10, с. 365.

³⁵⁸ *Czart.*, 387, пр. 21, с. 111.

Навіть більше, факти свідчать, що білоруський полковник чи то суто з військово-стратегічних міркувань, чи також і з політичних (через підтримку українського гетьмана) був однією з головних фігур Гадяцького процесу. На це вказує запис від 8 жовтня 1658 р. у щоденнику секретаря польської королеви Марії Людовіки П'єра де Нуає. З нього довідуємося, що в цей день у королівську ставку під Торунем від Виговського прийшло повідомлення про успішне завершення переговорів із польськими комісарами в Гадячі, а також лист від «іншого начальника козаків» із заявами про готовність вивести в поле проти будь-якого неприятеля короля 20 тис. козаків³⁵⁹. Про те, що саме Іванові Нечаяу випала нагода разом із Виговським звернутися до короля з цією приємною звісткою, свідчить інформація, передана комісарам 10 листопада литовським канцлером Кшиштофом Пацом. Вони саме вели переговори з московськими послами про продовження перемир'я, досягнутого два роки перед тим у Вільно³⁶⁰.

Обіцянку Нечая надати мілітарну силу в середовищі королівської партії сприйняли з політичним ентузіазмом. Лідери партії вважали, що сили козаків можна використати не лише для реваншу в боротьбі з Москвою, а й для політичного тиску на власну опозицію. Тим паче, в переддень проєктованої двором реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на зміцнення королівської влади та обмеження прерогатив сейму. Тому вже 8 вересня, згідно з інформацією того ж секретаря королеви, Марія Людовіка дала трьом лідерам козаків (видається, що найвірогіднішими кандидатурами були Іван Виговський, Юрій Немирич та Іван Нечай) право володіти своїми маєтками в Україні та Білорусі, які приносили 40 тис. прибутку щорічно. Вже наступного дня П'єр де Нуає власноруч поставив печатку на наказі королеви, «до того, який пропонував 20 тис. війська (тобто Івана Нечая. – В. Г.), аби вирушав в поле з військами»³⁶¹. Тож Нечай отримав наказ із Варшави ще до повідомлення про успішне завершення українсько-польських переговорів у Гадячі. Під-

³⁵⁹ L. Kubala, *Wojny duński i pokój oliwski...*, s. 112.

³⁶⁰ Czart., 387, nr. 19, s. 97.

³⁶¹ L. Kubala, *Wojny duński i pokój oliwski...*, s. 122.

твердження інформації П'єра де Нуае, з певними уточненнями, бачимо в листі литовського канцлера Кшиштофа Паца до князя Богуслава Радзивіла (11 листопада 1658 р.), надісланому з королівського обозу з-під Торуня: «Писали й до Нечая, який стоїть поблизу Полоцька чи Борисова, який відкрито виступив проти Москви, аби й надалі так продовжував»³⁶².

Не можемо достеменно встановити, чи знав Іван Нечай про зміст таємних домовленостей Виговського. Білоруський дослідник Геннадзь Сагановіч припускає, що вже влітку 1658 р. Нечай знав про наміри гетьмана йти на союз із польським королем, а тому почав діяти проти Москви відкритіше³⁶³. В разі наступу литовського війська проти царських воевод, білоруський полковник мав блокувати разом із полковником Денисом Мурашкою переправи через Березину та Дніпро, аби тим самим не допустити перехід Білорусі на бік Москви.

Та, зважаючи на відсутність документальних доказів, сприймаємо цей факт лише як гіпотезу. Впевнено можемо тільки твердити, що інформацію про підписання угоди з Річчю Посполитою білоруський полковник сприйняв як сигнал переходити до рішучих дій проти російських військ. Виговський, підписавши угоду з поляками 6 (16) вересня, відпускає царського посла Кікіна до Москви, зобов'язавши того передати цареві Алексею Михайловичу лист «о многих своих обидах [...], чтоб великий государь [...] над нами, поддаными своими, умилосердился, велел учинить справедливости», обіцяючи «ожидати царьского величества указа от сего числа три недели и четыре дня [...], а после [...] будут царского величества с окольным и воеводою со князем Григорием Григорьевичем Ромодановским и с изменниками своими с Черкасы [...] битись»³⁶⁴. Натомість Нечай відразу зважився на бойові дії.

Принаймні вже 12 (22) жовтня віленський воевода князь Юрій Долгорукий інформував царя, що в Білорусі «твоих великого государя людей во многих местах черкасы побивают»³⁶⁵. Воевода скаржився, що «черкаський полковник» Де-

³⁶² Ż. Kotłubaj, *Galereja Nieswieżska...*, s. 198.

³⁶³ Г. Сагановіч, *Невядомая вайна: 1654 – 1667*, Мн., Навука і тэхніка, 1995, с. 79.

³⁶⁴ *Акты ЮЗР*, т. 4, с. 165, 163.

³⁶⁵ *Там само*, с. 163.

нис Мурашка проігнорував царський наказ «быть на [...] великого государя службе» у полку віленського воєводи, і 9 (19) вересня разом «с Черкасы из Менска пошли в Быхов к полковнику Нечаю»³⁶⁶. Ще за тиждень, після 19 (29) жовтня, Долгорукий доповідав у Москву, що «присяжная де шляхта (тобто та шляхта, яка вже склала присягу цареві. – В. Г.) всех городов и поветов учали собираться и, соединясь с черкасы, с полковники: с Нечаем и с Мурашкою, и прибрав к себе многих из сел и из деревень крестьян, хотят проходит на нас»³⁶⁷. Крім того, воєвода повідомляв цареві, що дорогами від Смоленська та Полоцька противник «учинил крепкие сторожи, чтоб от тебя к нам в полки, и к тебе от нас гонцов не пропускать»³⁶⁸.

Отож восени 1658 р. українсько-російський конфлікт на білоруських землях переростає в масштабну кровопролитну війну. 7 листопада Долгорукий звітує в Москву, що «Шкловский уезд, около города Шклова, села и деревни позжены и конских кормов нет от войны черкасских полковников Нечая и Мурашки с черкас»³⁶⁹. Воєвода просив дозволу вийти до Смоленська, адже «впредь стоять с твоими ратными людьми у Шклова будет голодно, и лошадей ратным людям прокормить нечем»³⁷⁰. Тоді ж оршанський воєвода Полуєтхов скаржився цареві, що козаки Нечая «в могилевском и дубровенском и оршанском уездах стрельцов и солдат [...] многих побили до смерти, а иных пожгли»³⁷¹.

Звернімо увагу, що активізація українських військ у Білорусі восени 1658 р. збіглася в часі з загостренням місцевої партизанської боротьби проти московського окупаційного режиму. Від літа 1658 р. увиразнилася тенденція масового переходу «присяжної шляхти» в опозицію до Москви, а восени 1658 р. велика її частина взялася за зброю, поповнивши партизанські загони й полки Нечая та Мурашки. Причиною такої метаморфози, на думку Сагановіча, був жорстокий оку-

³⁶⁶ Там само, т. 7, с. 258.

³⁶⁷ *Акты МГ*, т. 2: *Разрядный Приказ, Московский стол*, СПб., 1894, с. 615.

³⁶⁸ Там само.

³⁶⁹ Там само.

³⁷⁰ Там само.

³⁷¹ Цит. за: Г. Сагановіч, *Невядомая вайна...*, с. 79.

паційний режим Москви, утиски та зловживання царської адміністрації, втручання православного духовенства в справи католиків, заборона костьолів на місцях тощо³⁷². Проти присутності царських військ у Білорусі виступають міщани Мстиславля та Кричева. Вони, як було сказано в царській грамоті, «нам изменили, воевод наших и ратных людей побили»³⁷³. Крім того, в листопаді 1658 р. на допомогу Іванові Нечая полковник Самійло Виговський привів до Старого Бихова дві тисячі українських козаків.

Занепокоєний розвитком подій у Білорусі, уряд Алексея Михайловича спершу віддає наказ віленському воєводі Долгорукому ввійти на чолі царських військ до Шклова. А вже згодом проти Нечая, його «воров и изменников» до Могилева спрямовують сильний експедиційний корпус воєводи князя Гавріли Козловського. Він мав вигнати з Білорусі козаків і придушити там антимосковські рухи. Це рішення ухвалили в Москві ще у вересні 1658 р. Про те, наскільки серйозно російське керівництво ставилося до каральної експедиції Козловського, свідчить хоча б те, що «наказ со статьями столынику и воеводе [...] как он посылан в Смоленск, а из Смоленска к Могилеву з государевыми ратными людьми для спасения того города и о промыслу над изменниками» виробили в Приказі таємних справ під контролем самого царя³⁷⁴. Царська інструкція зобов'язувала Козловського негайно вирушити на чолі 200 рейтарів із Москви до Смоленська, а вже там приєднати до свого загону шляхетське ополчення Смоленська та Вітебська, а також «козаков конных всех, да солдат с полуполковником 8 рот» під керівництвом окольничого князя Солнцева. На чолі цих військ Козловський мав рушити до Могилева, попередньо узгодивши свої дії з тамтешнім воєводою Змієвим, аби з різних напрямів водночас «с нашими государевыми ратными людьми извещь притить на Нечая»³⁷⁵.

На шляху до Могилева воєвода мав розіслати листи «к Смоленским и Мстиславским, и повету Оршанского, Моги-

³⁷² Там само.

³⁷³ *Акты ЮЗР*, т. 5, с. 35.

³⁷⁴ *Русская историческая библиотека*, т. 21, Спб., 1907, с. 419.

³⁷⁵ РГАДА, ф. 27, оп. 1, дело 87, л. 4.

левського, Рославського, и к иным всяким служилым людям, чтоб они казацкого полковника Нечая и иных старшин казачких не слушали и в казаки б не писались, а которые написались, и те б от них отстали и шли в дома свои, где хто живал наперед сего. А будет казаки станут к ним приезжать и учнут выбивать, и тех казаков за своевольство побивать, а и иных к нему, князю Григорью, присылать»³⁷⁶.

Цікаво, що московське керівництво, збираючи «руські землі» під скіпетр Романових, провадило доволі гнучку соціальну політику. Якщо на українських землях царська адміністрація в боротьбі з незалежницькими (власне автономістськими) прагненнями старшини розраховувала на союз із соціальними низами (підтримка виступів Якова Барабаша, Мартина Пушкаря, Івана Донця, Івана Силка та ін.), то в Білорусі російське керівництво хотіло заручитися підтримкою місцевої шляхти (передовсім православної, «руської»), уклавши з нею союз під приводом захисту від «свавільства» підданих. Зокрема, воєвода Козловський, вступивши на білоруські землі, активно закликає шляхту йти разом із ним на «разорителей», гарантуючи зі свого боку, що «царское величество таким разорителем не выдаст; ему, государю, то надобно, чтобы (вы. – В. Г.) во всяком покое и богатстве жили, а не мужики ваши»³⁷⁷. Крім того, воєвода надав шляхті право «учинить заказ крепкой» своїм, щоб «никакой человек пахатной и непахатной в казаки не писались, и к Нечаяу и к иным своевольникам не приставали и жили бы на своих местах за теми, кому они даны, служили бы их шляхты потому, что по государеву указу даны те села и деревни им, шляхте»³⁷⁸.

Усвідомлюючи неминучість нових бойових дій проти Речі Посполитої та безперспективність подальшої війни зі Швецією, уряд Алексея Михайловича вже з весни 1658 р. згодився згорнути бойові операції на шведському фронті й почав шукати шляхи для примирення зі стокгольмським двором. У листопаді 1658 р. у селі Валіесари поблизу Нарви Афанасій Ордин-Нащокін розпочинає переговори зі шведсь-

³⁷⁶ *Русская историческая библиотека*, т. 21, с. 899–900.

³⁷⁷ РГАДА, ф. 27, оп. 1, дело 87, л. 2.

³⁷⁸ Там само, л. 2–3.

кою стороною, які 20 грудня того ж року завершилися підписанням угоди про трирічне перемир'я. Помирившись зі шведською стороною, Москва могла суттєво посилити військову присутність у Білорусі. Вже навесні 1658 р. віленський воєвода М. Шаховський рапортував у Москву, що зі шведського фронту до Вільно прибули п'ять полків³⁷⁹. Усередині року Шаховський віддає під командування Юрія Долгорукого на білоруські землі шість полків (понад 4,5 тис. чоловік) і майже чотиритисячне шляхетське ополчення. Проти білоруських партизанів і козаків Івана Нечая спрямували стрільців під командуванням В. Пушачнікова, солдатів на чолі з В. Сукіним та ін.³⁸⁰. Розпочинаючи каральні заходи в Білорусі, царські воєводи закликали місцеве населення, «помня страх божий и государеву милость и указ», залишити козацькі формування й «безо всякого опасенья [...] итти в свои дома», гарантуючи водночас, що «вина их отдана будет, что ане были в казаках»³⁸¹. Інакше («а которые мужики или иных чинов не учнут государеву указу слушать») воєводи погрожували «на них [...] ходит и села и местечки жечь и разорять»³⁸².

І справді, восени 1658 – взимку 1659 р. царські війська проводять грандіозні каральні експедиції в Білорусі, внаслідок яких «село Быково выжгли», «Мощаное выжгли», «село Городец выжгли»³⁸³. Захоплених у полон «изменников-казак» і «воров-шишов» або вішали, або били батогами, відрізали вуха, мордували й змушували повертатися в домівки³⁸⁴.

Та подальші події свідчать, що каральна експедиція Козловського, як і заходи інших царських воєвод у Білорусі не мали бажаних для Москви наслідків. За свідченнями царської грамоти, Іван Нечай склав присягу польському королеві (на основі Гадяцької угоди 1658 року), «царьского величества ратных людей многих на проездах побивал, и в городаы во Мстиславль и Кричев к мешчаном прелестные месты писал и

³⁷⁹ *Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией*, т. 4: 1645–1676, СПб., 1842, № 11.

³⁸⁰ Там само, № 125.

³⁸¹ Г. Сагановіч, *Невядомая вайна...*, с. 80.

³⁸² РГАДА, ф. 27, оп. 1, дело 87, л. 5 зв.

³⁸³ Там само.

³⁸⁴ Г. Сагановіч, *Невядомая вайна...*, с. 80.

в тех городех по его письму мещаня нам великому государю [...] изменили и воевод наших и ратных людей многих побили; а иных воевод он Иван отослал к польському королю»³⁸⁵.

Активізація партизанського руху білоруського населення проти російських військ, вступ на Вітебщину в Білорусі 12 хоругв королівського регулярного війська на чолі з полковником Кміщичем, організація шляхетських хоругв полковниками Степаном Лукомським, Федором Слонським, К. Лісовським, координація спільних дій із великим гетьманом литовським Павлом Сапегою, – завдяки цьому всьому Нечай зумів не лише втримати Старий Бихів, Чауси, а й здобути інші стратегічно важливі пункти – Мстиславль і Рославль. На початок 1659 р. козацькі формування контролюють також і важливі шляхи сполучення, а до Москви масово надходять воєводські скарги, що багато доріг у Білорусі «перейнято» нечайвцями³⁸⁶.

Для боротьби з військами білоруського полковника та з місцевими партизанами («шишами») російське командування на початку 1659 р. сформувало спеціальний загін під командуванням воєводи й окольничого, князя Ільї Лобанова-Ростовського. В березні 1659 р. Лобанов-Ростовський розпочав наступ на Мстиславль. На допомогу обложеному під місто приходив полковник Іван Нечай на чолі шести тисяч козаків, а також загопи полковників С. Оскірка й С. Кміщича. За свідченнями царських воєвод, Нечай, прибувши під Мстиславль, «многое разоренье и злости невинныя кровопролития починил»³⁸⁷. Звідси ж український старшина посилає листи в Смоленськ воєводі князеві Петру Долгорукому та в інші місця, в яких, називаючи себе «польського короля вірним підданим», закликає царських ратників і місцеве населення переходити на бік Яна Казимира³⁸⁸.

У квітні 1659 р. під Мстиславлем відбувся генеральний бій, після якого Лобанову-Ростовському вдалося «с поля сбити» полки Нечая та Оскірка. Зазнавши великих втрат («а побиты де на том (полі. – В. Г.) Аскіркина и Нечайкова пол-

³⁸⁵ *Акты МГ*, т. 3, с. 51.

³⁸⁶ *Акты ЮЗР*, т. 5, с. 35.

³⁸⁷ А. Мальцев, *Россия и Белоруссия в середине XVII века*, с. 120.

³⁸⁸ *Акты ЮЗР*, т. 5, с. 35.

ку многі люди»)³⁸⁹, білоруський полковник мусив відступити з міста.

У травні воєвода князь Алексеї Баратинський здобув інший стратегічно важливий пункт Південно-Східної Білорусі – Рославль. А наприкінці червня 1659 р., коли в Сіверській Україні добігала кінця знаменита Конотопська епопея, російські війська під командуванням Лобанова-Ростовського взяли в облогу Старий Бихів. Через складну ситуацію в Україні Нечай втратив надію отримати допомогу від гетьмана Виговського. Російські воєводи, покликаючись на свідчення захоплених у полон українських козаків, доповідали в Москву, що «Нечайко де от Выговского помощи к себе не чаёт»³⁹⁰. Не менш примарними були й перспективи швидко здобути допомогу від польського чи литовського війська. Реально можна було покладатися лише на міцність захисних мурів Старого Бихова та вправність його захисників. І, як на Сіверщині в Конотопі, так і в Білорусі в Старому Бихові, українська козацька піхота вкотре довела своє вміння утримувати укріплені форпости. Війська полковників Івана Нечая та Самійла Виговського вміло обороняли місто, не лише не допускаючи туди противника, а й регулярно здійснюючи дошкульні для росіян вилазки. Воєвода Лобанов-Ростовський доповідав у Розрядний приказ, що «из Быхова к нашим шанцам бывають ежедневныя вылазки многими конными и пешими людьми». В одній із таких сутичок із російськими військами важко поранили молодшого брата білоруського полковника Юрія («а Нечайков де брат родной Ерей, – доповідали царські воєводи, – на бою посечен по голове»³⁹¹).

30 серпня (за старим стилем) 1659 р., тобто в період антигетьманського повстання на Лівобережжі, київський воєвода Василій Шереметев в листі закликав Івана Нечая здати фортецю в Старому Бихові царським ратним людям і, «с полковники днепровскими совокупаь, служить [...] великому государю»³⁹². З аналогічними пропозиціями до білоруського

³⁸⁹ *Акты МГ*, т. 2, с. 657; *Акты ЮЗР*, т. 5, с. 35.

³⁹⁰ *Акты МГ*, т. 2, с. 657.

³⁹¹ *Там само*, с. 658.

³⁹² *Там само*, с. 673.

полковника зверталися й лідери антигетьманського заклоту на Лівобережжі – Тимофій Цицора, Василь Золотаренко та Оникій Силич³⁹³.

Але, як знаємо з подальшого розвитку подій, Іван Нечай не поспішав прислухатися до порад київського воєводи та промосковськи налаштованих лівобережних полковників, і надалі царським ратникам «утиски чинив».

Тим часом 17 (27) жовтня 1659 р., коли в Переяславі зібралася генеральна рада, на якій затвердили елекцію Юрія Хмельницького та ухвалили нові умови українсько-російського договору, війська Нечая й далі утримували Старий Бихів. Уже на раді під тиском російської сторони новообраний гетьман і старшина пообіцяли надіслати білоруському полковникові лист із наказом, «чтоб он город Быхов великому государю очистил»³⁹⁴. Водночас старшина вимагала від царського представника на раді князя Алексея Трубецького гарантій, що уряд Алексея Михайловича не переслідуватиме Івана Нечая.

Для гетьманського уряду Юрія Хмельницького, як і для його попередника Івана Виговського, білоруська проблема стала серйозною перешкодою при налагодженні мирних взаємин із Москвою. В проекті нового українсько-російського договору (так званих «Жердівських статтях») гетьманський уряд підтримав ідею, щоб і в Старому Бихові, і в інших містах, контрольованих українською стороною, полковники «якую владзу в Войске належатую мели, так и теперь абы по тех же городах неотменно зоставали и ни в чем ни от кого перешкоды жадной не поносили»³⁹⁵. Та під час переговорів, що проходили в оточеному російськими військами Переяславі, під тиском Трубецького Юрієві Хмельницькому довелося погодитися на значні поступки. Лише неймовірними зусиллями українське керівництво зуміло переконати Трубецького не ставити на загальній раді питання про передачу Новгород-Сіверського, Чернігова, Стародуба та Почеча царським воєводам (вони, як твердили царські послы, «изстари належат к Московскому государству, а не к Малой Росіи»). Цьо-

³⁹³ Там само.

³⁹⁴ Акты ЮЗР, т. 7, с. 313.

³⁹⁵ Там само.

го досягнули погрозами, що в іншому випадку «в Войске де Запорожском междуособію успокоенія не чаять»³⁹⁶. Що ж до білоруських земель, які перейшли під гетьманську зверхність, то відстояти українські інтереси в цій справі не вдалося. Долю козацької займанщини в Білорусі на Переяславській раді 1659 р. вирішили однозначно на користь російської сторони. Скажімо, в шостій статті договору Юрія Хмельницького з Москвою читаємо: «В городех и в местечках на Белой Росіи ныне и впредь залогам черкасским не быть [...] полковником и сотником и козакам в Белой Росіи – запорожским козакам не отзываетца, покаместа належить к полкам, к Нежинскому, к Черниговскому, к Киевскому, а Белорусским и Старо-Быховским и Чауским, хто будет называтца Войском Запорожским, и тех выслать в государевы черкасские города с их пожитками»³⁹⁷. Хто з козаків не бажав перебиратися з Білорусі в Україну, мусив повернутися до того стану, до якого належав до покозачення. Договір містив ще одну спеціальну статтю, яка зобов'язувала українське керівництво «город Старой Быхов очистить великому государю и велеть черкас и иных чинов служилых людей из того города вывести [...] в Быхове, кроме государевых людей московского народа, быть никому не пристойно»³⁹⁸.

Проте й після того, як українське керівництво на чолі з Юрієм Хмельницьким погодилося на продиктовані Алексеем Трубецьким вимоги, Іван Нечай і надалі захищав старобихівську твердиню. Згідно з грамотою царя Алексея Михайловича від 31 серпня 1660 р., Переяславськими статтями 1659 р. та царською грамотою про підданство, полковник «поставил в презренье» й «царского величества ратным людям [...] всякие нестерпимые злости чинил»³⁹⁹.

Наприкінці року на допомогу Іванові Нечаю з Бобруйська прийшов із козаками та шляхтою Денис Мурашко. Та об'єднатися з військами Нечая він не встиг. У ніч з 3 на 4 грудня 1659 р. російські війська захопили місто. Як свідчать

³⁹⁶ Там само.

³⁹⁷ Там само, т. 4, с. 268.

³⁹⁸ Там само.

³⁹⁹ Там само, т. 5, с. 35.

зем'яни Сухницькі, які під час штурму перебували в Старому Бихові, противник зумів проникнути в місто через «зраду» деяких заможних бихівлян, – зокрема членів міського магістрату родини Ілліничів та Ранчковських, а також коменданта міста німця Шульца. Увірвавшись у фортецю, царські війська саме місто підпалили, а його захисників «адних пасеклі, інших жывами набрали»⁴⁰⁰. Місцевий рабин Лейба Пухавіцер, котрий дивом пережив грудневу трагедію 1659 р., втікши зі Старого Бихова, згодом видав у Венеції книжку, в якій змалював жахіття погрому, вчиненого царськими військами в цьому білоруському місті. Автор писав, скажімо, що після захоплення Старого Бихова одних лише членів єврейської общини загинуло близько 300 чоловік⁴⁰¹. Захоплених у полон керівників оборони – Самійла Виговського, Драня, Корсака, Малявку та інших – повісили. Лише завдяки заступництву гетьмана Юрія Хмельницького аналогічної участі змогли уникнути захоплені в полон Іван та Юрій Нечаї, яких під вартою відіслали до Москви⁴⁰².

Тож проблему козацької присутності на білоруських землях «вирішили» остаточно. В наступні роки козацька еліта ще неодноразово робитиме спроби повернути втрачені позиції, але всі вони будуть невдалими.

⁴⁰⁰ Г. Сагановіч, *Невядомая вайна...*, с. 86, 87; М. Ткачов, *Замкі і людзі*, Мн., 1991, с. 84.

⁴⁰¹ Д. Коган, *Московский разгром Быхова в 1659 г.*, «Еврейская старина», т. 4, СПб., 1911, с. 114–116.

⁴⁰² *Акты МГ*, т. 2, с. 682.

Розділ 11

«Переяславська рада-II» як спроба реваншу Москви

Битва під Конотопом в середині літа 1659 р., в якій гетьман Іван Виговський разом зі своїм союзником кримським ханом Мегмедом IV Гереєм здобули блискучу перемогу над російськими військами воєвод Алексея Трубецького, Семьона Пожарського та Міхаїла Хованського, стала найбільшим тріумфом його антимосковської політики. Але й така неймовірна воєнна звитяга не вберегла гетьмана від політичного фіяско вже у вересні 1659 р., причини якого історики не з'ясували й досі.

Обравши Юрія Хмельницького гетьманом – не так за його власні заслуги, як сподіваючись, що завдяки прізвищу батька вдасться помирити політичних супротивників, які остаточно пересварилися після смерті Богдана, – оточення нового регіментаря робить спробу так само неконфронтаційно вибудувати власну політику й щодо російського та польського монархів. Тогочасний польський експерт української політики Станіслав Потоцький, довго перебуваючи в козацькій Україні, в звіті до короля пише, що оточення Юрія Хмельницького має власні політичні цілі, «обманюючи і лякаючи Вашу Королівську Милість царем, а царя Вашою Королівською Милістю»⁴⁰³. І справді, гетьманський уряд, декларуючи вірність гадяцькому курсові Виговського, прагне поновити союзницькі взаємини з царем.

⁴⁰³ *Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов*, т. 3, К., 1898, с. 387.

Реанімація моделі 1654 року

Поновити союз Війська Запорозького з російською правлячою династією в Чигирині планували на основі українського проєкту від 17 (27) лютого 1654 р., без доповнень російської сторони, що обмежували суверенітет гетьманського уряду у сфері зовнішньої політики та фінансів. Концептуальний виклад нового бачення союзу подано в так званих Жердівських статтях – проєкті української сторони, ухваленому на козацькій раді в Жердовій Долині. Відмінності проєкту 1659 р. від договору 1654 р. породжені досвідом взаємин Війська Запорозького з російським царем і, як правило, свідчать про бажання старшини уникнути прикрих непорозумінь попередніх років. Скажімо, в Жердівських статтях поряд із вимогами надати Війську Запорозькому гарантії непорушності його вольностей та прав, зафіксованих угодою 1654 р., у другому пункті читаємо, що присутність царських воєвод треба обмежити Києвом. Якщо ж із міркувань воєнної доцільності їх введуть в інші українські міста, ратні люди царя мають підпорядковуватися українському гетьманові. В четвертому та п'ятому пунктах ідеться про право Війська Запорозького на вільну, ніким не обмежену гетьманську елекцію. Шостий пункт містить вимогу гарантувати владні повноваження полковій старшині у ввірених їй полках (у тому числі, й у Києві, де мав перебувати російський гарнізон, і в Старому Бихові, про підпорядкування якого точилися суперечки з Москвою ще в часи гетьманства Богдана Хмельницького та Івана Виговського). Сьомий пункт проєкту захищав право Війська Запорозького на власну зовнішню політику. Варті уваги також ті пункти, де йшлося про васально-протекторатний принцип взаємин Війська Запорозького з царем. Згідно з ним, будь-яку кореспонденцію, надіслану з України в російські державні структури, обов'язково мав завізувати гетьманський уряд⁴⁰⁴.

Як бачимо з проєкту договору, запропонованого урядом Юрія Хмельницького, козацька еліта воліла й надалі перебувати під протекцією династії Романових, але в межах при-

⁴⁰⁴ *Акты ЮЗР*, т. 4, № 115, с. 255–257; т. 15, № 7, с. 256–258.

нципів середньовічного васалітету, до того ж у доволі м'яких його формах (фактично йшлося про номінальний васалітет).

Але дії царського представника князя Алексея Трубецького на переговорах із урядом Юрія Хмельницького свідчать, що офіційна Москва мала принципово іншу позицію. Під час попередньої зустрічі з представником гетьманського уряду Петром Дорошенком Трубецької відмовився навіть обговорювати Жердівський проект, мотивуючи своє рішення тим, що в ньому «многое написано вновь сверх прежних статей, которые даны прежнему гетману (мався на увазі гетьман Богдан Хмельницький. – В. Г.)», а запропонував перенести обговорення умов майбутнього союзу на загальну козацьку раду, де будуть присутні гетьман, старшина та козаки⁴⁰⁵.

Зрозуміло, російській стороні вигідно було апелювати до волі всього козацького товариства. Пригадаймо, що саме Трубецької мав ініціювати восени 1657 р. проведення загальної козацької ради в Києві, де планували переглянути реальні взаємини Війська Запорозького з російським монархом.

Але восени 1659 р. питання про місце проведення Генеральної ради викликало жорсткі дебати. Всі чудово розуміли, що приїзд Трубецького на Правобережжя, в давню козацьку столицю Трахтемирів (на цьому й наполягав гетьманський уряд), зважаючи на загальну прихильність і симпатію в регіоні до царя, змусить російську сторону до поступок на переговорах. Натомість проведення ради в Переяславі, оточеному царськими полками та в присутності промосковськи налаштованої старшини (скажімо, уряд переяславського полковника очолював один із лідерів антигетьманського та промосковського повстання в Лівобережжі Тиміш Цицюра), зробить позицію Юрія Хмельницького вразливішою.

Усвідомлення, що перемога в цій «географічній» полеміці дуже важлива, породжує таку взаємну напругу, що Трубецької навіть вдається до погроз гетьманському урядові Хмельницького (за умови, що той відмовиться від його військової сили). Оточення ж щойно обраного гетьмана, погодившись на поступку, вже не могло контролювати ситуацію під час переговорів. Уряд Хмельницького не просто не зумів відстояти

⁴⁰⁵ Там само, т. 4, № 115, с. 256.

Жердівський проєкт, а й мусив погодитися на цілу низку нововведень, які суттєво обмежували владу гетьманського проводу навіть порівняно з договором 1654 р. Власне, на раді набули чинности так звані «Прежние статьи Богдана Хмельницького» (фактично йдеться про договір Війська Запорозького з царем 1654 р.). Але, як переконливо довели Петро Шафранов та Андрій Яковлів⁴⁰⁶, зачитана на Переяславській раді 1659 р. редакція договору 1654 р. була свідомою фальсифікацією російського уряду. Скажімо, попри визнання царем і боярською думою права Війська Запорозького «самим меж себя гетмана обират», у відповідну статтю внесли принципове доповнення до самої елекційної процедури. На відміну від редакції 1654 р., яка передбачала, що до Москви надсилатимуть інформацію про результати виборів («кого гетманом обирут, и о том писать к нам»⁴⁰⁷), тепер претендент мусив їхати до Москви й отримувати там царське затвердження («по обранию гетману ездить к великому государю [...] и великий государь [...] пожалует гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жаловальную грамоту дати ему велит»⁴⁰⁸). Розвиток взаємин козацької еліти з царем у другій половині 1657 – на початку 1658 р. та наполегливі заклики дипломатів Алексея Михайловича до Виговського прибути в «білокаміну», аби там узгодити нові принципи взаємовідносин, чітко показують, коли московське керівництво усвідомило, що треба закріпити візит новоприбулого регіментаря Війська Запорозького до царської столиці на правовому рівні. Можемо здогадатися, які наміри переслідувало московське керівництво.

Суттєво змінився і пункт про права гетьмана та Війська Запорозького провадити власну зовнішню політику. Якщо угода 1654 р. забороняла українській стороні зближення лише з польським королем і турецьким султаном (про контакти з іншими правителями вона мала просто повідомляти царя), то текст 1659 р. декларував: «гетману послов и посланников и

⁴⁰⁶ П. Шафранов, *О статьях Б.Хмельницкого*, «Киевская старина», 1889, т. 11, с. 86–88; А. Яковлів, «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року, [у кн.:] Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського, ч. 1, К., 1928, с. 220–234.

⁴⁰⁷ *Акты ЮЗР*, т. 10, № 8, с. 448–449.

⁴⁰⁸ *Там само*, т. 4, № 115, с. 263.

гонцов из окресных и ни из которых государств к себе не принимать и против тех присылок в окресные и ни в которые государства не посылать». Як виняток – гетьман міг мати дипломатичні відносини з іноземними правителями, коли «о каких делех поволить великий государь, его царское величество ему, гетману, в которое государство послать»⁴⁰⁹.

Крім таких принципових нововведень, до списку 1659 р. було додано пункт про перебування українського духовенства під благословенням «святейшого патріарха Московского и всія Великія, и Малыя, и Білыя Росіи»⁴¹⁰. Водночас із тексту договору 1654 р. зникли пункти, в яких ішлося про військові зобов'язання Москви: надавати допомогу для охорони українських кордонів, відвоювати Смоленськ тощо.

Ще більше обмежували повноваження українського уряду так звані «Нові статті Юрія Хмельницького»⁴¹¹, ухвалені на Генеральній раді в Переяславі (як додаток до «Прежних статей»).

Згідно з ними, гетьманський уряд не міг без дозволу царя воювати чи надавати військову допомогу сусіднім правителям, а натомість був зобов'язаний за царськими наказами йти в походи. Договірні статті зобов'язували Юрія Хмельницького вивести козацькі залоги з білоруських земель і передати Старий Бихів «государевим людям». Надалі жителі Білої Русі не мали права величати себе козаками. Тобто козацький устрій на білоруських землях було ліквідовано.

Суттєво обмежили владні повноваження козацької адміністрації російські залоги на чолі з царськими воєводами, введені, крім Києва, до Переяслава, Ніжина та Чернігова на Лівобережжі, Брацлава та Умані – на Правобережжі.

Чимало пунктів стосувалися адміністративно-політичного устрою Гетьманату. Зокрема, Військові Запорозькому (з контексту зрозуміло, що йдеться про козацьку старшину) за-

⁴⁰⁹ Там само.

⁴¹⁰ Переговори з цього приводу розпочали влітку 1654 р., вже після укладення Березневих статей, але домовленості так і не досягнули. Див.: В. Эйнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича*, М., 1899; А. Яковлів, *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*, Варшава, 1934.

⁴¹¹ *Акты ЮЗР*, т. 4, № 115, с. 265–269.

бороняли зміщувати гетьмана «без ради и совету всей черни» (хіба що цей гетьман зрадив царя). Це стосувалося й прерогатив гетьмана, який тепер не мав права «без ради и совету всей черни» зміщувати полковників і старшину. Крім того, чимало представників козацької старшини, ініціатори промосковських виступів на Лівобережжі (Іван Безпалій, Тиміш Цицюра, Васюта Золотаренко та інші) отримували царський імунітет перед гетьманським і військовим судом: їх не мали права засудити на смертну кару. Як уся старшина, так і звичайні козаки, мусили скласти присягу на вірність цареві. Хто ж відмовлявся або, склавши присягу російському монархові, порушував її, – мав бути покараний на смерть.

Накинуті восени 1659 р. Алексеем Трубецьким вимоги до уряду Юрія Хмельницького відчутно посилювали залежність Гетьманату від царя (порівняно з умовами угоди 1654 р.). І якщо п'ять років тому політико-правовий статус Гетьманату у взаєминах із російським царем можна було розцінювати як політичну автономію, що гарантувала збереження внутрішнього самоуправління на підставах власного законодавства та звичаєвого права, а також забезпечувала (хоч і з певними уточненнями) право зовнішньополітичної репрезентації, то тепер ішлося про адміністративну автономію, до того ж, із обмеженнями.

Дипломатична боротьба за Україну наприкінці 1659-го – в першій половині 1660 років

Зрив Гадяцької угоди 1658 р. між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою та укладення українсько-російської угоди в Переяславі в жовтні 1659 р. породили ситуацію, за якої, попри відчутну поразку Москви під Конотопом влітку минулого року, ініціатива в боротьбі за Україну знову перейшла до рук царського уряду.

Перегрупуванню політичних сил у регіоні сприяла й та обставина, що кримське керівництво на певний час відійшло від активних дій у Східній Європі. За наказом Високої Порти, наприкінці літа – на початку осені 1659 р. більша части-

на Орди під орудою калги-султана Газі-Герей перебувала на землях придунайських князівств, правителі яких, на думку офіційного Стамбула, надто перевищили свої повноваження, особливо в сфері зовнішньої політики. За таких обставин український напрям на певний час втрачає пріоритетність для ханського уряду. На момент приходу до влади Юрія Хмельницького Мегмед IV Герей не мав досить сил, аби істотно вплинути на ситуацію в козацькій Україні. Тож офіційний Бахчисарай лише спостерігав за зміною керівництва Війська Запорозького⁴¹².

Вочевидь, не останню роль відігравала ситуація в Гетьманаті після проголошення Юрія наступним володарем булави, а також відсутність чітких заяв нового уряду щодо пріоритетних напрямів зовнішньої політики. Адже гетьманське оточення чи то не бажало передчасно розкривати свої карти, чи то довго не могло з'ясувати свої пріоритети. Та хоч би там як, упродовж вересня – жовтня 1659 р. Військо Запорозьке реалізує щодо Криму політику акцентованої приязні. Скажімо, тільки-но Юрій Хмельницький стає гетьманом, він одразу відсилає до Бахчисараю посланця (якогось сотника Уманського полку), доручивши тому переконати ханський двір, що «Військо Запорозьке у вірнім підданстві (королеві польському. – В. Г.) хоче залишитися, з ханом [...] згідно присяги буде тримати приязнь, на кожного неприятеля [...] короля і хана [...], а особливо на москаля»⁴¹³. Принаймні так змалював ситуацію екс-гетьман Іван Виговський. Опосередкованим доказом цього є лист Мегмеда IV Герей до Юрія Хмельницького, в якому новообраного гетьмана схилили до «миру з польським королем як своїм паном давнім»⁴¹⁴, пропонуючи натомість переконати турецького султана надати допомогу Війську Запорозькому в боротьбі з Московією, а також добитися військової допомоги від польського керівництва⁴¹⁵.

Докорінних змін зазнає кримська політика в Україні після звістки про умови українсько-російського примирення.

⁴¹² ПКК, т. 3, К., 1898, Отд. 3, с. 383.

⁴¹³ Там само, с. 407.

⁴¹⁴ AGAD, AKW, tatar., kart. 61, tecz. 32.

⁴¹⁵ Там само, tecz. 86.

Як твердив Виговський, коли кримський хан отримав від екс-гетьмана правдиву інформацію (в тому числі, про «нову козацьку ребелію» супроти польського короля та повернення Війська Запорозького в підданство до московського царя), Мегмед IV Герей негайно віддав наказ Орді готуватися до нового походу в Україну та закликав до співучасті польське командування, наголошуючи на спільності цих подій: «якщо зараз з тим неприятелем до зими не вчинимо розправи, труднощі великі [...] очікують з тим навесні»⁴¹⁶.

На щастя української сторони, польське командування не зуміло оперативно відреагувати на заклики хана, тож восени 1659 р. на землі Козацького Гетьманату ввійшли тільки окремі підрозділи орди та польських коронних військ. Вони, хоч і спустошили Поділля й Волинь, суттєво не змінили загальну ситуацію.

Позиція Москви в протистоянні з Річчю Посполитою та Кримським ханством за домінування в регіоні на кінець 1659 – початок 1660 р. суттєво зміцніла. Це зумовлено й тим, що саме російським, а не польським, дипломатам вдалося першим вийти з війни зі Швецією і забезпечити своєму військовому командуванню сприятливі умови для перегрупування сил, аби зосередитися на головному (тепер навіть єдиному) завданні – боротьбі за Україну.

За такого розкладу, на засіданнях російсько-польської комісії, призначеної на квітень 1660 р. в Борисові, позиція російських дипломатів була, як видається, найсильніша. Вони мали змогу вимагати від польських і литовських комісарів суттєві територіяльні поступки – визнати за царем «Малюю Русь і Волинь і Поділ, а польському королю в ту Малюю Русь і Волинь і Поділ, де великого государя Війська Запорозького люди, в міста і повіти не вступатися на вічні часи. А бути тій Малій Росії і Волині і Поділлю царської величності до Московської держави по річку Буг на віки»⁴¹⁷. Під зверхність московського монарха мали перейти міста Кам'янець-Подільський та Брест-Литовський. До того ж, попередньою вимогою, поставленою царськими уповноваженими, було

⁴¹⁶ ПКК, т. 3, К., 1898, Отд. 3, с. 408.

⁴¹⁷ Акты ЮЗР, т. 5, № 9, с. 15–16.

визнати за Алексеем Михайловичем титул самодержця Білої та Малої Росії⁴¹⁸.

Зауважмо, що на початок 1660 р., хоч Москва й перехопила стратегічну ініціативу в боротьбі за Україну, її перевага над супротивником не була настільки значна, щоб із певністю прогнозувати кінцеві наслідки протистояння. Керівництва ані Речі Посполитої, ані Кримського ханства не хотіли визнати перевагу Москви, хоча й усвідомлювали, що були надто слабкими, аби самим перехопити ініціативу. Не менш важливо, що в середовищі української еліти не було єдності щодо політичної орієнтації Війська Запорозького. Грубий диктат боярина князя Алексея Трубецького восени 1659 р. змусив гетьмана Юрія Хмельницького та його оточення погодитися на суттєві поступки російській стороні. Та цей крок не стабілізував суспільно-політичну ситуацію в Україні, як і не призвів до зростання промосковських настроїв у козацькому середовищі. Навпаки, за твердженнями Самійла Величка, Ю. Хмельницький, за виявлену в Переяславі поступливість у питанні «премененія в неких клавзулах пактов отеческих (тобто Березневих статей 1654 р. – *В. Г.*) Переяславськими, а особливе взглядом новаго придатку в тех пактах [...] всегда от старшины и полковников был поносимый и стужаемый»⁴¹⁹.

На кінець року оточення гетьмана спробувало виправити становище, відіславши до Москви представницьке посольство на чолі з полковниками Андрієм Одинцем і Петром Дорошенком⁴²⁰. Посольство мало поставити урядові Алексея Михайловича вимогу денонсувати відразу цілий ряд пунктів угоди 1659 р., які обмежували владні прерогативи гетьмана та козацької старшини. Зокрема, послі мали вимагати: вивести воевод із залогами ратних людей з усіх українських міст, за винятком Києва та Переяслава; поновити попередні

⁴¹⁸ Там само, с. 16.

⁴¹⁹ С. Величко, *Літопис*, т. 2, К., Дніпро, 1991, с. 14.

⁴²⁰ Крім згаданих старшин, до складу делегації входили також київський полковник Василь Дворецький та миргородський Павло Апостол, наказний корсунський Олекса Тецкевич та наказний уманський Максим Булига (Курцевич), близько сорока сотників, два писарі й понад півтори сотні козаків. Див.: *Дневальные записки Приказа тайных дел (7165–7183)*, «ЧОИДР», Кн. 224, М., 1900, с. 3.

повноваження гетьманської влади (зокрема, й права на власну зовнішню політику); гарантувати обов'язкову участь української делегації на переговорах російських дипломатів із польськими комісарами; скасувати пункти про підпорядкування Київської митрополії московському патріярхові; ліквідувати судовий імунітет, наданий «проти давнього звичаю військового» тим козацьким старшинам, які засвідчили свою відданість цареві; оголосити амністію Данилові Виговському, Іванові Нечаєві, Григорію Лесницькому, Григорію Гуляницькому, Самійлові Богдановичу (Зарудному), Федорові Лободі, Антонові Ждановичу та іншим старшинам, які активно співпрацювали з гетьманом Іваном Виговським тощо⁴²¹.

Та Московські переговори 1660 р. стали для української сторони провальними: на більшість вимог гетьманського уряду з'явилися негативні резолюції царя: «бути так, як написано»⁴²².

Непоступливість уряду Алексея Михайловича зумовлена, ймовірно, переоцінкою власних позицій в Україні, загострила політичну боротьбу в середовищі козацької еліти. Адже, попри щедрі винагороди прибічникам царя⁴²³, промосковські настрої не стали панівними в козацькому середовищі. Недарма ще восени 1659 р., коли князь Алексей Трубецькой після Переяславських переговорів хотів повертатися до Москви, місцевий полковник, один із організаторів та активний учасник повстання проти Виговського Тиміш Цицюра звернувся до ближнього боярина царя з проханням вислати до Переяслава, Чернігова та Ніжина додаткові контингенти ратних людей, адже наданих за угодою 1659 р. було, мовляв, замало, аби гарантувати безпеку в краї⁴²⁴. Трохи згодом, у грудні 1659 р., в листі до думного дяка Алмаза Іванова Цицюра скаржився, що має багато ворогів серед козацької старшини з найближчого оточення Юрія Хмельницького. А причиною цього була нібито його вірна служба московському монархові⁴²⁵.

⁴²¹ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 2, с. 1–7.

⁴²² *Там само*.

⁴²³ *Русская историческая библиотека*, т. 21, Спб., 1884, с. 8, 353; *Акты ЮЗР*, т. 7, № 30, с. 55; № 102, с. 316.

⁴²⁴ *Акты ЮЗР*, т. 4, № 115, с. 275.

⁴²⁵ *ПКК*, т. 3, Отд. 3, № 119, с. 275.

З інших джерел дізнаємося, що антимосковську партію при гетьманському дворі очолюють близькі колеги екс-гетьмана Івана Виговського – колишній генеральний суддя Григорій Лесницький та колишній полковник ніжинський Григорій Гуляницький. На чолі ж промосковськи налаштованої старшини перебував соратник Богдана Хмельницького генеральний осавул Іван Ковалевський, який, за зі звітами царських послів, ще за життя Богдана виступав «развратно и шюмно» проти Москви⁴²⁶, а вже за гетьманства Виговського кардинально змінив політичну орієнтацію, пов'язавши свою долю з Московією⁴²⁷.

Керівництво Речі Посполитої, довідавшись про гостре невдоволення козацької старшини умовами Переяславського договору з царем 1659 р. і тим, що до Москви відбуло посольство на чолі з Андрієм Одинцем та Петром Дорошенком, робить ще одну спробу політичними засобами повернути Військо Запорозьке в підданство короля. Заради цього в Україну відсилають волинського каштеляна Станіслава Казимира Беневського, аби той спробував повторити свій успіх дворічної давнини.

Не наважуючись їхати в Чигирин особисто, Беневський відсилає на зустріч із Юрієм Хмельницьким свого посильного Селецького. Реляції Селецького про перебіг і наслідки подорожі в Україну (до Чигирин він прибув 2 січня 1660 р.) містять багато цікавої інформації про суспільно-політичні настрої у Війську Запорозькому та прагнення козацьких еліт, а відтак заслуговують на докладніший розгляд. Зокрема, посильний інформував волинського каштеляна, що полковники уманський Михайло Ханенко та миргородський Григорій Лесницький⁴²⁸, а також інша козацька старшина, яку він зустрів поблизу Бару, радо сприйняли звістку, що польський король готовий укласти мир із Військом Запорозьким, і супроводжували гінця до Чигирин, аби там скликати козацьку раду та розглянути надіслані Беневським пропозиції⁴²⁹.

⁴²⁶ Див.: *Акты ЮЗР*, т. 3, № 369, с. 580, 584.

⁴²⁷ L. Kubala, *Wojny duńskie...*, Dodat. 74, 75.

⁴²⁸ На той час він уже не був полковником миргородським, адже норми Переяславського договору 1659 р. забороняли йому посідати старшинські посади у Війську Запорозькому.

⁴²⁹ L. Kubala, *Wojny duńskie...*, Dodat. 76.

Після приїзду Селецького до гетьманської резиденції там пройшла старшинська рада, учасники якої нібито одностайно підтримали ідею провести переговори з королем і повернути Військо Запорозьке під його зверхність. Один лише Іван Ковалевський вперто тримався промосковської позиції. Але саме він, як невдовзі з'ясував польський посланець (на підставі спостережень і заяв Юрія Хмельницького), на кінець 1659 – початок 1660 р. мав найбільший вплив на вирішення політичних питань у козацькій Україні. Скажімо, під час таємної зустрічі з гетьманом Селецький із розпачем говорив: «бачиш, що я нічим не керую, а той зрайдця Ковалевський, він пише, він публікує, він дейнеків бунтує, до царя посилає»⁴³⁰.

Хоча на зворотному шляху з Чигирини посланця Беневського знову радо вітали на Правобережжі. Зокрема, в Умані на бенкеті, який Григорій Лесницький влаштував на його честь, старшина не тільки виголошувала тости за здоров'я короля та міцний мир із Річчю Посполитою, а й через волинського каштеляна засвідчувала свою прихильність королеві та обіцяла в разі польського наступу відразу визнати своє підданство. В адресованому ж до Беневського листі уманський полковник Михайло Ханенко повідомляв про незгоду як серед самих козаків, так і між козаками та москалями. Полковник вказував на «велику немилість, неприязнь і ворожнечу» між козаками «задніпровськими» та «цьогобічними». Крім того, серед самих задніпровців, за свідченнями Ханенка, ширилося невдоволення Переяславською радою 1659 р. Багато з них нарікали на Цицюру, який їх нібито «не туди завів»⁴³¹.

Аналізуючи розклад сил на початок 1660 р. у Війську Запорозькому, полковник писав, що Москви трималося лише

⁴³⁰ Випадково Селецький почув фрагмент конфіденційної розмови гетьмана з усевладним генеральним осавулом і зрозумів причини негативного ставлення того до примирення з польським королем. По-перше, Ковалевський нагадував Хмельницькому, що він і старшина склали цареві клятву вірності, по-друге ж – «ляхи не мають жодної сили: якби пішли б у їх землі, то ніде і собака на нас не загавкала б, бо військо немає». Імовірно, саме відсутність у Речі Посполитій боездатного війська й робить польського короля аутсайдером в боротьбі за Україну. Див.: L. Kubala, *Wojny duńskie...*, Dodat. 76.

⁴³¹ Там само.

«гультайство дейнецьке». А більшість козаків, у тому числі, й він сам, бажали лишатися під владою свого «природного пана» – польського короля. Було чимало й таких, які прагнули татарської приязні, і досягнути її планували через мулятьянського та волоського господарів. За підрахунками Ханенка, царських вояків на Правобережжі було десь три тисячі (до того ж, «голих, босих, роздягнутих, голодних»). Вони «на міста гвалтом напірають, але їх козаки гвалтом пускати не хочуть»⁴³².

Отримавши від посланця такі суперечливі, але й обнадійливі для поляків новини, Беневський не зважився особисто їхати в козацьку Україну⁴³³. Натомість він звернувся до гетьмана та старшини Війська Запорозького листовно, переконуючи їх у неминучій потребі порвати з царем. Він нагадував про деспотизм московської монархії та жорстоку розправу москалів над полковником Данилом Виговським. Звертаючись особисто до Івана Ковалевського, каштелян нагадав, що саме Ковалевський схилив гетьмана Богдана Хмельницького до миру з Коронаю (вочевидь, під час першого візиту Беневського в гетьманську Україну навесні 1657 р.). Розвіуючи сумніви козаків про воєнну потужність Речі Посполитої, польський дипломат наголосив, що Польща навіть в оточенні ворогів успішно захищала себе, а нині, коли – як твердив Беневський – зі шведами підписано мир, а шведське військо пішло на службу до польського короля, коли вся шляхта солідарна, коли кримський хан надсилає королеві на допомогу Орду, вона могутня, як ніколи. А тому пропозиції укласти мир, із якими Ян Казимир звернувся до Війська Запорозького, волинський каштелян просив трактувати не як свідчення слабкості короля та Речі Посполитої, а навпаки, як доказ їх сили та знак доброї волі.

Та, попри красномовність Станіслава Казимира Беневського, щедро «приправлену» свідомими інсинуаціями⁴³⁴, ре-

⁴³² Там само.

⁴³³ Зауважмо, що обережність волинського каштеляна була дуже доречна, адже київському воєводі В. Б. Шереметеву із Ю. Хмельницьким наказали з Москви заманити польського дипломата, заарештувати його та переправити в Росію. Див.: *Акты ЮЗР*, т. 7, № 103, с. 317.

⁴³⁴ Саме так можна розтлумачити його запевнення, що шведське військо перейшло на службу до Яна Казимира.

зультативність дій волинського каштеляна була мізерна. В розлогому листі у відповідь, датованому 5 лютого 1660 р., Юрій Хмельницький аргументовано й досить категорично спростував звинувачення польської сторони, що провина за порушення миру між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким лежить винятково на українському керівництві. Гетьман наголосив, що саме відсутність реальної військової допомоги Речі Посполитої в умовах масованого наступу царських військ на Чернігів, Ніжин і Переяслав змусила козаків розірвати мир із королем. Аналізуючи політичні передумови зриву Гадяцької угоди 1658 р., Хмельницький писав, що при її ратифікації на вальному сеймі у Варшаві навесні 1659 р. були присутні уповноважені представники не всього Війська Запорозького, а лише тогочасного гетьмана Івана Виговського, які й хотіли для нього «князівство, воеводство і гетьманство до смерті, а Війську Запорозькому вільності якісь мальовані»⁴³⁵. За словами гетьмана, саме відсутність гарантій для козацьких вольностей⁴³⁶ і унеможливила Гадяцьку угоду. Адже король задовольнив «тих, котрі сторону Івана Виговського тримали», але не все Військо Запорозьке.

З листа можемо зробити висновок, що найвразливішим моментом угоди було ігнорування інтересів козаків Лівобережної України (тобто переважно козаків-неофітів або тих козаків, які осіли тут у роки революції в магнатських латифундіях чи шляхетських маєтностях), а «ми без тієї сторони Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона – без нас». Крім того, Хмельницький звертав увагу й на те, що його попередник, отримавши титул гетьмана, «задніпровським козакам немилість свою виявив і тим самим схилив їх до царської величності»⁴³⁷. Лист завершувала пропозиція до польської сто-

⁴³⁵ ПКК, т. 3, Отд. 3, № 123, с. 417.

⁴³⁶ «Не знаємо теж, які ласки і від його королівської милості отримали?». Див.: ПКК, т. 3, отд. 3, № 123, с. 417.

⁴³⁷ Юрій Хмельницький звертав увагу адресата на відсутність знаків королівської милості і до Тимофія Носача, який вносив прохання на сейм від імені всього Війська Запорозького, і до себе («мені бідного Суботова не хотіли уступити, який кривавою шаблею в Польщі великий знак про себе залишив»), натомість – задоволення прохань «п. Немирича, п. Федора, Костянтина (родичів попереднього гетьмана. – В. Г.),

рони провадити переговори з царем, а не з ними, «оскільки ми цілком його царській милості [...] є зичливими і вірними підданими. На чому його царська милість пан наш з вами милостивим панством домовляться, тим задовольнимся»⁴³⁸.

Військові та політичні аспекти розриву між Гетьманатом і царем 1660 року

Не досягнувши успіху в дипломатичній сфері, Варшава проводить 24 травня 1660 р. представницьку воєнну раду за участі короля. На ній було розроблено стратегічний план війни проти Росії як на теренах Великого князівства Литовського (туди спрямували війська литовського гетьмана Павла Сапегі та руського воеводи Стефана Чернецького), так і в Україні, де мав діяти коронний гетьман Станіслав Потоцький «Ревера», спільно з кримськими ордами. Польного гетьмана коронного Єжи Любомирського з частиною військ планували залишити в резерві.

Позиція офіційних Бахчисараю та Стамбула стала для керівництва Речі Посполитої важливим стимулом активізувати війну з Москвою та Військом Запорозьким. Як писав коронний гетьман Потоцький в листі до комісарів у Борисов, кримський хан «обіцяє прийти на допомогу з усіма силами і з турецькою допомогою». Але тільки-но Варшава укладе мир з Москвою, «всі фурії – і турецька, і татарська – невідмінно на нас накинуться». З чого гетьман робив логічний висновок: «Я бажав би цього миру [з Москвою], але якщо за ним турецька війна повинна виникнути, тоді необхідно добре обміркувати»⁴³⁹.

Ідея війни як засобу розв'язання конфлікту стає панівною в громадській opinio Корони Польської. Міжнародні ж умови чи не вперше з середини 1650-х рр. дають змогу сконцентрувати всі мілітарні зусилля республіки на східному

Груші і п. Григорія Лесницького [...] і інших немало з підписків і челяді». Цит. за: *ПКК*, т. 3, Отд. 3, № 123, с. 417–418.

⁴³⁸ *ПКК*, т. 3, Отд. 3, № 123, с. 417.

⁴³⁹ *ПКК*, т. 4, Отд. 3, № 1, с. 4.

фронті. 2 липня 1660 р. коронний канцлер Миколай Празмовський надсилає королівським комісарам до Борисова інструкцію, за якою вони мали негайно припинити переговори з російською стороною, якщо та й надалі наполягатиме визнати за царем Україну та Білорусь⁴⁴⁰.

Водночас у липні 1660 р. в Україну вступає сорокатисячна татарська Орда. Ще перед цим, 28 червня 1660 р. (до того, як у Варшаві ухвалили остаточне рішення про зрив переговорів із Москвою), польсько-литовські війська під командуванням Стефана Чарнецького та Павла Сапєги завдали царським військам, очолюваним воєводою князем Іваном Хованським, нищівної поразки під Ляховичами. Ляховицька перемога стала стратегічним зламом у війні на теренах Білорусі, адже дозволила литовському командуванню перехопити стратегічну ініціативу в московитів. Щоб узяти реванш за поразку, отриману від польсько-литовських військ на білоруських землях, російське командування вирішує здійснити великий наступ на Україну. Український театр бойових дій знову стає пріоритетним у російсько-польських змаганнях. Відтак перед козацькою елітою гостро постає проблема зовнішньополітичного вибору. Треба було вирішити, на боці Москви чи Варшави реалізувати свої політичні та соціальні потреби.

У середині липня Василій Шереметев скликав біля Василькова військову раду на якій схвалили план стратегічних дій. План передбачав поділ козацького війська на дві частини. Одна з них, очолювана наказним гетьманом переяславським полковником Тимошем Цицюрою, спільно з військами Василія Шереметева виступає проти поляків на західному напрямі, друга ж, під командуванням гетьмана Юрія Хмельницького, мала захищати південний фланг і тил головних сил від нападу кримських орд, а також перешкоджати об'єднанню татар із коронною армією. Як повідомляв Юрій Хмельницький цареві, в похід разом із Цицюрою вийшло 11 лівобережних полків, а під командуванням київського воєводи –десь 60 тисяч ратників⁴⁴¹. Ніжинський та Прилуцький полки на чолі з наказним гетьманом ніжинським полковником Ва-

⁴⁴⁰ Z. Wójcik, *Traktat Andrusowski 1667 roku ...*, s. 40.

⁴⁴¹ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 14, с. 28.

сютою Золотаренком рушили на північ. На білоруських землях вони мали об'єднатися з російськими військами, очолюваними воєводою князем Юрієм Долгоруковим. Та якщо ситуація склалася б так, що до воєводи «на схід пройти не можна», Золотаренко мав іти «на литовські міста – на Гомоль, на Річицю, а Березину переходити їм під Бобруйськом»⁴⁴². Ще два козацькі полки – Канівський та Черкаський – вирушали на Запорозжя, аби спільно з кошовим отаманом, який мав майже 10 тисяч запорожців і 5 тисяч «охотників» Івана Сірка, за відповідним гетьманським наказом «промисел чинити над татарами»⁴⁴³.

За стратегічним задумом російсько-українського командування, ухваленим влітку 1660 р., треба було вберегтися від усіх несподіванок – як із південного напрямку (вторгнення союзних Речі Посполитій татарських орд), так і з північного (від литовського війська та дивізії коронного війська руського воєводи Стефана Чарнецького). Та надмірне дроблення Війська Запорозького послаблювало головне угруповання на чолі з Шереметєвим і Цицюрою, а також не гарантувало успіху армії Хмельницького, якщо б довелось зіткнутися зі значними силами кримського хана. Недаремно український гетьман порушив перед царем клопотання, аби в Україну прислали «замість Шереметева іншого боярина з раттю, оскільки Василь Борисович Шереметєв пішов проти ляхів, а тут потрібно, щоб було з нами кому проти кримського хана стояти»⁴⁴⁴.

Дослідники звертають увагу, що командування обрало такий принцип поділу Війська Запорозького, який свідчив про існування негативних політичних тенденцій в козацькому середовищі та у взаєминах із російською стороною⁴⁴⁵. Адже розмежування полків за регіональною ознакою насамперед відображало ситуацію політичного протистояння між правобережними та лівобережними старшинами, по-друге ж, вказувало на недовіру московського командування до правобережного козацтва.

⁴⁴² Там само.

⁴⁴³ Там само.

⁴⁴⁴ Там само, № 15, с. 32.

⁴⁴⁵ В. Смолій, В. Степанков, *Українська державна ідея...*, с. 126.

Зауважмо, що призначення боярина Васілія Шереметева головнокомандувачем царськими військами теж не сприяло взаємній довірі між українським і російським командуванням. Козаки добре знали Шереметева ще від часів збройного українсько-російського протистояння на білоруських землях, коли, за наказом боярина (тоді ще воєводи борисовського), царські ратники «з арматою на місця і села, де козаки своє помешкання мали [...] найдждали, козаків хапали і деяких в ув'язненні тримали, а інших невідомо куди дівали»⁴⁴⁶.

Та видається, що не лише Шереметев становив проблему для українсько-російських взаємин. Керівництво Війська Запорозького було ображене на уряд Алексея Михайловича, який не хотів переглянути умови Переяславських статей 1659 р. Крім того, оточення царя не хотіло проявляти хоча б позірну приязнь і повагу до молодого козацького зверхника. З кінця 1659 р. Юрій Хмельницький кілька разів письмово звертався до дяків Посольського приказу та особисто до Алексея Михайловича з проханням звільнити колишнього білоруського полковника Івана Нечая, його брата Юрія, а також кількох інших козацьких старшин, яких за різних обставин взяли в полон і утримували в ув'язненні на території Російської держави. Гетьман обіцяв узяти їх «на сумнене и шлюбуем, же до конца житія своего посполу со мною неотмінными будут зоставати подданными вашему царскому пресвітлому величеству»⁴⁴⁷. Та кожного разу офіційна Москва зберігала олімпійський спокій і не реагувала на клопотання Хмельницького.

Вирушаючи в похід проти татар і поляків, Юрій Хмельницький 15 липня (за старим стилем) 1660 р. надсилає до Москви чергове прохання з цього приводу. До того ж, на відміну від попередніх разів, гетьман пише досить категорично: «так многожды о Иване Нечае [...] до вашего царского пресветлого величества писал, а никогда не могу счастливым быти, чтоб получить желаемое; чаю, то писанье мое до рук вашего пресветлого величества не доходило, или также верными и желательными услугами моими на особную милость [...] заслужи-

⁴⁴⁶ *Акты ЮЗР*, т. 4, с. 17.

⁴⁴⁷ *ПКК*, т. 3, Отд. 3, № 123, с. 427–428.

ти не могу»⁴⁴⁸. Відповідь Алексея Михайловича була не менш відверта й різка. В грамоті від 31 серпня (за старим стилем) 1660 р. московський монарх, перерахувавши «провини і злочини» Нечая («найголовніше» з-поміж них – «нам, великому государю [...], изменил и полскому Яну Казимеру королю присягнул»), відмовлявся відпустити на волю козацького полковника й гетьманського свояка, доки не завершиться війна з Річчю Посполитою. Адже Нечай, мовляв, «по присязі своїй [...] польському королю [...] почне бажати всякого добра, а нам, великому государю, і вам, всьому Війську Запорозькому, шукати почне всякого зла»⁴⁴⁹.

І образу на Москву міг відчувати не тільки Хмельницький. Невідомо чому, але уряд Алексея Михайловича не робив спроб хоч якось заохотити до вірної служби одного з найвпливовіших лідерів промосковськи налаштованої козацької еліти – переяславського полковника Тимоша Цицюру. У виправі 1660 р. той отримав нагоду очолити лівобережні полки. Перед походом, нагадуючи про свою вірну службу та виняткові особисті заслуги в справі повернення України під царську зверхність, Т. Цицюра восени 1659 р. надіслав у Москву клопотання. Він просив передати в його власність маєтки на білоруських землях, якими досі володів Нечай. Та уряд Алексея Михайловича цілковито проігнорував прохання полковника, навіть не пояснивши причин відмови⁴⁵⁰. А йшлося, вочевидь, не так про недовіру чи сумніви щодо лояльності конкретного старшини, як про переконання, що поява козаків на білоруських землях небажана за будь-яких обставин. Хай там як, ці дії московського керівництва були дуже не своєчасними.

Належно не подбавши про поліпшення політичного клімату в козацькій Україні, Москва надто затягувала і початок воєнної виправи на захід, чим і зірвала реалізацію стратегічного плану, ухваленого під Васильковом. У похід Василій Шереметев рушив лише на початку вересня 1660 р., тоді

⁴⁴⁸ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 16, с. 34.

⁴⁴⁹ *Там само*, № 18, с. 35.

⁴⁵⁰ М. Петровський, *Українські діячі XVII віку. Т. Цицюра*, «Записки Історично-Філологічного відділу УАН», К., 1929, Кн. 24, с. 33.

як калга з частиною орд пішов на Белгород у червні, щоб об'єднатися з нураддин-султаном і після того спільно йти «на черкаські городи». Зверхник перекопської орди Карач-бей пішов у похід на Запорожжя, а кримський хан на чолі решти орд, черкесів і висланих Портою яничар хотів йти на війну з донськими козаками. Вже 31 серпня 1660 р. під Чорним Островом орди нураддин-султана об'єдналися з коронними військами гетьмана Станіслава Потоцького. Потім вони разом рушили до Старокостянтинова. Тож васильківський план Шереметева було зірвано вже на самому початку кампанії, а тому й розподіл козацького війська на дві великі частини втрачав будь-який сенс⁴⁵¹.

Коли ж війська Васілія Шереметева і Тимоша Цицюри вступили на Східну Волинь, польське командування зуміло 14 вересня 1660 р. з татарськими ордами перекрити шлях на захід, чим змусило противника спинитися на підступах до Любара. Під Любаром київський воєвода мав, за одними підрахунками, близько 15–19 тисяч російських ратників і 20 тисяч українських козаків, за іншими – понад 30 тисяч росіян і 20 тисяч козаків-задніпровців. Противник мав десь 50 тисяч польських вояків (разом зі збройними слугами) та десь 40 тисяч татар. За іншими версіями – 25 тисяч польських жовнірів і шляхти (разом із челяддю) та 40 тисяч ординців, або ж 29 тисяч поляків і 15 тисяч татар⁴⁵².

Крім того, за порадою Цицюри, Шереметев залишив у Києві залогоу на чолі з воєводою князем Грігорієм Козловським, «щоб між правобережними козаками не було зради» (така заява промовисто свідчить про ставлення різних час-

⁴⁵¹ Зауважмо, що прорахунки російського командування цим не обмежилися. Вкрай нерозумно діяла розвідка київського воєводи царя. До останньої миті Шереметев не знав ні про чисельність польського й татарського війська, ні про те, що польний гетьман, маршалок коронний Єжи Любомирський повернувся з Пруссії і брав участь у кампанії. А інформація з цього приводу (точніше, її відсутність) була вкрай важлива, адже, як слушно пишуть дослідники, через важку хворобу вже молодого великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького «Ревери» діями польської армії фактично керував польний гетьман.

⁴⁵² В. Смолій, В. Степанков, *Українська національна революція XVII ст.*, с. 243; L. Kubala, , s. 391; L. Podhorodecki, *Chanał Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Warszawa, Książka i Wiedza, 1987, s. 200.

тин козацької еліти одна до одної). На Лівобережжі ж лишилися значні сили під командуванням белгородського воєводи князя Григорія Ромодановського, які мали пильнувати південні кордони від можливого нападу татар⁴⁵³.

Під час локальних боїв 15–16 вересня певна перевага була на боці коронних військ і татарських орд. За інформацією польської сторони (її, на жаль, не можемо перевірити), коронні війська мали близько 60 убитих і 100 чоловік поранених, тоді як втрати супротивника сягали майже півтори тисячі чоловік⁴⁵⁴. Певно, під впливом цих утрат (досить суттєвих, якщо зважати на млявий початок кампанії) в таборі Шереметева і Цицюри проявилися негативні політичні тенденції. До поляків почали доходити чутки про непорозуміння між супротивниками. Вони дізналися, що київський воєвода, нібито не довіряючи козакам, наказав російським воякам підготувати про всяк випадок шанці і з тієї сторони, що прилягала до козацьких полків. Поляки, зреагувавши на обнадійливу для них інформацію, звернулися до козаків із закликом переходити на сторону польського короля та прийняти його опіку та покровительство. До них звернувся український магнат, генерал артилерії Стефан Немирич, брат покійного першого й останнього канцлера Князівства Руського Юрія Немирича⁴⁵⁵.

В наступні дні напруга в російсько-українському таборі під Любаром не спадала, а 25 вересня лівобережні козаки вже відкрито погрожували Шереметеву відступом. Обіцянки київського воєводи дати велику грошову винагороду після щасливого завершення кампанії трохи заспокоїли козаків, але, як пише російський історик Сергей Соловйов, не надовго⁴⁵⁶.

Мабуть, тому Василій Шереметев віддав наказ своїм військам відійти з-під Любара на північний схід. Але російські та українські війська зуміли подолати лише кілометрів двадцять, коли поблизу Чуднова їх знову заблокували поляки та Орда. Місце для табору, обране російським командуванням, було з

⁴⁵³ РГАДА, ф. 7, дело 166, л. 117/6.

⁴⁵⁴ L. Kubala, *Wojny duńskie...*, s. 391.

⁴⁵⁵ Там само.

⁴⁵⁶ С. Соловьев, *История России с древнейших времен...*, т. 11, с. 117.

погляду оборонної стратегії непоганим, адже його захищали пагорби та болота. Крім того, воно давало змогу успішно відбивати наступи ворога, особливо за допомоги двадцятитисячного війська Юрія Хмельницького та ратників російських воєвод Грігорія Козловського, Юрія Баратинського та Грігорія Ромодановського. Тимчасом Юрій Хмельницький, повільно просуваючись до Чуднова, дізнався про перебіг кампанії та звернувся наприкінці вересня по допомогу до белгородського воєводи Грігорія Ромодановського. Князь Ромодановський не наважився без відповідного указу з Москви рушати в похід⁴⁵⁷. Так само й гетьманське оточення не прагнуло форсувати події. Та вже звістка, що Хмельницький на чолі правобережних козацьких полків наблизився до Бердичева, спричинила в обозі коронного війська такий переполох, що, за словами очевидця тих подій, «кожний почав свої найліпші речі пакувати». І якби похід українського гетьмана тривав ще кілька днів, польські жовніри неминуче втекли б до Львова⁴⁵⁸.

Однак Юрій Хмельницький, як відомо, до Чуднова не наближався, а став табором за 20 км на схід від нього, поблизу села Слободища. Через не надто активні дії українського гетьмана, польське командування змогло розробити хоч і не надто хитрий, та чи не єдино можливий за тих умов план – нейтралізувати супротивника по частинах, аби не допустити його об'єднання. Коли Станіслав Потоцький із головними силами пильнував за табором Шереметева та Цицюри, а київський воєвода Іван Виговський на чолі двотисячної дивізії спостерігав за маневрами Хмельницького, польний гетьман Єжи Любомирський перед світанком 7 жовтня на чолі дев'яти тисяч вибраної кінноти, 1200 піхотинців, 500 драгун і двадцяти тисяч татар здійснив під командуванням нурадин-султана блискавичний перехід під Слободища, звідки й атакував козацький табір. Польний гетьман мав також 10 гармат.

Динамічну та кровопролитну битву 7 жовтня під Слободищами традиційна історіографія трактувала як переможну для поляків. Сучасні українські дослідники ставлять таку

⁴⁵⁷ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 2, № 15539–15541, арк. 198; *Акты МГ*, т. 3: *Разряд. Приказ, Москов. стол.*, СПб., 1901, № 203, с. 184.

⁴⁵⁸ L. Kubala, *Wojny duńskie...*, s. 395.

оцінку під сумнів, зважаючи на суттєві втрати польської сторони (лише серед коронного війська – майже тисяча вбитих і поранених). Крім того, подальший хід боротьби був невідомий, а Любомирський не мав досить сил, щоб обложити козацький табір Хмельницького⁴⁵⁹.

Та якщо битва й не дала полякам та їхнім союзникам очевидну перевагу, втрати української сторони⁴⁶⁰ остаточно знеохотили правобережну старшину та козаків продовжувати похід. Адже марш Любомирського свідчив про скрутне становище Шереметєва, який не зміг завадити польським гетьманам зняти з поля бою значні військові сили та спрямувати їх під Слободище. Крім того, Ю. Хмельницький не зумів налагодити зв'язок із обложеними під Чудновом, а також не мав точної інформації про реальний стан справ у російсько-українському таборі. Тим часом польська сторона почала акцентовану пропагандистську кампанію, закликаючи правобережних козаків повернутися в підданство свого «природного пана». Дуже активним у цій справі виявився екс-гетьман Іван Виговський. Дивну метаморфозу можемо помітити і в поглядах генерального обозного Тимофія Носача. Ще півроку тому Юрій Хмельницький казав, що цього заслуженого козацького старшину король і Річ Посполита чи не найбільше образили під час ратифікації Гадяцької угоди на сеймі 1659 р. А вже тепер Носач чи не найактивніше закликав козаків порозумітися з поляками, переконуючи товариство, що після поразок московських військ під Конотопом і Полонкою цар не має боєздатної армії, щоб протистояти Польщі та Кримському ханству. До того ж, за твердженнями генерального обозного, литовський гетьман Павло Сапега та руський воєвода Стефан Чарнецький вибили москалів із Литви, а турки та татари «замкнули» Дон. За прогнозами Носача, Шереметєв не зможе дати ради полякам. А коли ті його остаточно розіб'ють, черга дійде до козаків, і татари заберуть їх у ясир до Криму⁴⁶¹.

⁴⁵⁹ В. Смолій, В. Степанков, *Українська національна революція XVII ст. ...*, с. 243.

⁴⁶⁰ Йоахим Єрлич стверджував, що Хмельницький втратив у бою близько чотирьох тисяч козаків. Див.: [Jerlicz] *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*, t. 2, Warszawa, 1853, s. 51.

⁴⁶¹ L. Kubala, *Wojny duńskie...*, s. 395.

Знаємо, що за таких непевних умов недосвідчений український гетьман розгубився й усунувся від своїх обов'язків. Він навіть дав обітницю прийняти постриг після успішного завершення кампанії. Гетьманське ж оточення схотіло повторити дипломатичний успіх покійного канцлера коронного Єжи Оссолінського, здобутий під Зборовом влітку 1649 р., та укласти сепаратну угоду з татарами. Старшому над Ордою нурадин-султану пообіцяли значний викуп від царя і такий самий від Війська Запорозького, якщо татари виступлять разом із ними проти поляків або хоча б відступлять від Польщі й негайно повернуться на півострів. Але кримська еліта відмовилася від такої пропозиції. Нурадин-султан повідомив коронного гетьмана Станіслава Потоцького про ініціативу уряду Хмельницького, а українській старшині порадив домовитися про мир із поляками, обіцяючи стати посередником на мирних переговорах⁴⁶².

Невдача при налагодженні сепаратних контактів із татарським керівництвом зміцнила позиції пропольськи налаштованої партії в старшинському оточенні Хмельницького. Заклики Тимофія Носача порозумітися з польською владою підтримали Григорій Лесницький, Михайло Ханенко, Григорій Гуляницький та інші впливові козацькі лідери. Гетьман трохи вагався й навіть був готовий віддати булаву, якби новим гетьманом не обрали київського воєводу Івана Виговського⁴⁶³. Врешті-решт було знайдено компромісне рішення – чекати на об'єднання з боярином Василієм Шереметевим у таборі під Слободищами, не пробиваючись до Чуднова. Спроба ж київського воєводи спільно з військами наказного гетьмана Тимофія Цицюри 14 жовтня прорвати кільце облоги спричинилася до численних людських жертв і завершилася провально. Вже наступного дня, під впливом отриманої інформації, Юрій Хмельницький вислав до польських гетьманів полковника Петра Дорошенка, повідомляючи про готовність Війська Запорозького розпочати мирні переговори.

В одному анонімному творі написано, що козацький посол Петро Дорошенко, прибувши в польський табір, запевнив

⁴⁶² Там само.

⁴⁶³ В. Герасимчук, *Чуднівська кампанія 1660 р.*, Львів, 1913, с. 90–110.

номінального зверхника над коронними військами гетьмана Станіслава Потоцького, що Військо Запорозьке не є ворогом Речі Посполитій, а лише прагне відірвати від Москви Цицюру та задніпровських козаків. Попередньою умовою мирного діалогу була вимога гетьманського уряду забути всі давні образи та кривди. Польське командування, отримавши від короля санкцію на переговори з українським гетьманом, аби політичними засобами повернути Військо Запорозьке під владу польського монарха, охоче погодилося на пропозицію української сторони.

Польські представники, призначені на комісію з козаками, мали пам'ятати про небезпеку об'єднання Хмельницького з Шереметевим. Тож послів від Війська Запорозького зустріли й розмовляли з ними, як із «людьми близькими, а в недалекому минулому – товаришами по борні, народженими в межах одного й того ж королівства», доводили «милість королівську» та щире бажання Яна Казимира укласти з козаками тривалий і справедливий мир. Крім того, польські комісари запевнили правобережну козацьку старшину, що не може бути й мови про порушення давніх прав і вольностей, наданих Війську Запорозькому польськими королями та Річчю Посполитою⁴⁶⁴.

Делегація від Війська Запорозького сприйняла сказане комісарами «дуже спокійно і з повагою». Та коли мова зайшла про узгодження змісту угоди, замість церемоніальних зворотів, почалися гострі й напружені дебати. Зокрема, козацькі послі наполягали, щоб при затвердженні старих привілеїв Війська Запорозького було збережено чинність Гадяцької угоди, яка «давала їм більше свобод, ніж дозволяли старі права (підкреслення моє. – В. Г.)». Вони наполягали, «аби і вона також у цілості і в кожній деталі залишалася непорушною (підкреслення моє. – В. Г.), адже була затверджена присягою короля й Речі Посполитої»⁴⁶⁵.

З цих фрагментів бачимо, що правобережна старшина належно оцінила далекосяжні політичні та соціальні перспективи Гадяцької угоди. В основі майбутніх домовленос-

⁴⁶⁴ *Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem*, Wyd. A. Hniłko, Warszawa, 1922, s. 93–94.

⁴⁶⁵ Там само, s. 94.

тей, які сторони планували укласти восени 1660 р. під Чудновом, уряд Юрія Хмельницького хотів бачити угоду 1658 р. За умовами Чуднівської угоди⁴⁶⁶, козацький зверхник обіцяв негайно відступити від царя, припинити будь-які контакти з Шереметевим та іншими начальниками російських військ в Україні, ніколи не вступати з ними в переговори й не мати товариських взаємин. Також він зобов'язався анулювати всі домовленості Війська Запорозького з іноземними правителями, що стосувалися будь-якої форми протекції.

Аби якнайшвидше відібрати міста й фортеці, зайняті московськими залогами, козацький гетьман на чолі військ мав негайно повернутися в Наддніпрянську Україну, залишивши при Потоцькому декілька полків, аби ті, разом із польською армією та кримськими ордами, остаточно розгромили Шереметева. Якщо б капітуляцію московських військ затягнули на довше, Хмельницький мав мобілізувати на допомогу Речі Посполитій все Військо Запорозьке.

Що ж до подальшої долі наказного гетьмана Тимофія Цицюри, в угоді домовилися пробачити всі його провини (зважаючи «на прохання та наполягання гетьмана запорозького»), та лише за умови, що він і козаки негайно покинуть табір Шереметева й спрямують проти нього зброю. В такому разі наказному гетьманові, як і всім його козакам, гарантували всі вольності, які матиме і решта Війська Запорозького.

Козаки Ніжинського та Чернігівського (в джерелах українського походження – Прилуцького) полків, які на час укладення угоди проводили спільні бойові операції з московськими ратниками на білоруських землях, вже за першим універсалом гетьмана (його мали відіслати негайно) також мусили відступити від Москви, визнати зверхність польського короля й стати під командування віленського воєводи, великого гетьмана литовського Павла Сапеги та руського воєводи Стефана Чарнецького.

Щоб вирішити найгострішу на той момент проблему і змусити київського воєводу капітулювати, польське керівництво скликало військову раду, на яку запросили і Юрія Хмельни-

⁴⁶⁶ Про перебіг дебатів, які передували укладенню угоди див.: В. Горобець, *Еліта козацької України...*, с. 247–249.

цького з козацькими полковниками. На раді коронні гетьмани поставили українському гетьманові вимогу за будь-яку ціну відірвати від царського ближнього боярина двадцятитисячне (в описі військової ради його названо тридцятитисячним) козацьке військо на чолі з Цицюрою. Адже, за визначенням польської сторони, «то була головна сила Москви»⁴⁶⁷.

Реалізуючи ухвали військової ради, Юрій Хмельницький підготував і таємно вислав Цицюрі універсал, у якому повідомляв про укладення мирної угоди з польською стороною. Гетьман ставив до відома наказного старшину та козаків, що в угоді збережено всі права та вольності Війська Запорозького (до того ж, як право- так і лівобережного). Тому гетьман радив старшині та всім задніпровським козакам перейти на бік польського короля, замість того, щоб даремно гинути в обложеному таборі. Тим паче, король погодився забути всі давні кривди й ласкаво взяти їх під своє покровительство. Якщо ж козаки залишать обоз Василія Шереметева і вийдуть зі зброєю в руках проти нього, Хмельницький давав їм гарантію життя та вольностей. Інакше ж їх, як ворогів, суворо покарають, позбавивши життя їх, їхніх дружин і дітей та відібравши маєтки⁴⁶⁸.

Крім універсалу Цицюрі та задніпровським козакам, Хмельницький відіслав також лист київському воєводі Василію Шереметеву. В ньому гетьман повідомляв про перехід усього Війська Запорозького під зверхність «свого природного пана» короля польського, а ближньому боярину радив «не противитись волі Божій» і шукати милосердя на переговорах з польськими гетьманами⁴⁶⁹. Але, як і можна було очікувати, ближній боярин царя не прислухався до порад молодого українського гетьмана й не почав шукати милосердя поляків за столом переговорів. Натомість, за свідченнями Йоахима Єрлича, він наказав стратити всіх чуднівських міщан, які на той час перебували в таборі російських військ (зокрема, жінок і дітей)⁴⁷⁰.

Значно більших успіхів досягнув Юрій Хмельницький на таємних переговорах із наказним гетьманом лівобережних

⁴⁶⁷ *Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem...*, s. 105.

⁴⁶⁸ *Там само*, s. 106.

⁴⁶⁹ *ПКК*, т. 3, К., 1898, Отд. 3, с. 441–442.

⁴⁷⁰ [Jerlicz] *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*, т. 2, s. 55.

полків. Коли вдень 21 жовтня польська піхота розпочала наступ на табір Шереметева, Тимофій Цицюра на чолі восьми тисяч козаків рушив до намету Юрія Хмельницького. Про отриманий від українського гетьмана універсал, як і про власні наміри перейти на бік польського короля, наказний гетьман і переяславський полковник повідомили лише найближче оточення, тому рядові козаки до останньої миті не здогадувалися про мету рейду. На полі бою війська наказного лівобережного гетьмана атакувала кримська орда. І коли на підтримку задніпровським козакам підійшла польська кіннота, декілька сотень задніпровців уже загинули, а ще майже тисяча потрапила до татарського полону. Ще одна частина, побачивши трагічні наслідки татарської атаки, спішно повернулася в табір, де постійно лишалися козаки під командуванням київського полковника Василя Дворецького. Тимофій Цицюра, знаючи про близькі взаємини гетьмана з царською адміністрацією, так і не зважився розкрити полковникові свої наміри. Тож до польського обозу наказний гетьман привів лише 4 тисячі козаків і старшин⁴⁷¹.

Історичні джерела вказують, що на цьому митарстві задніпровців не скінчилися. Коли передовий загін Цицюри (десь дві тисячі осіб) урешті пробився до обозу польського війська, шляхта з українських земель накинулася на козаків, розшукуючи серед задніпровських «дейнек» своїх підданих⁴⁷². Не набагато ліпша доля чекала й наказного гетьмана лівобережців. За повідомленнями очевидця тих подій, шотландського офіцера на службі в Яна Казимира Патрика Гордона⁴⁷³, козацького старшину арештували нібито за те, що він вивів війська в поле до того, як польські гетьмани встигли вишикувати коронні війська, а тому й не змогли перешкодити татарському нападові на задніпровців⁴⁷⁴.

⁴⁷¹ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 21, с. 39; № 22, с. 43; *Акты МГ*, т. 3, № 217, с. 198–200.

⁴⁷² L. Kubala, *Wojny duńskie...*, s. 405.

⁴⁷³ Невдовзі шотландський волонтер перейде на службу до московського царя, братиме участь у Чигиринських кампаніях другої половини 1670-х рр., дослужиться до чину генерала і – що для нас найактуальніше – залишить цікаві щоденники, в яких є інформація як про політичні, так і побутові реалії тодішнього життя в Україні.

⁴⁷⁴ *Tagesbuch des Generals Patrick Gordon...*, т. 1, Moskau, 1849, s. 244–245.

Розділ 12

Російсько-польсько-кримські змагання за Україну початку 60-х років XVII ст.

Чуднівська кампанія 1660 р. спричинила суттєві зміни в конфігурації сил Центрально-Східної Європи. Чи не вперше за шість років – по суті за весь період російсько-польської війни середини XVII ст. – польське командування здобуло неймовірну перемогу й тим самим перехопило стратегічну ініціативу в Москві. Зважмо, що заслуга польських військ у Конотопській перемозі була доволі символічна, а військова присутність в Україні недостатня, щоб закріпити успіх. Після розгрому армії російського воєводи Васілія Шереметева військова присутність Москви в Україні була більш ніж умовна, позиції ж Варшави – міцними як ніколи. Все вказувало на те, що керівництво Речі Посполитої добре контролює регіональні процеси, і саме офіційна Варшава невдовзі визначатиме специфіку регіонального розвитку.

І, як можемо зрозуміти з тогочасної кореспонденції впливових політиків і державних мужів Речі Посполитої, польська правляча еліта саме так і сприйняла поточний момент. Вона прагнула отримати максимальні дивіденди від такого дещо несподіваного подарунку долі. Зокрема, з листа коронного канцлера Миколая Потоцького до руського воєводи Стефана Чарнецького від 6 січня 1661 р. довідуємося про гострий інтерес урядових кіл республіки до українських справ, а також про те, що польський істеблїшмент розглядає чуднівську перемогу як початок успішних акцій на Сході⁴⁷⁵.

⁴⁷⁵ *Czart.*, TN nr 155, s. 55–64; Z. Wycik, *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661*, «Przegląd Historyczny», nr. 45, 1954, s. 621.

Але чи зуміло оточення Яна Казимира належно скористатися такою вигідною для себе ситуацією?

Перемога промосковських сил
на Лівобережжі та територіальний
розкол Гетьманату

Коли про підписання угоди між Юрієм Хмельницьким і польським королем дізналися на Лівобережжі, місцева старшина, маючи в тилу російські залоги, вирішила, що тамтешнє населення має зберігати вірність цареві. Царські воєводи двох найбільших форпостів Сіверщини – Чернігова та Ніжина – привели населення до присяги на вірність Алексею Михайловичу. Та якщо в Чернігові ця процедура пройшла без ексцесів⁴⁷⁶, то в Ніжині виникли певні ускладнення. В описі справ «Тайного Приказа» є відписка ніжинського воєводи князя Семьона Шаховського, де читаємо таке: «про наказного полковника про Романа Ракушку с войтами, и з бурмистры і со всею старшиною: бес полковникова-де відома великому государю креста целовать не хотят»⁴⁷⁷. Ніжинський протопіп Максим Филимонович у листі до царя від 29 жовтня 1660 р., виправдовуючи вчинок Ракушки-Романовського, писав: «Здішній полковник наказний Романовский видится же держится и міщан всіх збирал и со всіго уезду Ніжинского всі берутся кріпко при его царском величестві [...] И хотіли есмо, чтоб крест целовали, але впред послали к полковнику Василью Золотаренку, спрашиваючися с ним, что он думает»⁴⁷⁸. Оскільки ж Васюта Золотаренко «думав» і далі лишатися під владою московського царя, конфлікт було залагоджено, а ніжинців привели до присяги Алексею Михайловичу.

В бажаному для Москви напрямі справу повів і наказний гетьман Лівобережної України, наказний переяславський

⁴⁷⁶ Див.: *Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией* (далі – *Акты ИС*), т. 4: 1645–1676, СПб., 1842, с. 229–300.

⁴⁷⁷ *РИБ*, т. 21, с. 938.

⁴⁷⁸ *РГАДА*, ф. 229, стлб. 5871/60, л. 3–6.

полковник Яким Сомко⁴⁷⁹. Вже на початку листопада він закликав белгородського воєводу князя Грігорія Ромодановського, щоб той «з ратними людьми в черкаські міста йшов велелюдно для того, щоб в черкаських містах великими ратними людьми хитання залякати»⁴⁸⁰.

Коли ж у Москві дізналися про угоду Хмельницького з коронними гетьманами (проте ніхто не знав про чуднівську катастрофу Василя Шереметева), 8 листопада (за старим стилем) Кремль відіслав до України спеціального гінця капітана Феокліста Сухотіна з царською грамотою до гетьмана та цілого Війська Запорозького, а також декілька приватних листів до козацької старшини. Інструкція зобов'язувала гінця якнайшвидше їхати до українського гетьмана на Правобережжя через Путивль, Ніжин і Переяслав. Він мав, крім того, далі збирати інформацію про суспільно-політичні настрої в Україні та ставлення як козацької старшини, так і черні по обидва береги Дніпра до політичного вибору Юрія Хмельницького. Сухотін, приїхавши в ставку, мав потвердити приязнь царя як до самого гетьмана, так і до всього Війська Запорозького, докладно проаналізувати історію російсько-українських взаємин із часів гетьмана Богдана Хмельницького, нагадавши про його присягу Алексеєві Михайловичу та зрадливість Івана Виговського, а також про нешляхетні дії козаків під Чудновом. Після цього гонець мав закликати гетьмана, старшину та козаків переглянути свої рішення, адже лише під зверхністю православно-го монарха вони могли сподіватися на звільнення «з-під ярма латинського». Якщо ж гетьман зі старшиною опритомніють і повернуться «під високу руку» царя, на всіх них чекає царська ласка та прощення. Інакше – сувора кара⁴⁸¹.

Спостереження Сухотіна під час подорожі Україною доводять цілковиту неоднорідність і суперечливість тогочас-

⁴⁷⁹ Тут маємо справу з унікальним випадком у політичній історії Гетьманату, коли обов'язки наказного гетьмана виконує козацький старшина такого невисокого рангу.

⁴⁸⁰ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 40, с. 82; *Акты МГ*, т. 3, № 231, с. 222–223.

⁴⁸¹ Цікаво, що для посилення емоційного впливу від закликів царя Сухотін віз в Україну православний хрест, який привезли і на переяславську присягу гетьмана та всього Війська Запорозького. Див.: Z. Wójcik, *Traktat Andrusowski 1667 roku i ego geneza...*, s. 52.

них суспільних настроїв, відсутність єдності в оцінках дій гетьмана та його оточення. Скажімо, в Ніжинському полку боялися можливого наступу поляків та їхніх союзників – татар. Очевидно, саме під впливом цих настроїв наказний полковник Роман Ракушка-Романовський за дорученням Василя Золотаренка надіслав листа князеві Ромодановському в Суми, закликаючи того негайно прибути з військами до Ніжина й захистити від ворожого нападу⁴⁸².

Царський посланець помітив навіть, що лубенський полковник Степан Шамлицький, «і старшина, і козаки, і чернь хитаються, а говорять, хто буде в силі, того де і ми, Черкаси». Тому Сухотін, узагальнюючи власні спостереження, у звіті до Москви зауважив, що коли Алексей Михайлович не надішле в Україну додаткові військові контингенти, то «з козаками буде недобре»⁴⁸³.

Українська політика Варшави як спроба перехопити ініціативу в Москві

Відразу після капітуляції армії Василія Шереметева, 7 листопада 1660 р., польний гетьман коронний Єжи Любомирський з більшою частиною коронних військ, які брали участь у Чуднівській кампанії, рушив у південно-східному напрямі вглиб України. А 17 листопада в Кракові пройшла нарада (консиліум) сенаторів, де обговорили пункти угоди коронних гетьманів із Військом Запорозьким, надіслані з південно-східної Волині. Після обговорення сенатори постановили розіслати текст угоди шляхтському загалові Речі Посполитої⁴⁸⁴. Зважаючи на можливе продовження війни з Москвою, учасники консиліуму ухвалили таке рішення: «Оскільки далі не можна продовжувати тих праць зимових [...], по знесенні князя Баратинського, розмістити військо на лежі (в Україні. – В. Г.)»⁴⁸⁵.

⁴⁸² *Акты МГ*, т. 3, № 248, с. 252; № 249, с. 255.

⁴⁸³ *ПВК*, т. 4, К., 1898, Отд. 3, № 14, с. 68–73.

⁴⁸⁴ *Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie* (далі – PAN), nr. 1065, s. 77–78.

⁴⁸⁵ *Там само*, s. 77.

Ймовірно, вже отримавши ці резолюції, гетьман Любомирський⁴⁸⁶ провів військову нараду в Коростишеві, запросивши туди українського гетьмана та старшину. Після обміну думками польний гетьман наказав розмістити війська по всій Правобережній Україні, за винятком кількох міст⁴⁸⁷. Як слушно зауважує Збігнев Вуйцик, окупація Правобережжя стала dokonаним фактом⁴⁸⁸.

Прагнучи успіху в протиборстві з Москвою, оточення Яна Казимира почало дедалі відкритіше говорити про союзну угоду зі вчорашнім запеклим ворогом польського короля та республіки – Швецією. Та у Варшаві добре розуміли, що попередні військові здобутки треба закріпити відповідними політичними акціями. Один із головних чуднівських тріумфаторів Єжи Любомирський, переймаючись цією проблемою, запропонував королеві та великому коронному канцлерові план заспокоєння (пацифікації) України. Як свідчить лист Миколая Пражмовського до Єжи Любомирського від 8 січня 1661 р., після виходу з Правобережжя головних сил коронних військ на чолі з польним гетьманом і маршалком коронним нагляд за тамтешніми справами мали здійснювати відомий фахівець із українських справ чернігівський воєвода Станіслав Казимир Беневський та королівський секретар, колишній полковий писар (згодом – переяславський полковник) Павло Тетеря⁴⁸⁹. Очевидно, саме вони мали надалі утверджувати владу польського монарха в Україні, ознайомити козаків із умовами Чуднівської угоди та ратифікувати її. Успішне виконання цих завдань, на думку офіційної Варшави, мало стабілізувати ситуацію у Війську Запорозькому та в українському суспільстві загалом⁴⁹⁰. Невдовзі випала нагода реалізувати заплановане: вже вранці 8 листопада в ставку польського команду-

⁴⁸⁶ Великий коронний гетьман Станіслав Потоцький від початку осінньої кампанії 1660 р. важко хворів, а тому, підписавши акт про капітуляцію київського воєводи Василія Шереметева, відбув до Польщі, передавши командування Єжи Любомирському.

⁴⁸⁷ [Jerlicz] *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza*, t. 2, Warszawa, 1853, s. 58; *ПКК*, т. 4, Отд. 3, с. 31.

⁴⁸⁸ Z. Wójcik, *Traktat Andrusowski 1667 roku ...*, s. 48.

⁴⁸⁹ *PAN*, nr. 1065, s. 30.

⁴⁹⁰ Z. Wójcik, *Traktat Andrusowski 1667 roku ...*, s. 48.

вання надійшов адресований Беневському лист від гетьмана Юрія Хмельницького, де гетьман повідомляв про термінове скликання генеральної ради в Корсуні, до участі в якій запросили довірену особу польського короля⁴⁹¹.

У ході наради воеводи чернігівського з польним гетьманом і коронним маршалком було узгоджено пункти угоди, які український гетьман і старшина мали обговорити. Польській стороні було важко реалізувати ці плани та утримати Україну під зверхністю польського монарха, адже Хмельницький рішуче заявляв, що зречеться гетьманства. З конфіденційних джерел польське керівництво дізналося, що до такого кроку молодого гетьмана підштовхував «хтось» – якийсь досвідченіший політик, який і сам мав претензії на булаву. Непогано знаючи про специфіку політичної боротьби в середовищі козацької еліти, Беневський і Любомирський здогадувалися, до чиїх рук може потрапити булава, а з нею – і влада над Військом Запорозьким (про це дізнаємося з їхньої кореспонденції до Варшави). Вони дуже хвилювалися, аби «з цієї okazji знову не втрапила Річ Посполита в рецидиви (вочевидь, нової козацької війни. – В. Г.)»⁴⁹² Ці побоювання були настільки серйозні, що коронний маршалок і чернігівський воевода ухвалили й скріпили взаємною клятвою рішення всіма можливими способами втримати політично невиразного Юрія Хмельницького при владі та звести на уряд генерального писаря довірену особу Яна Казимира, його особистого секретаря Павла Тетерю⁴⁹³.

Щойно прибувши до Корсуня і скликавши на раду полковників (за відсутності гетьмана), Станіслав Казимир Беневський міг пересвідчитися, що більшість старшини схвалила наміри Юрія Хмельницького скласти з себе гетьманські повноваження. Під час розмови з королівським емісаром полковники заявили: «Нехай Хмельницький кладе булаву, а ми вже маємо готового (гетьмана. – В. Г.) і пошлемо за ним і зараз же оберемо»⁴⁹⁴.

⁴⁹¹ ПКК, т. 4, Отд. 3, с. 31.

⁴⁹² Там само.

⁴⁹³ Там само.

⁴⁹⁴ Там само, с. 33.

З того, що старшина казала про наступника Хмельницького (це мала бути прийнятна для короля та всієї Речі Посполитої особа, до того ж, «уже готова» бути гетьманом), можемо зробити висновок, що йшлося про київського воєводу, сенатора Речі Посполитої та екс-гетьмана Війська Запорозького Івана Виговського. Хоча його прізвище – мабуть, із конспіративних міркувань – жодного разу не згадали!

Ситуація виглядає парадоксально, коли згадати про заслуги Виговського при поверненні України під зверхність Яна Казимира наприкінці 1650-х рр. Але коли зважати на військово-політичні реалії початку 1660-х рр., неважко помітити в діяльності досвідчених польських політиків і внутрішню логіку, і тверезий політичний розрахунок. На наш погляд, ключ до розуміння проблеми варто шукати в площині політичних прагнень короля та інших станів Речі Посполитої (передусім шляхетського загалу, адже саме Єжи Любомірський невдовзі стане офіційним лідером антикоролівської опозиції). Вони не могли реанімувати ту частину Гадяцьких пактів, яка захищала політичну автономію українських воєводств, об'єднаних у Князівство Руське, де домінувала покозачена шляхта. Військово-політична сила Війська Запорозького наприкінці 1660 р. була значно слабша, аніж на початку осені 1658 р., час укладення Гадяцької угоди; значно слабшими були й позиції Москви. Сильнішою натомість виглядала Річ Посполита. Тому польське керівництво не хотіло повертати владу колишньому українському гетьманові, який мислив козацьку Україну політично незалежною та вже показав себе сильним політиком. За таких умов «відома особа» (*Quendam*) – так називають таємничого претендента в напівофіційному тогочасному польському листі – стає *persona non grata* у Війську Запорозькому. І польські політики хотіли, щоб гетьманська булава й надалі лишалася в руках Юрія Хмельницького, адже, як наголошував чернігівський воєвода, «наразі [...] такого власне як він на той уряд треба»⁴⁹⁵.

Аби перешкодити політично сильному Виговському повернутися до влади, Беневський у Корсуні робив усе можливе. Зокрема, чернігівський воєвода лякав козацьку старшину

⁴⁹⁵ Там само, с. 37.

тим, що Любомирський і досі не розпустив коронні війська на «зимові лежі», чекаючи результатів Корсунської ради. У розмовах із Юрієм Хмельницьким він наголошував, що непродумане зречення від булави відкриє шлях до влади його запеклому ворогові. Крім того, він лякав гетьмана, що козацька старшина вже сьогодні хоче покласти на нього провину за розрив взаємин із Річчю Посполитою восени 1659 р., заявити, що, мовляв, через нього «збунтувалися і Сірко, і Апостол, і Тетеря, і ще перед тим Пушкар, і що [...] відіслав Брюховецького з частиною скарбу до царя, і Самченко [...] рідний дядько за його намовою підняв бунт у Переяславі». Так яскраво описавши підступність ворогів гетьмана, Беневський переконував Хмельницького, що вся його подальша доля – на тонкій нитці, а єдиний можливий порятунок – «триматися за поли його королівської милості»⁴⁹⁶.

Чудові ораторські здібності Станіслава Казимира Беневського, якими він скористався, щоб залякати психологічно нестійкого гетьмана, таки переконали Хмельницького відмовитися від попереднього задуму та зберегти за собою гетьманське звання. Подальші дії польського комісара мали переконати гетьмана, що треба усунути від влади генерального писаря Семена Голуховського, який «цілком належить царю і від царя поставлений», а в помічники вибрати Павла Тетерю. Схиляючи Хмельницького до цієї думки, воєвода казав, що так він отримує не лише доброго порадника та помічника в часи недуги (відмовляючись від булави, Юрій згадав і про свої постійні хвороби), а й здобуде повну довіру короля й Речі Посполитої⁴⁹⁷.

Переконливим доказом неприязні польських політиків до генерального писаря є таємний лист Семена Голуховського до київського воєводи стольника Ільї Чаадаєва, відісланий з Білої Церкви 24 жовтня (за старим стилем). У листі є інформація про перебіг подій під Чудновом, оцінки військової спроможності поляків і татар, а також застереження про можливий і несподіваний напад противника на російські гарнізони в Україні⁴⁹⁸. На посаду генерального писаря Станіслав

⁴⁹⁶ Там само, с. 36, 37.

⁴⁹⁷ Там само.

⁴⁹⁸ Акты ЮЗР, т. 5, № 21, с. 41–42.

Казимир Беневський запропонував, Павла Тетерю (потім його кандидатуру узгодили і з Любомирським). Та особистий секретар Яна Казимира, погодившись супроводжувати чернігівського воєводу до Корсуня, до останньої миті не здогадувався про плани Тетері повернутися в службу в ієрархію Війська Запорозького. Принаймні про це свідчать слова польського комісара: «пан Тетеря ніяк не очікував того, і всім здалось неймовірним; але я, так давно того щиро бажаючи, з цим наміром і взяв з собою Тетерю, щоб посадити його на це місце»⁴⁹⁹.

Належно підготувавши гетьмана і полковників, Беневський 20 листопада на гетьманському дворі в Корсуні провів старшинську раду, де від імені короля вручив гетьманську булаву Юрію Хмельницькому. Довідавшись, що за межами гетьманського двору «чернь бунтує, будучи невдоволеною з того, що рада, супроти давнього звичаю, проходить в оселі, а тому вони підозрюють зраду стосовно себе і всього війська», чернігівський воєвода, попри активні заперечення гетьмана (принаймні так зобразив ці події королівський емісар), вже наступного дня, 21 листопада, провів через загальновійськову – «чорну» – раду вигідні для Польщі рішення (в тому числі, й про перехід військової печатки від Семена Голуховського до Павла Тетері⁵⁰⁰).

Польський дослідник Збігнев Вуйцик стверджує, що для тогочасних правлячих кіл Речі Посполитої найприйнятнішим гетьманом Війська Запорозького був Павло Тетеря, але висувати на передній план колишнього козацького полковника, а тепер ще й особистого секретаря короля, було передчасно. Тож найоптимальнішим варіантом було протегувати Хмельницькому, прізвище якого вже саме по собі стабілізувало козацьке середовище. Крім того, не будучи самостійною політичною фігурою, Юрій дозволяв проводити вигідний для офіційної Варшави політичний курс за його спиною – через довірених осіб короля в гетьманському уряді (насамперед через того ж Тетерю, який зайняв важливий пост генерального писаря⁵⁰¹).

⁴⁹⁹ ПВК, т. 4, Отд. 3, с. 43.

⁵⁰⁰ Там само, с. 38.

⁵⁰¹ Z. Wójcik, *Traktat Andrusowski 1667 roku ...*, s. 49.

Звісно, в міркуваннях поважного польського історика багато правди. Єдине, що викликає сумнів, – це твердження, ніби офіційна Варшава вже восени 1660 р. виношувала плани зробити Тетерю гетьманом. Вочевидь, тогочасний розклад політичних сил у Війську Запорозькому не давав королівському секретареві змоги реально претендувати на булаву. Це добре розуміли і у Варшаві. В згаданих резолюціях консиліуму сенаторів від 17 листопада 1660 р. кадрове забезпечення пацифікації України пропонували вирішити так: «Хмельницького *omni studio* залишити при булаві». Якщо ж це не вдасться, треба замінити його «на одного з двох кандидатів, яких маршалок назвав: чи Носача, чи Гуляницького [...] Самого ж Хмельницького король бажає бачити при дворі, аби міг сам особисто пересвідчитись в ласці ЙКМості»⁵⁰².

Та якщо не можемо знати напевне, хто був найоптимальнішим для офіційної Варшави кандидатом на пост гетьмана, можемо без сумнівів стверджувати, хто за цих умов був найменш бажаним. Поза всяким сумнівом, польські політики робили все можливе, щоб не допустити повернення Івана Виговського до влади та реанімувати в такий спосіб ідею Великого князівства Руського. За таких обставин Варшава вітала прихід до влади в Україні будь-якого старшини з пропольськи налаштованої частини козацтва (як альтернативу до Виговського). Тому повідомлення Беневського про перебіг і наслідки Корсунської ради 1660 р. оточення Яна Казимира зустріло дуже ентузіастично, адже, як польські політики і прагнули, Юрій Хмельницький залишив по собі гетьманську булаву, Павло Тетеря зайняв посаду генерального писаря, відсторонивши від впливу на державне життя в козацькій Україні промосковськи налаштованого Семена Голуховського. Крім того, уряд генерального обозного зберегли за ще однією *persona grata* при польському дворі – Тимофієм Носачем. Міцними лишилися й позиції Григорія Гуляницького, який впродовж наступного року неодноразово ставав наказним гетьманом.

Прикметно, що відразу після генеральної ради в Корсуні, в ніч з 21 на 22 листопада, проходить конфіденційна (*Solum cum Solo*) нарада Станіслава Казимира Беневського та Пав-

⁵⁰² PAN, нг. 1065, s. 78.

ла Тетері, де обговорювали перспективи розвитку політичної ситуації в козацькій Україні (в тому числі, й інші можливості уневажнити Гадяцькі пакти⁵⁰³).

Після завершення ради (чи, як пише Беневський, «з тієї ж ради») всім задніпровським полкам вислали універсали з наказом уважати Якіма Сомка зрадником і не виконувати його накази. Одночасно надіслали універсал із закликом вирізати московську заложу в Переяславі. Аналогічними були заклики до козаків і мешканців Ніжинщини та Чернігівщини. Не обмежуючись паперовими акціями, учасники наради вирішили спрямувати до Переяслава частину Чернігівського та Канівського полків (ці козаки перейшли під Чудновом на бік Хмельницького), а також Прилуцький, Полтавський та Миргородський полки. Через чернігівського воєводу козацька старшина звернулася з проханням до головнокомандувача коронними військами в Україні польного гетьмана Єжи Любомирського надіслати для наступу на місто 20 тисяч кавалерії та кримську орду⁵⁰⁴.

Та перш ніж поширювати владу польського короля на Лівобережжі, керівництво Речі Посполитої мусило навести лад на Правобережжі. Адже неодноразові конфлікти між жовнірами коронного війська, які довго не отримували платню (кварту), та місцевими козаками, міщанами та посполитими (в чії двори та помешкання їх залишали на постій), дестабілізували ситуацію в краї. Позбавлені належних засобів для існування, жовніри нерідко вдавалися до насильницьких реквізицій продовольства та фуражу, чинили грабунки та напади. Ще більше загострилася ситуація з приходом ранньої суворої зими 1660/61 рр. на зміну неврожайним літу та осені⁵⁰⁵.

Аби стабілізувати ситуацію в краї, 8 грудня 1660 р. (за старим стилем), керівництво правобережної частини Війська Запорозького відрядило до Варшави посольство на чолі з колишнім генеральним писарем Семеном Голуховським. Інструкція зобов'язала послів добиватися від короля гарантій, що вже на

⁵⁰³ ПВК, т. 4, Отд. 3, с. 46.

⁵⁰⁴ Там само.

⁵⁰⁵ В. Смолій, В. Степанков, *Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації*, К., Альтернативи, 1997, с. 129.

наступному вальному сеймі буде не лише потверджено правомірність Гадяцьких пактів 1658 р., але й Військо Запорозьке отримає «значно більше», ніж обіцяв монарх козакам раніше. Щоб узгодити зміст цих нових привілеїв і прав Війська Запорозького, гетьман просив Яна Казимира завчасно вислати в Україну свого повноважного представника, бажано – чернігівського воєводу Станіслава Казимира Беневського, з яким козаки неодноразово мали справу, ще від часів Гадяцької комісії. Саме з ним старшина погодилася обговорити свої пропозиції щодо «деяких нових пунктів, необхідних для Війська Його Королівської Милості Запорозького, в заміну тих, котрих Військо Запорозьке з комісії Гадяцької не отримує»⁵⁰⁶.

Окремо наголошували на потребі повернути православній церкві відібрані уніятами культові споруди та майно (як на землях Корони Польської, так і Великого князівства Литовського). Посли від Війська Запорозького мали поставити вимогу перед польським керівництвом, щоб жовніри, які несли службу на Правобережжі, «не були тягарем для української людності», яка «до всякої вольності звикла». Особливо звертали увагу на несвоєчасність будь-яких насильницьких дій на Правобережжі, адже «за Дніпром ще бунти тривають, а московські факції не припиняються»⁵⁰⁷.

Не обмежуючись викладом суто українських проблем і проблеми взаємин Війська Запорозького з королем та республікою, гетьманський уряд порушив питання про перехід під королівську протекцію щойно скинутого з господарства волоського воєводи Костянтина Щербана (а як буде можливо, і про покарання його кривдника Стефана Георгіци, який розорив чимало містечок і сіл в Україні, намагався захопити в полон вдову по братові нинішнього українського гетьмана Тимошеві Хмельницькому Розанду Лупул⁵⁰⁸).

Суспільно-політична ситуація в Україні, яка на початок зими 1660–1661 рр. швидко змінювалася (до того ж не найліпшим для уряду Юрія Хмельницького чином) змусила гетьмана, після виїзду до Варшави посольства Семена Голуховсько-

⁵⁰⁶ ПВК, т. 4, Отд. 3, с. 57–58.

⁵⁰⁷ Там само, с. 56, 57.

⁵⁰⁸ Там само, с. 57.

го, відрядити наприкінці грудня до Яна Казимира медведівського сотника Степана Опару (ще одного майбутнього претендента на гетьманську булаву). Як дізнаємося з інструкції посланцеві від імені гетьмана, візитом до королівського двору Яна Казимира хотіли спонукати до активних дій щодо стабілізації ситуації на Правобережжі. Першочерговими для гетьманського середовища були такі завдання: 1) врегулювати проблему розквартирування коронного війська на правобережних землях (зокрема, заборонити жовнірський постій в козацьких господарствах та налагодити сувору військову дисципліну; 2) запровадити мораторій на витіснення козаків із шляхетських маєтків; 3) притиснути (зусиллями королівського двору) офіційний Бахчисарай, щоб Орда припинила насильства на Правобережжі; 4) спрямувати коронне військо та татарські орди на Лівобережжя, щоб підтримати воєнні акції наказного гетьмана Петра Дорошенка⁵⁰⁹.

Через Степана Опару гетьман застерігав польське керівництво, що без вирішення поставлених ним проблем годі сподіватися поновлення контролю за Задніпров'ям. Адже, з мілітарної точки зору, відсутність дієвої та своєчасної допомоги Війську Запорозькому від розквартированих на Правобережжі коронних військ і татарських орд істотно зменшувала шанси наказного гетьмана Петра Дорошенка на успіх (особливо коли зважити, що до супротивника «майже щоденно прибуває свіжа підмога», переважно від московських воевод). З політичної точки зору, поведінка польських жовнірів і татар у правобережних містах дестабілізувала ситуацію в країні, крім того, заважала гетьманському урядові зосередити всі сили на боротьбі з противником, адже «важко йти на війну, не знаючи на кого дружин і дітей залишаєш»⁵¹⁰.

Вочевидь, гетьман не надто сподівався на позитивне вирішення його вимог із боку офіційної Варшави. Інакше важко пояснити, чому відразу після від'їзду Семена Голуховського до польської столиці Юрій Хмельницький спробував зав'язати таємні взаємини з представниками царя в Україні. Скажімо, 25 листопада 1660 р. гетьман таємно відрядив до Киє-

⁵⁰⁹ Там само, с. 76.

⁵¹⁰ Там само.

ва посланця з листом до тамтешніх воєвод князя Юрія Баратинського та стольника Ільї Чаадаєва. Текст самого листа не зберігся, але його зміст можемо реконструювати з листа-відповіді царських воєвод до гетьмана від 9 грудня 1660 р. (за старим стилем), у якому, за тогочасною московською традицією діловодства, процитовано велику частину першого послання. Як уважають Баратинський та Чаадаєв, Юрій Хмельницький у своєму зверненні переконував представників царської адміністрації в Україні, що Чуднівська угода з польським королем не є лише його власним вільним вибором, а й наслідком «примусу і ситуації безвиході». Гетьман висловив щирий жаль із цього приводу й запевняв, що прагне позбутися королівської зверхности, як і вся старшина з його оточення. Він висловив готовність повернутися в підданство московському монархові, але хотів би перед цим отримати гарантії, що Алексей Міхайлович пробачить його провину і проголосить амністію. В листі Хмельницький скаржився, що генеральним писарем проти його волі став Павло Тетеря, якого гетьман не поважає і перед яким захищає всіх тих старшин, які «цареві вірні». Як твердили царські воєводи, Хмельницький радив їм переконати керівництво держави вислати якомога більше військ на Задніпров'я, звідки можна швидко переправити військову допомогу на правий берег Дніпра, коли там, на окупованій поляками території, знову розгориться вогонь повстання⁵¹¹.

За інформацією, що просочилася до Варшави, воєводи Баратинський та Чаадаєв надіслали з Києва посланця для переговорів із Хмельницьким. Крім гетьмана, на таємних переговорах була також промосковська старшина з його оточення⁵¹². Під час зустрічі старшина нібито підтримала ідею повернутися під владу царя й схвально оцінила реституцію переславських статей (хоча незрозуміло, в якому варіанті – 1654 чи 1659?)⁵¹³.

⁵¹¹ AGAD, AKW, koz. 42, dz. XXVII, Nr 85, 86; Z. Wójcik, *Traktat Andrusowski 1667 roku ...*, s. 52.

⁵¹² Збігнев Вуйцик уважав, що найпопліднішими прибічниками промосковської політики були на той час колишній генеральний писар Семен Голуховський та полковник Іван (?) Гоголь. Див.: Z. Wójcik, *Traktat Andrusowski 1667 roku ...*, s. 54.

⁵¹³ AGAD, AKW, koz. 42, dz. XXVII, nr. 85.

Однак через погану конспірацію, про конфіденційні контакти Хмельницького з представниками царської адміністрації дізналися в польській столиці. Керівник уряду Речі Посполитої великий коронний канцлер Миколай Пражмовський доклав чимало зусиль, аби розладнати їх. Зауважмо, що Пражмовський, як досвідчений і далекоглядний політик, з недовірою сприймав інформацію з України, остереігаючись провокацій від Москви. Адже московське керівництво в такий спосіб могло дискредитувати українського гетьмана перед королем, аби розладнати їхні приязні взаємини. Одним із головних аргументів на користь його версії був той, що «про той лист нічого не пише Тетеря, а мимо його відома те пройти не могло»⁵¹⁴. Водночас Пражмовський (і певно, не він один із середовища тогочасних польських можновладців), був переконаний, що за таких непевних умов «за Хмельницьким потрібно мати дуже пильне око»⁵¹⁵.

Активізація кримської дипломатії в Україні та реакція козацької еліти

У тому, що за українським гетьманом треба мати «пильне око», Варшаву переконували не лише чутки про українсько-російські таємні контакти. Наприкінці осені – на початку зими 1660–61 рр. увиразнилася дуже небажана для польських інтересів тенденція політичного зближення Чигирин з Бахчисараєм.

Кримське керівництво помітило зміни у взаєминах із Військом Запорозьким вже наприкінці жовтня 1660 р., під завершення Чуднівської кампанії. Саме тоді до польського короля, який зі своїм двором перебував у Самборі, повернувся з Криму посланець. Він і повідомив про наміри офіційного Бахчисараю взяти Україну під свій протекторат, коли вона звільниться від московської присутності. Як повідомив королеві посланець, головним речником цієї політики був перекопський правитель Карач-бей, вороже налаштований до Речі Пос-

⁵¹⁴ PAN, nr. 1065, s. 37.

⁵¹⁵ Там само.

политої. На жаль, документ не інформує про причини такого ставлення Карач-бея до свого військово-політичного союзника. Можемо лише припускати, що перекопська знать, яка найтісніше з усіх татарських орд була пов'язана з козаками, добре пам'ятала приязнь Богдана Хмельницького до свого тодішнього зверхника Тугай-бея і ностальгувала за тими часами, багатими на достаток і воєнні трофеї. Хай там як, Карач-бей наполегливо схиляв Мегмеда IV Герея до того, щоби він узяв козаків під свою протекцію. Найбільше Яна Казимира мало стривожити те, що вірний союзник польського короля, який навіть у часи шведського Потопу дотримувався взятих зобов'язань, цього разу, за свідченнями посланця, не надто активно суперечив перекопському мурзі. Радше навпаки, він схвалив такий дрейф у зовнішній політиці⁵¹⁶.

Вочевидь, наполегливість кримського керівництва – й насамперед перекопської знаті – в питаннях зовнішньої політики частково спровокували й дії частини козацької еліти. Ще взимку 1660 р. уманський полковник Михайла Ханенко в листі до волинського каштеляна Станіслава Казимира Беневського, вказуючи на політичні сумніви серед козаків, згадав також, що «чимало козаків бажає приязні татарської»⁵¹⁷.

Після Чуднівської кампанії, витіснення російських військ із Правобережжя, а також істотного послаблення позицій Москви на Задніпров'ї умови стали об'єктивно сприятливими, щоб реалізувати рішення, задумане на Перекопі й схвалене в Бахчисараї. Але війна з Москвою тривала, і кримське керівництво не йшло на рішучі кроки, щоб не спровокувати польсько-кримський розрив і не підштовхнути Варшаву до зближення з Москвою. За таких умов ханський уряд вдався до складної політичної гри, сценарій якої апробували вже в першій половині 1648 р. За новими правилами, Карач-бей мав сам налагодити контакти з урядом гетьмана Хмельницького, створивши передумови для козацько-татарського зближення. А якщо б наміри провалилися або стався витік інформації, дії перекопського мурзи завжди могли подати як його

⁵¹⁶ Z. Wyjczik, *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę...*, s. 627.

⁵¹⁷ L. Kubala, *Wojny duński...*, Dodatek 76, s. 627–628.

приватну ініціативу, що нічим не дискредитує ідею польсько-кримського союзу⁵¹⁸.

Дослідники відзначають, що Карач-бей енергійно взявся до своєї місії (вона, до того ж, цілком відповідала його поглядам та інтересам). Імовірно, вже на початку 1661 р. він вислав листи до українського гетьмана. Як повідомляв польський лазутчик із Криму до Варшави, Карач-бей радив Хмельницькому не коритися ані полякам, ані Москві, а лише кримському ханові та його «обома руками триматися»⁵¹⁹.

Тож українсько-кримське зближення стало все очевиднішим. Уже 14 (24) січня 1661 р. Юрій Хмельницький в листі до Яна Казимира повідомляв, що між Військом Запорозьким і Мегмедом IV Гереем «вічна приязнь», «яку нікому не вдасться розірвати»⁵²⁰. Схоже, процес значно пришвидшило прагнення Чигирини встановити безпосередні контакти з ханською адміністрацією (аби в такий спосіб припинити тиски українського населення з боку орди). Про це йшлося в інструкції Степанові Опарі, але польський уряд не поспішав із такими рішеннями.

Зауважмо, що водночас із налагодженням українсько-кримських контактів зростав інтерес до Отоманської Порти з боку керівництва Війська Запорозького. І, як свідчить досвід кінця 1640–1650 рр., саме така зовнішня політика офіційного Чигирини була найтипівіша для часів українсько-кримського зближення. Про поліпшення українсько-турецьких відносин повідомляв і добре поінформований в міжнародних справах новий представник Ватикану в Речі Посполитій папський нунцій Антоні Пігнателлі. В депеші до Риму, надісланій 4 січня 1661 р. з Кракова, він повідомляв римську курію, що Юрій Хмельницький після завершення Чуднівської кампанії зав'язав контакти зі Стамбулом. До того ж автор листа припускав, що ці контакти провадять «очевидно на шкоду Польщі»⁵²¹.

Поза всяким сумнівом, нунцій отримав таку інформацію з цілком надійних джерел при дворі Яна Казимира, де з

⁵¹⁸ Z. Wójcik, *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę...*, s. 627.

⁵¹⁹ Там само.

⁵²⁰ ПВК, т. 4, Отд. 3, с. 78–80.

⁵²¹ PAN, Teki Rzymskie, nr 83; Z. Wójcik, *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę...*, s. 627.

кінця 1660 р. були дуже занепокоєні можливістю збройного зіткнення зі Східною імперією. Дослідники припускають, що в руки польського керівництва міг потрапити лист, який проливав світло на характер українсько-турецьких відносин. Німецький резидент при дворі польського короля наприкінці 1660 р. доповідав главі свого уряду, що в оточенні Яна Казимира серйозно думають над можливістю помиритися з Москвою, щоб у разі небезпеки з боку Порти оперативно й без побоювань перекинути свої війська з українського та білоруського полів бойових дій на Південний Схід і в такий спосіб нейтралізувати турецьку загрозу⁵²².

Отож взимку 1660–61 рр., замість спочивати на лаврах після переконливої перемоги під Чудновом, польське керівництво мусило вирішувати цілий комплекс складних зовнішньополітичних проблем, від яких залежала політична доля Польщі. Треба зважати й на те, що чи не всі проблеми були пов'язані з Україною, і вирішити їх можна було лише в комплексному підході. Щоб зрозуміти, як польський істеблішмент сприймав військово-політичні реалії початку 1661 р., звернімо увагу на слова луцького католицького біскупа з листа до коронного канцлера: «в Україні нічого доброго нам сподіватися навесні не варто»⁵²³.

Про не надто привабливі перспективи розвитку військово-політичних процесів на сході свідчив і отриманий наприкінці січня 1661 р. лист київського воєводи князя Юрія Баратинського. В ньому воєвода писав, що наказ боярина Васілія Шереметева російським військам покинути Київ та Україну, надісланий з-під Чуднова після підписання акту капітуляції, вони отримали, але без відповідного царського указу зробити цього не можуть⁵²⁴. Час і сили для мілітарного тиску на київську залогову було втрачено, й зрозуміло, що реалізувати Чуднівську угоду з Шереметевим не могли. Для цього потрібні були нові аргументи.

Проте аналіз тогочасного епістолярію впливових польських політиків свідчить, що можливе посилення позицій

⁵²² Z. Wójcik, *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę...*, s. 628.

⁵²³ PAN, nr. 1065, s. 46.

⁵²⁴ L. Kubala, *Wojny duński...*, s. 411.

Кримського ханства в Україні та укладення нового союзу з ханом турбували офіційну Варшаву куди більше, ніж можливе посилення позицій царя та черговий дрейф козацької старшини в напрямку Москви. Як зауважив луцький біскуп у згаданому листі до коронного канцлера, «глибоко перекоаний, що для вітчизни більш шкідливою є ліга татар з козаками, ніж тих же з Москвою», адже, «маючи війну козацько-татарську, завше її в себе в домі проводити мусимо». Крім того, респондент закликав Пражмовського не забувати, що «потуга тих двох неприятелів незрівнянно більша буде, ніж московська. Насамперед, стосовно татар варто зважати, що не матимуть браку вояків. Ніколи одними силами татарами не воюють, але одних відпускають, інших приводять». Такий розклад сил був небезпечний і тим, що союз козаків із татарами на противагу Речі Посполитої міг відкрити браму республіки для експансії Турецької імперії, звідки «сила східна може ввалитись». Тому остаточний висновок луцького біскупа був таким: «в інтересах Речі Посполитої генерально мати друзями татар»⁵²⁵.

Цікаво, що респондент звертав увагу канцлера на «факції» українського екс-гетьмана Івана Виговського, який, не припиняючи сіяти між козаками чвари, налагодив взаємини з турками й татарами. Крім того, він писав Пражмовському, що вихід коронного війська, яке не отримало плати за минулий рік, «на волость» може спровокувати «бунти козацькі», а ті, своєю чергою, – «знести людей там наших»⁵²⁶.

Щоб уберегти Річ Посполиту від неприємностей, біскуп радив запровадити на найближчому сеймі спеціальний податок, за який коронним військам могли виплатити заборгований жолд і тим самим утримати їх від несанкціонованих та неконтрольованих виступів. Якщо ж зібраних грошей буде не досить, автор радив виплатити все, що є в скарбниці, аби лише зберегти спокій республіки⁵²⁷.

Зберегти ж приязні взаємини з Кримом, – уважав луцький біскуп, – не так і важко. Якщо «війну з Москвою матиме-

⁵²⁵ PAN, nr. 1065, s. 49.

⁵²⁶ Там само, 47, 50.

⁵²⁷ Там само, 47,

мо [...] то є клейстер, який нас з ними утримує». Коли ж «сьогодні з Москвою поєднаємося, вони (татари. – В. Г.) завтра з козаками знову побратаються»⁵²⁸.

Тим часом у середовищі польської еліти ширилися чутки про готовність московського царя укласти мир із королем. Відтак автор листа радив главі польського уряду провести переговори з Москвою якомога швидше і – що найважливіше – якомога таємніше. Треба було якнайдовше затримати у Варшаві кримського посла і підготуватися мілітарно, щоб разом із Москвою «об'єднатися проти козаків і їх помічників». Крім того, треба було сіяти недовіру між козаками й татарами, сварити їх, «щоб так швидко до ліги не дійшло, поки ми між собою (Варшава і Москва. – В. Г.) чого ґрунтового не поставили». Біскуп вважав, що доки між Річчю Посполитою та Росією не підписано мирну угоду, не можна нехтувати допомогою татар як союзників у приборканні Задніпров'я, «звідки, зазвичай, гідра ребелії свавільних людей виходить». Якщо ж татари триматимуть у страху лівобережних козаків, «з цієї сторони Дніпра, за допомогою Бога, самі справимось»⁵²⁹.

Міркування луцького біскупа, викладені в листі до коронного канцлера, хоч і були лише суб'єктивним баченням ситуації, все ж досить адекватно відображали погляди великої частини польської еліти на розвиток політичних процесів в Україні та довкола неї. На початок 1661 р. для керівних кіл Речі Посполитої першочерговими були такі завдання: 1) розладнати українсько-кримський союз; 2) не допустити втручання Оттоманської Порти в конфлікт довкола України; 3) стабілізувати ситуацію на Правобережжі, утримуючи дисципліну в розквартированому там коронному війську, а також законодавчо визначивши політико-соціальний статус Війська Запорозького та залучивши на свій бік впливову козацьку старшину.

Щоб перешкодити українсько-кримському зближенню та налагодженню взаємин керівництва Війська Запорозького з Портою, польські політики вдалися до давно випробуваної тактики – почали дискредитувати козацьку старшину в очах офіційних осіб Криму та Туреччини. Заради цього уряд Яна

⁵²⁸ Там само.

⁵²⁹ Там само, с. 48.

Казимира вислав до Стамбула посла, щоб той від імені короля передав султанові подяку за татарську допомогу в кампанії 1660 р., а насправді спробував зашкодити небезпечним для польських інтересів українсько-турецьким контактам. Хоч і не маємо точних документів, які пояснювали б цей дипломатичний хід Варшави, дослідники, опрацювавши чимало опосередкованих свідчень, схильні вважати місію успішною⁵³⁰. Адже саме після цього Бахчисарай офіційно відмежувався від діяльності Карач-бея в Україні, а в січні 1661 р. до Польщі прибув ханський посол Дедеш-ага, який передав приязні послання Мегмеда IV Герєя та його візиря (відповідно, королеві Яну Казимирові та коронному канцлерові Миколаєві Пращмовському). Кримське керівництво запевняло союзників, що й надалі хоче зберегти союзницькі взаємини як у військовій, так і в політичній сферах. Великий візир окремо наголошував на тому, що поголоски «начебто ми з козаками або з ким-небудь іншим про що домовилися» є свідомими інсинуаціями ворогів, «яких лякає наша приязнь». Щоб татари дотримувалися взятих зобов'язань, хан, за повідомленнями візиря, вислав на допомогу полякам шістдесятитисячну орду під командуванням султана Мегмед Герєя та Субхан Гази-аги⁵³¹.

Прагнучи розладнати українсько-татарську приязнь, Миколай Пращмовський під час спільної авдієнції послів Війська Запорозького та Кримського ханства в короля в другій половині січня 1661 р. навмисне оприлюднив кореспонденцію, де йшлося про конфіденційні контакти українського гетьмана з російськими воєводами та готовність козацької старшини повернутися під владу царя. Як і розраховував польський канцлер, така інформація справила сильне враження на татарського посла. Він попросив зняти копії з перехоплених поляками листів і ознайомити з ними Мегмеда IV Герєя, а сам роздратовано казав, що «козакам ні в чому вірити не можна, що потрібно постинати всіх старшин, жодного немилуючи»⁵³².

Щоб іще більше розсварити керівництво Війська Запорозького та Кримського ханату, 24 січня Миколай Пращ-

⁵³⁰ Z. Wójcik, *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę...*, s. 628.

⁵³¹ Там само.

⁵³² PAN, nr. 1065, s. 37.

мовський відрядив до Бахчисараю вірного хорунжого Владислава Шмелінга. Той мав повідомити Мегмед IV Геряя, що Ян Казимир планує відновити бойові дії проти Москви, щоб заохотити кримську еліту зберегти без змін польсько-кримський військово-політичний альянс⁵³³. Крім того, в розмовах із татарськими вельможами, передовсім із прихильним до Польщі Сефер Газі-агою, Шмелінг мав наполегливо розкривати «віроломство» козаків, переконуючи співрозмовників, що лише Річ Посполита може належно утримувати Україну під своїм контролем. А тому кримське керівництво, заради спільного блага Польщі та Криму, мало відмовитися від будь-якої прихильності до козаків і в жодному разі не брати їх під свою протекцію, хоч би як вони того прагнули⁵³⁴.

Цікаво, що тоді уряд, керований Празмовським (наприкінці 1660 – на початку 1661 р.) доклав усіх зусиль, щоб налагодити тісні взаємини з вищою козацькою старшиною та стабілізувати ситуацію на Правобережжі. Задля цього з кінця 1660 р. в придворних колах активно обговорюють ідею скликати представницьку конференцію в Ярославі. В ній мали взяти участь король, королева, канцлер, сенатори та інші впливові особи Речі Посполитої, а також представники запорозької (української) старшини на чолі з гетьманом. Мету зібрання, призначеного на 26 лютого 1661 р., Миколай Празмовський визначив так: «найпершою матерією буде (питання. – В. Г.) як українські справи стабілізувати»⁵³⁵.

Обов'язковою умовою проведення конференції була присутність гетьмана Юрія Хмельницького⁵³⁶. Але, як засвідчив подальший розвиток подій, вже цю попередню умову виконати було дуже складно. Під різними приводами український гетьман відмовлявся від поїздки до Ярослава (хто знає, може охоту до таких візитів у Хмельницького відбили переговори з Алексеем Трубецьким у Переяславі восени 1659 р.?), волюючи підтримувати контакти з офіційною Варшавою через своїх послів. Прикметно, що в цей час послів від гетьма-

⁵³³ Там само.

⁵³⁴ Z. Wójcik, *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę...*, s. 628.

⁵³⁵ PAN, nr 1065, s. 30–40.

⁵³⁶ Там само.

на та Війська Запорозького при королівському дворі (попри інформацію про таємні контакти уряду Хмельницького з Москвою, Бахчисараєм і Стамбулом, а може, саме тому) приймали показово шанобливо та привітно. І хоча королівська скарбниця була порожня, Миколай Празмовський знаходив кошти, аби задобрити козацьку старшину. За повідомленнями Анджея Морштина польному гетьманові Єжи Любомирському від 17 лютого 1661 р., «не знає пан, яка то була морока з відправкою козацьких посланців, коли пан підскарбій по сто злотих збирав на їх відправу, і таки був би не зібрав з нас, коли б бурмистер ченстоховський вісімсот злотих [...] не видав»⁵³⁷.

У поті чола працювала й королівська канцелярія, виписуючи майнові привілеї козацьким старшинам. Скажімо, за гетьманом затвердили Новосілки, Суботів, Боркове, Недзвізівку, Комишню, Гадяч (із належними до них селами та фільварками), потвердили його право збирати мито з іноземних купців в українських воєводствах упродовж року. Маєтками обдарували й полковників Павла Яненка-Хмельницького, Григорія Гуляницького та Петра Дорошенка, генерального писаря Павла Тетерю, медведівського сотника Степана Опару, Яна Креховецького. Королівські універсали підтвердили також майнові права промосковського колишнього писаря Семена Голуховського⁵³⁸. Загалом, за підрахунками Збігнева Вуйцика, лише в березні 1661 р. в Україну вислали 12 королівських універсалів до воєвод і шляхти, аби ті не виганяли козаків із «добр земських» і дозволяли їм проживати там аж до остаточного вирішення справи на вальному сеймі в травні поточного року⁵³⁹.

Ми вже згадували, що показову ліберальність уряду Миколая Празмовського щодо українських справ до великої міри можна пояснити непевністю міжнародної ситуації та загрозливими сигналами, що керівництво Війська Запорозького шукає шляхи виходу з-під зверхности польського монарха. Крім того, мусимо пам'ятати і про гостроту внутріш-

⁵³⁷ Там само, s. 53.

⁵³⁸ AGAD, Metryka Koronna, Sigillata, nr. 3, s. 190–191, 203–215.

⁵³⁹ Z. Wójcik, *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę...*, s. 626.

ніх процесів у Речі Посполитій, особливо на початку 1661 р. Маємо на увазі насамперед політику королівської партії, спрямовану на реформу системи королівської елекції. Планували запровадити *vivente rege*, що за великим рахунком означало перерозподіл владних повноважень між монархом і сеймом. Провести реформу хотіли на вальному сеймі 1661 р., і королівський двір гарячково шукав потенційних союзників у боротьбі зі шляхетською опозицією. Коронний рефендар Анджей Морштин у березні 1661 р. запевняв великого коронного маршалка Єжи Любомирського, що інформація, нібито королева вела переговори з козацькою старшиною, домовляючись про підтримку виборів у формі *vivente rege*⁵⁴⁰, є свідомою інсинуацією ворогів королівського двору. Проте розвиток тогочасних політичних процесів у Речі Посполитій недвозначно свідчив, що саме так і було. Той-таки Морштин у листі писав, що козаки підтримують королівські плани й, вочевидь, «будуть належати до елекції, якщо Гадяцької комісії не зіпсуємо»⁵⁴¹.

Тож для королівського двору втримати Військо Запорозьке під зверхністю Яна Казимира було дуже важливо не лише в сенсі мілітарному, а й у політичному. Тому й розігрувати козацьку карту почали вже на початку року, в умовах переделекційної боротьби. Згодом, під час роботи сейму, нею активно скористається королівська партія.

Але наскільки реальними були плани залучити козацтво, зважаючи на суспільно-політичну нестабільність у Війську Запорозькому, політичний дрейф частини вищої козацької старшини в напрямку Москви чи Бахчисараю, зростання антипольських настроїв після розквартирування коронних військ на Правобережжі та спроби провести реституцію прав польської шляхти?

Аби відволікти старшину від справ на Правобережжі та ускладнити контакти гетьманського уряду з кримським керівництвом, 22 січня 1661 р. на війсьній раді в Смілі, за участі князя Дмитра Вишневецького, який заступав польного гетьмана Єжи Любомирського під час його відсутності, писа-

⁵⁴⁰ PAN, nr. 1065, s. 231.

⁵⁴¹ Там само.

ря польного Яна Фридриха Сапеги та гетьмана Юрія Хмельницького, було ухвалено рішення розпочати бойові операції на Задніпров'ї. Вони планували витіснити московські залоги та повернути тамтешніх козаків під владу польського короля силами 5 козацьких полків (на чолі з наказним гетьманом корсунським полковником Григорієм Гуляницьким) і підрозділами татар. А на Сіверщині наступ мав організувати воєвода руський Стефан Чарнецький.

Тим часом на початок весни 1661 р. істотно вповільнився процес українсько-кримського зближення. На півострові й далі тривало суперництво прибічників двох діаметрально протилежних напрямів розвитку зовнішньої політики ханату. Речники першого – найпоширенішим із них був Сефер Газіага – хотіли без змін зберегти попередній політичний курс на тісну співпрацю з Варшавою в політичній та військовій сферах. Натомість апологетам другого (їх безперечним лідером був перекопський мурза Карач-бей) «більше приязнь козацька була до впадоби, аніж [...] польська»⁵⁴². За такої невизначеності в середовищі кримської еліти суперечливо виглядала і реальна політика офіційного Бахчисараю в українських справах. З одного боку, Мегмед IV Герей 8 березня (за старим стилем) надіслав українському гетьманові листа, де запевняв його в приязні⁵⁴³ (хоча це, зрештою, суперечило умовам кримсько-польського союзу). З іншого боку, ханська адміністрація не забороняла татарським чамбулам безперервно нападати на українське прикордоння, винищувати край та місцеву людність (на що український гетьман неодноразово скаржився польському королеві⁵⁴⁴).

Не було єдиної кримської політики й у середовищі козацької еліти. Одну частину вабила перспектива налагодити приязні взаємини з московським царем, іншу – політичний мир із польським королем і Річчю Посполитою, а третю (до якої, за твердженнями Збігнева Вуйцика, належав і уманський полковник Михайло Ханенко) турбувала можливість впливу Війська Запорозького на політику придунайських

⁵⁴² Z. Wójcik, *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę...*, s. 630.

⁵⁴³ *ПВК*, т. 4, Отд. 3, с. 90–96.

⁵⁴⁴ *Там само*.

князівств. Саме зусиллями третіх наприкінці січня 1661 р. владу у Валахії повернули скинутому за наказом Порти Костянтину Щербану. Він, як відомо, ще за життя Богдана Хмельницького приязно ставився до Війська Запорозького. Після української інтервенції у валаські справи Щербану вдалося втриматися при владі лише кількадесят днів, і, звісно, жодних політичних дивідендів Війську Запорозькому це не принесло, а натомість серйозно загостило його взаємини з Кримом і Туреччиною. У відповідь на втручання козаків у придунайські справи, кримський хан 8 березня (за старим стилем) звернувся з листом до Юрія Хмельницького, вимагаючи негайно видати Щербана, адже такі дії Війська Запорозького, мовляв, ставлять під сумнів його подальшу приязнь із Кримським ханатом⁵⁴⁵.

Щоб зрозуміти ставлення Бахчисараю до козацької інтервенції у Валахію, звернімо увагу на документ, підготований восени 1660 р. дяками Посольського приказу для гетьмана Юрія Хмельницького. В ньому, зокрема, вказано, що вкрай небажаним є втручання української сторони в справи васальнозалежних від турецького султана придунайських князівств: «людей в помощь молдавскому владетелю [...] никуда ныне не посылают, чтоб нам [...] с турским салтаном ссоры не учинить»⁵⁴⁶.

Крім валаської авантюри Михайла Ханенка, українсько-кримський діалог істотно ускладнила воєнна акція Івана Сірка, який на чолі козаків-охотників напав на татарські пасовиська і вивів із собою 16 тисяч ханських бахманів. Це, як дізнаємося з повідомлення коронного канцлера Миколая Пражмовського до польного гетьмана і коронного маршалка Єжи Любомирського від 21 березня 1661 р., «так розгнівало татарську орду супроти козаків, що заледве їх вдалося угамувати»⁵⁴⁷.

Польний писар Сапега через королівського покойового (а невдовзі й українського гетьмана) Івана Мазепу надіслав до Варшави радісне повідомлення, що «татари, які прийшли

⁵⁴⁵ Там само, с. 94.

⁵⁴⁶ РГАДА, ф. 68, оп. 1, дело 1.

⁵⁴⁷ PAN, nr. 1065, s. 43.

в Україну власне для того, щоб з козаками знову об'єднатися на нас», дуже обурилися нападом козаків Івана Сірка на татарські пасовиська. Це настроїло хана проти Війська Запорозького. Респондента так збентежила ця новина, що він був схильний вбачати в подальших подіях волю Бога, який покарав підступних козаків за їх намір «нам таємно зрадити»⁵⁴⁸.

І хоча цього разу до серйозних воєнних контракцій з боку Орди справа не дійшла (хан обмежився тим, що вислав Ширим-бея з частиною татар до Дніпра), витівки Ханенка й Сірка завдали серйозний удар по планах проукраїнської частини кримської еліти та справі українсько-кримського зближення загалом.

Мабуть, останнім цвяхом у домовину українсько-кримського союзу 1661 р. стала дипломатична місія польського посланця Венявського до Туреччини. По дорозі до Стамбулу посланець відвідав Бахчисарай, де передав Мегмедові IV Герю оригінали листів Юрія Хмельницького до Яна Казимира, де той просив дозволу вибити татар із України. Перебуваючи в Бахчисарай за наказом польського керівництва, Венявський мав поставити перед ханом питання про відсторонення від влади на Перекопі головного адепта політики кримсько-українського зближення, тамтешнього мурзи Карач-бея⁵⁴⁹.

Після дипломатичного демаршу Венявського наступний польський посол до Криму, коронний підконюший Владислав Шмелінг, який прибув на півострів 13 квітня 1661 р., із неприхованою втіхою доповідав у Варшаву про породжену дипломатичною активністю польського уряду велику неприязнь між татарами й козаками, а також передав Празмювському запевнення великого візиря Сефер Газі-аги, що не може бути й мови про ханську протекцію над Україною, особливо тепер, коли татари остаточно розпізнали віроломство козаків⁵⁵⁰.

Ще одним гальмівним чинником у змаганнях кримського керівництва за поширення впливу в Україні було загострення взаємин ханату з Молдавією. А зважаючи на можливість збройного зіткнення з цим придунайським князівством, Бахчи-

⁵⁴⁸ Там само, s. 43–44.

⁵⁴⁹ AGAD, AKW, tatr., t. 114.

⁵⁵⁰ Там само, t. 117.

сарай не бажав псувати – або навіть просто ускладнювати – взаємини з Варшавою⁵⁵¹.

Крім того, далеко не вся козацька старшина прагнула ханської протекції. Переконливо про це свідчили перебіг і наслідки спільної виправи козаків Юрія Хмельницького та Орди на Задніпров'я. Під час походу правобережна козацька старшина неодноразово конфліктувала з союзниками (насамперед через те, що забороняла татарам грабувати лівобережні міста та села, брати ясир тощо). Врешті-решт, конфлікт призвів до того, що Орда залишила Задніпров'я й повернулася в Крим⁵⁵².

⁵⁵¹ L. Podhorodecki, *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską...*, s. 201.

⁵⁵² В. Смолій, В. Степанков, *Українська державна ідея...*, с. 128.

Розділ 13

Роль російського чинника в наростанні політичного протистояння на Лівобережжі в 1661–1663 роках

Успішно відбивши взимку й навесні 1661 р. наступ правобережних полків, підтриманих коронними військами та кримською ордою, наказний гетьман Лівобережжя Яким Сомко спромігся повернути на бік царя південні лівобережні (Лубенський, Прилуцький і Миргородський), а згодом і Полтавський полки. Після цього, наприкінці квітня 1661 р., Сомко скликав у с. Биков під Ніжином елекційну раду, щоб отримати санкцію від лівобережного козацтва і закріпити за собою гетьманські повноваження, отримані восени 1660 р. з рук гетьмана Юрія Хмельницького через належність до «клану Хмельницьких». На раді більшість підтримала кандидатуру Якіма Сомка. Натомість представники одного з найбільших лівобережних полків – Ніжинського – наполягали на кандидатурі свого полковника Василя Золотаренка (Васюти). З Биковської ради розпочалася тривала політична боротьба на Лівобережжі, що суттєво послабила сили лівобережного козацтва й водночас дозволила російському керівництву активно впливати на перебіг подій в цій частині козацької України.

Політична боротьба на Лівобережній Україні: ідеї та лідери

Як можемо зрозуміти з тодішніх і попередніх дій та заяв Василя Золотаренка, політичні програми претендентів мало чим різнилися. Обоє старшин виступали за ав-

тономний статус Війська Запорозького під зверхністю московського царя. Дуже подібними були і їхні уявлення про соціальну опору, шляхи сходження на політичний Олімп (через родинну близькість до гетьмана Богдана Хмельницького). Тож у політичному плані Сомко й Золотаренко не були політиками-антагоністами, а в соціальному – відстоювали інтереси близьких за походженням регіональних еліт. Причиною конфлікту були особисті амбіції претендентів, а також суперництво регіональної старшини Переяславщини та Сіверщини. Ще старший брат Васюти сіверський гетьман Іван Золотаренко висунув на чільні посади в старшинському корпусі сіверських полків своїх родичів, які зберігали вплив і на початок 1660-х рр.⁵⁵³

Важко зрозуміти Василя Золотаренка, який за підтримки одного полку пішов усупереч волі решти (як мінімум, 5–6) полків, якщо не врахувати інформацію Миколи Костомарова, що навесні 1661 р. за спиною ніжинського полковника стояв ніжинський протопіп Максим Филимонович⁵⁵⁴. Його ж політичні акції, особливо в очах Москви, почали стрімко зростати. Справді, о. Максим віддавна був у дружніх взаєминах із родиною Золотаренків. У 1654 р. він супроводжував старшого з братів – Івана – під час виправи на Білорусь, і, за гіпотезою Михайла Грушевського, опікувався не лише душевним спокоєм сіверського гетьмана, а й входив до його штабу. Ба більше, він мав неабиякий вплив на формування тактичних планів Золотаренка⁵⁵⁵. Саме під час Білоруського походу протопіп зумів налагодити тісні взаємини з московськими політиками, засвідчити свою безмірну відданість Алексею Михайловичу і стати *persona grata* в Москві. Ще більше о. Максим зміцнив свої позиції в придворних колах під час антигетьманського повстання на Лівобережжі 1659 р. та повернення лівобережних мешканців на бік московського монар-

⁵⁵³ Скажімо, чернігівський полковник Оникій Силич був кузеном ніжинського полковника; а попередник Силича на чернігівському полковництві Іван Попович-Абрамович (уряд обіймав у 1654–1657 рр.) доводився Іванові Золотаренку тестем.

⁵⁵⁴ Н. Костомаров, *Гетманство Юрія Хмельницького*, [у кн.:] Н. Костомаров, *Історические монографии и исследования*, СПб., 1876, т. 12, с. 236.

⁵⁵⁵ М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 9, ч. 2, с. 929.

ха. Після цього, як свідчить відомий дослідник історії церкви (зокрема, історії взаємин українського духовенства з урядом Алексея Михайловича) Віталій Ейнгорн, ніжинський протопіп стає «вухами й очима» російського уряду в Україні⁵⁵⁶.

На початку 1661 р., щоб нейтралізувати вплив на Лівобережжя владики Діонісія Балабана, який показав себе противником Москви, уряд Алексея Михайловича вдається до рішучого і водночас ризикованого (з огляду на негативну реакцію українського та вселенського православного духовенства) кроку: 4 травня 1661 р. (за старим стилем) митрополит Пітірім Крутицький – тодішній виконувач обов'язків місцеблюстителя патріяршого престолу – висвячує ніжинського протопопа Максима Филімоновича під іменем Мефодій на єпископа Мстиславського й Оршанського та проголошує місцеблюстителем Київської митрополії.

Висвячення Филімоновича в Москві на єпископську катедру, що належала до Київської митрополії, було неканонічним із багатьох причин. Передусім Київська митрополія визнавала благословення не московського, а константинопольського патріярха; по-друге, на землях Київської митрополії дотримувалися не призначення на вакантні катедри, а принципу вільної елекції. Але, як свідчить текст грамоти московського царя до константинопольського владики (в якій цей неканонічний крок було виправдано), політичні мотиви для Москви були такими важливими, що виправдовували порушення будь-яких канонічних норм. За твердженнями Алексея Михайловича, в українських інтересах (насправді – в інтересах російської політики в Україні) треба було висвятити на єпископство місцевого клірика, який міг би козаків «на істину направити»⁵⁵⁷.

Зважаючи на політичну заангажованість місцеблюстителя, було взято курс на пошук в Україні нового духовного лідера, чий вплив поширився б і на політичну сферу. Як слушно зауважує російський історик другої половини ХІХ ст.

⁵⁵⁶ В. Эйнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича*, М., 1899, с. 156.

⁵⁵⁷ Н. Гиббенет, *Историческое исследование дела патриарха Никона*, СПб., 1884, ч. 2, с. 565.

Григорій Карпов, для України уряд Алексея Михайловича обрав свого патріярха Никона⁵⁵⁸.

Повернувшись із Москви в Україну, Мефодій повів себе, як і належало особі, що мала повну довіру царя: не лише козацька старшина писала й доповідала йому про різні політичні та військові справи, але й царські воєводи інформували «великого господина преосвященного» про свої клопоти. Перебравши управління Київською митрополією від Лазаря Барановича в першій половині липня 1661 р., новий місцєблєуститель спробував відсторонити від участі в політичному житті представників чорного духовенства, натомість наблизив до себе (й до Москви) білих – протопопів Семеона Адамовича, Василя Бабського, Григорія Бутовича, яким повністю довіряв⁵⁵⁹.

Оскільки процес творення «українського Никона» збігся в часі з активними спробами Якима Сомка реалізувати свої амбітні наміри, можемо припустити, що саме закулісні інтриги Филимоновича спершу підштовхнули Васюту Золотаренка заявити про свої претензії на гетьманство (так вважав Микола Костомаров), а згодом переконали Москву не визнавати його гетьманських повноважень, щоб надати місцєблєустителю особливий статус в суспільно-політичному житті Лівобережжя. Та все ж більше значення на середину 1661 р. мали чутки, нібито Юрій Хмельницький планує повернутися під зверхність царя. Принаймні на це розраховувало царське оточення. Москва надавала великого значення власноруч написаному листові Хмельницького, переданому посланцем Михайлом Суличенком, де гетьман пояснював свої дії восени 1660 р. тиском з боку правобережних полковників, а також заявив про намір повернутися під царську зверхність. Надсилаючи наприкінці червня 1661 р. стольника Фьодора Протасьєва в Україну, російський уряд наказав тому переконати Якима Сомка звернутися до свого племінника з листом, запевнивши того в царській милості та гарантуючи прощення

⁵⁵⁸ Як відомо, Никон на початку царювання Алексея Михайловича мав величезний вплив на вирішення державних справ.

⁵⁵⁹ В. Эйнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 164.

всіх провин, пожалування «містечка Гадяча з усіма до цього належностями, як перед тим володів батько його»⁵⁶⁰.

Найближчі співробітники єпископа Мефодія – протопопи Семеон Адамович і Григорій Бутович – також радили московському керівництву не поспішати з гетьманською елекцією на Лівобережжі й не передавати гетьманську булаву жодному з претендентів, а зачекати, доки Хмельницький разом із правобережними козаками стане «на шлях істини»: «авось де повернуться під його великого государя високу руку і Юрась Хмельницький і з Задніпровськими черкаси». Обрання ж Якіма Сомка чи Василя Золотаренка гетьманом, вважали духовні особи, могло спричинити «на обидва боки [...] замішання»⁵⁶¹.

У другій половині року з'являється відразу декілька доносів на наказного гетьмана, написаних його конкурентами в Україні. У них Сомка звинувачують в «неминучій думі» завдати «велику шкоду цілості всього православ'я [...] до решти [...] народ наш малоросійський загубити, зносячись заодно з безбожним зрадником з Хмельницьким»⁵⁶². Та особливо активно наказного гетьмана дискредитує кошовий отаман Іван Брюховецький, який «розкриває» наміри Сомка перед белгородським воєводою князем Грігорієм Ромодановським, полковником царської армії Грігорієм Косаговим і сигналізує про це в Москву. Прибувши до Києва, щоб добути необхідні для січового товариства припаси та зброю, кошовий зустрічається з місцєблюстителем митрополичої кафедри й переконує його, що Сомкові не можна довіряти, бо він готує зраду⁵⁶³. Цілком імовірно, що й київський воєвода князь Фьодор Куракін, який написав у Москву донос на Сомка 21 вересня 1661 р. (за старим стилем), – ніби той, мовляв, закликав Юрія Хмельницького, «щоб татаровя йшли на цей бік Дніпра»⁵⁶⁴, – отримував інформацію від Івана Брюховецького. По тому, проголосивши себе «запорозьким (кошовим) гетьма-

⁵⁶⁰ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 40, с. 77.

⁵⁶¹ *Там само*, с. 89.

⁵⁶² РГАДА, ф. 210, столб. 475, л. 38.

⁵⁶³ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 43, с. 96; РГАДА, ф. 210, столб. 499, л. 65–68; 74–75; ф. 124, дела 1661, № 17, л. 5.

⁵⁶⁴ *ІР НБУ*, ф. II, 15401–15424, арк. 242–243.

ном», Брюховецький активно втручається в переделекційну боротьбу на Лівобережжі⁵⁶⁵.

В основі конфлікту, довкола якого на початку 1660-х рр. сконцентровано всі політичні події на Лівобережжі, була проблема чергового перерозподілу чільних місць на політичному олімпі козацької України. На них, за відсутності «старинного» козацтва й покозаченої шляхти, які в більшості залишалися з Юрієм Хмельницьким, претендували, з одного боку, «ошляхетнена» за способом життя козацька старшина Лівобережжя, яка за роки революції не лише пробилася на горішні щаблі службової ієрархії Війська Запорозького (принаймні місця «другого ешелону» належали їм), а й зібрала непогані статки на відносно спокійних землях Задніпров'я; з іншого, – старшина запорозька, яка з різних причин цього не досягнула, але так і не розпрощалася з мріями надолужити втрачене, скориставшись невдоволенням козацьких мас, породжених швидким збагаченням вчорашніх бойових побратимів.

Утрутившись у боротьбу за політичне лідерство на Лівобережжі, кошовий гетьман надсилає до Києва (зокрема, в митрополічу резиденцію) декілька листів, у яких переконує місцеблюстителя не довіряти Сомкові, адже той «морочить усіх гірше цигана». Наказного гетьмана Брюховецький називає не інакше, як «зрадником», стверджує, що той разом з іншою городовою старшиною в погоні за гетьманством остаточно зруйнує Україну. Не обмежившись дискредитацією супротивника, кошовий гетьман вдається до вдалого – з огляду на складність і спішність ситуації – ходу: він пропонує ліквідувати в Україні інститут гетьманства, а керування краєм довірити комусь із московських вельмож (от хоча б царському окольничому князеві Фьодору Ртіщеву): «нам не про гетьманство треба піклуватися, тільки про князя малоросійського від його царської величності, на те князівство бажаю Федора Михайловича мати, щоб порядок ліпший був і бережіння»⁵⁶⁶.

Зауважмо, що пропозиція Брюховецького передати керування Україною Ртіщеву в тактичному плані була доволі вда-

⁵⁶⁵ Докладніше про час та обставини цього політичного акту див.: В. Горобець, *Еліта козацької України...*, с. 354–355.

⁵⁶⁶ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 46, с. 101.

ла. Вона нібито доводила політичну безкорисливість кошового гетьмана, а також дарувала непогані політичні перспективи місцеблюстителю, адже саме цей окольничий царя мав близькі стосунки з українським духовенством і захищав його інтереси при дворі Алексея Михайловича⁵⁶⁷.

Тим часом Яким Сомко, прагнучи зміцнити своє політичне становище, на 14 квітня (за старим стилем) скликав лівобережну старшину до Козельця, щоб провести елекційну раду. На раду з'їхалися полковники «не з багатьма людьми, чоловік по десять маючи»⁵⁶⁸, і наказний гетьман домігся від старшини проголосити його повноправним регіментарем. До Козельця запросили й місцеблюстителя Київської митрополії, але не допустили представників царської адміністрації. Зважаючи на це, єпископ Мефодій закликав старшину не поспішати з проведенням виборів, але під тиском Сомка та його прибічників скріпив результати виборів святковим богослужінням у місцевому соборі.

Тож після виборів на раді в Козельці місію царського представника (чи представників) в елекційному процесі звели б до передачі булави й прапора вже обраному перед його приїздом гетьманові. Відсутність московських бояр на раді єпископ Мефодій, а згодом і уряд Алексея Михайловича трактували як доказ нелегітимності виборів Сомка на посаду гетьмана. Аналогічної думки дотримувалися й російські історики Сергій Соловйов та Віталій Ейнгорн⁵⁶⁹. Але коли не зважати на відсутність царських повноважних представників, із формально-правової точки зору вибори в Козельці були цілком правомірними. Адже ні в угоді Війська Запорозького з царем 1654 р., ані навіть у її зміненому варіанті 1659 р. та в «Нових статтях» Юрія Хмельницького 1659 р. не було пунктів, які обмежили б повноваження української сторони в гетьманських виборах через запровадження норми про обов'язкову участь російського представника в ро-

⁵⁶⁷ Докладніше про це див.: В. Ейнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 39, с. 95 та ін.

⁵⁶⁸ Цит.: А. Востоков, *Козелецкая рада 1662 г.*, «Киевская старина», № 2, 1887, с. 277.

⁵⁶⁹ С. Соловьев, *Указ. сочинения*, т. 11, с. 130; В. Ейнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 183.

боті елекційної ради. Адже за договором 1654 р. Військо Запорозьке мало право «обирати гетьмана за давніми звичаями, самим між себе, а кого гетьманом оберуть і про того писати нам, великому государю»⁵⁷⁰. У сфальсифікованому варіанті «Статей Б. Хмельницького» в редакції 1659 р. прерогативи Війська Запорозького в елекційній практиці порушили: новообраний регіментар мав їхати до царя, щоб «бачити його царські пресвітлі очі». І вже в Москві цар мав «пожалувати гетьмана по чину: булаву і прапор і на гетьманство свою государеву жалуваную грамоту дати йому накаже»⁵⁷¹. Жодних інших уточнень у «Нових статтях» не було. Отож присутність представників уряду Алексея Михайловича на виборчій раді було визначено не правовими нормами, які регулювали політичні взаємини Війська з московським монархом, а лише побажаннями козацької старшини (передусім Якіма Сомка та Василя Золотаренка), чиї спроби вирішити елекційні проблеми навесні 1661 р. не увінчалися успіхом.

Козелецькі події свідчили, що Яким Сомко та старшина, його головна опора на той час, повели справи таким чином, щоб зміцнити гетьманський провід, обмежити втручання російської адміністрації, не допустити участі запорожців у вирішенні справ, які стосувалися устрою та політики лівобережного Козацького Гетьманату.

Відразу після обрання Сомко поставив учасникам ради вимогу: всі полковники мали зобов'язатися виконувати волю гетьмана. А якщо хтось наважився б не послухати регіментаря, він, після ради з іншими полковниками, міг карати свавільника на смерть, не ставлячи до відома царя⁵⁷².

Отже, навесні 1662 р. Яким Сомко з оточенням прагну-

⁵⁷⁰ *Акты ЮЗР*, т. 10, № 8, с. 448–449.

⁵⁷¹ *Там само*, т. 4, № 115, с. 263.

⁵⁷² А цей пункт без сумніву суперечив нормам «Нових статей» Юрія Хмельницького, за якими гетьман не мав права «без ради і поради з усією черню» знімати старшину з урядів (стаття 7), а також карати на смерть без відповідного царського указу багатьох лівобережних старшин, які засвідчили свою вірність цареві під час боротьби з гетьманом Іваном Виговським (наказного гетьмана Івана Безпалого, полковників Тимофія Цицюру, Василя Золотаренка, Оникія Силича та їх старшину – стаття 12). Див.: *Акты ЮЗР*, т. 4, № 115, с. 268–269.

ли повернути ситуацію, яка існувала до жовтня 1659 р. – тобто до того, як Алексей Трубецький не накинув урядові Юрія Хмельницького нові договірні умови. Прикметно, що вимоги посилити гетьманську владу, поставлені на раді в Козельці щойно обраним регіментарем, по суті повторювали ті, які старшина, згурпована восени 1659 р. довкола особи Юрія Хмельницького, висувала напередодні генеральної ради в Переяславі в Жердівських статтях⁵⁷³.

Про незалежність позицій лівобережного гетьмана різно свідчила його політика в економічній сфері. Зокрема, на Козелецькій раді обговорювали й вкрай важливе питання тогочасного господарського життя краю – обіг російських мідних грошей. Як відомо, уряд Алексея Михайловича запровадив маловартісні мідні гроші, що спровокувало бунти в Москві. Та все ж російське керівництво планувало вирішити проблему платіжної кризи таким чином – розплатитися за отримані царськими ратниками на Лівобережжі провіант і фураж. І хоча посланець Сомка до Москви протопіп Василь Бабський стверджував у Посольському приказі, що обговорення цього питання на раді зніціювали старшини ніжинського полковника Василя Золотаренка, а переяславці, навпаки, засвідчували свою готовність вірно служити цареві навіть тоді, коли він платитиме їм грішми, зробленими зі шкіри, саме козаки Сомка за три тижні відмовилися отримувати царську плату мідними монетами. Згаданий дяк Посольського приказу І. Песков також доповідав у Москву, що Сомко, як тільки «учинив себе гетьманом [...] дурість свою показав і наказав, щоб в усіх містечках мідних грошей не брали і не торгували ними»⁵⁷⁴.

«Дурість» гетьмана з точки зору офіційної Москви не обмежувалася цими «провинами». Ще в переддень Козелецької ради Яким Сомко в листі до белгородського воеводи князя Грігорія Ромодановського (добре відомого в Україні своїм владолубством ще з червня 1658 р., коли його похід на Лівобережжя підштовхнув гетьмана Івана Виговського прискоро-

⁵⁷³ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 2, с. 2–3.

⁵⁷⁴ В. Эйнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 182; *Акты ЮЗР*, т. 7, № 114, с. 334–335.

рити оформлення підданства польському королеві) поставив категоричну вимогу «з Гадяча і з інших міст воєвод вивести»⁵⁷⁵.

Як зауважує Віталій Ейнгорн, князь, «звичайно ж», не звернув уваги на вимогу козацького зверхника й не вивів воєвод із Гадяча та з інших міст, де їх перебування не було передбачене угодою 1659 р.⁵⁷⁶ Але вже три тижні по тому, 11 травня 1662 р. (за старим стилем), єпископ Мефодій інформував ніжинського воєводу князя Семьона Шаховського, що з Гадяча, Зінькова, Груні та деяких інших лівобережних містечок козаки вигнали царських ратників на чолі з воєводами⁵⁷⁷.

Та Яким Сомко, взявши настільки різкий тон у взаєминах із російською адміністрацією, не подбав належно про підтримку своїх дій всередині України чи хоча б у середовищі козацької старшини. Його попередник, гетьман Іван Виговський, остерігаючись наступу царського уряду на автономію Козацького Гетьманату, обіцяв на Корсунській раді допустити старшину до вирішення найважливіших соціально-політичних проблем. Сомко натомість почав активно зміцнювати гетьманську владу та робив спроби подолати старшинське свавілля. Зважаючи на дисципліну у Війську Запорозькому, поглиблення відцентрових тенденцій у політиці, посилення проявів отаманства та анархії, кроки новообраного гетьмана були хоч і потрібні, але викликали неминучий спротив тих, проти кого були спрямовані, – заслужених козацьких полковників. Їх усіх ображало стрімке сходження Сомка по ієрархічній драбині Війська Запорозького. Жоден із них не бажав, аби його владу в полку якимось чином обмежували. Саме тому один із найвпливовіших лівобережних старшин, чернігівський полковник Оникій Силич (полковий уряд посів ще 1657 р., брав активну участь у повстанні проти гетьмана Виговського в серпні–вересні 1659 р., за що в жовтні 1659 р. отримав охоронну грамоту царя й був виведений із-під карної влади гетьмана), ще під час Козелець-

⁵⁷⁵ *Акты ЮЗР*, т. 7, № 115, с. 335.

⁵⁷⁶ В. Эйнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 169.

⁵⁷⁷ *Акты ЮЗР*, т. 4, № 115, с. 252, 268–269 та ін.

кої ради демонстрував невдоволення діями Сомка, спрямованими на посилення гетьманської влади над полковниками. А після від'їзду з Козельця він надсилав єпископу Мефодію листа, в якому засуджує поведінку гетьмана⁵⁷⁸. Ще виразніше антигетьманську позицію проявив ніжинський полковник Василь Золотаренко. Повернувшись із елекційної ради, він заявив, що Сомко силою здобув гетьманську булаву, тож виконувати його накази він не планує⁵⁷⁹.

Заяви ніжинського полковника відкрито підтримав і місцеблюститель Київської митрополії, який повідомляв Москву про перебіг Козелецької ради (акцентуючи увагу на епізодах, які компрометували Сомка). Зрештою, він радив урядові Алексея Михайловича визнати результати виборів недійсними, а за переяславським полковником не затверджувати гетьманське звання. Адже той, мовляв, своїми «свавіллями» та «насильством» чітко довів, що від нього можна чекати чого завгодно. Крім того, місцеблюститель просив якнайшвидше прислати в Україну уповноваженого царського боярина для «справжньої» елекційної ради⁵⁸⁰. Одночасно Мефодій інформував про перебіг подій у Козельці царських воєвод, які несли службу в лівобережних містах, і порадив їм жити «з острахом», адже від Сомка тепер можна чекати «злого»⁵⁸¹. Подібного листа до Москви написав і Василь Золотаренко, який також попереджав оточення Алексея Михайловича, що козелецькі події можуть мати негативні наслідки⁵⁸².

Крім свідчень про конфлікти з царськими воєводами, тривогу в оточенні Алексея Михайловича викликали заяви Якіма Сомка про його бачення подальших взаємин Війська Запорозького з царем. Будучи прибічником сильної гетьманської влади, Сомко боровся не лише проти охлократичних настроїв у Війську, а й проти реальних проявів стар-

⁵⁷⁸ Г. Карпов, *Мефодий Филимонович — епископ мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661–1668 года) ...*, с. 214–219.

⁵⁷⁹ В. Эйнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 188.

⁵⁸⁰ А. Востоков, *Козелецкая рада 1662 г.*, «Киевская старина», № 2, 1887, с. 281.

⁵⁸¹ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 115, с. 116–117.

⁵⁸² *Там само*, т. 7, № 15, с. 393.

шинської олігархії. Ще в середині 1661 р., в розмові з піддядчим Приказу таємних справ Юрієм Нікіфоровим, він говорив, що гетьман, «під рукою великого государя будучи в підданстві», мусив мати владу над полковниками («быти владательным»). А це напряду суперечило нормам угоди 1659 р.⁵⁸³, де йшлося про повернення Юрія Хмельницького в підданство царя. Отож Яким Сомко, вимагаючи денонації окремих пунктів Переяславських статей 1659 р., ще не планував розширювати власні повноваження. Тож авторитарна модель Козацького Гетьманату була, скоріше за все, природна для політичного світогляду гетьмана.

Яким Сомко пропонував відмінити судовий імунітет козацьких старшин, передбачений угодою 1659 р., а також заборонити полковникам взаємини з царем «мимо гетмана». Було запропоновано створити інститут постійного царського представництва при гетьманові, аби регіментар міг оперативно приборкати будь-які прояви свавілля з боку окремих полковників. А коли б хтось не бажав втихомирюватися, гетьман міг скарати його на смерть: щоб «дивлячись на те, іншим не кортіло»⁵⁸⁴. Політичні погляди старшини відображала пропозиція побудувати на Запорозжжі фортецю та розмістити в ній 10 тис. царських ратників із артилерією. Цим, на думку Сомка, вирішили б відразу кілька проблем: 1) «закрили» татарські орди в Криму; 2) нейтралізували небезпеку заворушень на Січі («Запорозжжя де буде кріпко»); 3) гарантували безпеку завдяки перебуванню російського війська в містах Лівобережжя⁵⁸⁵.

За час, що минув від зустрічі Сомка з Юрієм Нікіфоровим, політичні погляди гетьмана не надто змінилися. Як і раніше, він виступав за розбудову взаємин Війська Запорозького з московським монархом на основі угоди 1659 р., хоч і з певними уточненнями: «пункти де і привілеї і ті добрі, на чому Юрася Хмельницького обирали, тільки лишень їх затвердити кріпко [...] а тільки де в Юрасевих пунктах поганого що написано, гетьману не вільно за вину карати на горло, те

⁵⁸³ Там само, т. 5, № 41, с. 94.

⁵⁸⁴ Там само.

⁵⁸⁵ Там само.

де потрібно відмінити; добре б полковник від гетьмана страх мав, за наказом б де завгодно стояв і помирав»⁵⁸⁶.

Отже, Сомко прагнув чітко дотримуватися принципу васальних взаємин, за яких усі контакти відбувалися б за посередництвом гетьмана (що фактично пропонував Жердівський проект 1659 р., але що відкинули в Нових статтях Юрія Хмельницького).

У соціальній сфері гетьман наполягав потвердити права та привілеї козацтва, а також упорядкувати міжстанові взаємини. На весну він пропонував таке: «козаки [...] по своїм реєстрам переписати, а селяни собі переписані будуть: реєстрові козаки стануть государеві служити, а з селян стануть збирати государеву казну і хлібні запаси». Потребу соціально структурувати суспільство Сомко обґрунтовував тим, що «нині [...] в тій уособиці [...] все пропадає: називаються всі козаками, на службу не йдуть, а государеві казни не платять ні же; а як неприятель наступає, і козаки старі реєстрові чимало не хочуть государю служити і міщани не хочуть податків платити, в ту пору бігають в Запороги, та лише на себе рибу ловлять, а кажуть, начебто супроти ворога ходили»⁵⁸⁷.

Звісно, стратегічно погляди гетьмана на проблему соціальної структуризації Козацького Гетьманату були цілком суголосні намірам московського керівництва. Не дарма ще влітку 1654 р. уряд Алексея Михайловича прагнув упорядкувати козацький компут⁵⁸⁸. Але в реальних умовах початку

⁵⁸⁶ Там само, т. 7, № 121, с. 360. Гетьманування Виговського було для Якима Сомка зразком розбудови відносин реґіментаря зі старшиною: «Виговський залишив Грицька Гуленницького в Конотопі, а наказав йому за повеління своє померти; а буде того не вчинить, і він дружині і діти його повелить стратити; і Грицько де Гуленницький як його повеління виконував?». На заувагу Фьодора Лодиженського, що Григорій Гуляницький з Іваном Виговським, «забувши Бога і православну християнську віру і вільну свою обіцянку і клятву свою перед святим Євангелієм, зрадив», гетьман відповів, що провини допустив його «старший» Виговський, «а Грицько виконував волю старшого свого». Там само.

⁵⁸⁷ Там само.

⁵⁸⁸ Докладніше див.: В. Горобець, *Питання формування козацького стану в політиці царського уряду в Україні (друга половина XVII — початок XVIII ст.)*, «Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина», Вип. 1, К., Інститут історії України НАН України, 1991, с. 131–136.

1663 р. соціальні вимоги Сомка були надто тісно пов'язані з політичною сферою та свідчили передусім про його бажання уникнути «чорної» ради в тому вигляді, як цього прагнув Іван Брюховецький, а також деякі українські та московські політики. Йшлося про участь в елекційному процесі не лише рядового козацтва, а й декласованих елементів із середовища селян і міщан.

На тлі таких принципових політичних вимог Якіма Сомка, програмні положення іншого претендента на гетьманство, Івана Брюховецького, викладені в розмові з Фьодором Лодигенським, виглядали набагато лояльнішими та поміркованішими. Скажімо, кошовий гетьман обіцяв після «повної чорної ради» віддавати всі ті кошти, що досі йшли на гетьмана, полковників і старшин, в царську скарбницю, аби таким чином підняти платню царським ратникам⁵⁸⁹. Цей, поза сумнівом, вдалий популістський хід Іван Брюховецький спланував не взимку 1663 р. Як можемо зрозуміти з пізнішої заяви єпископа Мефодія, вже восени 1662 р. під час таємних нарад із місцезблостителем у Гадячі претендент на гетьманство начебто пообіцяв у разі володіння гетьманськими клейнодами відмовитися від прибутків на користь царської скарбниці⁵⁹⁰.

Відмова кошового гетьмана від збору податків і різноманітних поборів не була звичайною поступкою суверенові, а показувала його принципове бачення подальших взаємин Війська Запорозького з російським монархом. Адже Брюховецький декларував, що гетьманський уряд має не лише відмовитися від прибутків, а й від претензій на політичну зверхність у суспільстві загалом: «А у Війську Запорозькому в них того від віку не було, що гетьман і полковники і сотники й усякі навчальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських; тільки бувало за якісь за великі служби король кому на котресь місце привілеїв дасть, тим [...] по привілеям королівським і володіли»⁵⁹¹. З розмови бачимо, що для кошового гетьмана головним наслідком

⁵⁸⁹ *Акты ЮЗР*, т. 7, № 121, с. 349–350.

⁵⁹⁰ В. Эйнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 283.

⁵⁹¹ *Акты ЮЗР*, т. 7, № 121, с. 349.

багатолітньої боротьби козацтва була лише зміна суверена: відтепер права власності польського короля мали перейти до російського царя. Зрозуміло, саме так і тлумачили ці події в Москві, тож і політичні акції Брюховецького в приказних палатах «білокам'яної» після таких заяв зростали.

Російський чинник в ескалації напруги на Лівобережжі

Оцінюючи роль російського чинника в наростанні політичного протистояння в лівобережній частині Гетьманату, варто врахувати різні аспекти проблеми, розрізнити політичні наміри та кінцеві дії офіційної Москви й російської військової адміністрації в Україні.

Недовіру й міжетнічну ворожнечу між «москалями» та «черкасами», що спалахнула під час осінньої кампанії 1660 р. і наростала після її безславного завершення, в наступному році «підживили» нові економічні конфлікти, породжені спробою царських ратників розплачуватися за продовольство та фураж маловартісними мідними грошима. Остерігаючись ошуканства, місцеве населення відмовлялося продавати російським військам продукти, а відчуття голоду й наявність зброї штовхали росіян до насильницьких реквізицій, грабунків і навіть убивств. Зокрема, на таку поведінку царських ратників скаржився в середині червня 1661 р. архимандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель у листі до Алексея Михайловича: «за наказом начальних людей своїх, ратні люди [...] не для взяття кормів хлібних, але лише для здобуття скарбів й інших пожитків», нападали на вотчини та хутори святої київської обителі (містечко Іванків, села Михайлівку, Булдаївку та Богдани), лишаючи по собі «церкви зруйновані, престоли перекинуті. Таїнства священні з посудин викинуті, священники роздягнуті, інші, за шиї зв'язані, биті, порубані, а деякі і на смерть забиті і піддані наші від [...] пожитків своїх розорені і деякі замучені і попечені, а іншим руки і ноги відрублені, інші ж на смерть забиті»⁵⁹².

⁵⁹² Там само, № 36, с. 69–70.

Повернувшись із Москви, єпископ Мефодій звертався до переяславського воєводи князя Васілія Волконського з вимогою припинити насильства, які чинять його підлеглі місцевому люду: «на козацькі [двори] насильно стають, і багато хат палять, і з сіл будинки вивозять, і багато їм образ чинять». Владика наголошував, що саме через такі насильства з боку польських жовнірів «у них битва розпочалася»⁵⁹³.

Київський воєвода стольник Ілья Чаадаєв, звітуючи в Москву 4 липня 1661 р. (за старим стилем), звинуватив свого товариша воєводу князя Юрія Баратинського в різноманітних насильствах над місцевим населенням (зокрема, й над колишнім полковником київським, москвофілом Василем Дворецьким, який 26 травня (за старим стилем) тільки вийшов із полону, роздобувши цінні розвідувальні дані про контакти польського короля з кримським ханом та австрійським цісарем). Чаадаєв стверджував, що своїми діями Баратинський відштовхнув від Москви навіть тих українських обивателів, які раніше царю «служили і добра бажали»⁵⁹⁴.

Конфлікт Баратинського з Чаадаєвим не був дивиною на початку 1660-х рр. на Лівобережжі, зокрема, і в середовищі російського війська. В умовах загальної деморалізації, поширення анархічних та отаманських настроїв, царські воєводи в Україні пересварилися між собою і закидали Москву скаргами на протиправні дії опонентів. Скажімо, ще один київський воєвода Ржевський писав доноси на своїх колег – воєводу Мещерінова та приказного дяка Савлукова, дяк Песков – на воєводу Волконського, Волконський своєю чергою – на воєводу Чаадаєва тощо. Воєвода Ржевський у листах до царя неприхильно відгукувався про єпископа Мефодія, закидаючи тому нерозсудливість і злобу. Крім того, воєводи неодноразово доносили на наказного гетьмана Якіма Сомка, закликаючи уряд Алексея Михайловича посилити військову присутність в Україні, попереджали, що інакше гетьман обов'язково зважиться на зраду⁵⁹⁵. Непевність царського оточення щодо

⁵⁹³ Там само, № 113, с. 331.

⁵⁹⁴ Там само, № 111, с. 326.

⁵⁹⁵ Там само, № 111, с. 324–327; № 113, с. 330–332; № 114, с. 332–335; т. 7, № 114, с. 335.

ситуації на Лівобережжі посилювали й взаємні доноси найвищої козацької старшини – Сомка на Василя Золотаренка, Івана Сірка та Івана Брюховецького на Сомка⁵⁹⁶.

Кажучи про позицію офіційної Москви в українських справах, зважмо, що в тій непевній суспільно-політичній ситуації середини 1661 р. уряд Алексея Михайловича витримав довгу паузу, не визнаючи результатів Биковської елекційної ради та не поспішаючи з елекційним процесом. Пріоритетним завданням російської політики в Україні стає політичний реванш на Правобережжі й повернення під «високу царську руку» гетьмана Юрія Хмельницького та всього Війська Запорозького. Тимчасове політичне керівництво краєм мав забезпечити цілком надійний єпископ Мефодій, який до того ж мав повернути правобережних козаків на «шлях істини». Тож улітку 1661 р. місцеблюститель хоче нав'язати активні контакти з Хмельницьким і залучає до цієї справи намісника Софійського монастиря Гавриїла Олешковича (донедавна – наставника гетьманича під час його навчання в Києво-Могилянській академії). Ще одного духовного лідера України, архимандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля московське керівництво залучає до переговорів із гетьманом Війська Запорозького⁵⁹⁷. Москва прагнула не лише реваншу в боротьбі з Річчю Посполитою, а за позитивного розвитку ситуації хотіла стабілізувати ситуацію на Лівобережжі й взагалі зняти питання про політичне лідерство в краї.

Козацька еліта Лівобережної України, хоча напозір і підтримувала наміри Москви та православного духовенства, насправді не припиняла з'ясовувати внутрішні конфлікти, дискредитувати в очах московського керівництва своїх суперників. У такий спосіб кожен прагнув скористатися «виграним» часом, аби зміцнитися політично й закріпити за собою лідерські позиції в краї. Адже і шляхтичів, як представників старої еліти, і нове її поповнення, «старовинне» козацтво (хоч

⁵⁹⁶ Там само, т. 7, № 114, с. 335.

⁵⁹⁷ Г. Карпов, *Мефодий Филимонович — епископ мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661–1668 года)*, «Православное обозрение», № 2, 1875, с. 210; В. Эйнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 165.

воно і було легітимніше, враховуючи його напіврицарський статус у попередні часи) усунули від участі в усіх міжклянових порахунках. Показові спостереження московського дяка Івана Пескова, який восени 1661 р. інформував Москву: «нині на цьому боці Дніпра *старих добрих козаків* (курсив мій. – В. Г.) немає, і кращі хто в них наказні полковники втікачі із-за Дніпра: Пилипець Уманець з братом Васютою, та Зражевський й інші ж такі». Песков зробив із цього один висновок: «А нині гетьману і бути не має біля чого»⁵⁹⁸. Діаметрально протилежної позиції дотримувалося новонароджене задніпровське панство, яке прагнуло закріпити на правовому рівні своє політичне лідерство.

З часом шанси політично вирішити проблему ставали все меншими, адже на кінець літа з'явилася реальна загроза військової виправи Юрія Хмельницького на Задніпров'я спільно з поляками й татарами. Попри це, шанси Якіма Сомка на успіх у боротьбі за булаву лівобережного гетьмана були мізерні.

Під тиском доносів Москва остаточно втрачає довіру до Сомка й робить ставку на його опонента Івана Брюховецького. Тільки-но кошовий гетьман і місцєблюститель заявили царським представникам в Україні, що побоюються їхати до Ніжина через загрозу нападу з боку вірних козаків Сомка, їм надали для охорони цілий загін царських ратників⁵⁹⁹. Навіть сам Алексей Михайлович називає Сомка ненадійним, а Брюховецького, відповідно, – вірним. У листі до белгородського воєводи Григорія Ромодановського монарх власноруч пише: «берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити, а він насправді вірний»⁶⁰⁰.

Московське керівництво чітко усвідомлювало власні пріоритети на Лівобережжі й мало, до того ж, особливі симпатії до одного з учасників елекційного процесу. Відтак спрогнозувати результати виборів було нескладно. Адже навіть якби ситуація вийшла з-під контролю царського представни-

⁵⁹⁸ *Акты ЮЗР*, т. 7, № 114, с. 334.

⁵⁹⁹ В. Эйнгорн, *Сношения малороссийского духовенства...*, с. 216.

⁶⁰⁰ *Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества*, т. 2, Спб., 1861, с. 771.

ка, він міг, за інструкцією, призупинити раду аж до отримання додаткових рекомендацій від Москви.

Але така потреба навіть не виникла. Як відомо, «чорна» рада під Ніжином 17–18 червня 1663 р. (за старим стилем), пройшла хоча бурхливо й драматично, але прогнозовано для московського керівництва. Булава лівобережного правителя перейшла до рук Івана Мартиновича Брюховецького. Його ж опонентів – Якима Сомка, Василя Золотаренка, Оникія Силича, Опанаса Щуровського та всіх інших – не лише позбавили полковництва, а й ув'язнили. І були всі підстави сподіватися, що перехід влади до рук нового гетьмана пройде мирно та без ексцесів.

Розділ 14

Московський інкорпораційний проєкт 1665 року

Переконлива перемога прибічників Івана Брюховецького на генеральній раді під Ніжином на початку літа 1663 р. неминуче мала позначитися на внутрішній суспільно-політичній ситуації Лівобережжя, а також на відносинах із Московією. Адже претендент на булаву роздавав обіцянки й запорожцям, і єпископові Мефодію, і представникам царського уряду, й рядовим козакам, і посполитим Лівобережжя. Він обіцяв також змінити механізм влади, обмежити всевладдя старшини, стримати майнові апетити новонародженого панства тощо. Наміри Брюховецького реанімувати інститут загальної, або «чорної», генеральної ради (як найвищого розпорядчого органу Війська Запорозького) порушили й без того відносно стабільність у суспільстві, сприяли подальшій ескалації охлократичних настроїв, а крім того, посилили позиції місцеблюстителя Київської митрополії та представників уряду царя Алексея Михайловича в Україні. Тож як вплинули ці зміни на взаємини Лівобережного Гетьманату з династією Романових?

Соціальний і політичний складники «революції» 1663 року: декларації та реалії

Першим знаком зміни політичного клімату в лівобережній частині Війська Запорозького стало кардинальне оновлення персонального складу старшинського корпусу, –

насамперед його керівної частини⁶⁰¹. Повертаючись із-під Ніжина на південь Лівобережжя, Брюховецький «ропустил новопоставлених полковників, тих которіє з ним з Запорожжа вишли, но усіх столечних городах, придавши каждому полковникові по сто чоловіка козаков, котрим по усіх полках жупани давано»⁶⁰². Розквартирувавши запорожців по полкових містах Лівобережжя, гетьман вирішив одразу кілька проблем. По-перше, він матеріально винагородив своїх прибічників, які підтримали його в боротьбі за гетьманство. Запорожцям «по усіх полках жупани давано». Крім того, скориставшись покровительством гетьмана, вони «з млинов сами розміри брали и куди хотіли оборочали»⁶⁰³. Зрозуміло, що присутність загонів запорожців при новопоставленій полковій старшині паралізувала скинутих із урядів старшин і зміцнила авторитет нової влади. Але що значно важливіше, – розмістивши запорожців по всьому Лівобережжю, гетьман звільнявся з-під їх опіки й міг провадити власну політику, не будучи маріонеткою в руках «дейнеків». Вони привели його до влади й сподівалися, за давніми січовими традиціями, ділити з ним цю владу. Про те, що Брюховецький визначав місце своїх учорашніх союзників саме так, свідчить той факт, що в статтях, переданих у Москву через воєводу Кіріла Хлопова, він просив царя заборонити низовикам будь-які контакти з царським урядом без посередництва гетьмана: «щоб запорожці їздили про все до нього, гетьмана, а без гетьманського дозволу до Москви б не їздили»⁶⁰⁴. Новообраний регіментар, перебравши владу до своїх рук, уміло маніпулюючи гаслами про обмеження старшинського всевладдя та

⁶⁰¹ Уже 18 червня 1663 р. (за старим стилем) за наказом окольничого Даніїла Великого-Гагіна під варту взяли наказного гетьмана Якіма Сомка, полковників ніжинського Василя Золотаренка, переяславського – Опанаса Шуровського, чернігівського – Оникія Силича, київського – Семена Третяка, ірклівського – Івана Папкевича, лохвицького – Степана Шамрицького, прилуцького – Дмитра Чернявського, а також військових писарів Хому Тризначна та Михайла Вуяхевича, сотника Івана Горобя, осавулів Семена й Прокопа Калуженських та інших. Див.: РГАДА, ф. 214, столб. 627, ч. 1, л. 113, 117–118, 128–129.

⁶⁰² *Літопис Самовидця*, упор. Я. Дзира, К., Наукова думка, 1971, с. 91.

⁶⁰³ Там само.

⁶⁰⁴ В. Эйнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 246.

гетьманського авторитаризму, насправді прагнув того самого, що й гетьман Іван Виговський свого часу⁶⁰⁵.

Інші дії Брюховецького також свідчать про спробу наслідувати політику Виговського. Недарма лівобережний правитель сам заявляв, що за його правління буде так, як і при Виговському³⁰.

Бажання зміцнити гетьманську владу змушує Брюховецького «забути» про передвиборні обіцянки розширити функції міського самоврядування, гарантії невтручання козацької адміністрації в справи міщан, що належать до компетенції магдебургій тощо.

Окремою, до того ж доволі делікатною, проблемою суспільно-політичного життя Лівобережного Гетьманату середини 1660–х рр. стають взаємини гетьманського уряду з православною церквою. Отримавши під час елекційних перегонів підтримку духовенства (зокрема, тієї його частини, яку очолював місцеблюститель Київської митрополії), Брюховецький, зваживши на свої обіцянки, а також на реальний стан справ, мусив спершу довести особливу приязнь як до єпископа Мефодія, так і до духовенства загалом⁶⁰⁶.

Не маючи певности щодо своїх сил, гетьман у взаєминах із єпископом і далі вдає з себе покірного слугу, використовуючи авторитет Мефодія для вирішення важких питань із Москвою. Зокрема, через єпископа Брюховецький порушує клопотання про повернення армати козацькому війську, а також про приїзд на Лівобережжя царських ратників, аби «було з ким проти короля стати» й, зрештою, про відкликання воєводи В. Б. Волконського з Переяслава (адже той – «велми чо-

⁶⁰⁵ *Акты ЮЗР*, т. 4, № 39, с. 51; № 43, с. 68.

⁶⁰⁶ Скажімо, відразу після Ніжинської ради Брюховецький видає декілька універсалів, якими потверджує старі та надає нові майнові уділи лівобережним монастирям: 3 липня 1663 р. – Максаківському та Макошинському, 24 липня – Лубенському Мгарському, 5 серпня – Чернігівському та П'ятницькому, ще пізніше – Канівському. Див.: *Акты ЮЗР*, т. 5, с. 111; *Генеральное следствие о маѣтностях Черниговского полка 1729-1730 гг.*, Чернигов, 1909, с. 460, 600. Загалом у самих лише документах, зібраних М. Маркевичем, дослідники виявили десяток гетьманських універсалів, виданих на потвердження майнових прав лівобережних монастирів.

ловік впертий», і ліпше буде «його перемінити, ніж за його з гетьманом нерадівстом якась поруха вчиниться»⁶⁰⁷).

Водночас гетьмана дуже турбувало активне втручання місцєблюститєля в світські справи, особливо наполегливі спроби того змусити уряд виконати зобов'язання, взяті Брюховецьким восени 1662 р. у Гадячі. Мова про вилучення з гетьманського скарбу прибутків, зібраних із міщан, і їх передачу до царської скарбниці (зокрема, для утримання ратних людей царя в лівобережних містах України). Про готовність новообраного регіментаря забезпечити утримання російських військ єпископ Мефодій говорив Даніїлу Великому-Гагіну ще під час Ніжинської ради. Тоді Брюховецький не відмовився, проте, покликаючись на непевність моменту, казав, що не може виробити домовленості тепер, адже треба негайно виступати проти неприятеля⁶⁰⁸. Після ради місцєблюститель не полишив ідею втілити в життя гадяцькі домовленості з Брюховецьким, адже це не лише піднесло б авторитет єпископа в придворних колах, а й мобілізувало б російські війська в Україні та перешкодило економічному зростанню, а відтак і політичним претензіям, козацької старшини. Після Чорної ради 1663 р. єпископ Мефодій відсилає до Москви свою довірену особу, ніжинського протопіпа Семеона Адамовича, який повідомив у Малоросійський приказ, що гетьман, як і раніше, «промисел має, звідки б узяти хлібні запаси для ратних людей великого государя»⁶⁰⁹.

Для уряду Алексея Міхайловича проблема утримання військ в Україні була аж надто актуальною, аби нехтувати такими пропозиціями. Тож питання про фінансові зобов'язання Івана Брюховецького – одне з пріоритетних не лише в наказі (інструкції царським послам дякам Приказу таємних справ Дементію Башмакову та Євстрату Фролову, яких відіслали в Україну 24 серпня 1663 р. (за старим стилем)⁶¹⁰). Це питання великою мірою визначало й характер російсько-українських взаємин найближчих років.

⁶⁰⁷ *Акты ЮЗР*, т. 5, с. 110.

⁶⁰⁸ *Книги разрядные, по официальным оных спискам*, т. 2, ст. 1014.

⁶⁰⁹ Там само.

⁶¹⁰ Там само, ст. 936–1042.

Немає нічого дивного, що реальна політична програма Івана Брюховецького – гетьмана суттєво різнилася від його популістських передвиборних заяв. Щоб розбудувати адміністративний апарат, забезпечити боєздатність війська і, зрештою, задовільнити свій природний потяг до збагачення⁶¹¹, гетьман робить усе можливе, щоб уникнути взятих зобов'язань. Зрозуміло, насамперед він мав якось нейтралізувати місцеблюстителя. Єпископ Мефодій був у цій ситуації не так особистим опонентом Брюховецького в боротьбі за першість на Лівобережжі та у взаєминах із Москвою, як представником (і, як видається, незаперечним лідером тих часів) певних політичних сил, опозиційно налаштованих до ідеї міцної гетьманської влади та визнання за козацькою старшиною ролі нової соціально-політичної еліти краю.

Реалізувати ж далекосяжні плани щодо зміцнення гетьманського проводу (через упорядкування фінансових справ⁶¹² і поширення своєї влади в майбутньому й на Правобережжя) можна було лише приборкавши політичну опозицію, яка ще донедавна була головним союзником Брюховецького. Гетьман мав якось нейтралізувати політичні претензії єпископа Мефодія.

У другій половині вересня 1663 р. Брюховецький відсилав до Москви генерального обозного Івана Цесарського та київського полковника Василя Дворецького, доручивши їм допровадити туди козацьких старшин та ігумена Мгарського монастиря Віктора Загоровського, які визнали себе винними у співпраці зі «зрадником» Якимом Сомком⁶¹³. Одночасно гетьман зобов'язує послів під час переговорів із начальником Малоросійського приказу боярином Петром Салтиковим поставити питання про призначення московського церковного ієрарха на посаду Київського митрополита. Навіть більше, вони мали порадити керівництву російського зовніш-

⁶¹¹ Київський воєвода Василій Шереметєв у розмові з приказним дяком Євстратом Фроловим зауважив, що Брюховецький «зело користен». Цит. за: *Акты ЮЗР*, т. 6, № 41, с. 103.

⁶¹² Після Ніжинської ради Брюховецький ввів у гетьманському уряді посаду генерального підскарб'я, на яку призначив здібного адміністратора, ніжинського міського сотника Романа Ракушку-Романовського.

⁶¹³ *Книги разрядные, по официальным оных стискам*, т. 2, СПб., 1855, ст. 939.

ньополітичного відомства не відпускати з «білокамінної» дітей нинішнього місцеблюстителя⁶¹⁴, адже той мав намір одружити свого сина Луку з полячкою та отримати багатий посаг. Крім того, послали мали нагадати урядові Алексея Михайловича про корисливість єпископа Мефодія; про привласнення коштів, виділених царем на ремонт Софійського собору в Києві; про намагання того вплинути на пом'якшення вироку Сомкові та Золотаренкові, за що йому нібито пообіцяли щедрі грошові винагороди. Через Цесарського і Дворецького гетьман інформував московські офіційні кола, що перед Ніжинською радою місцеблюститель ставив йому вимогу: мовляв, Брюховецький мав подарувати йому табун коней або одружитися з його донькою, а «за це єпископ учинить його на раді повним гетьманом, а самому єпископу бути б київським митрополитом». Щоб довести свою вірність, Іван Брюховецький уповноважив власних представників повідомити в Малоросійському приказі про наміри приїхати взимку в Москву, аби «бачити пресвітлі очі великого государя та бити чолом государю, щоб йому одружитися на Москві»⁶¹⁵.

Батуринські статті 1663 року

Але перед тим, як їхати до російської столиці, Іван Брюховецький мав із честю витримати іспит на політичну зрілість на переговорах із уповноваженими царя приказними дяками Дементієм Башмаковим і Євстратом Фроловим, відрядженими до України для врегулювання правових аспектів російсько-українських взаємин. До того ж час приймати посольство та демонструвати власні політичні амбіції був не найліпший, зважаючи на реальну небезпеку вторгнення на лівобережні землі військ польського короля, підтриму-

⁶¹⁴ Старший син Филімоновича Лука перебував у Москві ще з 1659 р., а молодшого – Костянтина – батько відіслав туди на навчання влітку 1663 р. Див.: *Акты ЮЗР*, т. 7, доп. № 90, с. 274; т. 5, № 84, с. 192.

⁶¹⁵ Детальніше про особисті мотиви гетьманського візиту див.: В. Горобець, «Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького), «СОЦІУМ. Альманах соціальної історії», К., 2003, Вип. 2, с. 149–164.

ваних козацькими полками правобережного гетьмана й татарськими ордами. Як повідомляв царський воевода, стольник Кіріл Хлопов, «при гетьманові де війська в зборі ніякого немає і радий би він зібрати, та козаки його не слухаються і не збираються ніде, і тому гетьман до Ніжина і до Переяслава і до Києва за безлюдності йти не хоче, а хоче бути в містах в облозі до приходу великого государя багатьох ратних людей»⁶¹⁶.

Нестабільність становища Брюховецького посилювало й те, що, за спостереженнями стольника, «багато де черкас [...] хитаються»⁶¹⁷. Свідчення місцєблюстителя Київської митрополії також потверджують цю інформацію: він повідомляв представників уряду Алексея Михайловича, що «малоросійські жителі хиткі і непостійні, і вірити їм не можна; під час неприятельського наступу чекають від них усього дурного»⁶¹⁸. Аналогічні думки висловлювали й глухівські «лутчі люди козаки»: городовий отаман Роман Михайлів, війт Федір Яковлів, колишній сотник Пилип Уманець і колишній отаман Марко Кімбаров. Вони також переконували московських дяків, що «черкасом ні кому вірити не можна, люди непостійні і некріпкі і супроти неприятеля довго і надійно стояти не будуть»⁶¹⁹.

І справді, відсутність серйозної військової допомоги з боку Москви, як і кількарічні внутрішні чвари всередині лівобережного козацтва, породжували серед населення паніку. Зокрема, російський лазутчик С. Носов, якого воевода Хлопов відправив до Чернігова «для вестей», доповідав, що «по всіх містах, якими він їхав з Чернігова до Гадяча [...] мешканці говорять не криючись, як де король з військом переправившись на цей бік Дніпра прийде в черкаські міста, і вони де з містами королю хочуть покоритися, тому що де великого государя ратних людей великих полків ніде вони не чують, обєрігати їх нікому»⁶²⁰.

⁶¹⁶ Книги разрядные, по официальным оных спискам..., т. 2, Ст. 959.

⁶¹⁷ Там само.

⁶¹⁸ Там само, Ст. 943–944.

⁶¹⁹ Там само, Ст. 944–945.

⁶²⁰ Там само, Ст. 960. Вочевидь, на середину осені 1663 р. паніка охопила й гетьмана Брюховецького, який у конфіденційній розмові зі стольником Кірілом Хлоповим клопотався, «щоб йому скарби свої і коней і худобу відіслати до Путивля». Там само, Ст. 959.

За таких умов початок українсько-російських переговорів постійно відкладали, й представники уряду Алексея Михайловича, що прибули в Україну з істотним запізненням (через осіннє бездоріжжя) лише 27 вересня (за старим стилем) 1663 р., змогли зустрітися з гетьманом у Батурині аж 17 листопада (за старим стилем). Через інтенсивну кампанію гетьмана з дискредитації свого суперника єпископа Мефодія в боротьбі за політичне лідерство на Лівобережжі Дементій Башмаков і Євстрат Фролов не наполягали більше на участі місцєблюстителя Київської митрополії в переговорному процесі. Поза всяким сумнівом, це була важлива тактична перемога Брюховецького. Адже хоч інтереси єпископа Мефодія на переговорах представляла його довірена особа ніжинський протопіп Семеон Адамович, відсутність людини, яка найбільше наполягала на тому, щоб Брюховецький виконав свої зобов'язання, давала гетьманському урядові хоча б мінімальний простір для політичних маневрів.

Попри складність тогочасної ситуації, Батуринські переговори 1663 р. для представників уряду Алексея Михайловича проходили досить важко. Скажімо, вже на початку, тількино Башмаков і Фролов переказали вимогу царя, аби гетьман і старшина письмово потвердили угоду, укладену ближнім боярином князем Алексеєм Трубецьким і всім Військом Запорозьким восени 1659 р., українська сторона – вочевидь, дуже несподівано для московських дипломатів – одностайно виступила проти цього. Як Брюховецький, так і старшина казали, що наразі «їм тих всіх статей за розоренням від неприятеля в малоросійських містах і за бідність ніяким чином дотримуватися нині не можна»⁶²¹. На заувагу приказних дяків, що гетьман Богдан Хмельницький «по тим статтям з усім Військом Запорозьким у великого государя [...] в підданстві був і служив до кончини живота свого вірно і непорушно, і ті статті утримував», козацька сторона показала добрі знання політичних і правових колізій українсько-російських взаємин, зауваживши таке: передусім за гетьманування Богдана Хмельницького «на Малую Росію неприятелі так, як нині, не наступали [...] і малоросійські жителі в той час були в усякому спокої і

⁶²¹ Там само, Ст. 983–984.

в зажитках»; по-друге ж, – «у той час статті були не такими, якими вони їм нині оголошені, багато в статтях добавлено і поставлено в Переяславі після зради Івашка Виговського»⁶²².

Покликавшись на той факт, що статті 1659 р. було ухвалено «зрадником Юраськом Хмельницьким з радниками своїми», яким завжди властиві були «хитання і непостійність», а теперішнє керівництво Війська Запорозького «великому государю [...] обіцялось служити вірно і в підданстві бути на віки невідступно», українська сторона заявила, що «їм тих усіх статей нині прийняти і дотримуватися неможливо»⁶²³.

Особливо активно старшина заперечувала проти надходження зібраних із українського поспільства податків і зборів до царської скарбниці, а також проти роздачі козакам платні за рахунок зібраних коштів і припасів. Статейний список Башмакова та Фролова свідчить, що гостре невдоволення вищої козацької старшини Лівобережжя викликав пункт про угоду 1654 р. Згідно з ним, керувати фінансовою сферою Гетьманату мала міська цивільна адміністрація – війти, бурмистри та райці. За спостереженнями московських приказних дяків, найактивніше проти цих суперечливих, на думку старшини, положень виступали генеральний суддя Юрій Незамай та стародубський полковник Іван Плотник. Обидва були вихідцями з Правобережжя, залишили своїх дітей на правому боці Дніпра, хоча, як зауважили царські послы, «можна було [...] за неприятельського приходу і задовго на цей бік Дніпра їх переправити»⁶²⁴.

Урешті-решт, під тиском російської сторони гетьман і старшина «по тих довгих розмовах і по суперечках подумавши схилилися», погодившись підписати Переяславські статті 1659 р., хоч і залишили за собою право вписати ті статті, які неможливо було виконати зараз, аби потім просити царя відмінити їх⁶²⁵.

Крім потвердження правової сили Переяславських статей, Башмаков і Фролов мали також обговорити з керівниц-

⁶²² Там само, Ст. 986–987.

⁶²³ Там само, Ст. 987.

⁶²⁴ Там само, Ст. 990.

⁶²⁵ Там само.

твом Війська Запорозького ті проблеми двосторонніх взаємин, які лишилися поза увагою 1659 р. Та перш ніж почати обговорення, приказні дяки хотіли зробити старшину поступливішою. Для цього вони оголосили монаршу волю щодо майбутнього конфіскованого та описаного майна, а також щодо долі козаків, заарештованих разом із Сомком і Золотаренком після Ніжинської ради. За наказом Алексея Михайловича, всі пожитки, переписані в Переяславі, Чернігові, Ніжині та інших містах, треба було роздати новому керівництву Війська Запорозького «по розпису за воєводськими руками», щоб те, «бачачи його государську превелику до себе милість [...] йому [...] і його государським дітям і спадкоємцям служили вірно»⁶²⁶.

Але, як було з'ясовано в ході переговорів, це делікатне й водночас резонансне питання вже обговорювали в оточенні Брюховецького: за ним ухвалили рішення, щоб «ті всі животи по стародавнім їх звичаям вдовам і сиротам віддані були, тому що Яким Сомко з радниками своїми за зраду покарані смертю, а інші відвезені до царської пресвітлої величності в ув'язнення, а за одну й ту саму провину двічі не карають». Щоправда, ту частку майна репресованих опонентів, яку царські воєводи вже привезли з Ніжина та Чернігова до Батурина, гетьман «на Військо прийняв і розписатися велів прилуцькому полковнику Данилу Песоцькому»⁶²⁷. Крім майна опонентів Брюховецького, приказні дяки передали старшині доволі щедре царське жалування⁶²⁸.

Задобривши опонентів конфіскованим майном, а керівництво Війська Запорозького – щедрими царськими дарами, московські послы почали вимагати передати відібраний

⁶²⁶ Там само, Ст. 991.

⁶²⁷ Там само, Ст. 991–992, 1030.

⁶²⁸ Скажімо, гетьманові перепаало «сорок же в сто рублів, сорок же в вісімдесят рублів, два сорока по п'ятидесяти рублів», генеральній старшині – «по сороку соболів чоловікові, по п'ятдесят рублів сорок», полковникам – «по сороку соболів чоловікові, по сороку рублів сорок». Додатково, таємно від решти, винагородили генерального писаря Степана Гречаного, щоб той «великого государя справи, про які домовлено з гетьманом і з старшиною, підписав без відмовок і ні в чому не сперечався, – три пари соболів за п'ять рублів пара». Там само, Ст. 995.

у «зрадників» хліб на потреби російських військ. На це старшина погодилася без жодних заперечень⁶²⁹.

Не викликало спротиву гетьманського уряду й втручання московських послів у питання свободи торгівлі в Україні. Зокрема, Башмаков і Фролов вимагали заборонити лівобережним купцям перепродавати хліб на Правобережжя – «для своєї безроздільної користі». Свою вимогу послали мотивували тим, що, спродуючи хліб на Правобережжі, гендлярі тим самим «задніпровським зрадником і татарам чинять велику допомогу», а крім того, піднімають ціну на хліб на Лівобережній Україні (друге було економічно не вигідним для російської армії, що закуповувала продовольство для своїх залог на Лівобережжі). В крайньому разі гетьман міг дозволити вивозити певну кількість хліба на «польський бік» Дніпра (де в умовах війни «нині від ляхів і від татар хліба сіяло мало»), аби тим самим схилити правобережців до підданства царю⁶³⁰.

Погодилася українська сторона і врегулювати торговельні взаємини Лівобережжя з російськими містами⁶³¹. А от щодо вимоги офіційної Москви повернути колишнім власникам втікачів із Брянська, Рильська, Путивля, Севська та інших порубіжних із Гетьманатом російських міст, які, «розоривши поміщиків і вотчинників своїх доми і всякі пожитки, втікши, живуть у малоросійських містах і в повітах і на будах і на винницях, а інші і нині бігають, щоб їм жити у волях своїх», гетьман і старшина просили відкласти термін виконання цього наказу, щоб «тутешньої сторони Дніпра люди, прочувши про той договір, під час теперішнього королівського приходу, до нього, до короля, не перекинулися». Керівництво Війська Запорозького обіцяло лише за 16-ою статтею Переяславської угоди 1659 р. видати представникам російської адміністрації «убивць, розбійників і всяких злодіїв»⁶³².

⁶²⁹ Там само, Ст. 998–999.

⁶³⁰ Там само, Ст. 1015.

⁶³¹ Зокрема, гетьман пообіцяв заборонити українським купцям возити на продаж до російських міст вино й тютюн і цим порушувати царську монополію, що діяла на території Російської держави. Там само, Ст. 1016.

⁶³² Там само, Ст. 1019.

Ще більшу протидію козацької старшини викликали спроби Москви закріпити в спеціальній угоді пункт про зобов'язання гетьманського уряду утримувати царське військо на Лівобережжі власним коштом. Зокрема, уряд Алексея Михайловича пропонував таке: «давати воеводам добрі млини з декількома селами заселеними: полковникам і головам стрілецьким по млину на чоловіка в яких по два колеса; начальним людям по млину в яких по одному колесу в рік; рейтарам і драгунам і солдатам і стрельцям і всяким ратним людям усякого хліба по 4 четі чоловіку на рік в московську міру». Крім того, старшина мала надати угіддя для випасу коней на відстані 10 верст від кожного міста, в якому перебували воеводи й ратні люди⁶³³.

Обґрунтовуючи доцільність таких нововведень, московські дипломати говорили про гостру потребу царських ратників у продовольстві, а також про усні домовленості, нібито досягнуті в Ніжині під час розмов новообраного гетьмана та старшини з окольничим Даніїлом Великим-Гагіним. Натомість найвища козацька старшина наполягала, щоб із окольничим «вони того не говорили і ніякого договору про хлібні припаси в них не було». Хоча Башмаков і Фролов, переконуючи гетьмана та старшину поставити підписи під цим пунктом угоди, зверталися до них «з многими пространными разговори», ті все-таки «стояли на своєму вперто». Врешті постановили відкласти остаточне вирішення питання. Для цього українська сторона звернулася з чолобитною особисто до Алексея Михайловича⁶³⁴.

Категоричне заперечення козацької старшини викликала пропозиція московських представників упорядкувати козацький реєстр. Цікаво, що уряд Алексея Михайловича в питанні кількісного складу козацького компуту цього разу цілком покладався на гетьмана та старшину. Вони мали на власний розсуд визначити, яку кількість козаків вписати до реєстру – 60 тис., як це визначали угоди 1654 та 1659 рр., або ж зменшити наполовину, адже правобережне козацтво зреклося від влади царя. За інформацією зі статейного списку Башмакова

⁶³³ Там само, Ст. 996.

⁶³⁴ Там само, Ст. 997, 1019.

та Фролова, «і гетьман, і вся старшина, що статних слухаючи, говорили, що під цей воєнний час, коли супротивник над шиями стоїть, реєстр учинити і скарб збирати не можна»⁶³⁵.

За результатами переговорів, які завершилися 21 листопада (за старим стилем), було ухвалено так звані «Батуринські статті», що містили п'ять пунктів. До того ж два з них – про видачу царській адміністрації втікачів із Росії («служилих людей», драгун, поміщицьких і вотчинних селян), а також впорядкування козацького реєстру та збирання на плату козакам податків і зборів – старшина відмовилася підписувати. Заперечення викликав і пункт про передачу прибутків із млинів на утримання російських військ в Україні.

Отож конституйовані Батуринськими статтями нововведення не стосувалися принципових аспектів взаємин Козацького Гетьманату з російським царем (вони лишалися без змін). Водночас, як слушно зауважує Андрій Яковлів⁶³⁶, договір 1663 р. (особливо ж норма про утримання російського війська коштом місцевого скарбу), хоч і оскаржений старшиною, створив прецедент, який офіційна Москва невдовзі активно використовує на переговорах з урядом Брюховецького.

Посольство гетьмана Брюховецького до Москви 1665 року: передісторія

Успішне для лівобережного козацтва завершення зимової кампанії 1663–1664 рр. дає змогу Брюховецькому взяти курс на зміцнення гетьманського проводу. Відразу ж після відходу польської армії він розіслав по лівобережних містах своїх збирачів податків для перепису купців і міщан, щоб здійснити пізніше збір коштів у гетьманський скарб. Із цими ж планами пов'язане й прагнення гетьманського уряду підпорядкувати собі міщан: перед ними поставили вимогу передати до військової канцелярії всі привілеї, отримані від польських королів⁶³⁷.

⁶³⁵ Там само, Ст. 996, 997.

⁶³⁶ А. Яковлів, *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках...*, с. 83.

⁶³⁷ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 108, с. 243; т. 4, № 87, с. 263.

Крім заходів, спрямованих на розширення гетьманської влади всередині країни та зміцнення її фінансового забезпечення, Іван Брюховецький прагне хоча б частково реанімувати зовнішньополітичну сферу діяльності. Скажімо, 27 листопада 1664 р. він просить в уряді Алексея Михайловича дозвіл на переговори з римським цісарем і кримським ханом. Гетьман хотів переконати їх розірвати союз із поляками й припинити вторгнення на Лівобережжя⁶³⁸.

Гетьман спробував заручитися підтримкою уряду Алексея Михайловича і в боротьбі з міським самоврядуванням, на захист якого виступив його колишній союзник єпископ Мефодій⁶³⁹. Поступово конфлікт гетьмана з місцеблюстителем митрополичої катедри загострюється: Мефодій морально підтримує міщан, радячи їм у жодному разі не передавати козацькій адміністрації королівські привілеї; звинувачує Брюховецького перед царським оточенням в самоуправстві та зловживаннях владою. Гетьман натомість у листах «розкриває» наміри єпископа зрадити царя, вказуючи на контакти того з близьким до гетьмана Павла Тетері правобережним духовенством тощо⁶⁴⁰.

Прагнучи перехопити ініціативу й не допустити зміцнення влади свого колишнього протезе, Мефодій на початку 1665 р. їде до Москви. Ця поїздка мала для Лівобережної України дуже важливі наслідки. Перебуваючи в Москві, місцеблюститель в середині березня 1665 р. передає на ім'я царя до Посольського приказу доповідну записку, в якій обгрунто-

⁶³⁸ РГАДА, ф. 210, столб. Белгородського стола, № 6815. Віталій Ейнгорн запевняв, що в Москві досить скептично оцінювали шанси Брюховецького на успіх. І посланцеві Фьодору Протасьєву, якого відправили на переговори з гетьманом, наказали довідатися від козацького регіментаря, «от кого он ведает, что хан склонен к добру, от верных людей или от своего ума». Дяки Посольського приказу побоювалися провокації («нет ли в том обману»), яка призвела б до загострення російсько-польських стосунків. Попри це, дозвіл на перетрактації з Кримом Брюховецький отримав. Див.: В. Ейнгорн, *Сношения малороссийского духовенств ...*, с. 275.

⁶³⁹ Нібито плануючи поїздку до Москви в 1664 р., гетьман віддав наказ зібрати в міських громадах Лівобережжя всі магдебурзькі грамоти, видані великими литовськими князями та польськими королями. Див.: РГАДА, ф. 124, оп. 1, дело 433, л. 470–474.

⁶⁴⁰ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 107, с. 236; № 111, с. 250; № 122, с. 271.

вує потребу провести в Україні велику реформу. Щоб обмежити фінансові зловживання гетьманської адміністрації, він пропонував передати всі гроші, які збирають із українського населення, до царської скарбниці, аби потім витратити їх на виплату козакам за військову службу та на утримання російських ратних людей у лівобережних містах. Єпископ хотів вивести всіх міщан з-під влади гетьмана та козацької старшини, а збори та орендна плата з них мала надходити не гетьманові, а московському монарху. В конфліктах, які раз по раз виникали між гетьманським урядом і органами місцевого самоврядування, Мефодій радив російській владі підтримувати других, а відповідні накази надсилати царським воєводам, які несли службу в Україні. Крім того, на думку єпископа, треба було істотно посилити військову присутність Москви на Лівобережжі, ввести додаткові військові контингенти до Києва, Переяслава, Чернігова та Остра⁶⁴¹.

Реалізувати запропоновані нововведення Мефодій радив негайно й просив виділити йому московських ратних людей «около полуторы тысяч человек», на чолі яких був би «знатный человек и з дьяк», аби йому було «надежно приехать и говорить с гетманом»⁶⁴².

На початку червня 1665 р. пропозиції місцєблюстителя Київської митрополії розглянули на засіданні боярської думи, де був і цар. Після цього засідання ухвалили рішення відмінити царський указ, надісланий в Україну за подачею Брюховецького в лютому 1665 р. За цим указом, у київських міщан мали відібрати королівські привілеї та передати їх до Москви. Щодо інших пропозицій Мефодія боярська дума не ухвалила жодних конкретних постанов. І, вочевидь, має рацію Віталій Ейнгорн: важливу роль відіграло те, що саме в червні 1665 р. український гетьман повідомив керівництво Посольського приказу про твердий намір найближчим часом особисто відвідати «білокамінну»⁶⁴³. Таким чином уряд Алексея Михайловича отримав змогу обговорити всі підняті єпископом питання особисто з Брюховецьким у Москві, в стінах приказу.

⁶⁴¹ В. Эйнгорн, *Сношения малороссийского духовенств ...*, с. 281–284.

⁶⁴² Там само, с. 296.

⁶⁴³ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 136, с. 301.

Збираючись до Москви, щоб «бачити пресвітлі царські очі», Брюховецький хотів не лише засвідчити власну лояльність до династії Романових, а й мав цілком прагматичну мету – «для свого, а не для військового поехал дела, власти прибавливать»⁶⁴⁴ (хоча сам це активно заперечував).

Але ця поїздка була таки необхідна. Дії Брюховецького, спрямовані на зміцнення гетьманського проводу, вороже зустрів не лише місцєблюститель, а й деякі впливові козацькі старшини. Зокрема, про підозрілий тон дипломатичних переговорів лівобережного гетьмана з кримським ханом повідомляв 24 жовтня 1664 р. (за старим стилем) у розмові з белгородським воєводою князем Борисом Рєпніним кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко. Він наголошував, що в ханських листах містилися пропозиції жити їм «братцкою любовію как бывшей гетман Богдан Хмелникой», але для цього «в черкаских бы де городех московских людей не было»⁶⁴⁵.

Ще категоричнішими були висновки лідера промосковського сегменту лівобережної козацької старшини київського полковника Василя Дворецького. 21 березня 1665 р. (за старим стилем) він звернувся з листом до начальника Посольського приказу вологодського намісника Петра Салтикова, вказавши, що гетьман їх, «старих і вірних цареві», полковників зненавидів і змістив з урядів. Дворецький писав також, що Брюховецький змістив із посади полтавського полковника Дем'яна Гуджола та зінківського Василя Шимана-Шимановського, підпорядкувавши обидва полки своїй довіреній особі – генеральному бунчужному Григорієві Витязенку⁶⁴⁶. Крім того, старшина твердив, що, коли він повертався з Москви, гетьман спробував його заарештувати й досі не припинив переслідувань. Брюховецький, мовляв, тисне на вірну цареві старшину, покладаючись у всьому на свого порадника «Захарочку» (генерального писаря Захарія Шийкевича): «что он примыслит на том всем становитца». Описавши всі негаразди в Україні, Дворецький просив Салтикова видати указ, аби гетьман «до городов дела неимал, пусть войском владеет, а го-

⁶⁴⁴ Там само, т. 5, № 104, с. 233.

⁶⁴⁵ РГАДА, ф. 124, оп. 6, дело 22, л. 1.

⁶⁴⁶ Там само, ф. 124, оп. 6, дело 26, л. 2.

родами воеводи, понеже города гетманов портят, з городов пожитков наживши не хотят быть послушны никому». Крім того, він хотів, щоб Брюховецького змусили виконати постанови статей 1659 р., які забороняли гетьманові без «суполной ради полковников» зміщувати старшин із полковницьких урядів (навіть якщо б зрада когось із них стала очевидною)⁶⁴⁷.

За якийсь час, 16 серпня (за старим стилем), Дворецький надіслав у Малоросійський приказ лист, у якому запевняв, що більшість полковників не заперечуватиме, якщо в Україні збиратимуть податки на користь не гетьмана, а царя. Ба більше, він радив запровадити такий порядок, щоб воеводи, «жіючіе на Вкрайне», мали там маетки. Й тоді не треба буде нікого просити (йшлося про гетьмана) дати хліб на прожиток московським ратним людям. Полковник наполягав також, щоб збір податків в Україні здійснювала не гетьманська адміністрація (адже вона має свої корисливі цілі), а московські воеводи⁶⁴⁸.

Дослідники зауважують, що пропозиції Дворецького підтримала інша старшина. Зокрема, прибічником такого курсу Москви став генеральний писар Степан Гречаний.

Московські статті 1665 року: політико-правовий зміст і наслідки для автономії Лівобережного Гетьманату

За умов розколу старшинського корпусу шанси Івана Брюховецького успішно завершити московську місію були дуже мізерні. Після того ж, як представницька українська делегація прибула до російської столиці 11 (21) вересня 1665 р. (крім гетьманського уряду та козацької старшини, до неї ввійшли представники православної церкви та місько-

⁶⁴⁷ Там само, ф. 124, оп. 6, дело 26, л. 3–4. Не сподіваючись, що його адресат добре знає українську ситуацію, Дворецький навіть надіслав тому копію тих статей («для лутчого уразумення»). Та київський полковник засвідчив не лише добрі знання тогочасного права. Він уміло апелював до історичних прецедентів, застерігаючи впливового московського діяча, що Брюховецький може вчинити з ними так, як свого часу це зробив Іван Виговський із Мартином Пушкарем.

⁶⁴⁸ *Акты ЮЗР*, т. 5, № 142, с. 309.

го самоврядування), Василь Дворецький і Степан Гречаний спинилися окремо від усіх, «на посолском болшом дворе», щоб було зручніше спілкуватися з керівником російської делегації на переговорах Петром Салтиковим: «для дел великого государя, а дела за ними есть много»⁶⁴⁹.

В історичній літературі побутувала думка, що Брюховецький ще 15 (25) вересня «уговорил полковников, прельстивши их надеждами на большие царские милости, ударить челом государю всеми малороссийскими городами»⁶⁵⁰. Та вже Віталій Ейнгорн, проаналізувавши документи, які стосувалися перебування української делегації в Москві, дійшов до висновку, що ініціатором тут був не гетьман, а російська сторона. Він же, навпаки, довгий час це активно заперечував⁶⁵¹. Уряд Алексея Михайловича поставив гетьманові вимогу, щоб українські податки надходили до скарбниці царя вже з 20 вересня 1665 р. (за старим стилем)⁶⁵². Вимоги російської сторони, висловлені на переговорах Салтиковим, спиралися на пропозиції єпископа Мефодія, передані півроку тому. У відповідь на них Брюховецький переконував царських бояр, що грошових зборів із лівобережних жителів в царську скарбницю збирати «отнюдь немочно; да и заводить то ныне не надобно, потому время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление, и чаят от того шатости»⁶⁵³. Як компромісний варіант гетьман пропонував збирати на утримання московських ратних людей спершу непрямі податки (з млинів, відкупів, торгівельних операцій тощо). До того ж радив робити це «не по большому», аби населення поступово звикало до цього, а «сперва б им было не тягостно»⁶⁵⁴.

І лише 11 (21) жовтня Брюховецький запропонував передавати й натуральні, й грошові податки з українського насе-

⁶⁴⁹ РГАДА, ф. 124, оп. 1, дело 433, л. 23.

⁶⁵⁰ Див.: Г. Карпов, *Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией*, «Православное обозрение», № 8, 9, 1874.

⁶⁵¹ В. Эйнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 303–304.

⁶⁵² *Акты ЮЗР*, т. 6, № 1, с. 19.

⁶⁵³ Там само.

⁶⁵⁴ Там само.

лення до царської скарбниці, але їх збрати їх мали українські урядники⁶⁵⁵. Проте російську сторону не влаштував такий порядок організації фінансової справи, тому Пьотр Салтиков наполіг, щоб збір, прийом коштів і збіжжя на зберігання, контроль за дотриманням порядку в цій справі здійснювала не козацька адміністрація, а представники царської адміністрації – воєводи (їх кількість у Лівобережній Україні відтепер мала збільшитися вдвічі). Крім фінансових справ, до компетенції воєводського правління тепер належало й керування некозацьким населенням українських міст і сіл (у такий спосіб його виводили з-під козацького підпорядкування⁶⁵⁶).

Крім такого радикального нововведення в організацію взаємин Війська Запорозького з російським царем, новий українсько-російський договір, створений за результатами переговорів (так звані Московські статті 1665 р.⁶⁵⁷), забороняв гетьманському урядові провадити власну зовнішню політику, а також передбачав підпорядкування Київської митрополії Московському патріярху, який мав висвятити на митрополичу катедру до Києва московського церковного ієрарха: «для лучше всего народа под рукою его царского величества крепости и утверждения» (щоправда, цей пункт мав умовний характер, адже втілити його могли тільки після апробації константинопольського патріярха).

Що ж до ініціатора цього важливого нововведення (його реалізація означала б принципово новий рівень інтеграції України в корону Романових), думки науковців істотно різняться. Скажімо, Андрій Яковлів писав, що ним був не сам єпископ Мефодій та його прибічники, які хотіли в такий спосіб

⁶⁵⁵ Див.: *Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским*, ч. 1, М., 1858, с. 142–144.

⁶⁵⁶ Там само.

⁶⁵⁷ В оригіналі статті 1665 р. не мали жодної назви. Тільки на переплеті було написано «Статті Івана Брюховецького». В листуванні російського уряду з гетьманом використовували назву «Статті московського постановлення». І лише Дмитро Бантиш-Каменський уперше назвав їх Московськими статтями. Пізніше саме ця назва утвердилася в історіографії. Див.: *Акты ЮЗР*, т. 6, № 41, с. 103; Д. Бантыш-Каменский, *История Малой России*, с. 195; В. Эйнгорн, *Сношение малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 307.

зайняти катедру (ми вже згадували, що на єпископство Мефодія висвятив саме представник Московського патріархату⁶⁵⁸). Та, на нашу думку, слухність має Віталій Ейнгорн, який приписував авторство цього пункту політичному супротивникові місцєблєститєля гетьманові Брюховецькому. В такий спосіб гетьман міг зашкодити втручанню українських церковних ієрархів у внутрішньополітичне життя України, підпорядкувавши їх московському святитєлю⁶⁵⁹.

Інші пункти Московського договору 1665 р. були куди поміркованіші. Загалом вони потверджували недоторканність козацького устрою, гарантували козакам та їх вдовам збереження привілеїв, конституювали право козацтва після смерті гетьмана вільними голосами обирати наступника. Хоча право гетьманської елекції мало чимало застережень. Скажімо, вибори нового регіментаря могли проходити лише з дозволу царя; елекційна рада була правомірною лише за присутності уповноваженого царського представника; гетьманські клейноди в часи міжгетьманства у Війська Запорозького відбирали, а повертали їх уже після обрання нового гетьмана. До того ж меншу булаву, прапор і гармати офіційний представник царя мали вручати новообраному регіментарєві на генеральній раді, а велику булаву, «знамя болшое» і царську жалувану грамоту він міг отримати лише в «царствующем граде, Москве». Все це ще більше посилювало залежність гетьманської влади від царя.

Та оцінюючи політико-правовий зміст Московського договору 1665 р. загалом, зауважимо, що його норми, відображаючи загальну тенденцію російської влади до обмеження політичних повноважень гетьманської адміністрації, суттєво різнилися від усіх попередніх своєю радикальністю, адже політико-правовий статус Козацького Гетьманату було істотно змінено. Якщо в договорі 1654 р. це була автономія політична, в статтях Юрія Хмельницького 1659 р. – автономія адміністративна, то відтепер – фактично автономія станова. Цим під сумнів поставили й претензії козацтва на роль українського «народу політичного».

⁶⁵⁸ А. Яковлів, Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках, с. 88.

⁶⁵⁹ В. Ейнгорн, *Сношения малороссийского духовенства с московским правительством...*, с. 312–313.

Розділ 15

Українсько-російська війна 1668 року та компромісні можливості сторін при її завершенні

Антимосковське повстання на Лівобережжі 1668 року

Оскільки нововведення в договорі 1665 року були доволі радикальними й стосувалися широких верств лівобережного населення, їх оприлюднення мало широкий суспільний резонанс (якого не мали угоди 1654, 1659 чи 1663 рр.).

Заради справедливості зауважмо, що негативну реакцію козацтва на посольство гетьмана Брюховецького до Москви 1665 р. передбачав і сам лівобережний регіментар. Ще перебуваючи в царській столиці, він наполягав на виведенні людей околичного Грігорія Ромодановського з двору, пожалуваного гетьманові під час візиту Алексея Михайловича. Адже, як зауважив Брюховецький, «неровно время займет, и самого его любя там (в Україні. – В. Г.) места не будет, чтоб ему было куды и самому приехать»⁶⁶⁰.

Провісниками потрясінь, породжених московськими домовленостями, стали виступи найвищого українського духовенства, – зокрема, київського кліру, очолюваного єпископом Мефодієм. 22 лютого 1666 р. (за старим стилем) місцеблюститель, а також архимандрит Києво-Печерського монастиря та ігумени інших київських обителей, виступили перед київським воєводою Петром Шереметєвим з протестом проти погоджених із українським гетьманом намірів Москви призначити московського святителя на Київську митрополію. Воєво-

⁶⁶⁰ *Акты ЮЗР*, т. 6, № 1, с. 15– 16.

да, повідомляючи про цей прикрий інцидент своєму урядові, наголошував, що церковні ієрархи протестували «с большой яростью» й навіть погрожували: «запремся в монастырях, и разве нас из монастырей за шею и ноги поволокут, тогда только московский митрополит в Киеве будет»⁶⁶¹.

Ще масовішими були протести проти умов договору 1665 р. з літа 1666 р. Тоді в Україну прибули царські воєводи, щоб здійснити перепис населення й призначити податки на користь царської казни. Попри перестороги Брюховецького, висловлені в травні приказному дякові Євстрату Фролову – «чтоб малороссийского народа своевольных и непостоянных людей большими поборами вскоре не ожесточать, покамест поввыкнут и государевыми воеводы и людьми пообладаны будут, имать с них по невелику; а только вдруг ожесточить, опасно всякого худа»⁶⁶², – царські воєводи поводитися в Україні жорстко, часом навіть брутально, вибиваючи, за російськими звичаями, максимальний прибуток для казни. Скажімо, воєвода Шереметев похвалявся перед Москвою, що, виконуючи царський наказ «великому государю прибыли искать», в одному тільки Ніжині та Глухові він «сверх переписных книг в малороссийских городех учинил [...] прибыли в денгах [...] на ранды и на всякие угодыя 9951 рубль 11 алтын 3 денги»⁶⁶³. Російські збирачі податків у Батурині та його передмістях додатково вилучили 85 пудів меду⁶⁶⁴. Зловживання царських воєвод стають настільки масовими, що уряд навіть погодився розпочати судове слідство найгучніших справ, зокрема справи стольника А. Лобанова-Ростовського⁶⁶⁵.

Насильства та службові зловживання російських воєвод, а також спроби козацької старшини утримати владу над якомога більшою частиною населення в краї спричиняють масове покозачення поспільства, й населення поступово виходить із-під юрисдикції російської військової адміністрації. Зі зві-

⁶⁶¹ *Архив ЮЗР*, ч. 1, т. 6, с. 78–79.

⁶⁶² *Акты ЮЗР*, т. 6, № 41, с. 102.

⁶⁶³ *Там само*, т. 7, № 2, с. 2–3.

⁶⁶⁴ О. Гуржій, *Українська козацька держава в другій половині XVII століття: територіальні межі та населення*, К., 1992, с. 31.

⁶⁶⁵ *Там само*.

ту київського воєводи Шереметева дізнаємося, що козацька адміністрація не лише свідомо потурає цьому, а й спирається в своїй діях на вказівки гетьмана Брюховецького, який «велел [...] которые мещане и уездные люде написаны в окладных книгах, а похотят отписатца к козаки [...] тех людей в козаки писать»⁶⁶⁶.

Попри окремі запобіжні заходи гетьманського уряду, зняти загальну напругу в суспільстві не вдалося. На середину 1666 р. на Переяславщині спалахують соціальні заворушення. Учасники виступу не лише забирають полковничий пернач у ставленика Брюховецького Данила Єрмолаєнка, а й хочуть заарештувати російського воєводу Грігорія Вердеревського (що свідчило водночас про антигетьманське й антиросійське спрямування виступу). Ще в травні 1666 р. російські воєводи доповідали з Переяславщини своєму урядові, що «козаки де боярина и гетмана все не любят, а говорят: у нас де в предках бояр не бывало, а он де заводит новой образец и вольности де наши от нас все отходят»⁶⁶⁷. На Лівобережжі ширилося невдоволення й московськими ратними людьми, яких називали «зłodіями» та «жидами»; лунали погрози йти на Запорожжя й звідти розпочинати виступ проти Брюховецького та його покровителів⁶⁶⁸.

Додаткову напругу в Україні спричинила зміна зовнішньополітичного курсу Російської держави, особливо посилення впливу відомого дипломата Афанасія Ордіна-Нащокіна в зовнішньополітичному відомстві Росії. Будучи прибічником активної зовнішньої політики на Балтиці, Ордин-Нащокін послідовно доводив, що «с полским королем мир гораздо надобен нужнее шведского [...] а, не уступив черкас, с полским королем мира не сыскать»⁶⁶⁹. До того ж дипломат не надто високо оцінював ідею приєднання України й мав великі сумніви в лояльності «черкас» щодо царя. В одній зі своїх доповідних записок Алексею Міхайловичу він писав і таке: «не отступившись от черкас, прочного мира с польским коро-

⁶⁶⁶ *Акты ЮЗР*, т. 7, № 8, с. 17.

⁶⁶⁷ *Там само*, т. 6, № 41, с. 101.

⁶⁶⁸ *Там само*, с. 102.

⁶⁶⁹ Цит.: П. Матвеев, *Москва и Малороссия в управление Ордина-Нащокина Малороссийским приказом*, «Русский архив», М., 1901, т. 1, с. 227.

лем не сыскать, а отнятые у Польши черкасские города никакой прибыли не дают, а убытки с них большие»⁶⁷⁰.

Про настрої нового керівництва Посольського приказу швидко дізналися на Лівобережжі. А інтенсифікація російсько-польських мирних переговорів спричинилася до того, що вже на початку січня 1667 р. було підписано Андрусівське перемир'я. Як відомо, цей договір затвердив розподіл українських земель між Москвою та Варшавою по Дніпру. Уявити, як українське суспільство оцінило російсько-польські домовленості, можемо хоча б із промовистої характеристики Самійла Величка: «на всем козакам не полезном Андрусовском торгу»⁶⁷¹.

Скориставшись тим, що андрусівські постанови не прийняло керівництво Кримського ханату та Отоманської Порти, проти них рішуче виступає і правобережний гетьман Петро Дорошенко. Ще з осені 1666 р. він вступає у відкритий конфлікт із Річчю Посполитою. На Лівобережжі суспільне невдоволення визріває дещо повільніше. Лише з кінця 1667 р., втративши довіру лівобережного козацтва й не маючи надії на підтримку тогочасного московського керівництва, гетьман Брюховецький встановлює контакти з Дорошенком, а на початку січня 1668 р. оголошує старшині про розрив із Москвою та намір об'єднатися з Правобережним Гетьманатом.

На весну 1668 р. під час антиросійського повстання на Лівобережжі цар фактично втратив владу над регіоном, адже російським військам вдалося втримати контроль лише за укріпленими фортецями в Переяславі, Чернігові та Ніжині. Наприкінці червня на Лівобережжя входять полки правобережного гетьмана Петра Дорошенка, й на об'єднаній козацькій раді його вже проголошують гетьманом обох берегів Дніпра. Втім, на початку липня, дізнавшись про вторгнення польських військ на Правобережжя, Дорошенко покидає Лівий берег, віддавши повноваження наказного лівобережного гетьмана чернігівському полковникові Демку Ігнатовичу (Многогрішному).

Повідомлення, що Дорошенко з військами повернувся на Правобережжя, російське командування сприйняло як сиг-

⁶⁷⁰ Там само, с. 226.

⁶⁷¹ С. Величко, *Літопис...*, т. 2, с. 134.

нал до контрнаступу на Лівобережжя. «Скупивши войска немаліе», воєвода Грігорій Ромодановський скерував їх на Сіверщину. На Різдво Пресвятої Богородиці Ромодановський зумів захопити Ніжин. Здійснивши там показово жорстоку розправу над мешканцями міста, воєвода вирушив у похід на Чернігів. Не маючи достатньо сил, щоб відбити наступ царської армії, Ігнатович просить допомоги Дорошенка. Але той, зайнятий боротьбою з поляками та стривожений заколотом запорожців на чолі з Петром Суховієм, зміг надіслати на Сіверщину лише символічну допомогу. Поки Ромодановський форсував Десну, Демко Ігнатович, перебуваючи з військами поблизу Седнева, наважується атакувати противника. Та наміри наказного гетьмана викликали різкий спротив частини старшини. Між Ігнатовичем і стародубським полковником Петром Рославцем навіть виникає сварка⁶⁷². За таких умов 25 вересня Ромодановський захоплює Чернігів, а вже наступного дня Ігнатович під тиском старшини розпочинає переговори з царським воєводою про припинення бойових дій. Щоб узгодити умови повернення України під владу Алексея Михайловича, наказний гетьман відсилає до Москви брата Василя, а також Матвія Гвинтовку. А щоб припинити кровопролиття, Ігнатович уповноважує своїх представників на далекосяжні поступки московській стороні, мало дбаючи про їх наслідки для політичного статусу козацької України.

Дорошенко ж за цей час вводить на Лівобережжя декілька козацьких полків на чолі зі своїм братом Григорієм та союзну двадцятитисячну татарську орду. Тож воєвода Ромодановський вкотре відступає з України добре второваним за попередні роки Путивльським шляхом. І хоча через конфлікт між гетьманом Дорошенком і кримським керівництвом орда незабаром покинула територію України, а Петро Дорошенко через непокору південних лівобережних полків мусив розпустити більшість свого війська, відсутність загрози з боку московських ратників дає Ігнатовичеві змогу зваженіше поставитися до умов повернення під царську протекцію. В листі до єпископа Лазаря Барановича, посередника у відносинах наказного гетьмана з Московією, Демко Ігнатович пише, що по-

⁶⁷² *Акты ЮЗР*, т. 7, с. 98.

вернутися під зверхність царя вони зможуть лише після визнання козацьких прав і свобод, закріплених у статтях Богдана Хмельницького 1654 р.⁶⁷³.

Розвиток політичних процесів восени 1668 р. – а саме гостра міжусобна боротьба між Дорошенком і Суховієм (владу другого на Лівобережжі визнавали південні полки) – переконала Ігнатовича в тому, що треба провадити власну політичну гру. Коли на кінець осені Суховій вводить свої війська на Правобережжя й розпочинає вирішальний двобій із Дорошенком, наказний сіверський гетьман, «себі гетманства зичачій», 17 грудня 1668 р. скликає старшин на раду до Новгород-Сіверського, «жебі собі целого гетмана настановили, не сподіваюся на оборону Дорошенка»⁶⁷⁴. Оскільки Ігнатович запросив на раду лише тих старшин, які «оному зичливими були», наслідки виборів було не важко передбачити. Та все ж задля дотримання традиції претендент певний час відмовлявся від гетьманства – «як старая дівка хорошого жениха»⁶⁷⁵.

За умовами Андрусівського договору, Україна з Річчю Посполитою більше не могла існувати як єдиний політичний організм. Отож московське керівництво не заперечувало проти обрання осібного лівобережного гетьмана, адже Дорошенко був гетьманом «польської сторони». Проте вибори мали відбуватися за присутності царського представника, який мав укласти з новообраним гетьманом нові договірні статті.

Глухівський компроміс 1669 року

Місцем проведення елекційної ради сторони визначили Глухів, де вже 1 березня 1669 р. розпочалися важкі переговори Ромодановського з Многогрішним і старшиною про взаємини Гетьманату з Московією.

Найбільше суперечок викликала вимога української сторони вивести з Лівобережжя царські війська на чолі з воево-

⁶⁷³ Там само, с. 118.

⁶⁷⁴ *Письма преосвященного Лазаря Барановича*, Изд. 2-е, Чернигов, 1865, №48, с. 59.

⁶⁷⁵ *Літопис Самовидця...*, с. 106.

дами, що за гетьманування Брюховецького ввійшли майже до всіх більш-менш великих лівобережних міст. Обґрунтовуючи цей крок, старшина наводила факти численних зловживань царських ратних людей, брутального та жорстокого поводження з місцевим населенням, доводила, що саме діяльність воєвод спричинила українсько-російську війну. Натомість Ромодановський залякував старшину агресивними намірами сусідніх правителів, перед якими Україна без царських військ залишиться зовсім беззахисна.

Чи не вирішальну роль у дебатах відіграла присутність у Глухові великого російського військового контингенту, введеного за наказом Алексея Михайловича 12 (22) лютого 1669 р. «для обереганья на Раде»⁶⁷⁶. Як написав у своєму статейному списку воєвода Ромодановський, козацька старшина, хоч і стояла на своєму «крепко»⁶⁷⁷, мусила погоджуватися в більшості суперечливих питань на поступки царському представникові. Після цього 6 (16) березня на Генеральній раді в Глухові Многогрішного проголосили гетьманом, привели до присяги цареві й обдарували привезеними з Москви булавою, бунчуком та корогвою. На цій-таки раді ухвалили й новий українсько-російський договір. Він потвердив денонсацію Московських статей 1665 р., що викликало різкий спротив української сторони.

Новий договір представників російського царя з гетьманом Дем'яном Ігнатовичем (Многогрішним) – так звані Глухівські статті 1669 р.⁶⁷⁸ – став своєрідним політичним компромісом для обох сторін. У чому ж полягала його суть?

Після тривалих і запеклих дебатів уряду Многогрішного з воєводою та повноважним представником царя на переговорах в Україні Грігорієм Ромодановським сторони знайшли компроміс щодо перебування російських воєвод із залогами ратних людей в українських містах. Суттєво зменшився сам перелік міст – Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав та Остер. Надзвичайно важливо, що воєвод, на відміну від умов договору 1665 р., позбавляли права адміністративної та судової

⁶⁷⁶ *Акты ЮЗР*, т. 7, № 9, с. 34.

⁶⁷⁷ *Там само*.

⁶⁷⁸ *Полное собрание законов Российской империи*, Спб., 1830, т. 1, № 447.

влади над некозацьким населенням Гетьманату. Ліквідували також їхні фіскальні функції в Україні, адже третя стаття Глухівського договору реанімувала у фінансовій сфері стан справ, юридично встановлений угодою 1654 р. Формально всі податки з українського населення збирали на царське ім'я, але робила це місцева українська адміністрація, зосереджуючи кошти у військовій скарбниці Війська Запорозького.

У сфері ж зовнішньої політики договір по суті повторював угоду 1659 р. Москва рішуче відмовилася повертати гетьманові право на незалежні контакти з іноземними правителями (гетьманський уряд вимагав хоча б відповідного права щодо Польщі та Криму), бо через це, мовляв, бувають «многі ссори». Втім, Москва погодилася внести в угоду пункт про обов'язкову участь українських представників у засіданнях російсько-польських комісій, на яких обговорюватимуть українські справи (щоправда, статус українських дипломатів мали визначати вже на самих переговорах).

У дусі постанов 1659 р. вирішували й питання про особливості гетьманської елекції. Військові Запорозькому забороняли позбавляти гетьмана булави без спеціального дозволу царя, хіба що причиною невдоволення товариства була «зрада» українського регіментаря.

Вкрай важливою, з огляду на зафіксований автономний статус Гетьманату та його протекторатно-васалітетні взаємини з російським царем, була пропозиція Москви запровадити в царській столиці спеціальне українське представництво – 5–6 осіб на чолі з повноважним представником, обраним Військом Запорозьким, який мав проживати на спеціальному дворі й узгоджувати дії гетьманської влади та центрального уряду з наказами Російської держави, а також вирішувати конфліктні ситуації з воєводами, що несли службу в українських місах. Крім, так би мовити, прикладної функції залягодження конфліктів, цей інститут мав бути також репрезентом політичної волі Гетьманату. Та оточення українського гетьмана не зуміло належно оцінити пропозицію російської сторони й відмовилося від неї⁶⁷⁹.

⁶⁷⁹ Докладніше див.: А. Яковлів, *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*, Варшава, 1934, с. 100.

Та чи не найголовнішою заслугою учасників глухівських переговорів 1669 р. було скасування інкорпораційних за змістом Московських статей 1665 р. Водночас Глухівський договір не відновив початкові умови українсько-російського об'єднання, зафіксовані угодою 1654 р. У загальних рисах він лише відтворив умови договору осені 1659 р. І якщо в ситуації політично розбалансованого, проте адміністративно цілого та мілітарно спроможного Війська Запорозького такий варіант українсько-російських взаємин видавався козацькій старшині образливим, ставши підґрунтям для активізації антимосковських настроїв, то на весну 1669 р. він виглядав коли не привабливим, то принаймні цілком прийнятним. Цю зміну в сприйнятті зумовило не так зменшення політичних апетитів козацької еліти в Гетьманаті, як несприятливі зовнішньополітичні умови для здійснення політичного – а тим паче, мілітарного – тиску на Москву.

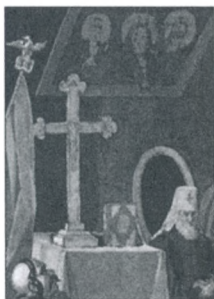
Договір 1669 р. став своєрідним політичним компромісом лівобережної старшини і російського уряду. Щоправда, компромісом, нав'язаним Росією. Та якщо на міжнародній арені підсумки російсько-польського суперництва за Україну втілилися в Андрусівському перемир'ї 1667 р., то Глухівська угода 1669 р. здійснила те саме на рівні двосторонніх взаємин Війська Запорозького та російського царя.

Розділ 16

Політико-правовий та соціокультурний статус України-Малоросії в системі російської лояльності

(остання третина XVII – початок XVIII ст.)

Гетьманські статті як політико-правове підґрунття для зближення Війська Запорозького з російською династією

Глухівські статті 1669 р. відіграли важливу роль у розвитку українсько-російських відносин останньої третини XVII ст. Разом із статтями 1659 р. вони стали головними пунктами при укладенні договорів Війська Запорозького з царем 1672, 1674 та 1687 років. Показовим у ставленні козацької еліти до Глухівських статей видається епізод, про який розповідав воєвода Грігорія Ромодановський своєму урядові влітку 1672 р. Отож під час обрання І. Самойловича гетьманом та при затвердженні нових договірних умов, коли царський представник зачитував нові й старі Глухівські статті, генеральний писар Війська Запорозького звіряв їх зі своїм письмовим варіантом: «тих Глухівських статей доглядав у зошиті, за своїм білоруським письмом»⁶⁸⁰.

Загалом на гетьманських виборах 1672 р., крім загальної декларації про визнання «прежних прав и вольностей», на Генеральній раді 17 (27) червня було потверджено правомірність Глухівського договору та ухвалено десять нових пунктів так званих Конопотських статей, що лише уточнювали або доповнювали основну угоду⁶⁸¹.

З двадцяти пунктів Переяславського договору 1674 р., ухваленого в період, коли Івана Самойловича проголосили

⁶⁸⁰ *Акты ЮЗР*, т. 9, с. 938.

⁶⁸¹ *Там само*, с. 915–919.

гетьманом не лише Лівобережної, а й Правобережної України (що, відповідно, передбачало перехід Правобережжя під царську протекцію), більшість статей – п'ятнадцять – повторювали норми Глухівського договору, чотири було взято з Конотопського, й лише одна була принципово нова – та, що враховувала регіональну специфіку Правобережжя⁶⁸².

Так само й договірні норми, укладені при обранні гетьманом Івана Мазепи 1687 р. (так звані Коломацькі статті), дублювали аж сімнадцять з двадцяти двох статей Глухівського договору⁶⁸³.

Втім, і такі незначні, порівняно з варіантом 1669 р., зміни до текстів українсько-російських угод відображали тенденцію до певного обмеження повноважень гетьмана на користь царя. Чи не найсуттєвішим нововведенням до Конотопських статей стало скасування норми Глухівського договору про обов'язкову присутність представників Війська Запорозького на тих мирних російсько-польських переговорах, де йти-меться про українські справи. Іншим, не менш важливим, додатком до договору 1672 р. було внесення до нього норми, яка унеможлиблювала територіяльне розростання Гетьманату (цього прагнув гетьманський уряд Многогрішного).

До редакції 1687 р. за наполяганням російського повноважного представника князя Васілія Голіцина внесли тільки ті пункти договору 1669 р., які цілком влаштували офіційну Москву. Додатки ж, як правило, обмежували гетьманські прерогативи. Зокрема, один із пунктів Коломацьких статей обмежував право гетьмана орудувати земельними ресурсами Гетьманату, вивівши з-під його юрисдикції землі та угіддя, надані приватним особам відповідними царськими указами. Українському регіментареві відтепер законодавчо забороняли призупиняти дію будь-яких правових актів російського уряду на території його регіменту. Симптоматичною з огляду на входження України під корону Романових стала поява в тексті договору 1687 р. норми, яка вказувала на потребу тіснішої злуки мало-

⁶⁸² *Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским*, ч. 1, М., 1858, с. 252–258.

⁶⁸³ *Там само*, с. 308–319; А. Яковлів, *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках...*, с. 114.

росіян і великоросів на побутовому рівні. Це, крім того, мало сприяти й політичній інтеграції: «народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением», щоб були під однією царською державою «обще, яко единой християнской веры и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край – гетманского регименту, а отзывались бы единогласно: «Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским народом»⁶⁸⁴.

Поліваріантність ідеологічного обґрунтування українсько-російської єдності: український погляд

Нові політичні умови для українського суспільства (точніше, – для тієї його частини, що проживала на території козацького Гетьманату й була на той час, вочевидь, наймобільнішою та політично найактивнішою) актуалізують в інтелектуальному бутті України-Русі проблему ідеологічного обґрунтування нової суспільно-політичної реальності.

Власне, період XVII ст. в українському суспільстві дослідники вважають часом невпинного пошуку власної ідентичності. Ці пошуки провокують посилену увагу до історичного минулого Русі, спонукають українських інтелектуалів – переважно з церковного кола – повертатися до вивчення власних традицій, а також до аналізу польських і московських історичних та історіографічних джерел. Від польських істориків – зокрема, від Мацея Стрийковського – вони запозичують ідеї єдності слов'ян, а також дізнаються, що Русь була спільним минулим русинів і московитів. Ще більше доказів відмінності Русі від Литви та Польщі українським книжникам дають матеріали московського літописання⁶⁸⁵. Пере-

⁶⁸⁴ *Источники малороссийской истории...*, ч. 1, с. 317.

⁶⁸⁵ Див. : О. Толочко, *Між Руссю і Польщею: Українська історіографія XVII ст. в категоріях пограничності* (доповідь на конференції «Peoples, Nations, Identities: Ukrainian-Russian Encounter», Кьольнський університет, 23–25 червня 1994); Z. Kohut, *The Question of Russo-Ukrainian Unity*

хід Лівобережжя з Києвом під протекторат російського монарха, закріплений постановами Андрусівського перемир'я та Глухівського компромісу з козацькою старшиною, переводить процеси українсько-російської інтеграції на якісно новий рівень. Тепер потрібно не просто виявити відмінності між Руссю-Україною та литовськими й польськими землями Речі Посполитої, а й знайти належне місце України в системі лояльностей російського монарха.

Концептуально найдовіднішим російськоцентричним історико-ідеологічним продуктом останньої третини XVII ст. стає анонімний твір «Синопись или краткое собрание от различных Летописцев, о Начале Славяно-Россійскаго Народа, и Первоначальных Князех Богоспасаемого града Києва о житии святого Благоверного Великаго князя Киевскаго и Всея Россіи Первейшаго Самодержца Владиміра, и о Наследниках Благочестивыя Державы его Россійскія, даже до Пресветлаго и Благочестивого Государя нашего Царя, и Великаго князя Федора Алексевича, Всея Великія, и Малыя, и Белья Россіи Самодержца»⁶⁸⁶.

Вже сама назва твору недвозначно вказувала на те, що автор розглядає політичну історію українського й російського народів як єдину, й навіть більше – вписує обидві в споріднений етнічний контекст мітологічного «Славяно-Россійскаго Народа». Концептуально анонімний автор «Синописиса» (ним, найімовірніше, був архимандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель) тісно пов'язує поняття народу, династії та держави, ставлячи в епіцентр свого «сюжету» історію династії Рюриковичів, яка непомітно трансформується в історію династії Романових. Такий підхід дає змогу, хоч і механічно, об'єднати різні фрагменти російської й української історії, пов'язати віддалені й дезінтегровані території та різноспрямовані політичні процеси. Концептуально об'єднавчі тенденції «Синописиса» в політичній сфері ві-

and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture, готується до друку в «CIUS Press».

⁶⁸⁶ «Синописис» уперше з'явився друком у Києві 1674 р. й пережив майже тридцять перевидань. До появи «Короткого літопису» Міхаїла Ломоносова «Синописис» був єдиним у Росії підручником із історії східних слов'ян останніх десятиліть XVII–XVIII ст..

дображено у включенні Малоросії – завдяки її історичним зв'язкам із династією Рюриковичів та православної вірі – в ширший всеросійський контекст. Вказуючи на певні етнічні відмінності між московитами та русинами, автор вводить їх до ширшого етнічного об'єднання «Славяно-Російського Народу». В династичному аспекті московський монарх мав право самодержавної влади над усією «Росією» (що включала й Московію, і Малоросію)⁶⁸⁷, адже його предки походили від Рюриковичів.

Віддаючи спадщину Давньоруської держави московській династії, анонімний автор трактує події, пов'язані з прийняттям 1654 р. царської протекції, як «природное царское его присвоение». Щоб довести природне моральне право Москви на цю першість, він повторює слова Стрийковського, що найближчим біблійним пращуром «Россов» був «Мосох». А відтак факт відновлення «имя Мосоха в Народі Російском» було потрактовано як доказ піднесення російських правителів на найвищий, сакральний, щабель влади⁶⁸⁸.

Дослідники давно звернули увагу, що анонімний автор «Синопису» запозичив ідеї московських книжників XV–XVII ст. про спадкоємність влади московських князів (від давніх руських князів)⁶⁸⁹. Важко не помітити й вплив месіянських ідей середньовічного ченця Філофея, коли автор говорить про Москву «аки Третем Риме».

Москвоцентричність «Синописа» настільки всеохопна, що в описі війни з польським королем, яку подано винятково в контексті «повернення отчини» російського монарха, навіть побіжно не згадано про роль українського козацтва.

«Синопис», написаний духовною особою, не влаштовував з ідеологічного погляду світську частину української еліти Лівобережжя. Адже автор не лише цілком проігнорував роль козацтва в історичному поступі Малоросії, а й ідеологічно не обґрунтував прийняття для світської еліти модель

⁶⁸⁷ Докладніше див.: Z. Kohut, *The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture...*

⁶⁸⁸ Докладніше див.: П. Сас, *Історична думка*, [у кн.:] *Історія української культури*, К., 2003, с. 544.

⁶⁸⁹ Див.: И. Еремин, *К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в.*, [у кн.:] *ТОДРЛ*, М.–Л., 1954, т. 10, с. 216.

подальших взаємин із російською династією. Концептуально довершені схеми такої взаємодії було подано у творах так званих «козацьких літописців», які насправді репрезентували світську вітчизняну історіографію початку XVIII ст. (в працях сучасних дослідників її називають риторично-фактографічним історіописанням⁶⁹⁰).

На відміну від авторів церковного кола, козацькі історики – найвідомішими з-поміж яких були Григорій Грабянка та Самійло Величко – не надто переймалися доведенням етнічної чи релігійної близькості України та Росії, як і не робили спроб обґрунтувати втручання Москви в українсько-польський конфлікт династичними правами Рюриковичів/Романових. Для них важливіше було наголосити на вирішальній ролі українського козацтва в історії Малоросії. Наріжну ж проблему політичного розвитку Гетьманату – перехід під зверхність московського царя – у творі Григорія Грабянки було потрактовано як добровільний перехід, зумовлений політичними та військовими обставинами. Прихильність автора до ідей українського автономізму помітна через постійне нагадування про договірний характер переходу України під царську протекцію⁶⁹¹.

Ще послідовніше на цій ідеї наполягав Самійло Величко. Як і Грабянка, він уважав приєднання України до держави російського царя історично виправданим. Але, наголошуючи на контрактній основі взаємин козацтва з царем, він писав, що царські послы в Переяславі, мовляв, дали взаємну присягу від імені свого монарха дотримуватися всіх козацьких прав і вольностей⁶⁹². Насправді все було не так. Крім того, автор акцентує також на негативних наслідках переходу України під царську протекцію. Про один із них він згадує, даючи оцінку андрусівським домовленостям між Росією та Річчю Посполитою, які розполовинили козацьку вітчизну⁶⁹³.

Як уважають дослідники, українські історики початку XVIII ст. своїми писаннями створили основу для появи полі-

⁶⁹⁰ П. Сас, *Історична думка...*, с. 545.

⁶⁹¹ Див.: [Г. Грабянка], *Действія презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани...*, К., 1854, с. 1, 5–13, 18, 43, 122, 142.

⁶⁹² С. Величко, *Літопис*, т. 1, с. 137.

⁶⁹³ *Там само*, т. 2, с. 134.

тико-ідеологічної концепції Малоросії (зокрема, обґрунтовуючи історико-культурну та етнічну відмінність між Малою і Великою Росією; наголошуючи на добровільному й договірному характері об'єднання 1654 р.; поєднуючи Малу й Велику Росію особою спільного царя; зауважуючи стародавні права й вольності Малоросії та її народу)⁶⁹⁴.

Сформована козацькими ідеологами, концепція Малоросії, в поєднанні з правовими засадами гетьманських статей 1669, 1672, 1674 та 1687 років, а також нормами звичаєвого права, що склалися впродовж майже півстолітньої історії політичного співжиття Українського Гетьманату та російської династії, формували загалом досить широке політико-правове поле, на якому могли продуктивно розвиватися їхні подальші взаємини. Вочевидь, своєрідним прикладом такої політичної симфонії є останні роки XVII ст., коли тогочасне політико-правове поле, доповнене довірливими відносинами між сувереном – останнім царем і першим всеросійським імператором Петром I Алексеевичем – і чинним тоді українським гетьманом Іваном Мазепою, давали Гетьманатові достатньо простору для внутрішнього розвитку. І в цьому сенсі показова відповідь уряду Петра I на фінансовий звіт гетьмана Мазепи про прибутки й видатки Військового скарбу за 1692 р.: «не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городех ведает он, гетман»⁶⁹⁵.

Але входження Російської держави в імперський період історії провокувало зміну поглядів російських політиків на права українського гетьмана самостійно «всякие порядки и устроения в малороссийских городех» відати.

Аналізуючи динаміку українсько-російських взаємин другої половини XVII ст., зауважимо, що проблема інтеграції/дезінтеграції Війська Запорозького та російської династії залежала від багатьох факторів. Головні з них такі – військово-політична спроможність Війська Запорозького, Російської та Польсько-Литовської держав; міжнародна кон'юнктура Центрально-Східної Європи; готовність російського керівництва, а

⁶⁹⁴ Докладніше див.: Z. Kohut, *The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture...*

⁶⁹⁵ РГАДА, ф. 229, оп. 1, дело. 65, л. 112.

також його головних суперників у боротьбі за Україну, визнати принципи соціополітичні вимоги українського козацтва.

Те, що козацький Гетьманат був зацікавлений надати військову допомогу Москві, стає вирішальним і при укладенні угоди 1654 р. А згодом цей чинник починає детермінувати дії української сторони щодо обмеження суверенітету гетьманського уряду на користь сюзерена.

Через поліпшення військово-стратегічної кон'юнктури (вступ Швеції, Трансильванії та Туреччини у війну з Річчю Посполитою) керівництво Війська Запорозького зважується показати Москві свої незалежницькі прагнення або принаймні активніше боронити конституйовані раніше права.

Серйозним фактором дезінтеграції у взаєминах Війська Запорозького з Російською державою стають наміри Москви згорнути військові дії на польському фронті. Як Віленські мирні перетрактації Росії з Річчю Посполитою в 1656 р., так і Андрусівські 1667 р. провокують взаємну напругу сторін, яка в другому випадку переростає у відкрите збройне протистояння.

У соціально-політичному аспекті українсько-російської інтеграції існували дві принципові проблеми: 1) визнання за козацтвом прав повноцінного політичного народу чи хоча б повноцінної регіональної еліти; 2) узаконення фактичного стану соціально-економічних взаємин, що склалися внаслідок революційних змін 1648–1651 рр. Як перша, так і друга проблеми були менш для російського керівництва болісними, ніж для політичної еліти Речі Посполитої. Тож цей блок питань стає потужним чинником зближення Війська Запорозького з Москвою. Напругу спричиняють лише спроби царя обмежити владні прерогативи козацької старшини через впровадження в соціополітичну структуру Гетьманату представників військово-політичної адміністрації царя (воевод), а згодом і військовий конфлікт у 1657–1659 та 1666–1668 роках. Відмова негайно ввести Гетьманат до складу Російської держави, засвідчена постановами Глухівського договору 1669р. та визнанням прав адміністративної автономії та непопорушності соціальної структури Війська Запорозького, створює підґрунтя для остаточного вирішення проблеми підпорядкування козацької України династії Романових.

Частина третя

Українська автономія
та російський централізм
епохи становлення
й розбудови імперії

Розділ 17

Політичний вибір гетьмана Івана Мазепи 1708 року

Російська імперська ідеологія – ще до офіційного проголошення 1721 року нової європейської імперії – пройшла складну й тривалу еволюцію. Зародившись у пізньому середньовіччі, внаслідок політизації концепту «третього Риму», вже восени 1696 року вона, на думку дослідників, визріває в Росії остаточно. Тоді, 30 вересня 1696 р., цар Пьотр провів за новим сценарієм святкування перемоги під Азовом. На кшталт римських тріумфів він організував урочистий в'їзд до столиці через збудовану за його наказом класичну арку (що недвозначно натякало на символічну спадкоємність подвигів Юлія Цезаря й Августа⁶⁹⁶ та царя Петра).

Для дослідників ця подія передусім свідчить про зміни в сприйнятті самого феномену царської влади. Відтепер на передньому плані опиняється подвиг конкретного завойовника, а не ідея спадкоємної божественної влади. В цій системі символів правителя-завойовника сприймали як богоподібного засновника, який заперечує старі форми влади для того, щоб створити нові⁶⁹⁷. Як пише М. Салінс, такий правитель мав спершу створити «первісний безпорядок», а вже потім,

⁶⁹⁶ Див.: Ю. Лотман, Б. Успенский, *Отзвуки концепции «Москва – Третий Рим» в идеологии Петра Первого (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко)*, [в:] Б. Успенский, *Избранные труды*, т. 1, с. 124–141.

⁶⁹⁷ Див.: С. Уортман Ричард, *Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии*, т. 1, М., 2002, с. 68–69.

«здійснивши свої страхітливі дії по відношенню до суспільства, довівши, що він сильніший суспільства, правитель починає створювати з хаосу систему»⁶⁹⁸. На думку сучасних російських істориків, для Петра I насильство в ім'я найвищих – з його точки зору – ідеалів було сенсом будь-якої реформи⁶⁹⁹.

Якісні зміни в ідеології російської влади, засвоєння імперських імперативів мало неминуче позначитися на взаєминах Гетьманату з царем та його адміністрацією. Імперські тенденції, властиві політичному курсові уряду Петра I, з кінця XVII ст. справляють вирішальний вплив і на українські справи.

Особливу інтригу в українсько-російські взаємини вносять та обставина, що в центрі подій на той час перебувають неординарні й доволі суперечливі історичні діячі: російський цар Пьотр I та український гетьман Іван Мазепа. Український правитель як непересічний політик за короткий час зумів здобути безмежну довіру царя. Це піднесло авторитет гетьманської влади як всередині країни, так і до певної міри вплинуло на розвиток подій на міжнародній арені. Зокрема, Мазепа встановлює постійні контакти з польським керівництвом, підтримує контакти з молдавським господарем і правителями татарських орд⁷⁰⁰. 1701 р. буджацькі татари навіть звертаються до українського регіментаря з пропозицією взяти їх під гетьманську протекцію⁷⁰¹. Вже знаємо, що російська адміністрація, у відповідь на звіт Мазепа про фінансову діяльність Військового скарбу в 1692 р., запевняла гетьмана, що «не тожко те зборы, но и всякие порядки и устройства в малороссийских городах ведает он, гетман»⁷⁰².

Проте такі тісні взаємини з царем мали й зворотній бік. Мазепа мусив постійно потверджувати в очах сюзерена своє реноме, активно доводити власну лояльність і покору. Через це, скажімо, гетьман із власної ініціативи надсилав в Москву

⁶⁹⁸ Цит. за: С. Уортман Ричард, *Сценарии власти...*, с. 71.

⁶⁹⁹ Е. Г. Анисимов, *Время петровских реформ...*, с. 237.

⁷⁰⁰ Див.: РГАДА, ф. 124, оп. 3, дело 505, 508, 560, 604 та ін; В. Дядиченко, Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст., К., 1959, с. 165.

⁷⁰¹ И. Розенфельд, *Присоединение Малороссии к России...*, с. 119.

⁷⁰² РГАДА, ф. 229, оп. 1, дело 65, л. 112.

фінансовий звіт, докладно інформує уряд Петра I про внутрішнє становище України та ситуацію на її кордонах, про характер відносин із урядами інших країн⁷⁰³. Така політика спершу сприяла консервації української автономії, та в принципі становила небезпеку як політика «тихої» інтеграції Гетьманату, що могла перетворити Україну на провінцію Російської імперії. Символічність гетьманської влади добре усвідомлював і сам Мазепа, який 1701 р. в листі до буджацьких татар писав: *«прежние обыкновения казацкие миновались, без повеления государя гетманы ничего не предпринимают»*⁷⁰⁴.

З початком XVIII ст. в оточенні царя-реформатора обговорюють проведення військової та політико-адміністративної реформи в Україні. Зокрема, український дослідник Ілько Борщак, покликаючись на документ, збережений в архіві французького Міністерства закордонних справ, доводив, що первісний задум ліквідувати автономію в Гетьманаті з'явився в оточенні Петра I вже 1703 р. Історик твердив, що в той час у вищих ешелонах влади Російської держави обговорювали проекти, які передбачали після смерті гетьмана Мазепи або після усунення його від влади в Україні ліквідувати козацтво як стан. Заради цього його планували переселити на східні кордони Росії або ж застосувати цілеспрямований терор, а потім колонізувати Лівобережжя переселенцями з Росії чи іноземцями, аби в такий спосіб раз і назавжди знищити «огнище ворохобників»⁷⁰⁵.

Микола Костомаров, а за ним Борис Крупницький та інші дослідники доводять, що впродовж 1706–1707 рр. в царському оточенні хотіли реформувати державний лад Гетьманату. Зокрема, як свідчив генеральний писар Пилип Орлик⁷⁰⁶, про необхідність реформ в Україні влітку 1706 р. заговорив один із найближчих соратників царя Александр Меншиков, а наступного року – вже сам Пётр I на військовій нараді в Москві. Реформа мала перетворити нерегулярне козацьке військо на регулярні підрозділи, формовані за принципом рекрутсь-

⁷⁰³ Там само, ф. 124, оп. 3, дело 505, 508 та ін; ф. 229, оп. 1, дело 65.

⁷⁰⁴ И. Розенфельд, *Присоединение Малороссии к России...*, с. 119.

⁷⁰⁵ І. Борщак, *Мазепа – людина й історичний діяч...*, с. 26.

⁷⁰⁶ *Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського*, «Основа», 1862, ч. 5.

кого набору й підпорядковані російським офіцерам. У сфері адміністративного керування планували ліквідувати виборну гетьмансько-старшинську адміністрацію, замінивши її традиційною для Росії воєводською чи модернізованою за шведськими зразками губернаторською системою управління.

Та наявні джерела, на жаль, не дають змоги ані приєднатися до думок шановних попередників, ані аргументовано заперечити їх, адже маємо лише «апокрифічну» (за визначенням В. Іконнікова⁷⁰⁷) згадку Пилипа Орлика, написану кілька десятиліть по тому. Цілеспрямована евристична праця автора у фондах сенатського архіву та кабінету Петра I Російського державного архіву давніх актів у Москві не дала позитивних результатів.

Але навіть ті нечисленні джерела, до яких маємо доступ, засвідчують, що на згадані чутки таки варто зважати. Філософія всієї реформаторської діяльності Петра I, а особливо на початковому етапі Північної війни 1700–1721 рр., свідчить, що саме потреба реформувати керування, організувати та скомплектувати армію для ефективного протистояння шведській армії провокувала російське керівництво реформувати й пов'язані з військовою сферою галузі державного устрою. Так було в межах Російської держави⁷⁰⁸, й так, вочевидь, ситуація складалася й в українському контексті⁷⁰⁹.

Про те, що українське питання активно обговорювали в оточенні Петра I, свідчить і вказівка царя підпорядкувати гетьмана Мазепу генералові Меншикову в разі наближення шведських військ до кордонів України (1706 р.), і факт появи самовільного, не узгодженого з гетьманом, наказу Меншикова про вихід кількох козацьких полків у похід, і поширення російської губернської реформи на українські землі. Скажімо, за указом від 18 грудня 1707 р. було створено Київську губернію, внаслідок чого київський генерал-губернатор зосе-

⁷⁰⁷ В. Иконников, *Пребывание Петра Великого в Киеве*, «Военно-исторический вестник», 1910, ч. 5–6, с. 13.

⁷⁰⁸ Див.: А. Каменский, *От Петра I до Павла I: реформы в России 18 века (опыт целостного анализа)*, М., 1999, с. 103–104.

⁷⁰⁹ Детальніше про ймовірну військову реформу Гетьманату див.: О. Сокирко, *Козацьке військо під прицілом модернізації*, «Соціум. Альманах соціальної історії», Вип. 2, К., 2003, с. 101–116.

редив у своїх руках керування фортецями, арсеналами та всіма військами Гетьманату. На думку дослідників, після цього нововведення не лише Малоросійський приказ передав функції військового керування Розрядному, але й було створено новий військовий округ, а також централізовано військово-стратегічне керування⁷¹⁰.

Крім того, С. Томашівський вважає, що гетьман Мазепа, проаналізувавши поведінку Меншикова та зваживши на інформацію польської княгині Анни Дольської, дійшов висновку, що князь реально претендує на верховний пост в Україні. Про це опосередковано свідчила активність російського уряду в справі надання Мазепі княжого титулу Священної Римської імперії (це можна було розцінювати як «компенсацію» за втрату булави⁷¹¹).

Плани Москви, природно, викликали велике занепокоєння гетьмана та старшини. Як вдалося встановити дослідникам після хронологічної реконструкції розвитку взаємин гетьмана Мазепи з польським королем Станіславом Лещинським (що, власне кажучи, стало прелюдією до тісніших українсько-шведських взаємин), пожвавлення українсько-польських контактів збіглося в часі з публікацією царських намірів про реформування козацького війська⁷¹².

До того ж українське керівництво уважно стежило за розвитком геополітичної ситуації в регіоні, вирішальним чинником якої була російсько-шведська війна. Внаслідок фатального для України політичного пасьянсу на початку XVIII ст. будь-яке розв'язання цього військового протистояння могло мати для української державности найстрашніші наслідки. Ці обставини й спонукають старшину та гетьмана до рішучих кроків, спрямованих на розрив фатального ланцюга.

⁷¹⁰ П. Милоков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, СПб., 1892, с. 261.

⁷¹¹ С. Томашівський, *Мазепа і австрійська політика*, «Записки НТШ», т. 152, Львів, 1933.

⁷¹² М. Андрусак, *Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII*, «Записки НТШ», т. 152, Львів, 1933, с. 42–45; О. Сокирко, *Козацьке військо під прицілом модернізації...*, с. 113.

Розділ 18

Російська політика щодо України в «післяполтавську» добу

Політичний вибір українського керівництва восени 1708 р. став цілковитою несподіванкою для Петра І. Ще за два місяці до переходу Мазепи в табір Карла XII цар писав гетьманові: «обнадеживаем тебя, вернаго подданого нашего <...>, что мы <...>, как прежде, так и ныне, за непоколебимую верность твою <...> никогда в милости не оставим и верить никаким клеветникам не будем»⁷¹³. Дізнавшись про події в Україні, царський уряд не лише відмовився від реформаторських планів (їх, з огляду на присутність шведської армії на українських землях, втілити було просто неможливо), а й упродовж кінця 1708 – першої половини 1709 р. доклав усіх зусиль, аби здобути підтримку українського суспільства. Скажімо, російська адміністрація активно поширювала в Україні заяви про збереження козацьких прав і вольностей, ліквідацію оренди та деяких інших українських непопулярних статей оподаткування, зобов'язала офіцерів і солдатів, які несли службу в Україні, поводитись із місцевим населенням і старшиною «сколко возможно ласково»⁷¹⁴ тощо.

Заходи уряду Петра І в Україні, які не обмежувалися «приласканием тамошнего населения», а передбачали й реп-

⁷¹³ *Письма и бумаги Петра Великого*, т. 8, ч. 1, СПб., 1903, с. 117.

⁷¹⁴ *Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским*, ч. 2, М., 1859, с. 172–173; *Письма и бумаги Петра Великого*, т. 8, ч. 1, с. 238.

ресивні дії щодо прибічників Мазепи, знищення Батурина та Запорозької Січі, переконали царя в надійності російських позицій у Гетьманаті. Зокрема, в одному з листів монарх задоволено констатував: «сей край как был, так и есть»⁷¹⁵.

Водночас події 1708–1709 рр. посилили недовіру Петра I до козацької старшини, в тому числі, до її верхівки. Тому, зважившись на генеральний бій із шведами під Полтавою, монарх повідомляє про своє рішення всіх командирів, але з застереженням: «объяви о сем гетману, но только то, что к нему писано, с чего посылаю к вам копию, а что атакованіе непріятели от нас будет, не объявляй, дабы не пронеслось, но секретно сіе дело держи»⁷¹⁶.

Інститут царських резидентів в Україні. Його місце в політико-адміністративній структурі Гетьманату

Існують документальні докази присутності довіреної особи царя підполковника князя Василія Владіміровича Долгорукова при гетьманові Скоропадському вже на початку червня 1709 р. Про мету цієї акції Іван Голиков, як видається, слушно завважує: «сей князь находилсѣ при гетмане Скоропадском как бы надзирателем его поступков»⁷¹⁷. На одному з власноруч написаних царем листів до Долгорукова від 23 червня 1709 р. князя титуловано «господином министром князем Долгоруковым». З цього приводу Голиков висловив такий здогад: «а что он именован министром, то может быть потому, что он определен быть при гетмане... или назначен к какому двору министром»⁷¹⁸.

Не відкидаємо гіпотезу біографа Петра I про можливе призначення Долгорукова міністром – тобто послом – якогось європейського двору (існують документальні докази, що 1710 р. його зробили російським послом у Данії). Та припус-

⁷¹⁵ Цит. за: Е. Анисимов, *Время петровских реформ*, Л., 1988, с. 193.

⁷¹⁶ І. Голиков, *Деяния Петра Великого*, Изд. 2, т. 15. Дополнение, М., 1843, с. 12.

⁷¹⁷ Там само.

⁷¹⁸ Там само, с. 17.

каємо, що титул міністра щодо царського представника при українському правителі свідчить, що в оточенні монарха ще до 20-х чисел червня 1709 р. обговорювали перспективу узаконення нагляду за діяльністю гетьманського уряду. Про це свідчить, крім згаданого звертання царя, діяльність Долгорукова при гетьмані як «надзирателя его поступков».

Перемога російської армії під Полтавою дала змогу урядові Петра I, відкинувши декларовану турботу про збереження «козацьких прав і вольностей», de jure закріпити присутність царських резидентів при гетьманському дворі (вони, за словами Сергея Соловйова, були «очами і вухами царськими»⁷¹⁹). 18 липня 1709 р. монарх «указал ближньому стольнику Андрею Петровичу Измайлову для нынешних случаев в Малороссийском краю быть при своем великого государя подданом, войска Запорожского... гетмане, при Иване Ильиче Скоропадском, для своих, великого государя, дел и советов»⁷²⁰.

Офіційні прерогативи нової державної інституції було визначено в царській інструкції від 18 липня 1709 р. У ній було передбачено такі функції: стежити за пересуванням запорожців на теренах України; нейтралізувати агітацію прибічників гетьмана Івана Мазепи; контролювати зовнішньополітичну діяльність гетьмана Івана Скоропадського; стежити, аби той не звільняв і не призначав на старшинські уряди козаків, «неописавшись к великому государю» тощо⁷²¹.

Коло функціональних обов'язків царського резидента суттєво розширювала таємна інструкція, ухвалена монархом 27 липня 1709 р. У цьому документі не лише було конкретизовано й уточнено повноваження російського представника, а й істотно зміщено акценти його діяльності. Зокрема, щодо політичного нагляду резидентіві наказували «смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковниках никакой шатости к измене и возмущению народа... не было, и разведывать того накрепко всякими способами»⁷²².

Щоб запобігти «измене», резидент міг за потреби ско-

⁷¹⁹ С. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 16, с. 30.

⁷²⁰ *Источники малороссийской истории...*, ч. 2, с. 230.

⁷²¹ Там само, с. 228–230.

⁷²² Там само, с. 230; РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1806, л. 86–87.

ристатися двома піхотними полками, введеними до гетьманської столиці напередодні виборів 1708 р., а також іншими російськими військовими частинами, розквартированими по Україні. У сфері фінансів емісар мав «наведываться <...> подлинно, тайным обычаем, поскольку прежнему гетману <...> всяких доходов со всего Малороссийского краю збиралось и протчим урядником, по скольку с чего есть»⁷²³. В таємній інструкції увагу резидента звертали й на питання кадрової політики: «усматривать в разговорах и во всяких обхождених, кто из старшины и из казаков к стороне великого государя доброжелательны и какого уряду достойны»⁷²⁴.

Надалі російський уряд уточнював і розширював повноваження офіційного представника в Україні. Скажімо, таємна інструкція від 13 вересня 1710 р., надана канцлером графом Гавріїлом Головкиним думному дякові Андрею Вініусу (його разом із стольником Фьодором Протасьєвим призначили на місце Андрея Ізмайлова), передбачала також, що коли «явятца какие люди с доношением или каким доводом на гетмана, или какого из старшины <...>, а взять их будет для гетмана подозрительно, то искать ему способу, чтоб их ему как-нибудь взять где секретно, и спрашивать буде невозможно в том месте, где гетман, то отослать куды в ближние государевы города, в которых обретаютца воеводы»⁷²⁵.

В іншому інструктивному документі – таємних пунктах стольникові Фьодору Протасьєву від 16 липня 1718 р. – було конкретизовано методи проведення «розыску тех людей, на кого будет доношение». Скажімо, резидент отримував дозвіл використовувати для цього російських ратних людей, які несли службу в Гетьманаті. Крім того, інструкція Протасьєву стосувалася ще одного важливого в контексті інкорпораційної політики напряму діяльності російського представника: «со временем и пристойным образом внушать народу малороссийскому, а наипаче казакам, что царское величество содержит их при милости своей при данных им <...> привилегиям, а что им от полковником и старшины бывають тягости

⁷²³ Там само.

⁷²⁴ Там само.

⁷²⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1806, л. 94.

<...>, то чинят они собою, о чем его царскому величеству не ведомо». Инакше монарх «конечно б повелел о том розыскать и по розыску в том их милостиво оборонить»⁷²⁶.

Запровадження в Україні російського державного інституту, вповноваженого здійснювати функцію контролю, не лише істотно обмежувало гетьманську владу, а й було ще одним кроком до ліквідації гетьманського стану.

Появу царського представника в гетьманській резиденції українське суспільство зустріло негативно. В лютому 1710 р. київський генерал-губернатор доповідав канцлерові, що гетьманський посланець до Москви в розмові з колишнім чигиринським сотником Невінчаним, крім інших «крамольних» речей, говорив і таке: «что наши и за вольности? Министр, который при гетмане, всякое письмо осматривает»⁷²⁷. Тому спершу, коли ще існувала загроза військового конфлікту з Туреччиною, а на українських кордонах активізувалися ворожі російському цареві війська гетьмана Пилипа Орлика, уряд Петра I хотів у будь-який спосіб зняти суспільну напругу в Україні, спричинену запровадженням нового інституту. Зокрема, резидентові суворо заборонили привертати увагу громадськості до своїх владних повноважень. У вересні 1710 р. Ізмайлова відкликали з України, бо він підписав разом із гетьманом «увещивательную» грамоту до запорожців. У зв'язку з цим канцлер Головкин писав гетьманові Скоропадському: «и то мне zelo удивительно, чего ради то он учинил, ибо ему того чинить не надлежало, по вашей милости, яко гетману войска Запорожского, таковыя универсалы и протчие дела надлежит подписывать одному»⁷²⁸.

У суспільно-політичному житті Гетьманату з царських резидентів найпомітніший слід залишив стольник Фьодор Протасьєв, який дванадцять років виконував резидентські функції при гетьмані. Перебуваючи в Україні, він пильно стежив за суспільно-політичними настроями її громадян та інформував про них свій уряд. Проаналізувавши корес-

⁷²⁶ Там само, дело 1759, л. 12–13 зв.

⁷²⁷ Цит. за: С. Соловьев, *История России с древнейших времен...*, т. 16, с. 31–32.

⁷²⁸ Там само.

понденцію Протасьєва до Москви 1715–1716 рр., дізнаємося, що принаймні раз на два місяці резидент надсилав канцлерові Головкіну офіційні звіти, в яких доповідав про суспільно-політичні настрої в Гетьманаті, ситуацію на кордонах, давав рекомендації щодо урядового курсу в Україні та щодо кадрових переміщень у старшинському корпусі⁷²⁹. Як у звіті до Москви, так і в діях в Україні резидент активно користався соціальними суперечностями в суспільстві. Часом стольник свідомо переймав гетьманські повноваження, а в умовах безініціативності та нерішучості Скоропадського це породжувало ситуацію двовладдя. Скажімо, куземинський сотник Василь Павленко, покараний Генеральним судом за «изнурание чести рейментарской, подзор грошоробства, людское забойство, чарование матері <...> через седм неділь арматним за шею вязанем» і помилуваний гетьманом «ради глубокой старости», «хотяси себі, яко бы зверхнійшую, нежели рейментарскую, получить милость», звернувся з апеляцією до царського представника, й це викликало логічний осуд полчан⁷³⁰.

Зауважимо, що діяльність Протасьєва, спрямована на пониження гетьманської влади, була генетично пов'язана з урядовим курсом Російської держави, сформульованим 1710 р. київським генерал-губернатором Дмитрієм Голциним: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом; не надобно исполнять всякіе просьбы гетмана, особенно когда будет просить наградить кого-нибудь деревнями, мельницами или чем-нибудь другим <...> Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будут приходить с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться»⁷³¹.

⁷²⁹ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 204, № 37, дело 7, л. 1–35; № 38, дело 6, л. 1–2.

⁷³⁰ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права..., с. 106–107.

⁷³¹ Цит. за: С. Соловьев, *История России с древнейших времен...*, т. 16, с. 32.

Кадрова політика уряду Петра I в Україні

Урядова програма щодо України передбачала також активну кадрову політику. Скажімо, київський генерал-губернатор пропонував звільнити зі старшинських урядів козаків, «которые были в измене и произвеств на их место тех, которые хотя малую службу государю показали»⁷³². Крім того, він вважав доречним, щоб «во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом, если будут несогласны, то дела их все будут нам открыты»⁷³³. Зокрема, він пропонував змістити з полкових урядів полтавського і корсунського полковників⁷³⁴. На потребу кадрових змін у старшинському корпусі Гетьманату звертав увагу уряду фельдмаршал Борис Шереметев, який радив негайно звільнити стародубського, лубенського, ніжинського та прилуцького полковників. А стольник Фьодор Протасьєв пропонував власні кадрові зміни в Полтавському, Гадяцькому та Ніжинському полках⁷³⁵.

Але в умовах загострення взаємин із Туреччиною такі втручання у внутрішні справи Гетьманату видавалися російському урядові «непристойними и небезопасными». До того ж, як зазначав Гаврііл Головкін, «не знаем заочно, кого на их место определить добрых и верных»⁷³⁶.

Примирення з Туреччиною, що нейтралізувало загрозу російським інтересам із південного та південно-західного напрямів, дало змогу царській адміністрації бути радикальнішою у взаєминах із Україною. Насамперед узаконили втручання російських представників у кадрову політику Гетьманату. Царський уряд від 22 січня 1715 р. встановив такий порядок заміщення старшинських вакансій, який давав змогу російському резидентові контролювати цей процес. Насамперед гетьман мав змістити з урядів старшин, «которые были в какой измене». При заміщенні вакансій полковники, полкова старшина та сотники могли вибрати лише 2–3 претендентів на уряд («лю-

⁷³² Там само.

⁷³³ Там само, с. 286–290.

⁷³⁴ Там само, с. 286.

⁷³⁵ Там само.

⁷³⁶ Там само.

дей заслуженных и неподозрительных в верности»), і вже з них гетьман проводив призначення, «усматривая, кто з них к тому уряду годнее быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности». Обов'язковим атрибутом елекції було приведення новообраної старшини до присяги цареві, що мало проходити за участі резидента Протасєєва⁷³⁷.

Та царський указ 1715 р. часто порушували саме представники владних структур Російської держави. Російська влада почала активно призначати на старшинські посади в Україну своїх довірених осіб, згідно з відповідними указами та вказівками кабінету Петра I й Сенату. До того ж гетьман часто дізнавався про нове призначення на старшинську посаду вже після публікації відповідного указу в Москві та Петербурзі. Саме таким чином на уряд призначили генерального суддю Івана Чарниша, на полковництво – Михайла Милорадовича, на сотництво – Федора Лісовського, Федора Требинського, Гаврила Милорадовича та багатьох інших⁷³⁸. 1719 р. вперше на полковий уряд Гетьманату призначили російського офіцера – сина царського вельможі та зятя українського гетьмана Петра Толстого.

Заходи у сфері адміністрування та господарської інтеграції

На початку 20-х років уряд Петра I звернув увагу на узгодження українських державних порядків із російськими. Зокрема, 17 листопада 1720 р. з монаршої канцелярії до Глухова надіслали «Дело об учреждении в Малороссии Войсковой канцелярии и о приведении к присяге служителей оной»⁷³⁹. Приводом для втручання у внутрішні справи України став звіт Протасєєва про численні службові зловживання в діяльності гетьмана, генерального писаря та військових канцеляристів Генеральної канцелярії. Наступного року російський уряд мусив знову повернутися до цього питан-

⁷³⁷ *Источники малороссийской истории...*, ч. 2, с. 275–276.

⁷³⁸ *Материалы для отечественной истории...*, т. 2, с. 64, 251 та ін.

⁷³⁹ *Источники малороссийской истории...*, ч. 2, с. 307.

ня, видавши указ від 14 листопада 1721 р.⁷⁴⁰, адже вказівку монарха від 17 листопада 1720 р. не виконали. Та повторний указ, породжений нібито бюрократизацією державного управління Гетьманатом, також не реалізували⁷⁴¹.

Поширення на Україну чинності царських указів 1714–1718 рр. про «заповідні товари», які забороняли українським купцям вивозити певні види товарів на західні та європейські ринки й натомість зобов'язували торгувати ними в Санкт-Петербурзі, Архангельську та Ризі, сприяло примусовому приєднанню господарського комплексу Лівобережної України до сфери впливу російського ринку⁷⁴².

Крім того, важливим нововведенням стало розквартирування російських полків у Гетьманаті, утримання яких із 1712 р. стало обов'язком українських платників податків.

Отож взаємини Українського Гетьманату з російською монархією суттєво змінюються з початком реформаторської діяльності Петра I. І є всі підстави вважати перше двадцятиліття XVIII ст. перехідним етапом в українській політиці царя. В цей час ще функціонували певні старі «московські» підходи, але водночас з'явилися нові – «імперські». Промовистим доказом змін були поява інституту царських резидентів у державному житті Гетьманату, активне втручання Москви в кадрову політику українського уряду, спроби ввести російські норми в діловодство Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду, насильницька інтеграція господарського комплексу Лівобережної України у внутрішній ринок Російської держави, залучення її матеріальних ресурсів до військових потреб Російської держави тощо. Водночас всі ці заходи створили підґрунтя для нових, радикальніших, змін у механізмі регулювання політичних відносин України з Російською державою.

⁷⁴⁰ Там само.

⁷⁴¹ І. Джиджора, *До історії генеральної військової канцелярії*, [у кн.:] *Україна в першій половині XVIII віку (Розвідки і замітки)*, К., 1930, с. 113.

⁷⁴² ПСЗ, т. 5, № 2793; І. Джиджора, *Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.*, [у кн.:] *Україна в першій половині XVIII віку (Розвідки і замітки)*, К., 1930, с. 28–29; М. Тищенко, *Нариси зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII в.*, «Записки Історично-філологічного відділу УАН», К., 1931, ч. 26, с. 335.

Розділ 19

Пьотр І і поширення колегіальної реформи в Україні

Кардинальна реформа політико-адміністративного устрою України, розпочата 1722 р. утворенням на її території російської владної структури – Малоросійської колегії, – була безпосередньо пов'язана з заходами уряду Петра І, спрямованими на реформу системи державного управління Росії. У маніфесті з приводу заснування колегії записано таке: «Понеже императорское величество, соболезнуя о подданных своих, дабы каждому <...> во всем суд был праведный и безпродолжительной <...>, учредил коллегии, канцелярии, губернии и провинции и многими указами, и инструкциями, и регламентами снабдить изволил <...>, а Малая Россия <...> до сего не была судима и протчими распорядками удовольствована»⁷⁴³.

Політична вмотивованість та соціальна риторика реформаторської діяльності російського уряду в Україні

В основу державної реформи було покладено теорію «державного будівництва», розроблену в ранній Новий час західноєвропейськими філософами-раціоналістами. Вважалося, якщо держава є людським витвором, а не Божим даром, її можна вдосконалити, зробивши ідеальним інс-

⁷⁴³ *Источники малороссийской истории*, ч. 2, с. 322.

трументом для перетворення суспільства. Зразком для Петра I був державний устрій Швеції, сформований на засадах камералізму – вчення про бюрократичне управління з функціональним принципом організації владної структури. Це передбачало створення державних установ, які діяли б на колегіальних засадах, за принципами чіткої спеціалізації та регламентації канцелярської праці.

Перенесення в Росію колегіальної системи припало на 1717–1718 рр. Спершу не йшлося про запровадження спеціальної установи, яка керувала б Гетьманатом⁷⁴⁴. Після ліквідації приказної системи українські справи автоматично перейшли з відання Малоросійського приказу до Іноземної колегії. В руках цього інституту було зосереджено всю зовнішньополітичну діяльність Російської держави. Першим документальним свідченням намірів Петра I заснувати Малоросійську колегію стала адресована сенаторам записка монарха з розпорядженням: «Понеже многие жалобы до нас доходят от малороссийскаго народа о налогах и не порядках (выписать несколько важных имен), которые чинятца против договоров гетмана Богдана Хмельницкаго, того ради определяем бригадира Степана Вельяминова и с ним 6 штапофицероф переменяяс погодно из гварнизоноф украинских, которым быт при вас (тобто при гетьмані. – В. Г.) и чинит то все, что определено в тех, Хмельницкаго, договорах»⁷⁴⁵.

Процитований документ був по суті проектом імператорського указу, переданим сенаторам на доопрацювання. Як бачимо з тексту, монарх наказав «выписать несколько важных имен» для потвердження безладу в системі державного управління Гетьманату⁷⁴⁶. Таке датування більш ніж приблизне, адже з Москви в напрямку Астрахані монарх виїхав аж 13 травня⁷⁴⁷. Відомості ж про час обговорення запропонованого

⁷⁴⁴ П. Милоков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, с. 690–691; Н. Б. Голикова, Л. Г. Кислягина, *Система государственного управления*, [у кн.:] *Очерки русской культуры*, М., 1987, ч. 2, с. 65.

⁷⁴⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 18, л. 346; *Законодательные акты Петра I: Сборник документов*, Н. А. Воскресенский (сост.), М.–Л., 1945, с. 251.

⁷⁴⁶ *Законодательные акты Петра I...*, с. 251.

⁷⁴⁷ *Дневник Николая Ханенко*, «Киевская Старина», 1896, ч. 7, 8, с. 173.

імператором законопроекту в Сенаті знаходимо в щоденнику Миколи Ханенка: «донесено гетьману, что сего ж априля 19 состоялся в сенаті именной указ о определении в Малой России коллегии, в которую назначен президентом Степан Лукич Вильяминов, брегадир»⁷⁴⁸. Трохи раніше, 11 квітня, гетьман Скоропадський, прибувши з великим почтом до Москви на урочистості з нагоди успішного завершення Північної війни, скріпив своїм підписом «Пункты в общенародных всей Малой России интересах», підготовані в Генеральній військовій канцелярії⁷⁴⁹.

Реконструювавши послідовність подій, можемо спростувати думку тих дослідників, які твердили, що гетьман створив «Пункты...» у відповідь на наміри імператора запровадити в Україні нову російську владну інституцію⁷⁵⁰. Не potwierджує цю гіпотезу й текстовий аналіз «Пунктов...», де взагалі не згадано про плани створення Колегії. Інша справа, що повідомлення про сенатське засідання, на якому обговорювали українські справи, змусило Скоропадського прискорити подання чолобитної (її гетьман підготував ще раніше, а завізував 11 (22) квітня). (Андрій Яковлів свідчив, що вже 11 квітня Скоропадський подав імператорові згаданий документ; але дослідник не наводить жодних нових джерел, а це наштовкує на думку про звичайну друкарську помилку). Можливо, планували передати її імператорові в ході урочистостей.

Гетьманські «Пункты...» Пьотр І отримав 28 квітня (за старим стилем). Напередодні ж монарх, ознайомившись із сенатською редакцією указу про заснування Малоросійської колегії, схвалив його⁷⁵¹. Прочитання гетьманської чолобитної не змінило намірів імператора. 29 квітня (за старим стилем) Пьотр І підписав підготований сенаторами указ про запровадження Малоросійської колегії⁷⁵². Водночас 28–29 квіт-

⁷⁴⁸ Там само, с. 172.

⁷⁴⁹ *Диариуш или журнал, то есть повседневная записка...*, [в кн.:] *Чтения ОИДР*, М., 1858, Кн. 1, Отд. V, с. 38.

⁷⁵⁰ Див.: Т. Коструба, *Гетьман Іван Скоропадський...*, с. 28.

⁷⁵¹ РГАДА, ф. 9, оп. 1, дело 15, л. 61–62.

⁷⁵² ПСЗ, т. 6, № 3988; *Диариуш или журнал, то есть повседневная записка...*, с. 40; *Источники малороссийской истории...*, ч. 2, с. 316–317; *Дневник Николая Ханенко...*, с. 172.

ня (за старим стилем) монарх власноруч написав розгорнуту відповідь на подані Скоропадським чолобитні. Він обґрунтував доцільність колегіяльної реформи в Україні тим, що система державного керування Гетьманату мала численні недоліки, які й спричинили безлад у краї, «через все прошедшие времена с молодых лет моих и доселе»⁷⁵³.

В іменному імператорському указі, отриманому гетьманом 30 квітня «зась по приїзді з сенату і по обіді»⁷⁵⁴, було наведено й конкретизовані сенаторами аргументи. Зокрема, там містився докладний аналіз ситуації в тогочасному державному житті Гетьманату, особливу ж увагу акцентували на непорядках у Генеральному суді та Генеральній канцелярії, у сфері фінансів тощо⁷⁵⁵. Щоб обґрунтувати указ із правового погляду, автори неодноразово покликалися на «договірні статті Богдана Хмельницького» в тій редакції, де йшлося про можливість перенесення судових справ українського населення до воеводського суду. Заснування Малоросійської колегії прагнули легітимізувати через заміну «одной воеводской персоны для лучшей верности» Колегією в складі шести російських офіцерів, на чолі з її президентом⁷⁵⁶.

Попри активне мусування російським урядом тези про Московський договір 1654 р. як правове підґрунтя колегіяльної реформи, з юридичної точки зору дії російської влади були неправомірними з кількох причин. Скажімо, автори царського маніфесту від 16 (27) травня 1722 р. покликалися на пункти 2 і 7 «просительных статей Богдана Хмельницького» (тобто українського проекту договору, датованого 17 (27) лютого, який Самійло Богданович-Зарудний і Павло Тетеря передали московській стороні 14 (24) березня), а також на царські резолюції щодо пункту 7 українського проекту, де нібито було написано таке: «а буде кому суд их казатцкой бу-

⁷⁵³ РГАДА, ф. 9, оп. 1, дело 15, л. 61–65. Завважмо принагідно, що до офіційної резолюції імператора, підготованої в Кабінеті Імператорської Величності, ввійшла лише частина тексту, написаного Петром І. Див.: *Источники малороссийской истории...*, ч. 2, с. 316.

⁷⁵⁴ *Диариуш или журнал, то есть повседневная записка...*, с. 42; *Дневник Николая Ханенко...*, с. 173.

⁷⁵⁵ *Источники малороссийской истории...*, ч. 2, с. 316–317.

⁷⁵⁶ ПСЗ, т. 6, № 4010.

дет не люб, а похочет дело свое перенестъ к государеву воеводе, и в то время государев воевода меж ими расправу учинит по своему рассмотрению»⁷⁵⁷.

Та ні в проєкті гетманського уряду, ані в царських резолюціях чи ратифікаційній грамоті (так званих 11 статтях), ані навіть у сфальсифікованому урядом Алексея Михайловича варіанті 1659 р. не було згаданих пунктів. Навпаки, в українському проєкті, ратифікаційній грамоті й навіть редакції 1659 р. гарантували невторчання царської адміністрації в українське судочинство («чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступался, но от старших своих, чтоб товарищество сужены были»⁷⁵⁸).

Такими ж безпідставними були твердження царського маніфесту про конституційовані договором 1654 р. фінансові повноваження воевод в Україні. Як відомо, Хмельницький 1654 р. прагнув встановити з царем взаємини протекторату чи номінального васалітету. А встановлювати фінансові взаємини він планував за аналогією до тих, які існували між Придунайськими князівствами та Отаманською Портою: «как по иных землях дань вдруг отдаецца, волили бы есмь и мы, чтоб ценою ведомою давать»⁷⁵⁹. Коли б московська сторона не погодилася на такі фінансові взаємини, автори інструкції звертали увагу українських послів у Москві, що «ни на единого воеводу не позволяют и о том договариватьца; разве бы из тутошних людей обобравшы воеводу»⁷⁶⁰.

Під час березневого раунду переговорів, Москва відхилила запропонований Чигирином варіант, внісши до тексту договору пункти, що передбачали «доходы всякіе денежные и хлебные собирать и на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет»⁷⁶¹. Але в договорі не йшлося про фінансові функції воевод. Навіть більше, в ньому неодноразово згадували про гарантії збереження традиційного устрою Української держави – Війська Запорозького. Українські послі після пе-

⁷⁵⁷ *Источники малороссийской истории*, ч. 2, с. 322.

⁷⁵⁸ *Акты ЮЗР*, т. 10, СПб., 1878, с. 446.

⁷⁵⁹ *Там само*, с. 449.

⁷⁶⁰ *Там само*.

⁷⁶¹ *Там само*, с. 479.

реговорів у Посольському приказі 19 (29) березня 1654 р., – коли стало зрозуміло, що московська сторона не погодиться на варіант гетьманського уряду, – в додаткових статтях, поданих у Боярську думу 21 (31) березня, висувують принципову вимогу, «чтоб в городах урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут поддаными царского величества урежати и доходы всякіе в правду в казну царского величества отдавати, для того, что царского б величества воевода, приехав, учал их права ламать и уставы какіе чинить, и то б им было в великую досаду»⁷⁶².

Ті ж пункти, на які покликався уряд Петра I, прагнучи легітимізувати Малоросійську колегію, містилися в протокольному записі розмови дяків Посольського приказу з українською делегацією, що відбулася під час першої зустрічі сторін у Москві 13 (23) березня 1654 р.⁷⁶³ Протокол від 13 березня був приблизним записом розмови з українськими послами, довільно складеним приказними дяками для доповіді в Боярській думі. Це був документ для внутрішнього користування, що не мав жодної юридичної сили й ніколи не фігурував поруч із тими матеріялами, які регулювали українсько-російський союз⁷⁶⁴.

Крім того, не існувало генетичного зв'язку між воєводами (по суті військовими представниками Росії на території протегованої країни) та Малоросійською колегією, що, за визначенням російського правника І. Розенфельда, була з судово-адміністративної точки зору своєрідним малим сенатом⁷⁶⁵.

І хоча протиправність інституту колегіяльного урядування в Україні була очевидна, це не завадило реформаторським планам російського монарха, для якого насильство в ім'я найвищих з його точки зору ідеалів було сенсом будь-якої реформи⁷⁶⁶. Тому спроби Скоропадського консервувати в першій половині травня 1722 р. українські політич-

⁷⁶² Там само, с. 478–479.

⁷⁶³ Там само, с. 437–446.

⁷⁶⁴ Див.: А. Яковлів, *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*, с. 153; М. Василенко, *Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст.*, [у кн.:] *Ювілейний збірник НТШ*, Львів, 1925, с. 105–130.

⁷⁶⁵ І. Розенфельд, *Присоединение Малороссии к России...*, с. 127.

⁷⁶⁶ Е. Анисимов, *Время петровских реформ...*, с. 237.

ні реалії⁷⁶⁷ були приречені на невдачу. Фатальну неминучість імператорської реформи усвідомлював, певно, й сам Скоропадський, який в другій половині травня почав вирішувати свої приватні справи⁷⁶⁸.

Доки гетьман робив останні спроби протистояти інкорпораційному тискові російської влади, уряд Петра I завершував підготовчий етап створення Малоросійської колегії. Та той час уже існувала розроблена концепція діяльності російської владної структури та інструкція її президентові. 11 (22) травня на засіданні Сенату обговорювали інструктивні матеріали Колегії. Імператор, який брав участь у його роботі, віддав наказ «інструкцію брегадиру Вельяминову <...> переправить в которой написать о суде и о прочем, что к смотрению имеет быть, и с пунктов гетмана Хмельницкого исправя, прислать оную Е. И. В»⁷⁶⁹. Втім, не дочекавшись переробленого сенаторами варіанту, 16 травня монарх підготував власну інструкцію, яку через генерал-прокурора Ягужинського передав бригадирові Вельямінову. Цього ж дня Сенат схвалив інструкцію президентові Малоросійської колегії та маніфест із приводу її заснування. 5 (16) червня їх опублікували, а 300 примірників надіслали до Глухова для ознайомлення. Впродовж 14 червня – 4 липня (за старим стилем) глухівський комендант Богдан Скорняков-Пісарев оприлюднив документи в українських полкових і сотенних центрах.

⁷⁶⁷ У цей час гетьман проводив інтенсивні консультації з впливовими царськими сановниками – Алексеем Апраксиним, Петром Толстим, Петром Ягужинським, підготував чолобитну, в якій доводив неправомірність заснування Малоросійської колегії, навіть зустрічався з імператором з цього приводу. Див.: *Диариуш или журнал, то есть повседневная записка...*, с. 53–56; ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 1926, арк. 87.

⁷⁶⁸ Зокрема, він підготував і завізував у монарха грамоту на захист Анастасії Скоропадської, «чтобы до оной жадная власть малороссийская не интересовалась», порушив клопотання про недоторканність маєтків генерального писаря Семена Савича тощо. Див.: *Диариуш или журнал, то есть повседневная записка...*, с. 61–64; РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 609.

⁷⁶⁹ *Законодательные акты Петра I...*, с. 109.

Прерогативи Малоросійської колегії при її заснуванні

Прикметно, що запроваджуючи Малоросійську колегію та розпочинаючи цим кардинальну реформу державного устрою Гетьманату, російський імператор не до кінця уявляв концепцію майбутнього реформування та, відповідно, прерогативи нової державної структури. Принагідно зауважмо, що такий підхід був властивим для Петра I. Він, за влучним висловом його «учениці» й прискіпливої дослідниці Єкатеріни II, «сам не знав, какие законы учредить для государства надобно»⁷⁷⁰. Цю тезу потверджують численні інструкції та розпорядження, які регламентували діяльність Малоросійської колегії. Скажімо, вперше повноваження нової інституції в найзагальніших рисах було визначено в імператорській грамоті гетьманові Скоропадському від 29 квітня 1722 р. (за старим стилем): «со общаго с вами совета и согласия чинить то все, как определено в помянутых Хмельницкаго даговорах <...> вершит правдою и безволокитно» судові справи, подані на апеляцію, та приймати до царської скарбниці «всякие денежные и хлебные доходы»⁷⁷¹.

Докладніше сферу компетенції Малоросійської колегії визначила інструкція Сенатові від 16 (27) травня 1722 р. Тут, зокрема, згадано такі основні напрями діяльності: 1) приймати на розгляд і вирішувати судові справи, подані до Колегії на апеляцію; 2) встановити розмір і характер оподаткування українського населення та організувати надходження податків із України до царської скарбниці, стежачи, щоб збирачі податків «в зборе делали правду»; 3) із зібраних коштів «с совету гетманскаго» здійснювати традиційні видатки, організувавши належним чином систему обліку та контролю, а також регулярну звітність перед Сенатом; 4) не давати старшині переобтяжувати рядових козаків і посполитих примусовою роботою на свою користь і великими податками; 5) контролювати розміщення на квартирах в Україні російських військ, сте-

⁷⁷⁰ Цит. за: П. Милюков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, с. 731.

⁷⁷¹ ПСЗ, т. 6, № 3988; *Источники малороссийской истории...*, ч. 2, с. 317.

жити, аби ті «ни в чем отягощения тамошним обывателям не чинили»; 6) провадити слідство й виносити вирок за позовами українських жителів на російських «постояльцов», і навпаки; 7) контролювати адміністративну діяльність гетьмана та Генеральної військової канцелярії. Як сенатська інструкція, так і маніфест із приводу заснування Колегії, мали чітке соціальне спрямування. Їх рефреном стало твердження про заступницькі функції Малоросійської колегії, заснованої насамперед для того, «дабы малороссийский народ ни от кого <...> утесняем не был»⁷⁷².

Насправді ж мотиви створення нової владної структури, як і її повноваження, частково різнилися від тих, які було задекларовано в офіційних документах. Таку точку зору підтверджують так звані «Таємні пункти», надані президентові Вельямінову царською адміністрацією при заснуванні Колегії.

Ще Олександр Лазаревський допускав існування таємної інструкції бригадирові. Він перший серед дослідників звернув увагу на журнал Генеральної військової канцелярії від 17 (28) вересня 1722 р., де був запис розмови генеральної старшини з президентом Малоросійської колегії. Другий з інших «досягательных ответов» заявив, «что я именной императорскаго величества о всем том указ таковой имею, которого не только вам, старшине малороссийской, но и присутствующим со мною в колегіи чинам объявить не можно»⁷⁷³.

Архівні пошуки в фондах Сенату та Кабінету його імператорської величності дали змогу авторові цієї праці довести гіпотезу Лазаревського. Зокрема, у фондах Кабінету виявлено власноруч написану інструкцію Петра I бригадирові Вельямінову, підготовану 16 (27) травня 1722 р. в Коломні й передану через генерал-прокурора Петра Ягужинського⁷⁷⁴. Імператор ставив бригадирові такі завдання: 1) розвідати, «подлинно какие с зборов <...> ныне есть генеральные и партикулярные и которые старые и которые новые и при которых гетманах учинины и кто ими ползуетца и которые им сносны и

⁷⁷² ПСЗ, т. 6, № 4010; *Источники малороссийской истории...*, ч. 2, с. 322–325; РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 1–10 об.

⁷⁷³ А. Лазаревский, *Павел Полуботок...*, с. 158.

⁷⁷⁴ РГАДА, ф. 9, оп. 1, дело 15, л. 74 об.

которые тяжелы»; 2) з'ясувати, які податки можна «вновь сделать без тягости народной, с чего и каким образом»; 3) здійснювати політичний нагляд в Україні, виявляючи підозрілих людей та кореспонденцію з Польщі та Криму, а також «протчего, что касаетца до доброй осторожности и экономии»⁷⁷⁵.

Прерогативи Малоросійської колегії було уточнено в сенатських резолюціях від 1 (12) червня 1722 р. на подані президентом Вельяміновим 28 травня (за старим стилем) «Пункты»⁷⁷⁶. Крім того, 20 червня 1722 р. (за старим стилем) бригадирові надіслали з Сенату копії таємних інструкцій, підготованих 16 (27) липня 1718 р. для царського резидента в Україні Фьодора Протасьева. В сенатському супровідному листі Вельямінову наказали «чинить пременяясь к данным ему инструкциям <...> усматривая по делу и состоянию времени»⁷⁷⁷.

Загалом повноваження Малоросійської колегії, окреслені при її заснуванні, робили цю інституцію водночас найвищою касаційною інстанцією Гетьманату, верховним фінансовим органом та найвищою контрольною установою. Взаємини з гетьманською владою, а, відповідно, й місце Малоросійської колегії у владній структурі Гетьманату в інструкціях окреслено лише в найзагальніших рисах.

Організаційні засади функціонування колегії

Реформуючи систему державного управління на засадах камералізму, Пьотр I надавав великого значення жорсткій регламентації діяльності всіх структур загалом і кожного чиновника зокрема. Це, на його думку, мало вберегти від перенесення на новий державний ґрунт старих традицій так званої «*московской волокиты*». За основу нової моделі державного управління було взято західноєвропейські зразки писаної інструктивної документації – так звані регламенти. В них не лише детально викладено принципи функ-

⁷⁷⁵ Там само.

⁷⁷⁶ Там само, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 516–520, 522–527.

⁷⁷⁷ Там само, дело 1759, л. 11–15.

ціонування бюрократичної машини, але й конкретно визначено коло функціональних обов'язків кожного чиновника – учасника бюрократичного процесу. До того ж російський монарх перевершив своїх європейських учителів, створивши цілу ієрархію регламентів і розробивши документ, який не мав аналогів у західноєвропейській державній практиці – так званий *Генеральний регламент*⁷⁷⁸.

Малоросійська колегія, на відміну від інших центральних установ Російської імперії, не мала власного регламенту. У своїй діяльності вона керувалася положеннями Генерального регламенту та регламенту Адміралтейської колегії⁷⁷⁹. Другий було розроблено за безпосередньої участі імператора, тож його вважали взірцем інструктивної документації⁷⁸⁰. Крім того, існувало чимало імператорських і сенатських інструкцій, розпоряджень і наказів, які конкретизували повноваження Малоросійської колегії в окремих сферах, а також пояснювали процедуру тієї чи тієї діяльності.

Засади камералізму вимагали від державних установ дотримання принципу єдності часу й місця бюрократичного дійства. Регламенти зобов'язували членів колегій у визначений «для присутствія» день збиратися в авдієнц-камері на засідання. Керівник (президент), а за його відсутності – віцепрезидент або один з колезьких радників відкривав засідання. Секретар мав ознайомити присутніх із переліком справ, винесених на обговорення, після чого послідовно їх зачитував. Під час обговорення кожен мав висловити власну думку з приводу її змісту. До того ж за процедурою, дебати проводили з урахуванням субординації присутніх на засіданні чиновників: першим виступав молодший за посадою, останнім – президент Колегії. Більшість вирішувала долю обговорюваної справи⁷⁸¹. Процес обговорення обов'язково фіксували в протоколах, які, на думку імператора, мали стати «непідкупними свідками» діяльності кожного царського слуги⁷⁸².

⁷⁷⁸ ПСЗ, т. 5, № 3708.

⁷⁷⁹ ЦДАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 66, арк. 28, 36 та ін.

⁷⁸⁰ Е. Анисимов, *Россия в середине XVIII века: борьба за наследие Петра*, М., 1986, с. 244.

⁷⁸¹ *Законодательные акты Петра I...*, с. 487.

⁷⁸² Э. Бэрэндэс, *Опыт системы государственного права*, СПб., 1889, с. 128.

Великого значення при проведенні реформи державного управління Пётр I надавав принципіві колегіяльної діяльності центральних органів влади: «понеже коллегии ныне устроены для того, дабы каждая с совету и приговору всех делала <...> того ради подтверждаетца <...>, дабы президенты никаких дел, ни указов одни не делали <...>»⁷⁸³.

Аналіз діяльності Малоросійської колегії переконує, що принципу колегіяльності в ній не завжди дотримувалися. Це можна пояснити кількома причинами. Передусім другорядну роль «членів присутствія», порівняно з президентом Малоросійської колегії, було закладено в її штатному розкладі, згідно з яким президент був постійним членом, а радників та асесорів щороку переобирали. Крім того, Вельямінов у своїх діях часто керувався таємними інструкціями та розпорядженнями верховної влади, зміст яких не був відомий решті членів Колегії.

За положеннями Генерального регламенту, Малоросійська колегія працювала «во всякой недели кроме воскресных дней и господских праздников». Служителі канцелярії прибували на службу на годину раніше, ніж інші члени колегії. За кожен годину спізнення було передбачено штраф в обсязі тижневої грошової платні, а за «всякий раз небытья» на службі – місячної. Для подачі чолобитних у Малоросійську колегію Вельямінов визначив три дні на тиждень – вівторок, четвер і суботу, суворо заборонивши в інші дні «иметь хождения по коллегии»⁷⁸⁴.

При обговоренні справ у колегіях не можна було вдаватися до «лишних слов и балтания <...>, но то время ни о чем ином, толко о настоящем говорит»⁷⁸⁵. Під час виступів іншим членам забороняли перебивати промовця; слід було зачекати, доки той закінчить, «как честным людем падабаает, а не как бабам торьговкам»⁷⁸⁶. Але протоколи засідань Малоросійської колегії свідчать, що на її засіданнях не завжди дотримувалися правил етикету. 1723 р. президент Вельямінов навіть

⁷⁸³ Цит. за: Е. Анисимов, *Россия в середине XVIII века...*, с. 244.

⁷⁸⁴ ЦДДАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 25, арк. 1.

⁷⁸⁵ *Законодательные акты Петра I...*, с. 226.

⁷⁸⁶ Там само.

звітував у Сенат про факт «рукоприкладства» в стінах Колегії – між секретарем та асесором⁷⁸⁷.

Ураховуючи віддаленість Глухова від центральних органів влади Російської імперії та беручи до уваги жорстку систему звітності владних структур у той час, особливе значення для успішного функціонування Малоросійської колегії мала організація службового зв'язку. В «Пунктах» від 28 травня 1722 р. бригадир пропонував «для посылки с нужными писмами к Е. И. В., також в Петербург и в Москву в Правительствующий Сенат и в коллегии надлежит быть при оном управлении курьеров 6 человек»⁷⁸⁸. Сенатори спершу відхилили пропозицію Вельямінова, наказавши «вместо курьеров посылать с тамошних гварнизонных солдат, а о неважных делах посылать и казаков»⁷⁸⁹. Але пізніше вони переглянули своє рішення й вирішили в штатному розкладі Малоросійської колегії дати вісім місць для кур'єрів. Для з'ясування взаємин із російськими комендантами, яких призначили в українські міста в середині 1722 р., Колегія використовувала переважно глухівських козаків. Наприкінці серпня 1722 р. Генеральна військова канцелярія, виконуючи розпорядження Вельямінова, наказала місцевій адміністрації «в Ярославці, в Митниці, в Конотопі, в Карабутові, в Хмилові, в Ромнах, в Липовій Долині, в Гадячі, в Зінкові, в Опушному, в Великих Будищах <...> по два чоловіки казаков на каждом стану самих справних и на добрых конях априделити», щоб налагодити зв'язок із полтавським комендантом⁷⁹⁰.

На початку червня 1722 р. Сенат ухвалив рішення виготовити печатку Малоросійської колегії. На ній був напис «Печать Коллегии Малой России». Впродовж червня повідомлення з її описом було надіслали для ознайомлення гетьманові Скоропадському та всім центральним органам влади Російської держави⁷⁹¹.

Побудова регулярної держави на засадах камералізму ви-

⁷⁸⁷ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 286, арк. 12.

⁷⁸⁸ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 518; ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 5, арк. 3.

⁷⁸⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 523.

⁷⁹⁰ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 234, арк. 23.

⁷⁹¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 523 об.

магала від реформаторів законодавчого визначення штатів державних установ. Тому 6 квітня 1722 р. Пьотр I наказав «по коллегиям определит число членоф и служителей <...>, чтоб постоянное окладное число было»⁷⁹².

Згідно з Генеральним регламентом, до кожної колегії входили президент, його заступник, «члени присутствія» та канцелярські служителі. Крім того, були також так звані «нижчі служителі» – кур'єри, сторожі, посильні. Кількість членів присутствія в колегіях була 10–11 чоловік. Кількісний склад Малоросійської колегії було визначено в імператорській грамоті Скоропадському від 29 квітня 1722 р., й він суттєво різнився від загальноприйнятих норм – сім чоловік (президент, чотири радники та два асесори). 1726 р. Сенат вніс певні корективи в штатний розклад Малоросійської колегії. Зокрема, за новим розкладом кількість радників було зменшено, натомість асесорів – збільшено на одну особу. Водночас одного з радників офіційно йменували віце-президентом Колегії⁷⁹³.

Керівні позиції в Малоросійській колегії, як і загалом у Російській імперії петровської доби, належали кадровим військовим. Це можна пояснити прагненням монарха побудувати регулярну державу на зразок військового підрозділу. Президента Колегії, який був центральною фігурою колегіяльної ради і, згідно з Генеральним регламентом, виконував свої обов'язки від імені монарха (тому регламент зобов'язував «всех чинов, как коллежиным, так и канцелярным <...> президенту всякое достойное почтение и респект и послушание чинить»), призначав імператор. Президентом Малоросійської колегії від моменту проголошення акту заснування Колегії Петром I став старший офіцер у чині бригадира Степан Лукич Вельямінов.

Кадровий військовий бригадир Вельямінов довго перебував на цивільній службі, до того ж мав відношення до українських справ. Зокрема, певний час він виконував обов'язки полтавського коменданта, а з 1720 р. був воєводою в прикор-

⁷⁹² *Законодательные акты Петра I...*, с. 226; РГАДА, ф. 248, оп. 1, дело 18, л. 347.

⁷⁹³ *Источники малороссийской истории...*, ч. 2, с. 317; *Сб. РИО*, т. 55, с. 323.

донній з Гетьманатом Белгородській провінції «с правом веденія всеми слободскими полками»⁷⁹⁴. У службових справах белгородський воєвода неодноразово бував в Україні. Наприклад, у жовтні 1721 р. Сенат відрядив Вельямінова в Україну для «осмотра мест <...>, удобных для постройки на них новых городов, которые могли б служить преградою и защитою от набегов и нападений татарских»⁷⁹⁵.

Вибори колегіальних членів були прерогативою Сенату. Згідно з Генеральним регламентом, вони мали проходити на альтернативній основі – «ко всякому делу vybrat по два или три человека <...> и выбирать балатиром»⁷⁹⁶. «Членів присутствія» до Малоросійської колегії призначили всередині червня 1722 р. Наприкінці травня з Сенату до Воєнної колегії надійшло розпорядження про вибори кандидатів на колезькі посади зі складу штаб-офіцерів, які несли службу в Україні. А 15 (26) червня на засіданні Сенату із запропонованих Воєнною колегією 12 кандидатів призначили до Малоросійської колегії шість офіцерів київського гарнізону. Їм наказали «быть при той коллегии с которого числа они вступают в должность 1 год, а по прошествии года переменить»⁷⁹⁷.

Важливе місце в системі російської бюрократії, породженої петровською реформою, посідали так звані канцелярські служителі – безпосередні виконавці бюрократичного дійства. При заснуванні Малоросійської колегії до штату канцелярських служителів належала 31 людина: обер-секретар, два секретарі, протоколіст, актуаріус, реєстратор, чотири канцеляристи, сім підканцеляристів і чотирнадцять копіїстів. Їх усіх відрядили в Україну з воєводських канцелярій Белгородської, Севської, Курської провінцій та канцелярії київського генерал-губернатора⁷⁹⁸.

Проблему утримання членів і канцеляристів Малоросійської колегії спершу вирішили так: «коллежским служителям

⁷⁹⁴ Там само, дело 1758, л. 517 об. 519; ОР РГБ, ф. 32, № 32, л. 6.

⁷⁹⁵ Летопись занятий Археографической комиссии, вып. 17, с. 328.

⁷⁹⁶ Законодательные акты Петра I..., с. 219.

⁷⁹⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 556–557; ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 248, арк. 8.

⁷⁹⁸ Докладніше про це див.: В. Горобець, *Примерк Гетьманщини...*, с. 96–104.

давать по указу 1715 году против московского положения до определения штатов и с тамошних доходов»⁷⁹⁹. У другій половині червня 1722 р. уряд Петра I затвердив штатний розклад Колегії, за яким на платню членам видавали 5 879 руб. 70 коп. Визначаючи персональну оплату членам колегії, уряд орієнтувався на офіцерів київського гарнізону: оплату подвоювали офіцерові відповідного рангу, який служив у Малоросійській колегії. Скажімо, на утримання президента Колегії визначили суму в розмірі 1800 руб. Крім того, було передбачено виплату 228 руб. на «раціони» – на закупівлю фуражу для коней, а також 88 руб. 20 коп. на утримання денщиків. Загалом штатний розклад Малоросійської колегії передбачав виплату річної платні її президентів в обсязі 2116 руб. 20 коп.⁸⁰⁰

Та враховуючи, що впродовж 1722–1723 рр. Малоросійська колегія залишалася недосформованою, витрати на утримання її членів були значно меншими, порівняно з передбаченими. Скажімо, за даними колегіяльного звіту в Ревізіон-контору, 1723 р. вони становили 960 руб., а 1724 р. – 652 руб.⁸⁰¹. Втім, такі цифри викликають подив, адже відомо, що на середину 1724 р. кількість колегіяльних служителів зростає навіть порівняно зі штатним розкладом 1722 р. За нашими підрахунками, здійсненими на основі прибутково-видатних книг Малоросійської колегії за 1724 р., витрати бюджету за цією статтею становили суму майже вдвічі більшу – 1227 руб. 30 коп.⁸⁰².

Після запровадження 1723 р. при Колегії інституту полкових наглядачів на їх утримання, а також на писарів, які несли при них службу, з бюджету додатково виділили 370 руб. (відповідно, 25 і 12 руб. кожному) на рік⁸⁰³.

Грошові виплати колегіяльним членам у Російській імперії здійснювали тричі на рік із фондів Штатс-контори. Попри особливий статус Малоросійської колегії, що містилася не в Петербурзі чи Москві, а у віддаленому від столиці імперії

⁷⁹⁹ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 5, арк. 6.

⁸⁰⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 521.

⁸⁰¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 649.

⁸⁰² Підрахунки проведено на основі: ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 951, арк. 15–41 зв.

⁸⁰³ ПСЗ, т. 7, № 4659.

Глухові, вона була винятком із загального правила. До того ж, як свідчать документальні матеріали, ініціатором нового порядку виплат членам Малоросійської колегії (не з фондів Штатс-контори, а з колезької казни) був її президент Вельямінов. Він самочинно наказав комісарові казни Малоросійської колегії Якову Довбні видати членам присутствія та служителям канцелярії платню за «майскую треть» 1723 р., мотивувавши своє рішення тим, що «оные взяты из великороссийских далних городов и в немалой трудности в пропитании, а с наступлением холодов <...> для топления дров и в протчих потребностях претерпевают немалую нужду»⁸⁰⁴.

Крім грошового утримання, президентові Малоросійської колегії на його прохання видали «на ранг» села, що раніше належали російським резидентам при гетьманському урядові: Литвиновичі (Глухівська сотня), Стахоршин і Блистов (Новгород-Сіверська сотня)⁸⁰⁵. Генеральна військова канцелярія, згідно із сенатським розпорядженням, надіслала відповідні універсали війтам і жителям названих сіл уже 9 липня 1722 р.⁸⁰⁶. Крім того, Вельямінов, якого не влаштував розмір прибутків із наданих «на ранг» сіл, порушив перед імператором клопотання про додаткове отримання тих сіл в Україні, що раніше належали глухівському комендантові Богданові Скорнякову-Пісареву й «коиими никто ныне не владеет»⁸⁰⁷. Але прохання бригадира не задовольнили⁸⁰⁸.

При заснуванні Малоросійської колегії її президент порушив перед Сенатом питання про розташування цієї установи в Глухові – «для управления дел <...> в Глухове построить (будинок. – В. Г.) и на то строение откуда денги получат или будет повелено гетману постройт обывателями»⁸⁰⁹. На початку червня 1722 р. сенатори ухвалили рішення тимчасово розмістити Колегію в добротному будинку, «а по времени ту коллегию где пристойно постройт»⁸¹⁰. 2 серпня 1722 р.

⁸⁰⁴ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 21, арк. 195.

⁸⁰⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 523 об.

⁸⁰⁶ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 234, арк. 47.

⁸⁰⁷ РГАДА, ф. 9, оп. 4, дело 75, л. 452.

⁸⁰⁸ Там само.

⁸⁰⁹ Там само, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 516.

⁸¹⁰ Там само, л. 522.

Малоросійська колегія розташувалася в будинку бунчукового товариша Степана Миклашевського. Та бригадир Вельямінов був невдоволений отриманим від Генеральної канцелярії приміщенням і неодноразово порушував перед Сенатом і монархом клопотання про будівництво в Глухові нового будинку, адже наявний «обветшалый» і не досить просторий⁸¹¹. Відповідь імператора від 15 вересня 1723 була негативна, і це цілком очевидно в контексті численних заборон того часу зводити кам'яні будівлі в будь-яких російських містах, крім Петербурга.

Після смерті Петра I Вельямінов знову звернувся до уряду з цим питанням. Надсилаючи повторний запит, президент Колегії висловив свої пропозиції щодо джерел фінансування будівництва – зібрати з українського народу по 4 або 5 коп. з двору, а «будет то без обидно»⁸¹². Та й цього разу Вельямінов не отримав позитивної резолюції, а Верховна таємна рада запропонувала йому знайти приміщення в Глухові. Негативно оцінили й пропозицію президента перенести адміністративний центр Гетьманату з Глухова до якогось центрального українського міста (Вельямінов пропонував Ніжин або Прилуки), «чтоб за дальнею пересылкою во всяких делах не чинилось продолжения»⁸¹³.

Для проживання членам присутствія та канцеляристам Малоросійської колегії в Глухові Генеральна військова канцелярія надала квартири⁸¹⁴. Крім того, президент Вельямінов за рішенням російського уряду отримав за містом будинок, у якому раніше мешкав царський резидент Протасьєв⁸¹⁵. У другій половині 1726 р. Вельямінов надіслав до Петербурга звіт, у якому порушував і клопотання про отримання дозволу від Сенату на спорудження в Україні будинків для колегіяльних чиновників. Сенатори підтримали клопотання Малоросійської колегії. Та члени Верховної таємної ради, яка мала остаточно вирішити це питання, погодилися з міркуваннями Малоросійської колегії й відклали прийняття резолю-

⁸¹¹ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 402, арк. 1.

⁸¹² Там само, арк. 10 – 10 зв.

⁸¹³ Сб. РИО, т. 55, с. 324–326.

⁸¹⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 522.

⁸¹⁵ Сб. РИО, т. 55, с. 326.

ції до з'ясування загальної суми, необхідної для фінансування будівництва⁸¹⁶. Подальші зміни політичного курсу Російської імперії щодо України взагалі зняли це питання з порядку денного.

Підсумовуючи всі ці факти, звернімо увагу, що за своїм складом, підпорядкуванням, організаційними засадами функціонування Малоросійська колегія була суто імперським державним органом петровського часу, імплантованим у державне тіло України. А радикальний характер реформи державного устрою, здійсненої урядом Петра I, став початком якісно нового етапу українсько-російських взаємин.

⁸¹⁶ Там само.

Розділ 20

Малоросійська колегія при владі в Гетьманаті: опозиція та конформізм старшини

Малоросійська колегія почала функціонувати в Україні в надзвичайно сприятливий для російської сторони час. З (14) липня 1722 р. помер український гетьман Іван Скоропадський. Період міжгетьманства створив непогані умови для заповнення владного вакууму членами Колегії. В російській історії схожий прецедент уже був: смертю патріярха Адріяна в жовтні 1701 р. світська влада скористалася, щоб ліквідувати патріярший сан і запровадити замість нього спершу Монастирський приказ, а пізніше – Синод. Щоправда у випадку з Україною російський уряд був занепокоєний потенційною активізацією «сепаратистської» діяльності автономістів усередині країни та козаків-емігрантів на чолі з гетьманом Пилипом Орликом за її межами. Тож коли 10 (21) липня зі звіту глухівського коменданта Богдана Скорнякова-Писарева в Москві дізналися про смерть гетьмана, Сенат негайно розробив комплекс превентивних заходів, які мали захистити російські інтереси від негативних наслідків цієї події. Насамперед президент Степан Вельямінов мав негайно, *«оставляя все свои тягости, как найскорее»* вирушити до Глухова *«и будучи там престоерегать накрепко, чтоб как в старшине, так и в протчих при сей вакансии каких противностей не было и народ к тому побуждаем не был»*⁸¹⁷.

Київському генерал-губернаторові Івану Трубецькому також радили негайно перервати відпустку й повернутися в

⁸¹⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 33.

Україну, «а приехав, иметь осмотрение <...> и команды своей в полках стоящие на границех в Малой России на квартирах приказать того престоерегать накрепко <...>, дабы как на границе, так и внутри никаких тайных пересылок <...> и смятения не было»⁸¹⁸. Для цього йому радили не лише «смотреть иметь» на всіх тодішніх заставах, але й «прибавить новые в пристойных местах»⁸¹⁹. Аналогічні розпорядження надіслали також командувачу російськими військами в Україні генералові Йогану-Бернгардові фон Вейсбаху, який мав, крім того, негайно вивести драгунів з квартир у полки та «обид и разорений народу малороссийскому не чинить»⁸²⁰.

Сенатське повідомлення про смерть гетьмана й порядок роботи Малоросійської колегії за нових умов бригадир Вельямінов отримав по дорозі в Глухів, куди він прибув 21 липня (за старим стилем)⁸²¹. Разом із президентом в Україну приїхало кілька канцелярських служителів. Решта канцеляристів, а також радники й асесори Колегії з'їхалися до Глухова в серпні – на початку вересня. До того ж, і в цей час її штат був не до кінця сформований, адже частина канцеляристів, переведених у Глухів із Сєвської та Белгородської провінцій, затрималася з переданням справ, колезький секретар за наказом Вельямінова залишався в Москві, щоб отримати регламенти й зразки діловодської документації, а третина канцелярських посад була вакантна⁸²².

Та несформованість Малоросійської колегії не завадила її президентові з перших днів перебування в Україні провадити активну діяльність заради зосередження влади в руках нового державного інституту. Скажімо, вже 31 липня (за старим стилем) із Колегії до Генеральної військової канцелярії надіслали перше розпорядження⁸²³.

⁸¹⁸ Там само, л. 33–34.

⁸¹⁹ Там само, л. 33.

⁸²⁰ Там само, л. 34.

⁸²¹ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

⁸²² РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 393 об.

⁸²³ ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 54482, арк. 1–2.

Реакція соціальних низів на початок функціонування колегії

Уже було згадано, що запровадження в Україні колегіяльної системи в правовому плані не було до кінця аргументованим. І це розуміла як російська, так і українська сторони. Щоб компенсувати відсутність правових підстав для реформування державного ладу Гетьманату, російська адміністрація особливу увагу звертала на соціальний аспект її діяльності.

Початок 20-х років XVIII ст. було позначено загостренням соціальних суперечностей в українському суспільстві, посиленням економічної диференціації суспільства. Крім того, типовими за гетьманства Скоропадського стали численні службові зловживання місцевої адміністрації та неспроможність уряду ліквідувати їх або хоча б пригальмувати динаміку їх зростання. Все це викликало розчарування політикою Гетьманату, призвело до падіння авторитету гетьмансько-старшинської влади в очах населення⁸²⁴.

Про суспільні настрої в Україні добре знав царський резидент Фьодор Протасьєв, який не лише своєчасно інформував про них уряд, а й уміло користався наявними суперечностями під час своєї діяльності в Україні. Недаремно жителі Стародубського полку на початку 1722 р. порушили

⁸²⁴ Зауважмо, що на початку XVIII ст. кризові явища були типові не лише для Гетьманату. Скрутні часи переживало російське суспільство, особливо найнижчі соціальні верстви, на які уряд Петра I поклав важкий тягар 21-річної Північної війни. Її супроводжували численні – далеко не завжди належно продумані та доцільні – реформаторські експерименти в галузі керівництва, організації державного господарства тощо (статистичні дані про стан російської економіки в цей час є в праці: П. Милуков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, СПб., 1892). Але українське суспільство, попри лихоліття Руїни, формувалося в значно ліберальніших, порівняно з російськими, суспільних умовах. Тому питання особистої свободи й недоторканності особи, як зауважив Михайло Грушевський, навіть у його найнижчих верствах «було дуже дражливым». Див.: М. Грушевський, *Шведсько-український союз 1708 р.*, «Записки НТШ», 1909, ч. 92, с. 14.

перед імператором клопотання про призначення на вакантну посаду полковника «яко тамошним правам хранительного мужа»⁸²⁵. Про діяльність Протасьєва дізнаємося також із численних скарг, надісланих гетьманом Скоропадським до Москви. Змальовуючи дестабілізаційну роль резидента, український правитель зауважував, що чолобитники з Гетьманату, які турбують царя своїми клопотаннями, роблять це здебільшого «з наущенія Федора Протасьєва», який, «мішаючи порядки, многих винних заступаєт для взятков и прихотей своих, як о том подлинным суть документа, и побуждает их упрямится и маестат вашего величества напрасно турбовати, иская под тем свои прибыли, а не государственного интересу»⁸²⁶.

Прагнучи нейтралізувати можливий опір реформі з боку старшини, Малоросійська колегія розпочала свою діяльність в Україні з того, що, за свідченням Павла Полуботка, «публиковала своїми <...> универсалами, дабы всем, кто, якие и от кого имеет обиды, удавался до оной коллегии з чолобитием и искал себе управы»⁸²⁷. Водночас із кінця липня бригадир Вельямінов вимагав від генеральної старшини притягнути до судової відповідальності місцеву козацьку адміністрацію, на яку скаржилися обивателі. Вже 31 липня (за старим стилем) Колегія надіслала до Генеральної військової канцелярії наказ про негайний виклик до Глухова хорунжого Кролевецької сотні Григорія Падалки, на якого надійшла скарга від підданих селян, для проведення слідства⁸²⁸. А 3 (14) серпня президент Колегії в розмові з генеральною старшиною порушив питання про насильницьке «обертання» козаків у підданство⁸²⁹. 17 (28) серпня російська установа надіслала військовій канцелярії указ, яким забороняла залучати козаків «до жадных работызн», а також стягувати «судовые наклады з оных под опасением штрафа»⁸³⁰. Крім того, Малоросійська колегія вимагала від генеральної старшини «безобходного»

⁸²⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 675.

⁸²⁶ *Источники малороссийской истории...*, ч. 2, с. 319.

⁸²⁷ Цит. за: Н. Костомаров, *Павел Полуботок...*, с. 410.

⁸²⁸ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 1 № 54482, арк. 1–2.

⁸²⁹ *Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключаячихся...*, с. 93.

⁸³⁰ *Там само*, с. 94.

розміщення на квартирах драгунів – тобто фактично ліквідувала ті старшинські привілеї, які існували раніше⁸³¹.

Імператорський указ про виплату «прогонных денег Малороссиянам за подводы от великороссийских чинов» (про що українська адміністрація неодноразово порушувала клопотання перед монархом) Колегія оприлюднила в середині серпня 1722 р.⁸³². Навіть більше, питання про залучення українських коштів до імператорської казни російська адміністрація хотіла подати в такий спосіб, нібито це робилося задля ліквідації безладу в країні.

Вже за перший місяць діяльності в Україні Малоросійська колегія надіслала до Генеральної військової канцелярії 34 укази, з яких десять стосувалися судочинства (здебільшого – про притягнення до судової відповідальності козацької старшини), 11 – розміщення та утримання на українській території російських військ, 7 – організації фінансової служби та залучення українських коштів до колегіальної казни, 6 – різних адміністративних розпоряджень (організація пошти, виплати «прогонних» грошей, запровадження інституту комендантства тощо)⁸³³.

Демагогічні заяви авторів маніфесту від 16 (27) травня 1722 р., що Малоросійська колегія «учинена не для чего иного, токмо для того, дабы малоросійский народ ни от кого, как неправедными судами, так и от старшины налогами утесняем не был»⁸³⁴, а також її перші соціально орієнтовані кроки в Україні породили в суспільних низів ілюзію про «месіянські» наміри російських можновладців. Вони, мовляв, хотіли відновити соціальну справедливість в українському суспільстві. Як наслідок, до Колегії почали масово надсилати чолобитні з приводу насильств адміністрації та державців.

Уже в першому звіті Малоросійської колегії Сенатові, датованому 14 (25) серпня 1722 р., бригадир Вельямінов доповідав, що українське населення «с радости приемлет» заснування Колегії і «многие из них приходят и подают на стар-

⁸³¹ *IP НБУ НАНУ*, ф. 1, № 54482, арк. 7 зв.

⁸³² *Там само*, арк. 5–5 зв.

⁸³³ Підрахунки проведено на основі: *IP НБУ НАНУ*, ф. 1, № 54482, арк. 1–13 зв.

⁸³⁴ *Источники малороссийской истории...*, ч. 2, с. 325.

шину и на протчих знатных людей в своих обидах челобитные»⁸³⁵. До того ж слова президента не були безпідставними. Впродовж серпня – вересня 1722 р. до Малоросійської колегії лише з Глухівської та суміжних із нею сотень надійшло майже 30 чолобитних із клопотаннями про судовий розгляд справ про службові зловживання старшини та державців, загарбання майна та ґрунтів, насильницьке навернення козаків у підданство тощо. Звинувачували представників генеральної, полкової та сотенної старшини, членів їх родин. Проаналізувавши судову практику Колегії в наступні місяці, можемо припустити, що така динаміка процесів утримувалася й надалі, хоча територія подання позовів розширилася.

Спершу реакція російських чиновників була оперативна. Лише за перший місяць функціонування в Україні Колегія надіслала до Генеральної канцелярії близько 10 указів про притягнення до судової відповідальності старшини й державців. Переважну більшість чолобитних, зареєстрованих у Колегії за вересень–жовтень 1722 р., оперативно розглянули. Виняток становили, як правило, справи про насильницьке навернення в підданство (його пояснювали відсутністю в російському законодавстві відповідних норм і прецедентів).

Крім масового подання чолобитних, соціальні низи українського суспільства вдавалися й до рішучіших форм протесту. В другій половині 1722 р. до військової канцелярії почали надходити з місць тривожні повідомлення про відмови поспільства виконувати повинності на користь державців. Скажімо, державець Миклашевський скаржився генеральній старшині, що «подданные <...>, уже лет сорок находящиеся у нас в подданстве <...>, тепер с подговору чьего или сами собою в развращение пришли и не хотят отдавать надлежащего своего послушенства»⁸³⁶. Колишній осавул генеральної артилерії Карпека також звітував у Глухів, що його піддані з села Пустогородниця «нехотящих быть в подданстве»⁸³⁷. Такі випадки були непоодинокі. Про це свідчив й універсал

⁸³⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 393.

⁸³⁶ Цит. за: А. Лазаревский, *Павел Полуботок...*, с. 166.

⁸³⁷ *Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаящихся...*, с. 101.

Генеральної військової канцелярії від 7 (18) серпня 1722 р. В ньому, зокрема, під загрозою «туремного в'язеня» та «публичного каранія» наказували, щоб «посполство, подданстве зостаючое, не показовали жадного самоволства против своих владілцов»⁸³⁸. Але, ймовірно, погрози не давали бажаного результату, бо 13 (24) грудня цього ж року генеральна старшина мусила повторно видати універсал аналогічного змісту⁸³⁹.

Ставлення політичної еліти Гетьманату до владних змагань уряду Петра I

Заснування Малоросійської колегії та початок її функціонування в Україні наприкінці літа 1722 р. стали серйозним випробуванням на політичну зрілість української еліти. І зауважимо, що умови становлення політичної культури козацьких старшин, яким на початку 1720-х рр. випало опинитися в епіцентрі реформаторської діяльності Петра I, були не надто сприятливими. Антиросійська війна 1708–1709 рр. стала останнім потужним спалахом українського сепаратизму. Крах політики гетьмана Мазепи спричинив значні трансформації в сприйнятті суспільства Гетьманату суті політичної лояльності до російської монархії та меж можливого спротиву його діям, які порушуватимуть «давнішні козацькі права і вольності». Жорстокі репресії уряду Петра I проти учасників виступу деморалізували прихильників сепаратистських рухів. Водночас щедрі царські пожалування тій старшині, що лишилася вірною тронові, її швидке просування по службовій драбині завдяки протекції російських сановників заохочують українську еліту до тіснішої співпраці з Москвою. Дедалі частіше українська адміністрація запобігає ласки в російській сторони, розраховуючи на її високе покровительство. В Україні за гетьманства Скоропадського з'являється новий тип полковників і козацької старшини, які, призначені на уряди царською волею, почувалися цілком незалежними й від гетьмана, й від полочан: «в Україні імія

⁸³⁸ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 234, арк. 5.

⁸³⁹ *Там само*, арк. 65.

маєтності, живуть ни под чьею командою, самовольно <...>, гетьмана они не слушают»⁸⁴⁰. Негативно на суспільний клімат в Україні вплинуло призначення Москвою іноземців на старшинські уряди (переважно вихідців із Сербії), які здобули довіру царя, а відтак враховували лише його інтереси.

Отож суспільні настрої та політична кон'юнктура, що склалися в Україні на початок 20-х років XVIII ст., були сприятливими для утвердження владних повноважень Малоросійської колегії. Натомість опозиційну боротьбу автономістично настроєних політиків об'єктивно не могли підтримати ані істеблішмент Гетьманату, ані соціальні низи українського суспільства.

Загострення соціально-економічних і суспільно-політичних суперечностей у суспільстві сприяло зростанню питомої ваги тих козацьких старшин і державців-шляхтичів, які займали щодо російської влади відверто угодницьку позицію, рухалися у фарватері його інтеграційної та інкорпораційної політики. За влучним висловом Олександра Лазаревського, вони цілком усвідомлювали, що, маючи величезні маєтки, старшина не збідніє навіть від нововведень Малоросійської колегії. А будучи лояльним, легше зберегти й навіть примножити багатства⁸⁴¹. Найвідомішими виразниками такої позиції в середовищі українського істеблішменту були полковник київський Антон Танський, прилуцький – Гнат Галаган, гадяцький – Михайло Милорадович, лубенський – Андрій Маркович, а також син Андрія Марковича, відомий автор «Дневных записок» бунчуковий товариш і наказний полковник лубенський Яків Маркович та інші.

Куди меншим було автономістично налаштоване угруповання козацької еліти, виховане на самобутніх традиціях Гетьманату другої половини XVII ст. Його очолювали наказний гетьман і полковник чернігівський Павло Полуботок, миргородський полковник Данило Апостол. Їм, як тоді казали, «асистували» полковий суддя, автор літопису Гри-

⁸⁴⁰ *Источники малороссийской истории...*, ч. 2, с. 282; свідчення старшинської анархії та свавілля див.: А. Лазаревский, *Описание Старой Малороссии...*, т. 1, с. 83; т. 2, с. 247, 288, 330, 372, 377 тощо.

⁸⁴¹ А. Лазаревский, *Павел Полуботок...*, с. 184.

горій Грабянка, реєнт Генеральної канцелярії, а пізніше – видатний державний діяч Гетьманату Микола Ханенко⁸⁴², генеральний осавул Василь Жураківський, військовий канцелярист Дмитро Володьковський та ін. До того ж після трагічних подій 1708–1709 рр. автономістична партія могла існувати лише дотримуючись найпоміркованіших позицій і будучи роєлістичною щодо російської корони.

Смерть Івана Скоропадського відкрила дорогу на політичний Олімп Гетьманату енергійному та рішучому діячеві автономістичного напрямку чернігівському полковнику Павлові Полуботку. В історичній літературі існують різноманітні, часом взаємосуперечні, оцінки його політичної діяльності. Можемо виокремити два головні підходи. Один із них бере початок від національно-патріотичних історичних компіляцій XVIII ст. та «Історії Русів». Вплив «Історії» простежуємо і в концепціях Дмитра Бантиша-Каменського та Миколи Маркевича, в монографії Миколи Костомарова, де наказного гетьмана зображено як справжнього патріота рідної землі, борця за громадську справу, рішучого захисника української автономії, який у пориві полум'яної любові до вітчизни приніс себе в жертву⁸⁴³.

Другий напрям в історіографії представлено працями так званих істориків-народників – Олександра Лазаревського, Якова Шульгіна, Олександрі Єфименко та Вадима Модзалевського. Ці автори критикують соціальну політику козацької старшини. Концептуально їх погляди багато в чому перегукуються з офіційними звинуваченнями, висунутими російським урядом на адресу Полуботка в маніфесті від 8 (19) лютого 1725 р., де також ішлося про великі кривди, заподіяні простому народові старшиною, тяганиною в судах, обтяжливими податками, наверненням козаків у підданство, примусовим продажем горілки тощо. А боротьбу генеральної старши-

⁸⁴² Українські історики Олександр Оглоблин, О. Путро вважають, що саме архів і бібліотека Миколи Ханенка (в бібліотеці, до речі, було понад 150 одиниць друкованої та рукописної продукції, зокрема, й багато латинських текстів) стали джерельною базою визначної пам'ятки вітчизняної історіографії – «Історії Русів».

⁸⁴³ Див.: Д. Бантыш-Каменский, *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства*, в 4 томах, К., Час, 1993, с. 427–432.

ни проти Малоросійської колегії автори маніфесту пояснювали тим, що за відсутності «оной удобнее им (старшині. – В. Г.) было подлой народ утеснять, а тому б народу некому на них жалоб приносить»⁸⁴⁴.

Історики народницького напрямку, з'ясовуючи мотиви вчинків Павла Полуботка, акцентували увагу на належності гетьмана до старшинської верстви, його особистих рисах, соціальній політиці Гетьманату наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Дії наказного гетьмана вони пояснювали відстоюванням власних вузькостанових інтересів – інтересів панівної верстви Гетьманату⁸⁴⁵. Тому Полуботка й зображали як «хижого і наполегливого користолюбця»⁸⁴⁶.

Спробу синтезувати погляди різних шкіл української історіографії на початку 20-х років XX ст. здійснив Микола Василенко. Дослідник слушно зауважує, що, оцінюючи роль Павла Полуботка в українській історії, варто говорити не про його біографію чи належність до певної соціальної групи, а про розвиток історичних процесів у першій чверті XVIII ст., які врешті «затягли до себе і Полуботка і надали його справі ширшого значіння, ніж його особисті домагання і класові інтереси»⁸⁴⁷.

Оригінально політичну діяльність Полуботка інтерпретували Вячеслав Липинський. Історик високо оцінив людські якості Полуботка, наголошуючи на його порядності й чесності. Та, пишучи про шкідливість «соціально-революційного методу в політиці», який в українських умовах був, на думку Липинського, цілком безперспективним, дослідник все ж недооцінив політичну боротьбу наказного гетьмана. Він писав, що обраний після смерті твердого консерватора Скоропадського на гетьманство «реформатор і поступовець Полуботок потрапив тільки згинуту в московській тюрмі. Хоч це і дало ореол Полуботкові <...>, але реальна державність українська на цьому втратила, бо була по смерті гетьмана Скоропадського зведена майже ні нащо»⁸⁴⁸.

⁸⁴⁴ ПСЗ, т. 7, № 4651.

⁸⁴⁵ А. Лазаревский, *Павел Полуботок...*, с. 155.

⁸⁴⁶ В. Модзалевский, *Павел Леонтьевич Полуботок...*, с. 66–67.

⁸⁴⁷ М. Василенко, *Павло Полуботок...*, с. 99.

⁸⁴⁸ В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму*, Відень, 1926, с. 522–523.

Дискусію про місце Полуботка в українській історії досі не завершено. На нашу думку, сприяти успішному вирішенню цієї проблеми може лише об'єктивне, неупереджене дослідження різних аспектів його діяльності. Без сумніву, головну увагу варто зосередити на вивченні його державно-політичної діяльності в ранзі наказного гетьмана України впродовж 1722–1723 років.

Уперше Павло Полуботок з'явився на політичному небосхилі України 1708 р. – під час проведення гетьманських виборів. На раді, яка відбулася в листопаді в Глухові, частина радикально налаштованої старшини, на протигагу кандидатурі Івана Скоропадського, висунула претендентом на гетьманський уряд чернігівського полковника. За свідченнями російських інформаторів, стародубський полковник Скоропадський, відмовляючись від булави, також вказував на кандидатуру Полуботка – «а он (Скоропадський. – В. Г.) отрицаяся, говорил, что «он стар и такого тяжестного уряду снести не может, а достоин, де, обрану быть в гетьманы молодому и заслуженному человеку, а именно указывая на черниговского полковника, господина Полуботка»⁸⁴⁹. Проте літописець повідомляє, що вирішальне слово на Глухівській раді належало цареві. Він і відхилив цю кандидатуру, мотивуючи своє рішення тим, що Полуботок «очень хитер и может Мазепа уравниться»⁸⁵⁰.

За умов інтенсивного інкорпораційного тиску російської монархії в Україні, особливо після полтавської перемоги Петра I та зважаючи на нездатність Скоропадського протидіяти цим процесам, особа Павла Полуботка в свідомості багатьох українців асоціювалася з активним опором інтеграційним змаганням корони Романових. 1715 р. зі звіту царського резидента в Москві стало відомо, що житель містечка Сосниця (на Чернігівщині) Федір Стичинський казав: «не Мазепа – проклятий Иуда, нынешний гетман – проклятый Иуда, что не стоит за Украину, что москали ее разоряют, а как будет Черниговский полковник Гетманом, не так будет за Украину

⁸⁴⁹ *Источники малороссийской истории...*, ч. 2, с. 179.

⁸⁵⁰ А. Ригельман, *Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще*, М., 1847, с. 50.

и не будут оную москали разорять і ныне всею Украиною надеяние имеем, чтоб он Гетманом был»⁸⁵¹. За такі «плутовские слова» Стичинського покарали батогами й вислали до Сибіру, а Полуботкові канцлер наказав, «чтоб он от таких плутовских слов и разглашении о себе слуг своих унимал, ибо то причиняет о нем самом подозрение»⁸⁵².

Отримавши повідомлення від генеральної старшини про смерть гетьмана, з проханням довірити виконання гетьманських обов'язків до нових виборів чернігівському полковникові, представники придворних кіл дійшли висновку, публічно висловленого обер-прокурором сенату Іваном Скорняковим-Пісаревим: «От Полуботка правлению надлежащему быть я не надеюсь, ибо он совести худой»⁸⁵³. Та нехтувати волею старшини сенатори не наважилися. Або й навпаки, вони не вважали Полуботка серйозною перешкодою для анулювання рішень генеральної старшини. Тому до Глухова відправили наказ, який зобов'язував «Малую Россию до избрания другого гетмана ведать и всей той Малой Россией управление <...> чинить полковнику черниговскому Полуботку обще с Генеральной старшиной <...>, толко во всех делех и советах и посылках в Малую Россию универсалов иметь сношение и сообщение» з президентом Малоросійської колегії⁸⁵⁴.

Однак Малоросійська колегія з перших днів своєї діяльності, попри задекларовану рівність із генеральною старшиною в управлінні Гетьманатом, підтримувала контакти з Генеральною канцелярією лише через видання указів. Спершу форма й тональність особистих звернень Вельямінова до Полуботка були справді люб'язні: «благородный господин полковник и наказной гетман», «при сем остаюсь вам, благородному полковнику и наказному гетману, доброжелательный слуга» тощо⁸⁵⁵. Та вже з другої половини серпня 1722 р., в умовах наростання конфронтації, укази Колегії стають дедалі офіційнішими. Вельямінов, крім спроби формально понизити статус генеральної старшини, хотів позбавити гетьмансь-

⁸⁵¹ ОР РГБ, ф. 204, картон 38, № 6, л. 1–2.

⁸⁵² ОР РГБ, ф. 204, картон 38, № 6, л. 2.

⁸⁵³ С. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 18, с. 827.

⁸⁵⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 35.

⁸⁵⁵ ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 54482, арк. 2–2 зв.

ке керівництво права розподіляти фінанси, виконувати судові повноваження, а Генеральну канцелярію перетворити на виконавчий орган при Колегії, отримавши в такий спосіб доступ до внутрішніх справ Гетьманату.

Опозиційну діяльність в тодішніх умовах Полуботок міг провадити лише спираючись на традицію взаємин Гетьманату з російською династією, апелюючи до офіційних зобов'язань російського монарха зберегти козацькі вольності, послаблюючи соціальну напругу в суспільстві шляхом реформування системи державного управління Гетьманату (де це було можливо) та пошук покровителів у верхніх ешелонах імперської влади.

Полуботок, скориставшись суперечностями між сенатським указом від 16 (27) травня 1722 р. та діями Малоросійської колегії у сфері судочинства та фінансів, бойкотував розпорядження другої «призвать до ответу» в колегіяльній суд козаків, на яких було подано судовий позов до російської установи, хоча справу попередньо не розглядали в судових інстанціях нижчого рівня. Цією ж обставиною наказний гетьман мотивував свою відмову надіслати до Колегії звіт військової канцелярії. Тактику бойкотування розпоряджень російської установи Полуботок прагнув універсалізувати. Скажімо, наказ Вельямінова «учинить почту» для організації пересилок між київським генерал-губернатором і Гадячем, де перебував Псковський драгунський полк, він відмовився виконувати без спеціального сенатського указу⁸⁵⁶, хоча було зрозуміло, що ініціатива належала тут не Колегії, а центральному урядові.

Водночас наказний гетьман прагнув ліквідувати недоліки у владних структурах Гетьманату, адже для російського уряду вони ставали приводом для втручання у внутрішні справи Гетьманату. Полуботок зосередив увагу на структурних і якісних змінах в українському судочинстві (тут було запроваджено інститут асесорів Генерального суду, здійснено певну формалізацію судового процесу тощо). Розглядаючи в Генеральній канцелярії судові позови поспільства та козаків на старшину, Полуботок наполегливо радив другим «по-

⁸⁵⁶ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 1, № 54482, арк. 25 зв.

любовно» владнати справи, задовольнивши претензії позивачів. Генеральна старшина також прагнула ліквідувати найпомітніші недоліки в оподаткуванні населення. Універсал Генеральної канцелярії забороняв старшині збирати так звані «ралцові вибори», що надходили урядовцям⁸⁵⁷.

Разом із тим, Полуботок був рішучим у забезпеченні соціального спокою в Гетьманаті. Не обмежуючись задекларованими в універсалах «грозними увіщеваннями» зберігати громадський спокій та порядок, наказний гетьман, за твердженням Олександра Лазаревського, не залишав поза увагою жодної скарги державців на «непослушенства» підданих, наказуючи полковникам бунтівників «до вязеня брать и оным до послушенства схилять»⁸⁵⁸.

Дуже наполегливим чернігівський полковник був і в пошуку сановних покровителів у Москві та Петербурзі, а також в апелюванні до Сенату й імператора з приводу протиправних дій Колегії⁸⁵⁹.

На початку листопада в Полуботка визрів план організувати представницьку делегацію («искаючи в нуждах малороссийских милости») до імператора, який на той час перебував у військовому поході. 7 (18) листопада в Генеральній канцелярії було виготовлено спеціальну «цедулу»⁸⁶⁰ полковникам, де йшлося про наміри генеральної старшини, а також наказ «зо всякого полку по дві персони знатних до той виправи прибраться»⁸⁶¹. Та з невідомої причини задум гетьмана не було реалізовано.

Апелюючи до Сенату з приводу зловживань Малоросійської колегії, наказний гетьман був також наполегливим,

⁸⁵⁷ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаящихся..., с. 106.

⁸⁵⁸ А. Лазаревский, Павел Полуботок..., с. 168.

⁸⁵⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 150–159; дело 1760, л. 812–822; ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 52836, арк. 70–74 зв. Докладніше про це: В. Горобець, *Присмерк Гетьманщини*, с. 134–136.

⁸⁶⁰ «Цедулами» в Україні, на відміну від «листов», називали записки конфіденційного змісту, в яких містилася інформація, що не підлягала розголошенню. Як правило, «цедули» не мали іменного напису.

⁸⁶¹ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаящихся..., с. 104.

вибиваючи дозвіл на проведення нових гетьманських виборів. Повідомивши Москву про смерть Івана Скоропадського 5 (16) серпня, Полуботок за кілька днів вирядив до Сенату військових товаришів Семена Рубця і Василя Биковського, сподіваючись отримати згоду на проведення виборів⁸⁶². Але, не отримавши позитивної відповіді, наказний гетьман незабаром відсилає до імператора Семена Тарнавського й Миколу Ханенка з тим самим завданням⁸⁶³. 19 (30) вересня, посилаючи в Сенат чолобитні, він також передав обер-секретареві Сенату Івану Познякову особистий лист «о наказничестве»⁸⁶⁴.

Зважаючи на активність Полуботка, деякі історики розцінювали його лише як «честолюбця, котрий прагнув гетьманства»⁸⁶⁵. Та видається, що мають рацію ті дослідники, які вважають, що діяльність чернігівського полковника сприяла збереженню гетьманського сану, а отже, й залишків української державности. Виборна гетьманська влада була головною рисою автономного устрою України, а її ліквідація «означала скасування самого цього устрою»⁸⁶⁶. Тому особисті мотиви, які, безперечно, також впливали на діяльність Полуботка, все ж не могли применшити принципового значення його боротьби за право обрання гетьмана.

Бригадир Вельямінов на початках діяльності Малоросійської колегії не звертав уваги на опозиційну діяльність генеральної старшини (про це свідчить його перший звіт у Сенат від 14 (25) серпня 1722 р.⁸⁶⁷). Але поступово, оскільки Генеральна канцелярія дедалі частіше бойкотувала накази Колегії, зростало й занепокоєння ситуацією в Україні та її президентом. У звіті Вельямінова від 27 вересня (за старим стилем) містилася скарга, що Генеральна канцелярія «имеет сла-

⁸⁶² А. Лазаревский, *Павел Полуботок...*, с. 148.

⁸⁶³ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 219–252; *Журнал, си есть, насуцная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаячихся...*, с. 109.

⁸⁶⁴ *Журнал, си есть, насуцная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаячихся...*, с. 112.

⁸⁶⁵ В. Модзалевский, *Павел Леонтьевич Полуботок...*, с. 66.

⁸⁶⁶ М. Василенко, *Павло Полуботок...*, с. 102.

⁸⁶⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 393–393 об.; *ІР НБУ НАНУ*, ф. 1, № 52838, арк. 79–80.

бое отправление дел Е. И. В.», а це вкрай негативно впливає на діяльність Колегії, адже вона змушена контактувати з місцевими органами влади Гетьманату через Генеральну військову канцелярію⁸⁶⁸.

Наслідком взаємних звинувачень генеральної старшини та членів Колегії в порушенні імператорських наказів і апелявання до монарха став сенатський указ від 10 (21) листопада 1722 р. Він містив 21 пункт і вирішував усі головні суперечності та непорозуміння у взаєминах Колегії та канцелярії. До того ж, більшість із них було вирішено на користь канцелярії. Скажімо, Сенат зобов'язав Генеральну канцелярію надсилати копії лише тих універсалів, які стосувалися «генерального правління», а «партикулярные» можна було надсилати й без відома Колегії.

Позитивно для генеральної старшини було вирішено проблему спільних засідань генеральної старшини та Колегії, на чому наполягав Вельямінов. Відтепер старшина мусила запрошувати президента, а не всіх членів Колегії, й до того ж, лише на ті засідання, де вирішували «генеральные дела». Крім того, російська установа не мала права надсилати «без совету генеральной старшины» накази місцевим органам самоврядування. До розгляду Колегія брала лише судові справи, апробовані в судових інстанціях Гетьманату. Крім того, президентові Вельямінову заборонили надсилати в Генеральну канцелярію укази, а радили скористатися промеморіями, «с учтивостью».

Окремі положення сенатського указу стосувалися питань, які виникли в ході фінансової реформи. Більшість із них також вирішили на користь української сторони. Скажімо, Сенат ліквідував «вновь положенные коллегиею» податки, відновлював привілеї старшини, церков і монастирів⁸⁶⁹.

Як вважають історики, вирішальну роль у початковому «гальмуванні» реформ державного устрою Гетьманату в середині листопада 1722 р. зіграв Александр Меншиков. Допмагаючи українській стороні вирішити суперечку з Малоросійською колегією, він розраховував на підтримку української

⁸⁶⁸ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 1, № 52840, арк. 83–90.

⁸⁶⁹ *РГАДА*, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 140–148 об.

адміністрації в розв'язанні судової тяганини, пов'язаної з його маєтками в Україні (так звана «почепська справа»)⁸⁷⁰.

Сенатський указ у Малоросійській колегії отримали 22 листопада (за старим стилем). Генеральна старшина дізналася про його зміст із сенатської грамоти та «екстракту» указу, привезених козацькими посланцями 26 листопада (за старим стилем). Полуботок з однопдумцями оцінили указ як важливу перемогу в боротьбі за збереження української автономії. Генеральна канцелярія розіслала в полки універсали, в яких йшлося про зміст указу та копії екстракту «для публікування». Полковникам наказали, «абы везде копиями по сотням розсланы и при універсалах опубліковани, а кому здається за слушность, в книги ратушніе актиковани были»⁸⁷¹. Так само сприйняли цю подію представники місцевого самоврядування, які записали зміст указу до магістратських і ратушних актових книг⁸⁷².

Указ від 10 (21) листопада був своєрідною межею на шляху проведення державної реформи. Попри його компромісний характер, який не міг повністю задовольнити жодну із сторін, інтереси української старшини в ньому було відображено досить чітко. Документ ліквідував найрадикальніші нововведення Колегії: реформа поверталася на позиції, конституційовані маніфестом та інструкцією від 16 (27) травня 1722 р.

Успіх, здобутий в протиборстві з Вельяміновим, Полуботок прагнув закріпити. З цією метою 13 (24) грудня до Москви виїхав канцелярист Пилип Борзаківський із грамотами, що містили, крім подяки «за милостивый указ», прохання на дозвіл провести гетьманські вибори й нові скарги на зловживання бригадира.

Старшина порушила також клопотання про повернення з Колегії медової десятини власникам, надання коштів із індуктивного збору на потреби військової канцелярії, заборону президентові вимагати хліба на утримання денщиків, зменшення кількості драгунських полків на українських землях тощо⁸⁷³.

⁸⁷⁰ Докладніше про це: В. Горобець, *Присмерк Гетьманщини...*, с. 140–142.

⁸⁷¹ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 1, № 55588, арк. 21–24; № 55589, арк. 25–27.

⁸⁷² *ОР РГБ*, ф. 256, № 76, л. 140–171.

⁸⁷³ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 234, арк. 82.

Наприкінці 1722 р. в Глухові дізналися про повернення з походу імператора. Полуботок сприйняв це як сигнал для початку великої акції з дискредитації Колегії в очах монарха і не припиняв спроб отримати дозвіл на нові гетьманські вибори. Зокрема, він планував сформуванню представницьку козацьку делегацію (до її складу ввійшли 24 знатні козаки), що мала відображати волю всього українського народу й добиватися згоди на проведення виборів. З цією метою Генеральна канцелярія розіслала листи полковникам, а знатним козакам – за прошення⁸⁷⁴. Наступного дня наказний гетьман надіслав Борзаківському, який виконував його доручення в Москві, додаткову інструкцію до дій в нових умовах і «просительниц о патронском ходатайстве» лист до Меншикова з проханням щодо «исправления скорого монаршого повеления, ижбы вскорости... избрать с межи себе нового гетмана»⁸⁷⁵.

Козацька депутація рушила до Москви лише наприкінці січня, до того ж, у значно меншому, ніж планував Полуботок, кількісному складі. Взяти участь у посольській місії виявили бажання лише шестеро людей: полковий суддя Григорій Грабянка, знатні військові товариші Василь Кочубей та Семен Гамалія, сотники Петро Войцехович, Іван Холодович та Іван Добронізький. Депутація, крім чолобитної про дозвіл на проведення гетьманських виборів, повезла до Москви прохання про «укомплектовании <...> вакантныи чины генеральной старшины и полковников» та «просительні листи» до впливових царських сановників⁸⁷⁶.

Тим часом президент Колегії, виявивши в сенатському указі від 10 (21) листопада багато суперечностей з попередніми інструкціями, не поспішав його виконувати. Дізнавшись про повернення імператора до Москви, він також активізував свою діяльність. Повідомлення про запровадження комендантського режиму в деяких українських полкових містах свідчило, що після повернення Петра I з походу в сановних колах перемогла партія, яка підтримувала радикальну реформу в Гетьманаті.

⁸⁷⁴ Журнал, си есть, насыщенная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаящихся..., с. 111.

⁸⁷⁵ Там само, с. 112.

⁸⁷⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1766, л. 232.

У січні 1723 р. Малоросійська колегія написала до Сенату скаргу, що наказний гетьман не виконав сенатське розпорядження й не апробував універсали в «генеральних ділах» у президента Вельямінова (до них додали реєстр «незаконних» – не завізованих бригадиром – універсалів Генеральної канцелярії). Та цього разу бригадир зосередився не так на доведенні незаконності дій генеральної старшини, як на поглибленні інкорпораційної реформи. В січні 1723 р. він підготував проєкт, відомий в історичній літературі під назвою «Дванадцять пунктів Вельямінова», який наприкінці місяця сам і відвіз до Москви. Тим часом, із поверненням Петра I з походу, ситуація у вищих ешелонах влади Російської імперії істотно змінилася. Імператор, ознайомившись зі звітами про діяльність уряду за час своєї відсутності, виявив у них чимало порушень. Для детального розслідування дій найвищих сановників Пьотр I створив спеціальну комісію, яка висунула звинувачення проти багатьох сановників (зокрема проти Александра Меншикова).

Яскравим доказом зміни політичного курсу уряду щодо України став указ від 27 лютого (за старим стилем). Там було задекларовано таке: «в Малороссийские полки по их желанию (жителів полків. — В. Г.) определяются полковники из русских»⁸⁷⁷. Саме тому Малоросійська колегія вже 24 березня (за старим стилем) надіслала збирачам податків інструкції, в яких зобов'язала їх стягувати податки «зо всіх безобходно державских и иных добр, як изначала чинили»⁸⁷⁸ (це, як відомо, суперечило сенатському указові від 10 (21) листопада 1722 р.).

Зустріч імператора з президентом Малоросійської колегії, під час якої другий передав «Дванадцять пунктів», відбулася 31 березня (за старим стилем). А вже 5 (16) квітня монарх наклав резолюцію на запропонований Вельяміновим проєкт поглиблення реформ. Більшість пропозицій бригадира стосувалися фінансової реформи (пункти 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9). Вони були спрямовані на збільшення прибутків казни, а

⁸⁷⁷ ПСЗ, т. 7, № 4173.

⁸⁷⁸ Журнал, си есть, насыщенная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаяющихся..., с. 121.

тому імператор їх оцінив схвально⁸⁷⁹ (за винятком пропозиції уніфікувати подані статті на території всього Гетьманату). Інший блок питань, порушених президентом Колегії, стосувався опозиційної боротьби Полуботка та генеральної старшини. Зокрема, Вельямінов скаржився на порушення сенатського указу про участь президента Колегії на засіданнях Генеральної канцелярії під час вирішення важливих питань і розсиланні універсалів (п. 10), про ігнорування вимог Колегії надавати фінансові відомості про козацькі компути (п. 11), про протидію при запровадженні інституту комендантів (п. 12). Щодо цього проблем блоку питань імператор наклав таку резолюцію: «Для ответу быть сюды Полуботку, Савичу и Чернишу (а когда сюды прибудуть то на их место выбрать добрых коллегии тамошней)»⁸⁸⁰.

На основі царських резолюцій у Сенаті підготували й 16 (27) квітня схвалили указ, який суттєво радикалізував реформу державного устрою Гетьманату. Скажімо, Малоросійська колегія з установи Російської імперії, яка здійснювала функції контролю в Україні, перетворилася на владну структуру, що функціонувала паралельно з Генеральною канцелярією (а враховуючи її повноваження, фактично над нею). Законодавчо було закріплено й нововведення у сфері місцевого самоврядування та фінансів⁸⁸¹.

Указ від 16 (27) квітня 1723 р. грубо порушував автономні права Гетьманату, тож російський уряд, побоюючись протесту автономно налаштованих козаків, розробив схему його поетапного оприлюднення. Наприклад, розпорядження про «безобходне» збирання податків російська адміністрація розробила в березні 1723 р. (тобто ще до схвалення в Сенаті указу цілому загалом). Пункти, в яких йшлося про повернення в козацьке товариство «шукачів», які – або самі, або ж їхні батьки чи діди – виконували козацькі повинності, а також стаття про ліквідацію «непотребных зборов», які стягу-

⁸⁷⁹ Пётр I у цей час шукав можливості поповнити казну. Напередодні розгляду «Дванадцяти пунктів» монарх наказав збільшити на території імперії перелік непрямих статей оподаткування та розміри вже наявних. Див.: РГАДА, ф. 9, оп. 2, дело 32, л. 19–23.

⁸⁸⁰ І. Джиджора, *Реформи малоросійської колегії...*, с. 100–109.

⁸⁸¹ РГАДА, ф. 9, оп. 2, дело 32, л. 25–27 зв.; ПСЗ, т. 7, № 4196.

вали переважно з поспільства та рядового козацтва, опублікували на початку травня⁸⁸². В середині травня Малоросійська колегія надіслала в полки укази, що універсали Генеральної канцелярії «без підписа коллежского <...> в генеральних делах» не мають юридичної сили⁸⁸³.

На засіданні Сенату 23 квітня (за старим стилем) було схвалено ще декілька указів, які стосувалися українських справ, – зокрема, порядку реалізації указу від 16 (27) квітня. Насамперед підготували розпорядження, «чтоб полковник Полуботок и старшины Савич и Чарныш (для ответа) были в Санк Петербурге»⁸⁸⁴. Одночасно з викликом генеральної старшини до столиці імперії Міхаїлу Голіцину⁸⁸⁵ було надіслано наказ вивести козацькі полки в поле нібито заради «осторожности, для охранения Украины от татарского нападения»⁸⁸⁶. Біограф Петра I Іван Голиков твердив, що імператор, «у которого никогда предосторожности не не доставало», віддав наказ російським командирам, які несли службу в Україні «о имени всякой осторожности не только от татар и турок, но и наблюдать за движением запорожских и малороссийских козаков»⁸⁸⁷.

У Глухові про виклик генеральної старшини до Петербурга дізналися 22 травня (за старим стилем). Але Полуботок не поспішав виконувати цей наказ, адже прагнув скористатися цим часом для продовження опозиційної діяльності. 24 травня (за старим стилем) наказний гетьман відрядив до Сенату депутацію в складі наказних полковників Петра Корецького та Івана Даниловича, полкового судді Григорія Грабянки, знатного військового товариша Дмитра Володьковського та канцеляриста Миколу Ханенка з гра-

⁸⁸² І. Джиджора, *Реформи малоросійської колегії...*, с. 109.

⁸⁸³ Я. Маркович, *Дневные записки...*, с. 21.

⁸⁸⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 8.

⁸⁸⁵ Указом від 29 квітня 1723 р. (за старим стилем) фельдмаршала Міхаїла Голіцина призначили головнокомандувачем усіма нерегулярними військами, в тому числі, й козацькими полками, а також йому підпорядкували Малоросійську колегію «во всем том, что будет касатся до воинских отправлений». Див.: ПСЗ, т. 7, № 3837.

⁸⁸⁶ ПСЗ, т. 7, № 4200.

⁸⁸⁷ І. Голиков, *Деяния Петра Великого*, Изд. 2, т. 9, с. 282.

мотами. В них було порушено питання гетьманських виборів, скасування комендантського правління в Україні та повернення власникам податків, зібраних колегією «над указ, з сената присланий»⁸⁸⁸.

Щоб виграти час, 30 травня (за старим стилем) із Генеральної канцелярії до Сенату надіслали звіт, у якому було написано, що старшина «в указаній путь <...> до поизду готовы», але «за далекостю того пути, конми своими ехатъ трудно будет», просить надіслати «подорожну грамоту <...>, чтобы на подъем потребное число подвод везде по станам в подлежащей з Глухова до Санктъпитербурха дорозі давано». Тим часом Полуботок написав полковникам листи. В них він радив негайно прибути до Глухова «для пилного интересу без умедления; за которого приездом тот интерес ему тут обявлен будет»⁸⁸⁹.

Та й цього разу спроби наказного гетьмана організувати опір інтеграційним планам російської адміністрації в межах всієї України не увінчалися успіхом. На його виклик жоден полковник до Глухова не з'явився. Натомість 1 (12) червня повернувся в Україну бригадир Вельямінов. Його приїзд і знаменував початок якісно нового етапу протистояння.

Насамперед президент спонукав генеральну старшину негайно виїхати до столиці імперії (це гарантувало б йому свободу дій в Україні). З цією метою Вельямінов видав від свого імені подорожню до Петербурга (на цьому наполягав Полуботок). 5 (16) червня Колегія надіслала до військової канцелярії промеморію, що відтворювала зміст сенатського указу від 16 (27) квітня (документ, датований 3 (14) червня). Вона складалася з шести пунктів і по суті спотворювала зміст указу. Зокрема, тут не було пункту про скасування зборів на користь старшини (його оприлюднили лише 4 (15) липня⁸⁹⁰). Наступного дня, 6 (17) червня, Генеральна канцелярія отримала сенатський наказ «о выходи в поход стар-

⁸⁸⁸ Журнал, си есть, насыщная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаячихся..., с. 129.

⁸⁸⁹ Там само, с. 128, 130.

⁸⁹⁰ ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 55582, арк. 243 зв.–244; Журнал, си есть, насыщная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаячихся..., с. 132.

шині енеральной и всему войску малороссійскому при главному коммендиру г. князю М. М. Голіцину»⁸⁹¹.

Після від'їзду Полуботка до Петербурга діяльність, спрямовану на реставрацію інституту гетьманства в Україні, розпочав миргородський полковник Данило Апостол, найстаріший та найавторитетніший старшина Гетьманату. Заслуги Апостола у Війську Запорозькому були загально визнані, тож Скоропадський, від'їжджаючи взимку 1722 р. до Москви, спершу пропонував виконувати обов'язки наказного гетьмана миргородському, а вже після його відмови – чернігівському полковникові⁸⁹².

Коли помер Скоропадський, Апостол перебував у Низовому поході, тож не міг претендувати на «наказничество». Очоливши під Дербентом десятитисячну козацьку армію, він міг не лише проявити свої полководницькі здібності, але й засвідчити відданість імператору в особистому спілкуванні⁸⁹³. Повернувшись наприкінці 1722 р. в Україну, в середині лютого 1723 р. він надіслав до Петербурга лист. У ньому, нагадуючи про свою вірність монархові та заслуги перед Військом Запорозьким, а також про те, що «старее из малороссийских полковников никого нет», він порушив перед імператором клопотання про його «пожалование гетманом»⁸⁹⁴.

Заходи Полуботка щодо організації великих чолобитних акцій, спрямованих на консервацію українських «давнин», Апостол не підтримав. Та вже в червні 1723 р. він просив надіслати з Генеральної канцелярії копії договірних статей українських гетьманів із Москвою, які 22 червня (за старим стилем) «по желанію его мил. п. полковника миргородс-

⁸⁹¹ *Журнал, си есть, насыщная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаящихся...*, с. 131–132.

⁸⁹² *Диариуш или журнал, то есть повседневная записка...*, с. 10.

⁸⁹³ Зокрема, в щоденнику Миколи Ханенка від 11 вересня 1722 р. читаємо: «*Сам его императорское величество изволил быть перед обідом у пана Миргородского (полковника. – В. Г.) в наметі і горілку паничковою кушал, которая его величеству пришла до уподобання, и любо оной государеві пан Миргородскій куфу оферовав, однако государ сказал, что нечим везти, и для того веліл, когда з барилками з двору присилати, давати.* Цит. за: *Дневник Миколая Ханенко, «Киевская Старина», 1896, ч. 7–8, с. 184.*

⁸⁹⁴ С. Соловьев, *История России с древнейших времен...*, т. 18, с. 830–832.

кого стаття Богдана Хмельницького скопійовані, при листі писанном к нему, послали»⁸⁹⁵.

Наприкінці серпня в козацькому таборі на р. Коломак Апостол став ініціатором скликання представницьких старшинських нарад, на яких обговорювали політичну ситуацію в Україні й шукали оптимальні шляхи виходу з кризи, спричиненої реформами Малоросійської колегії. В ході нарад миргородський полковник запропонував старшині для ознайомлення та підпису дві чолобитні на адресу імператора. В них йшлося про збереження традиційного устрою Гетьманату. Підготовлені Апостолом документи в історичній літературі отримали назву «Коломацьких чолобитних». Одна з чолобитних становила собою доопрацьоване миргородським полковником⁸⁹⁶ клопотання, підготоване Полуботком після скасування введених Колегією податків. Обґрунтовуючи доцільність таких дій, Апостол не лише покликався на кризовий стан господарства Гетьманату, спричинений «то нашествием неприятельским, то моровою язвою и неурожаем через многие годы хлеба и трав», але й звертав увагу на попередні царські обіцянки, «что все тие тяжести и убитки, по окончани з королем шведским войны, награждени будут неотемленою вашею величества милостию». Та найголовніше, – він вказував на юридичну неправомірність дій російської адміністрації, що суперечили попереднім українсько-російським договорам: «в пунктах <...> нікому от великороссийских начальников в права и суди наши вступатися, також от имени старшины и козаков рядовых, жадных взимать зборов не написано»⁸⁹⁷.

Сміливим кроком миргородського полковника була підготовка другої чолобитної – про вибори гетьмана. Цим він ігнорував конституційну імператорським указом від 23 червня 1723 р. (за старим стилем) заборону на подання клопо-

⁸⁹⁵ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаячихся..., с. 134.

⁸⁹⁶ Автори царського маніфесту від 8 (19) лютого 1725 р., зокрема, писали, що Апостол, «будучи в полках на Коломаке, в челобитной, присланной к нему от старшины, много переправил и некоторые пункты прибавил...». Цит. за: ПСЗ, т. 7, № 4651.

⁸⁹⁷ Коломацькіє чолобитные, «Киевская Старина», 1890, № 29, Приложение, с.102–103.

тань із цього приводу. Небезпечність таких дій добре усвідомлював наказний полковник Лубенського полку, автор «Дневных записок» Яків Маркович. Він звернув увагу Апостола на те, що в першій чолобитній є окремих висловлювань, що «досадны кажуться», й відмовився підписувати другу «супліку»⁸⁹⁸. Решта козацької старшини була або більш політично свідома, або менш обережна, й на початок вересня чолобитні вже завізували представники всіх полків Гетьманату. Повернувшись наприкінці вересня з табору, Апостол надіслав чолобитні в Глухів, а 20 (31) жовтня один із правителів Генеральної військової канцелярії генеральний осавул Жураківський, попри активну протидію з боку Вельямінова⁸⁹⁹, відрядив військового канцеляриста Івана Романовича в Петербург «до его императорскаго Величества в високопривительствующій сенат з грамотами»⁹⁰⁰.

Тим часом Павло Полуботок, прибувши на початку серпня до Петербурга й переконавшись у доброзичливому ставленні царських сановників до української старшини, вирішив і далі захищати автономії Гетьманату. Зокрема, 13 (24) вересня наказний гетьман подав до Іноземної колегії чолобитну «с прошенієм милості от всей Украины об оставленіи зборов, о ненарушном содержаніи судов, прав и волностей козацких грамотами <...> за гетмана Хмельницкого утвержденных»⁹⁰¹. До того ж, як свідчить царський маніфест від 8 (19) лютого 1725 р., переписуючи російськомовний переклад чолобитної на чистий бланкет, з меншою кількістю підписів української старшини, Полуботок самочинно додав принципову вимогу – «вместо Коллегии учинить суд генеральный»⁹⁰².

⁸⁹⁸ Я. Маркович, *Дневные записки...*, с. 24.

⁸⁹⁹ Дізнавшись про наміри правителів Генеральної канцелярії в «експедицію ординовати <...> до императорского величества од всего войска з челобитствием» новгород-сіверського та сінчанського сотників Семена Галецького і Костя Криштофенка, президент Малоросійської колегії віддав наказ арештувати їх і заборонив глухівському отаману видавати підводи для поїздок у Москву та Петербург. Див.: *Журнал, си есть, насыщенная записка дѣл, в войсковой енеральной канцелярии приключоающихся...*, с. 142.

⁹⁰⁰ Там само.

⁹⁰¹ *Черниговская летопись...*, с. 101.

⁹⁰² *ПСЗ*, т. 7, № 4651.

Подання чолобитних мало для наказного гетьмана фатальні наслідки. Анонімний автор «Чернігівського літопису» (ймовірно, безпосередній учасник тих трагічних подій) зазначав: «и уже с того виділи быть монарху загнуваного»⁹⁰³. Роздратований непослухом Полуботка, який проігнорував конституційовану указом 23 червня 1723 р. (за старим стилем) заборону на обговорення проблем нової владної ситуації в Україні, імператор «того ж часу» відрядив в Україну довірену особу – лейб-гвардії майора Александра Румянцева – «для <...> спросу старшины и черні малоросійской о тых челобитных: чи всі о том відають и просят»⁹⁰⁴.

Але у вересні – на початку листопада 1723 р. старшина, викликана до Петербурга, вільно пересувалася в столиці. До того ж Полуботок активно контактував із Генеральною канцелярією. Досить мляво в цей час готувалися до від'їзду в Україну Румянцева. Ситуація докорінно змінилася лише після 10 (21) листопада, коли монархові передали «Коломацькі чолобитні». Імператор, роздратований невиконанням указу від 23 червня 1723 р. (за старим стилем), що забороняв надалі клопотатися гетьманськими виборами, «изволил приказать своими устами <...> з великим гнівом и яростію взять под караул» генеральну старшину та «всіх, хто за ими ассистовал»⁹⁰⁵.

10 (21) листопада «по полночи, в 11 часу», генерал-майор А. І. Ушаков забрав у каземат Петропавловської фортеці 16 козацьких старшин, серед них Павла Полуботка, Семена Савича, Івана Чарниша, Григорія Грабянку, Петра Корецького, Миколу Ханенка. Одночасно було проведено обшуки на квартирах арештованих⁹⁰⁶. Під час обшуків виявили окремі документи, які давали підстави висунути проти Полуботка та його товаришів додаткові звинувачення. Зокрема, в руки слідства потрапила інструкція наказного гетьмана, яку той планував надіслати в Україну. У ній правителям канцелярії пропонували здійснити заходи з метою нейтралізації

⁹⁰³ Черниговская летопись..., с. 102.

⁹⁰⁴ Там само.

⁹⁰⁵ Там само.

⁹⁰⁶ РГАДА, ф. 7, оп. 1, дело 179, л. 1.

негативних наслідків місії Румянцева (щоб «в сем отчизне их противником или счастливом случае поработать»). 26 листопада (за старим стилем) із сенатської канцелярії надійшов наказ керівникам Таємної канцелярії «малороссийских обывателей старшину <...> о непорядочных поступках и обидах и разорениях <...> допросить»⁹⁰⁷.

Слідство провадили на підставі надісланих із Малоросійської колегії «доношений и челобитных» та документів, виявлених під час обшуку. Звинувачення, висунуті генеральній старшині в Таємній канцелярії, стосувалися переважно ігнорування розпоряджень Малоросійської колегії та перевищення владних повноважень, а саме запровадження в Генеральному суді асесорів, надання старшині ратушних сіл, передачі універсалів у полки, без погодження з президентом Вельяміновим тощо. Крім того, в цей час за доносом єпископа Ірадіона провадили слідство в справі державної зради чернігівського полковника. 18 (29) грудня з Петербурга видали наказ київському генерал-губернаторові розслідувати обставини цієї справи⁹⁰⁸. Щоб розширити висунуті старшині звинувачення, в Україну виїхав царський емісар Александр Румянцев, який у грудні розпочав активну роботу «по искоренению смуты». Скажімо, було заарештовано канцеляриста Генеральної канцелярії Петра Валькевича, опечатано папери канцелярії та вислано до Петербурга заарештованих раніше сотників Семена Галецького та Костя Криштофенка. Крім того, в дворах чернігівського полкового судді Василя Тамари та брата генерального писаря Семена Савича за наказом Румянцева поставили караули. В паперах військової канцелярії Румянцев не зміг виявити документів, які компрометували б генеральну старшину та наказного гетьмана, адже той уже встиг попередити канцеляристів про мету візиту царського емісара в Україну. Зважаючи на це, імператор наказав Румянцеву заарештувати й негайно доставити до Петербурга старшину, «которые <...> писали пункты по городам поучительные и приітч к тому делу кто в важности явился». Чолобитників, які подали скарги на старшину, Пьотр І наказав пере-

⁹⁰⁷ Там само.

⁹⁰⁸ Там само, л. 1–46, 133.

вести до столиці. Та попередньо емісар мав зібрати їх і «обнадежит <...>, щоб без всякої опасности ехали сюды для обличенія Полуботка»⁹⁰⁹.

Головну увагу царський емісар зосередив на розслідуванні інкримінованої Полуботкові справи про таємні контакти з гетьманом в еміграції Пилипом Орликом. Як дізнаємося з царського указу від 15 (26) березня 1725 р., Румянцев доклав чимало зусиль для розслідування цієї делікатної справи, залучивши багатьох свідків і звинувачених. Але розслідування Румянцева, як і київського генерал-губернатора Трубецького, не виявило фактів «державної зради» з боку Полуботка.

Не могли довести провину наказного гетьмана й слідчі Таємної канцелярії. На допитах Полуботок вперто повторював, що до Орлика нікого з розпорядженнями не скеровував. Орлик, до того ж, «под Васильков ни в прошлом, ни в третьем году и никогда не прихаживал»⁹¹⁰. Не допомогли петербурзьким слідчим і такі аморальні методи, як залучення інформації, отриманої під час сповіді смертельно хворої людини. Священик Петропавловського каземату повідомляв слідство, що, лишаючись наодинці з арештантом, він неодноразово розпитував його про цю справу. Та Полуботок «и в самой же тяжкой болезни», перебуваючи на смертному одрі, заперечував факт таємних контактів із Орликом⁹¹¹.

Смерть Павла Полуботка 18 (29) грудня 1724 р.⁹¹² зняла з нього тяжке звинувачення, а 15 (26) березня 1725 р. спеціальним указом уряду Єкатеріни I справу було закрито й щодо інших причетних до неї осіб. Свідків відпустили в Україну, а тих із них, хто вчасно не доніс про крамольні слова (такі факти стали відомими в ході розслідування), «били батогом нещадно», після чого також дозволили повернутися на батьківщину⁹¹³.

А Румянцеву, який саме вирушив в Україну, наказали не лише збирати свідчення, які дискредитували наказного гетьмана, а й поставили завдання ліквідувати старшинсь-

⁹⁰⁹ Докладніше про це див.: В. Горобець, *Присмерк Гетьманщини...*, с. 157.

⁹¹⁰ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 452, арк. 4.

⁹¹¹ Там само.

⁹¹² *Черниговская летопись...*, с. 103.

⁹¹³ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 452, арк. 4.

ку опозицію до реформ Малоросійської колегії. З цією метою 13 грудня емісар розпочав інспекцію місцевих органів самоврядування. Впродовж другої половини грудня 1723 – січня 1724 рр. він відвідав усі полкові та деякі сотенні міста Гетьманату, провів кардинальні кадрові переміщення. Критерії, за якими емісар добирав кандидатів на старшинські уряди, сформулював імператор: щоб були «люди добрые, которые к нынешнему делу (опозиційній боротьбі Полуботка. — В. Г.) не приставали и желали быть коллегии»⁹¹⁴. В ході інспекції опозиціонерів не лише звільняли з урядів, але й часто запроторювали до в'язниці. Зокрема, наприкінці грудня заарештували миргородського полковника Данила Апостола⁹¹⁵.

Під час розслідування Румянцева в Україні від виконання службових обов'язків усунули правителів Генеральної канцелярії Василя Жураківського та Якова Лизогуба. На початку 1724 р. їх звинуватили в підтримці опозиційної боротьби Полуботка й за наказом Румянцева заарештували, а 14 березня відправили до Москви⁹¹⁶. Правителями канцелярії призначили маловідомих у Гетьманаті колишнього полковника Івана Левенця, сотників Федора Потребич-Гречаного та Івана Мануйловича⁹¹⁷.

Зауважмо, що в умовах соціально-економічного й суспільно-політичного розмежування українського суспільства насильницькі дії уряду Петра I в Україні не викликали протесту. Навіть більше, низи суспільства, які зазнавали утисків з боку державців і старшини, сприйняли їх арешти як обнадійливий знак. Показова в цьому контексті заява жителів с. Падалки (селом володів новопризначений «правитель» Федір Потребич-Гречаний). Вони, відмовляючись від «послушенства» на користь державців, казали так: «Не станемо панщину робити, годі вже, Полуботка і Чарниша немає, то і сих панов, которым тепер приказано началство, не будет»⁹¹⁸.

Арешти опозиційної старшини та кардинальні кадрові зміни, проведені російською адміністрацією в Україні напри-

⁹¹⁴ С. Соловьев, *История России с древнейших времен...*, т. 18, с. 835.

⁹¹⁵ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 12, № 2, арк. 26; *Черниговская летопись...*, с. 103.

⁹¹⁶ *ЦДІАУК*, ф. 53, оп. 2, спр. 951, арк. 17.

⁹¹⁷ *ЦДІАУК*, ф. 53, оп. 2, спр. 900, арк. 10.

⁹¹⁸ *ЦДІАУК*, ф. 51, оп. 3, спр. 598, арк. 67.

кінці 1723 – на початку 1724 р., знаменували завершальний етап опозиційної боротьби козацької старшини проти інкорпораційних дій уряду Петра I. Знищення опозиції та утвердження при владі Малоросійської колегії створили такі умови для російського монарха, за яких йому на заваді не могли стати ні стрільці, ні патріарх, ні гетьмани⁹¹⁹, а повна асиміляція України видавалася питанням найближчого часу⁹²⁰.

Процес утвердження Малоросійської колегії при владі був тривалим і нерівномірним, тому при дослідженні можемо умовно виокремити декілька етапів. Перший (кінець липня – початок листопада 1722 р.) було позначено активними діями Колегії, спрямованими на здобуття цілковитої влади в Україні, й не менш рішучою протидією з боку Полуботка та його однодумців. Протистояння стосувалося субординації генеральної старшини та Колегії, владних повноважень другої тощо. Найповніше ж воно проявилось у сфері фінансових відносин. Важливу роль відіграла й та обставина, що Пьотр I не міг впливати на розвиток подій у Гетьманаті, адже перебував у поході; відтак зріс вплив окремих царських сановників.

Другий етап (друга половина листопада 1722 – травень 1723 р.) було позначено переходом ініціативи до рук наказного гетьмана, адже сенатський указ від 10 (21) листопада 1722 р. вирішував проблеми відносин Генеральної канцелярії та Малоросійської колегії здебільшого на користь першої. Старшина, прагнучи закріпити успіх, досягнутий за сприяння Меншикова, проявляла активність насамперед в отриманні згоди на гетьманські вибори, збереження традиційної структури місцевого самоврядування, відшкодування збитків, завданих Колегією при проведенні реформи системи оподаткування. Зусилля Вельямінова було спрямовано на обґрунтування плану радикалізації реформи, запропонованої наприкінці березня 1723 р. на розгляд імператорові.

Третій етап (червень 1723 р. – початок 1724 р.) розпочала законодавча ініціатива президента Малоросійської колегії, схвалена імператором і конституйована сенатським указом від 16 (27) квітня 1723 р. На цьому етапі участь Полу-

⁹¹⁹ Н. Маркевич, *История Малороссии...*, т. 2, с. 581.

⁹²⁰ И. Розенфельд, *Присоединение Малороссии к России...*, с. 126.

ботка в організації опозиційної боротьби ускладнив виклик «для ответу» в Петербург, а з 10 (21) листопада – з моменту ув'язнення – вона взагалі стала неможлива. За відсутності Полуботка Генеральна канцелярія втратила значення штабу з організації опозиційної діяльності. Натомість на чолі автономістичної старшини опинився на певний час миргородський полковник Апостол. Місія царського емісара Румянцева в Україні та репресивні заходи довкола неї знаменували не лише завершення цього етапу протистояння, але й ліквідацію старшинської опозиції взагалі.

Наступний час функціонування Малоросійської колегії в Україні було позначено повновладдям президента Вельямінова, який, втілюючи в життя розпорядження імператора, Сенату та Верховної таємної ради, а також власні проєкти, реформував судову систему, фінанси, центральне та місцеве урядування Гетьманату, уніфікувавши її державні порядки за загальноімперським зразком і підпорядкувавши державні структури центральним органам влади Російської імперії.

Розділ 21

Реформування політико-адміністративного устрою Гетьманату в 1720-х роках

Реформа політико-адміністративного устрою Гетьманату, проведена урядом Петра I в Україні в першій половині 20-х рр. XVIII ст., була багатопланою за змістом й посутньо вплинула на всі сфери державного життя – фінанси, судочинство, місцеве самоврядування тощо. Та немає сумніву, що пріоритетними завданнями в комплексі реформаційних заходів російської адміністрації в Україні були реорганізація структури найвищої влади Гетьманату, імплантація російських владних установ і заміщення ними традиційної гетьманської форми правління.

Ліквідація гетьманської форми правління й трансформація політико-адміністративної структури Гетьманату

В офіційних документах Малоросійську колегію називали органом Російської імперії при гетьманові Іванові Скоропадському з контрольними та апеляційними функціями. Цілеспрямована пошукова робота в московських архівах і у виданих збірниках документів не дала позитивних наслідків: автор не знайшов жодних матеріалів, які потвердили б прагнення монарха та його оточення замінити гетьманську форму правління колегіальною вже на початках проведення реформи. Тож можна припустити, що російський уряд передбачав співіснування гетьмана та Малоросійської колегії при-

наймні на першому етапі. Та зважаючи на погляди імператора у сфері державного будівництва, а також враховуючи історичні прецеденти та подальший розвиток державної реформи в Україні, логічно припустити, що найвищі кола Росії все ж планували поступово замінити виборного гетьмана (спершу суто формально) призначеною з Петербурга російською колегією.

Смерть гетьмана Скоропадського створила для російського уряду сприятливі умови в період міжгетьманства й під час конфірмації його наступника, щоб поступово обмежити українську автономію. Тим паче, у взаєминах російської монархії з гетьманськими урядами відповідні приклади вже були – саме так проходив поетапний наступ на українську автономію впродовж другої половини XVII ст. Про первісні наміри російської адміністрації зберегти в Україні гетьманський сан свідчить інструкція президентові Вельямінову від 10 (21) липня 1722 р. (час, коли в Сенаті дізналися про смерть Скоропадського). В документі була й така фраза: «Малую Россию до избрания нового гетмана»⁹²¹. Зауважмо, що сенатську вказівку не призначали для публікації, тож вона цілком могла відображати справжні наміри царської адміністрації на той історичний момент.

Водночас документи свідчать, що погляди царської адміністрації на «українську проблему» стрімко еволюціонували. Вже наприкінці липня в Сенаті обговорювали план повільної, «тихої» ліквідації гетьманської форми правління. В листі до імператора, в якому йшлося про порушене генеральною старшиною клопотання з приводу гетьманських виборів, сенатори пропонували оголосити козакам, що вибори відкладено до повернення з походу монарха: «И таким образом никакого сомнения им не будет, и может то тако до воли Его Императорскаго Величества остаться»⁹²².

Сенатську ініціативу схвально сприйняв імператор, і в наступні п'ять років вона була програмним документом російського уряду з цього питання. Вона, крім того, лягла в основу іменного наказу Петра I від 23 червня 1723 р. (за старим стилем), що забороняв українській стороні порушувати

⁹²¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 33.

⁹²² С. Соловьев, *История России с древнейших времен...*, т. 18, с. 827.

клопотання про нові вибори, а також закріпив пункт, за яким гетьманська посада лишалася вакантною на невизначений термін, а керування Лівобережною Україною переходило до Малоросійської колегії⁹²³.

Відтягуючи проведення гетьманських виборів, російський уряд вже в середині 1722 р. здійснив принципове нововведення у владній структурі Гетьманату. За указом від 10 (21) липня 1722 р., функцію керування передали не наказному гетьманові (що відповідало державним традиціям Гетьманату⁹²⁴), а «черниговському полковнику Полуботку обще с генеральной старшиной»⁹²⁵. Тобто в Україні запровадили колегіальну форму правління, що цілковито відображала погляди монарха на проблеми державного будівництва.

Після смерті гетьмана Скоропадського російський уряд, передавши керування Гетьманатом Полуботкові «обще с ге-

⁹²³ РГАДА, ф. 9, оп. 2, дело 32, л. 28.

⁹²⁴ Принагідно зауважмо, що в історичній літературі цю колізію трактують по-різному. Скажімо, для Льва Окиншевича вона була доказом колегіального характеру урядування Гетьманатом у період міжгетьманства. Натомість Олександрові Лазаревському та Миколі Василенку ця ситуація, навпаки, видавалася екстраординарною. І позиція других виглядає переконливіше. Періоди тривалого міжгетьманства не були типовими для української державної традиції (за винятком хіба що 1660–х рр., коли в умовах першого розпаду Гетьманату влада на Правобережжі певний час належала наказному гетьманові Якимові Сомкові; та на це були вагомі політичні причини). Тільки-но повноваження когось із українських правителів припинялися, проходили нові вибори. За таких умов наказного гетьмана або зовсім не призначали, або призначали на короткий термін (скажімо, коли Іван Самойлович втратив гетьманську булаву, «наказничество» певний час здійснював генеральний обозний В. Борковський). На довший період наказних гетьманів призначали у військових походах чи за тривалої відсутності правителя в Україні. В таких випадках виконувати обов'язки наказного гетьмана мав хтось із генеральних старшин (рідше – полководців). Наприклад, під час візиту Івана Мазепи до Москви обов'язки наказного гетьмана виконували: 1689 р. – генеральний писар В. Вуяхевич, 1690 р. – генеральний суддя С. Прокопович, 1702 та 1707 рр. – генеральний суддя Василь Кочубей. За відсутності Івана Скоропадського в січні–червні 1722 р. обов'язки наказного гетьмана виконував чернігівський полковник Павло Полуботок. Докладніше про це: В. Горобець, *Присмерк Гетьманщини...*, с. 173–174; В. Горобець, *Еліта козацької України...*, с. 339–379.

⁹²⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 33.

неральной старшиной», з принципових міркувань не визнав за ним права на титул наказного гетьмана, хоча той неодноразово порушував перед Сенатом відповідне клопотання. З цього приводу з'явилася навіть спеціальна сенатська вказівка, що забороняла російським чиновникам у звертанні до Полуботка вживати титул «наказний гетьман»: «в листах черниговского полковника наказным гетманом не писать, а писать черниговский полковник»⁹²⁶.

Сенатський указ від 10 (21) липня 1722 р. закріпив ще одне принципове нововведення. Передаючи Полуботкові «обще с генеральной старшиной» функції керування Україною, російський уряд водночас істотно обмежив повноваження українського уряду, зобов'язуючи його «токмо во всех делех и советах и посылках в Малую Россию универсалов, иметь сношение и сообщение» з президентом Малоросійської колегії⁹²⁷.

Контрольні функції Малоросійської колегії щодо Генеральної військової канцелярії та генеральної старшини було конкретизовано в інструкції бригадирові Вельямінову: «с теми Малой России управителями иметь сношение и смотреть того, чтоб без вашего ведома никаких универсалов и писем о делех не посылали, и о том проведовать тебе точно и сее содержать в секрете»⁹²⁸. Контрольні ж повноваження Колегії щодо гетьмана та Генеральної канцелярії регулювала сенатська інструкція від 16 (27) травня 1722 р.: «Смотреть, когда ему, гетману, в чем к тому надлежит послать универсалы, и все по принадлежности <...> подписывать ему, и оные все смотреть им в коллегии»⁹²⁹. Але тепер сфера контролю була значно ширша. Президент Малоросійської колегії мав право перевіряти зміст не лише універсалів, а й усієї кореспонденції Генеральної військової канцелярії.

На розширення повноважень Малоросійської колегії безпосередньо вплинуло об'єднання цієї російської установи з інститутом українського державного управління. Вже в першій половині липня 1722 р. сенатори обговорювали пропози-

⁹²⁶ Журнал, си есть, насыщенная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключачихся..., с. 93; РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 146.

⁹²⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 33; ПСЗ, т. 6, № 4049.

⁹²⁸ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 33 об.

⁹²⁹ Источники малороссийской истории..., ч. 2, с. 244.

цію, щоб накази Генеральної військової канцелярії скріплювали підписами генеральна старшина й члени Малоросійської колегії. Та в домовлений час російський уряд не зважився затвердити цей пункт, «чтоб сначала сею новостію их не потревожить». До того ж вирішено було апробувати проект у монарха. Резолюція Петра I на сенатський запит, імовірно, була позитивна, адже вже 27 липня (за старим стилем) Сенат надіслав Вельямінову таку вказівку: «тебе <...> с черниговским полковником и генеральной старшиной во всех делех при советах и посылках в Малую Россию универсалов присутствовать обще с ними и смотреть того дабы ничего противного Е. И. В. интересу чинено не было, и буде таково усмотришь и тебе им не позволят»⁹³⁰. Копії всіх наказів і універсалів, підписані в українському уряді, генеральна старшина мусила надсилати в Малоросійську колегію «для известия». Це стосувалося й резолюцій до всіх справ, вирішуваних у Генеральній військовій канцелярії.

Щоб удосконалити систему контролю за державним життям Гетьманату, 20 вересня (за старим стилем) Сенат ухвалив: «О посылках со всех указов и универсалов, какие в Малороссийские города от генеральной старшины посылаются будут, копий за руками в Коллегию». Колегія мусила надсилати новопризначеним російським комендантам списки для ознайомлення⁹³¹.

Сенатський указ від 10 (21) листопада 1722 р. в певному сенсі повернув державну реформу в Україні на вихідні позиції. Він вплинув і на владну ситуацію в Гетьманаті. Зокрема, генеральній старшині дозволили надсилати в полки накази та вказівки «о партикулярних делах» без попереднього узгодження з Малоросійською колегією. Щодо спільних засідань Генеральної військової канцелярії та Малоросійської колегії також були поступки українській стороні. Скажімо, генеральна старшина мусила запрошувати російських представників лише тоді, коли «имеют быть какие советы о каких важных делех»⁹³². До того ж і на цих засіданнях Генераль-

⁹³⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 70.

⁹³¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 484–485 об.

⁹³² РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 140–141 об.

ної канцелярії мав бути лише президент Вельямінов, а не всі «члени присутствія» Малоросійської колегії. Обмежили й адміністративні повноваження президента Колегії: відтепер він міг надсилати вказівки органам місцевого самоврядування лише за посередництвом Генеральної канцелярії⁹³³.

Та лібералізація урядового курсу Російської імперії щодо українських справ, як відомо, була тимчасова. З поверненням Петра I з походу жорсткий курс в українській політиці відновився. Вже 20 (31) грудня до Глухова надіслали указ, що уточнював вказівку Сенату від 20 вересня (за старим стилем) про контрольні функції російських комендантів в Україні. Сенатський указ від 20 (31) грудня зобов'язав Малоросійську колегію надсилати копії кореспонденції Генеральної військової канцелярії російським комендантам, які несли службу в українських полкових містах. Ті ж, своєю чергою, мали контролювати всю кореспонденцію, що надходила в полкові канцелярії, стежачи за тим, аби полкова старшина не реалізувала жодних вказівок Генеральної канцелярії, якщо із Малоросійської колегії «копий для ведомостей дано не будет»⁹³⁴.

Логічним завершенням дій уряду Петра I, спрямованих на встановлення ефективного контролю за державним життям Гетьманату, був сенатський указ від 16 (27) квітня 1723 р. Про функції нагляду Малоросійської колегії там було написано так: «Все указы и универсалы <...> о каком генералном положении и публиковании каких указов о нарядах войска, о сборах денежных и хлебных, о публикации смертных экзекуций и публичных наказаниях, о накладах на посольство и других важных делах, подписывать обще, а без коллежской подписи никуда никаких указов не посылать и по них в городех не действовать». Але Малоросійській колегії надали право контактувати в разі потреби з органами місцевого самоврядування «и мимо» генеральної старшини⁹³⁵.

Тож коли в дію вступив указ від 16 (27) квітня 1723 р., змінився не лише статус Малоросійської колегії (з контрольної установи Російської держави, розміщеної в Україні, вона

⁹³³ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 141 об.

⁹³⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 203–205.

⁹³⁵ ПСЗ, т. 7, № 4196.

перетворилася на «властиво українську управу»⁹³⁶, з правом на безпосередні контакти з органами місцевого самоврядування), а й владна структура Гетьманату загалом. Сенатський указ ліквідував двовладдя, встановлене в Україні після смерті гетьмана Скоропадського та з початком діяльності Колегії. Повноваження генеральної старшини, що за умов міжгетьманства репрезентувала верховну владу в Гетьманаті, було не просто звужено, але й принципово змінено. Генеральна старшина, об'єднана в структурах Генеральної військової канцелярії, стала по суті дорадчим органом при російській владній установі – Малоросійській колегії, адже вказівки першої набували чинності лише після візування в другій.

Процес заміни гетьманської форми правління колегіальною завершив імператорський указ від 23 червня 1723 р. (за старим стилем)⁹³⁷. У ньому Пьотр I прямо вказував на Малоросійську колегію як на орган, що успадкував повноваження верховної влади в Україні: «Ныне определено правительство, дабы лучшую пользу тому краю чинило и крепкая дана резолюция, и тако остановки в делах <...> не будет»⁹³⁸.

Указ від 23 червня 1723 р. (за старим стилем) не лише потверджував факт передачі верховної влади в Гетьманаті Малоросійській колегії, а й рішуче забороняв надалі порушувати клопотання про дозвіл нових гетьманських виборів. До того ж уряд Петра I формально не скасував гетьманську посаду, а лише відтягував проведення нових виборів на невизначений термін. Та, як доводить сенатська програма дій у цій сфері, сформульована ще наприкінці липня 1722 р., а також

⁹³⁶ І. Джиджора, *До історії генеральної військової канцелярії...*, с. 102–103.

⁹³⁷ Приводом до появи цього указу Олександр Лазаревський уважав чолобитну, підготовану Павлом Полуботком напередодні від'їзду до Петербурга влітку 1723 р. Архівні джерела, знайдені у фондах Кабінету Петра I, потверджують таку гіпотезу науковця. Підґрунтям для указу від 23 червня 1723 р. стала резолюція Петра I на чолобитну козацької старшини про дозвіл проводити гетьманські вибори, подана в другій половині червня (місія, очолювана наказним полковником Петром Корецьким). Див.: РГАДА, ф. 9, оп. 1, дело 16, л. 55 об.; оп. 2, дело 32, л. 28.

⁹³⁸ ПСЗ, т. 7, № 4196. РГАДА, ф. 9, оп. 1, дело 16, л. 55 об.; оп. 2, дело 32, л. 28.

свідчення соратників Петра I⁹³⁹ в середині 1723 р., гетьманську форму правління ліквідували «тихо».

Структурні зміни в системі верховної влади Гетьманату відбулися одночасно з заходами російського уряду, спрямованими на ліквідацію старшинської опозиції до реформаторських дій Колегії. Їх наслідком стало звільнення зі старшинських урядів усіх, кого запідозрили в опозиційних діях і настроях. Натомість органи влади очолили конформісти, чия діяльність не суперечила інкорпораційній політиці Романових в Україні. Показовою в цьому плані є адміністративна практика «правителів Енеральной войсковой канцелярії» – Івана Левенця, Івана Мануйловича та Федора Потребич-Гречаного, призначених російською владою на такі високі посади після арешту всієї генеральної старшини Гетьманату. «Правителі», за визначенням Олександра Лазаревського, були людьми «сумирними і неспроможними на вияв протесту проти задуманого Петром Великим знищення малоросійського гетьманства»⁹⁴⁰. Очоливши Генеральну військову канцелярію, вони не виявили жодної державної ініціативи й стали, по суті, слухняними виконавцями волі президента Вельямінова. Принагідно зауважимо, що бригадир від перших днів перебування в Глухові проявив велику енергію в «засиланні» указів до Генеральної канцелярії. І Полуботок неодноразово скаржився на це Сенатові⁹⁴¹. Скажімо, лише впродовж серпня – середини листопада 1722 р.⁹⁴² президент надіслав до Генеральної військової канцелярії 187 указів (тобто майже два укази щодня, за винятком вихідних днів, релігійних і державних свят)⁹⁴³. Але в той час, коли військову канцелярію очолював Полуботок, вона намагалася провадити власну політику, а, за указами Колегії, як писав її президент у звіті в Сенат,

⁹³⁹ Див.: *Сб.РИО*, т. 55, с. 60.

⁹⁴⁰ А. Лазаревский, *Люди старой Малороссии. Мануйловичи*, «Киевская Старина», 1887, ч. 18, с. 636.

⁹⁴¹ *РГАДА*, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 518–521.

⁹⁴² За сенатською вказівкою, з 25 листопада (за старим стилем) укази Малоросійської колегії до генеральної старшини замінили промеморіями (формально це свідчило про рівність контрагентів).

⁹⁴³ Підрахунки проведено на основі: *ІР НБУ НАНУ*, ф. 1, № 54482, арк. 1–108.

«имела весьма слабое отправление»⁹⁴⁴. Ситуація докорінно змінилася з початком 1724 р. Аналіз законодавчої діяльності Генеральної військової канцелярії за цей рік свідчить, що з 33 наказів, надісланих за рік до полкових канцелярій, 32 написали на «замовлення» Малоросійської колегії (що з'являлися у вигляді промеморій, хоча мали насправді наказовий характер), і лише один – з ініціативи «правителів» (цей указ потверджував універсал гетьмана Івана Скоропадського на володіння ранговими селами)⁹⁴⁵.

Тож «правителі» Генеральної канцелярії перетворилися на слухняний інструмент у руках Вельямінова, що за нової владної ситуації виконував функції «правителя над правителями»⁹⁴⁶.

Реформа системи державного урядування Гетьманатом докорінно змінила й повноваження Генеральної військової канцелярії. До того ж як найвищий виконавчий орган України вона мала то більше, то менше повноважень. У середині 1722 – першій половині 1723 р. Генеральній канцелярії надали нові повноваження, передусім через спроби наказного гетьмана ліквідувати непорядки й зловживання в державному житті Гетьманату, а також удосконалити структури виконавчої влади. Зокрема, Полуботок, не маючи змоги вплинути на діяльність Генерального військового суду, очолюваного Іваном Чарнишем⁹⁴⁷, прагнув розширити судову практику Генеральної військової канцелярії (що було нетиповим для державної традиції Гетьманату).

Та повноваження Генеральної канцелярії суттєво звузили вже після виклику до Петербурга наказного гетьмана та генеральної старшини. Ця тенденція проявилася найвиразніше у

⁹⁴⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 420.

⁹⁴⁵ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 247, арк. 42–43.

⁹⁴⁶ Промовисто про стан владних відносин Гетьманату 1724–1727 рр. свідчить ремарка в щоденнику наказного лубенського полковника Якова Марковича, датована 20 лютого 1725 р.: «Заехали до бригадира, где застали наших правителей пушенных от бригадира». Отже, президент Колегії ставився до «правителів» як до звичайних підвладних йому чиновників і наважувався при полковій старшині «пушить» їх.

⁹⁴⁷ Докладніше про це: В. Горобець, *Присмерк Гетьманщини...*, с. 186–195.

сфері кадрової політики. Готуючи державну реформу для України, уряд Петра I свідомо заборонив замінювати старшинські вакансії, попри наполегливі пропозиції українського уряду. Така політика офіційного Петербурга об'єктивно послабила ефективну діяльність українських органів самоврядування, а відтак створила сприятливе підґрунтя для перенесення в Україну російських владних структур – комендантів.

Згідно з указом 1715 р., за відсутності гетьмана призначати старшину (крім посади полковника) мали правителі Генеральної військової канцелярії. Проте це суперечило б загальному курсові на звуження повноважень українських органів самоврядування. Тому 1726 р. президент Малоросійської колегії порушив перед Верховною таємною радою клопотання про перегляд цього пункту: «Вместо гетмана в войсковой-ли канцелярии из них (кандидатів на уряди. – В. Г.) достойного определить или то чинить обще коллегии малороссийской с войсковой канцелярией»⁹⁴⁸. Питання було, зрештою, риторичним, адже відповідь «верховників» можна було легко передбачити. На засіданні 1 (12) червня 1726 р. Верховна таємна рада визначила такий порядок заміщення старшинських вакансій: вибори зі складу представлених полковою адміністрацією кандидатів мали проводити члени Малоросійської колегії, спільно з правителями Генеральної військової канцелярії, а «выбрав годных, не определяя, писать в Сенат»⁹⁴⁹. На практиці ж «спільні вибори» Малоросійської колегії та Генеральної військової канцелярії, за загальної зверхності російської владної структури, стали наступним кроком у перетворенні канцелярії на дорадчий орган Колегії⁹⁵⁰.

⁹⁴⁸ Сб. РИО, т. 60, с. 329.

⁹⁴⁹ Там само, с. 325.

⁹⁵⁰ Механізм таких виборів розкриває документ, датований січнем 1727 р. В цей час із Генеральної канцелярії до Малоросійської колегії надіслали промеморію з приводу виборів на сотництво в Полтавський полк. У ній було вказано, що полковник і старшина полку вибрали кандидатами на вакантний уряд отамана Григорія Мелешенка та козака Г. Бича, а «з тих двох человек до получения того сотнического уряду представляем достойнішого Г.Бича, ибо он прежде определен туда за сотника указом из Малороссийской коллегии». Цит. за: *Протокол от-*

Крім заходів, спрямованих на підпорядкування владних органів Гетьманатів, російський уряд доклав чимало зусиль до уніфікації державних порядків. І безперечно, це сприяло надзавданню російської політики в Україні – інкорпорації її земель до складу імперії. Перші помітні кроки в цьому напрямку зробив Пьотр I ще до заснування Малоросійської колегії. 17 (28) листопада 1720 р. монарх, реагуючи на численні доноси Протасьєва (той твердив, що гетьман роздає маєтки людям, що, на думку російського представника в Україні, не були достатньо лояльними до російської корони, а царський резидент не може цьому зашкодити, бо дізнається про все надто пізно⁹⁵¹), наказав: «Для лутчего <...> порядку и отправления дел, зделать особую канцелярию, в которой бы мог Генеральный писарь сидеть и канцеляристы письма писать и держать в добром порядке и осторожности, и учинив записные книги, в которые вписывать посылаемые к нам... листы и всякие протчие нужные писма, и все данные от себя... универсалы, декреты и всякого звания дела»⁹⁵². За якийсь час, 14 (25) листопада 1721 р., Пьотр I повернувся до цього питання, адже зі звіту резидента в Москві стало відомо, що «по посланной грамоте <...> канцелярии войсковой <...> не сделано и она, так как писано <...> не учреждена». Тому монарх повторно наказав «от времени того объявления в месяц, а по крайней мере в два» впорядкувати діяльність Генеральної військової канцелярії згідно зі сформульованими в грамоті вимогами. В іншому ж разі зобов'язував накладати штраф на генерального писаря⁹⁵³.

І хоча й ця вказівка царя не втілила на практиці, в наступні роки російський уряд більше не повертався до вирішення цієї проблеми в такому вигляді, який передбачали проекти 1720–1721 рр. Він розробляв і втілював у життя радикальніший план – утверджував в Україні Малоросійську колегію (вона мала розв'язати й цю проблему).

пускных писем..., с. 12. Цей та інші документи свідчать, що Малоросійська колегія практикувала й пряме призначення на посади, без попереднього узгодження з українськими державними структурами та без дотримання процедури, визначеної указами 1715 та 1726 рр.

⁹⁵¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1806, л. 30.

⁹⁵² *Источники малороссийской истории*, ч. 2, с. 297–230.

⁹⁵³ *Там само*, с. 308.

Сенатська інструкція від 16 (27) травня 1722 р., вже за існування Малоросійської колегії, зобов'язувала її президентів стежити за діяльністю Генеральної військової канцелярії. Імператорські укази та порядок їх реалізації треба було вносити до спеціальних книг, а потім надсилати до вищих інстанцій рапорти, чи «чинили, как о том Генеральной Регламент повеливает»⁹⁵⁴ (аналогічні вказівки неодноразово повторювали згодом і в інших інструктивних документах Сенату⁹⁵⁵). Та особливо активно норми російського діловодства в Генеральній та місцевих канцеляріях почали запроваджувати після появи в Україні імператорського указу «О суде по новоученной форме» (початок 1724 р.), який з-поміж іншого регламентував і правила оформлення ділових паперів. Скажімо, на початку 1727 р. Генеральна канцелярія не взяла до розгляду чолобитні, написані не за зразком, запровадженим Малоросійською колегією⁹⁵⁶.

З того часу в Генеральній військовій канцелярії поширеними стають рапорти, звіти, сентенції, раніше не властиві для українських канцелярій. Найважливіші документи, за нормами російського діловодства, підписували реєнт Генеральної канцелярії та секретар Малоросійської колегії⁹⁵⁷.

Судова практика колегії та її наслідки для українського судочинства

Становлення судової системи Гетьманату відбувалося в середині XVII ст. Тоді на територіях, визволених з-під впливу адміністрації Речі Посполитої, почав діяти козацький суд, фактично відновлений суд реєстрових козаків, що існував до початку 1638 р. Ускладнення державного життя в Україні спричинило зміни в системі судочинства: вдосконалення структури судових органів, приведення їх у відповідність із адміністративним поділом, а також посилення впливу пись-

⁹⁵⁴ Там само, с. 325.

⁹⁵⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 33 об., 146.

⁹⁵⁶ Див.: В. Горобець, *Присмерк Гетьманщини...*, с. 199–201.

⁹⁵⁷ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 8, арк. 41 зв., 44 зв., 51 зв. та ін.

мово зафіксованих правових кодексів (зокрема, Литовського статуту, «Зерцала Саксонов или Права Саксонского и Магдербурского», «Порядка прав гражданских...») і натомість звуження сфери застосування норм звичаєвого права.

Уклавши Московський договір 1654 р., судочинство Гетьманату надалі зберігало незалежність від судових інституцій Москви, перебуваючи поза впливом її судових норм. Водночас, якби українська сторона визнала московську протекцію, російський монарх мав стати сувереном щодо України (в тому числі, й в судовій сфері). Тож такі важливі юридичні дії, як потвердження магдебурзьких прав міст, надання привілеїв окремим цеховим організаціям тощо здійснювали через відповідні царські грамоти. Проте зверхність московського монарха в судовій сфері була формальна. Втручання царських представників у судочинство Війська Запорозького та вплив московських традицій навіть після смерті гетьмана Богдана Хмельницького були епізодичними й не надто нав'язливими. Впродовж другої половини XVII – початку XVIII ст. до царської адміністрації переважно потрапляли справи щодо «державних зрад» і серйозних службових зловживань представників найвищої української адміністрації. Скажімо, розгляд справ усіх українських екс-гетьманів, звинувачених у зраді, провадили в Москві. Винесення вироку в справі київського війта Тандрини, яку розглядав Генеральний військовий суд 1686 р., також перенесли до царських палат («на рассмотрение и милость их великих государей»)⁹⁵⁸.

Втручання царських представників у судочинство Гетьманату стало значно помітнішим після подій 1708–1709 рр. Під час вступу російських військ на територію України частина населення підтримувала гетьмана Мазепу. Зважаючи на це, екзекуції царських офіцерів над місцевим населенням, попри численні заклики гетьмана Скоропадського, «чтоб людей малороссийских рейменту гетманского <...> ни за какие преступления, так сами генералы, как и полковники, и протчие офицеры за караулы не брали бы и судом своим не судили, а також бы екзекуций на дома не надсылали», та попри щедрі

⁹⁵⁸ А. Пашук, *Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.* Львів, 1967, с. 81.

обіцянки монарха «прав и вольностей не нарушат»⁹⁵⁹, стають звичним явищем. Практика втручання російських представників у судочинство Гетьманату не припинилася й після завершення військової кампанії на її території. Опосередковано про це свідчить і чолобитна гетьмана Скоропадського, подана Петру I 28 квітня 1722 р. (за старим стилем), де було порушено клопотання про заборону київському генерал-губернаторові та іншим російським військовим та цивільним представникам, які несли службу в Україні, «вступатись <...> до судов и правления малороссийского»⁹⁶⁰.

З початком XVIII ст. російська монархія робить спроби втрутитися в процес формування карного кодексу для підвладної Війську Запорозькому території. 1706 р. гетьманові надіслали «Память с Преображенского приказа», де було регламентовано міри покарання за скоєні злочини: «Которые люди явятца в воровствах, а смертной казни они не довелись, и таких, смотря по винам, ссылаь на каторги, запятнав пятном, на 20 и 15 лет, а меньше не ссылаь»⁹⁶¹.

Пізніше, указом від 14 листопада 1721 р. російський уряд зробив спробу поставити українське судочинство під контроль царської адміністрації та запровадити деякі російські норми судочинства в Генеральному суді⁹⁶². Та ця акція не увінчалася успіхом через інертність тогочасного генерального судді Івана Чарниша.

Великий наступ корони Романових на українську автономію у сфері судочинства розпочався з перенесенням в Україну російської владної структури – Малоросійської колегії. Уряд Петра I пояснював її існування потребою ліквідувати непорядки й зловживання в українському суді. Інструкція Сенату від 16 (27) травня 1722 р. визнавала Малоросійську колегію найвищою касаційною установою Гетьманату, до якої мали надходити судові справи, не вирішені остаточно в судах Війська Запорозького⁹⁶³.

⁹⁵⁹ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 229, арк. 92 зв.; *Істочники малороссийской истории*, ч. 2, с. 314.

⁹⁶⁰ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 228, арк. 38 зв.

⁹⁶¹ *РГАДА*, ф. 229, оп. 1, дело 103, л. 32 об.

⁹⁶² *Істочники малороссийской истории*, ч. 2, с. 307.

⁹⁶³ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 229, арк. 97; *ПСЗ*, т. 6, № 4010.

Непорядки в українських судових інстанціях, до яких апелював російський уряд під час заснування Малоросійської колегії, насправді існували. Об'єктивно їх зумовив насамперед загальний стан владної дистрофії за часів гетьманування Скоропадського. Урядовці всіх рівнів зловживали своїми повноваженнями – від сільських судів (які часто провадили засідання «при пиятиці») до Генерального військового суду (його очолював Іван Чарниш, добре відомий своїм хабарництвом). Про службові зловживання судових виконавців свідчили необ'єктивність і упередженість під час розгляду справ, хабарництва, багаторічної тяганини при розгляді позовів тощо. Показова в цьому плані справа генерального судді Івана Чарниша щодо сотника Івана Кіцеша, яку судові інстанції Гетьманату розглядали десять років⁹⁶⁴. До того ж цей випадок не був унікальним у судовій практиці Гетьманату тих часів. Скажімо, майнова суперечка жителів Стародубського полку Никонора Ламаки та Івана Пілатовича, як зазначено в апеляції до Малоросійської колегії, «от начала имеетца быть девять год»⁹⁶⁵.

Серйозні вади помітно і в діяльності Генерального суду. Саме до них апелював царський уряд, щоб довести існування непорядків у системі українського правління під час запровадження Малоросійської колегії. В маніфесті від 16 (27) травня 1722 р. було написано, що в «судах Генеральних чинятца ради взятков и великих накладов многие неправды»⁹⁶⁶.

Увагу української громадськості та царських спостерігачів привертала одіозна постать генерального судді Чарниша, про службові зловживання якого надходили численні чолобитні до гетьмана та царя⁹⁶⁷. Й зауважмо, що моральне обличчя Чарниша-судді різко контрастувало з вимогами, які висувалися до кандидата на посаду судді в традиційному суспільстві. Зокрема, норми Литовського статуту вимагали від кандидата бути сумлінним, заслуженим, грамотним, обізнаним із

⁹⁶⁴ В. Модзалевский, *Генеральный судья Иван Чарныш и его род*, К., 1904, с. 33–73.

⁹⁶⁵ ЦДАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 264, арк. 22–23 зв.

⁹⁶⁶ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 229, арк. 97; ПСЗ, т. 6, № 4010.

⁹⁶⁷ Там само.

правовими нормами, послідовним у словах і вчинках. Магдебурзьке право визначало такі обов'язкові риси характеру для судді: страх Божий, вимогливість і правдивість⁹⁶⁸.

Перед тим, як зайняти посаду генерального судді, Чарниш виконував обов'язки гадяцького полковника, куди його призначили після подій 1708–1709 рр. Відразу після призначення до гетьмана та російського уряду почали надходити чолобитні полчан про його службові зловживання. Факти, наведені в скаргах, довели під час розслідування російських представників. Тож постало питання звільнення Чарниша. Та враховуючи, що він мав тісні родинні зв'язки з гетьманом (був одружений із його донькою), царським сановником його звільнення з полковництва видалося таким, що «не может ему гетману быть без зазору»⁹⁶⁹. Вихід із такої пікантної ситуації знайшли в Москві: звільнивши Чарниша з уряду гадяцького полковника, сенатори, «милосердя о народе малороссийском, дабы в судах войсковых не было никаких затруднений», призначили його другим генеральним суддею⁹⁷⁰. Невдовзі перший генеральний суддя Туранський помер, і керування українськими судами передали Чарнишеві. Відтак людина, яка зловживала своїм службовим становищем і неодноразово порушувала закони (й про це в Україні добре знали), зайняла посаду, на якій мала стати гарантом законности та справедливости.

Діяльність Малоросійської колегії в судовій сфері, задекларована при заснуванні як превентивна («дабы малороссийский народ ни от кого, как неправедными судами... утесняем не был...»⁹⁷¹), мала цілком очевидну політичну мету. Вже при заснуванні Колегії в царському оточенні хотіли використовувати в судочинстві Гетьманату Генеральний регламент Російської імперії (це грубо порушувало українську автономію у сфері судочинства). Наприкінці травня 1722 р. в Сенаті обговорювали питання про запровадження в Україні гербового паперу та канцелярських зборів (що було типовим

⁹⁶⁸ А. Пашук, *Суд і судочинство на Лівобережній Україні...*, с. 108.

⁹⁶⁹ Цит. за: С. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 16, с. 288–289.

⁹⁷⁰ С. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 16, с. 289.

⁹⁷¹ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 229, арк. 97; *ПСЗ*, т. 6, № 4010.

для російської державної традиції). І хоча сенатори вирішили поки «до указу не брать», та «впредь такие дела производить на гербовой»⁹⁷².

З початком діяльності Малоросійської колегії розпочалося активне руйнування традиційної судової структури Гетьманату. Російська владна установа оголосила прийом на розгляд судових позовів на державців і старшину без попередньої апробації їх у судових інстанціях нижчого рівня (що ліквідувало традиційну ієрархію судових установ). На засіданні 22 жовтня 1722 р. (за старим стилем) сенатори постановили таємно писати до президента Вельямінова, щоб той, по змозі, спонукав українців подавати клопотання про зміну судочинства в Україні. Йшлося про судівство «по правам и уложениям» Російської держави⁹⁷³. Зважмо, що це рішення спровокував президент Малоросійської колегії. У звітах із Глухова він інформував уряд, що «многие из них (жителів Гетьманату. – В. Г.) приходят и подают на старшину и на протчих знатных людей в своих обидах челобитные, по которым в Малороссийской коллегии действия производит начинаютца и весьма оные желают, дабы по их делам резолюции показаны были как о том Е. И. В. указ повелевает, а не по их правам»⁹⁷⁴.

Потребуючи підтримки різних верств українського суспільства, Малоросійська колегія спершу звертала особливу увагу на організацію судочинства, ліквідацію найпомітніших його вад тощо. Крім численних указівок притягнути до судової відповідальності старшин і державців, щодо яких надійшли скарги, Колегія активно втрутилася і в організацію правосуддя. 17 серпня 1722 р. бригадир Вельямінов надіслав до Генеральної військової канцелярії указ, який регламентував організацію судової практики в Україні. Зокрема, він містив заборону стягувати «наклады» під час подачі позову та розгляду справи («никаких накладов з оных (позивачів. – В. Г.), когда придут к суду, не взымать под опасением штрафа»⁹⁷⁵.

⁹⁷² РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 516–516 об.; 522.

⁹⁷³ С. Соловьев, *История России с древнейших времен...*, т. 18, с. 830.

⁹⁷⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 393.

⁹⁷⁵ *Журнал, си есть, насыщная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаящихся...*, с. 94.

Автономістично налаштована старшина на чолі з наказним гетьманом, добре усвідомлюючи негативні наслідки втручання Малоросійської колегії в українське судочинство, вже з серпня 1722 р. звертає особливу увагу на потребу ліквідувати непорядки в судових органах і оптимізацію судової системи Гетьманату. Така політика наказного гетьмана, як писав відомий правник Микола Василенко, була єдино можливим способом обмежити втручання Малоросійської колегії в українське судочинство та в такий спосіб підтримати його незалежність⁹⁷⁶.

Запропонована Полуботком концепція судової реформи містилася в універсалах Генеральної військової канцелярії від 19 (30) серпня та 3 (14) грудня 1722 р., а також у листі генеральної старшини до полковників і осіб, які їх заміщували, від 26 січня 1723 р. (за старим стилем). Головні напрямки реформи очевидні вже в першому універсалі Генеральної канцелярії з цього приводу, виданому 19 (30) серпня. Йому передувала публікація указу Малоросійської колегії від 17 (28) серпня про заборону стягувати в суді «наклади». Та універсал українського уряду не лише повторював декларовану колегією заборону, а й містив низку принципів пунктів щодо організації судового процесу загалом. Зокрема, він законодавчо закріпив принцип колегіальності судового дійства. Полковникові чи полковому судді суворо забороняли одноосібно вирішувати судові справи, які надалі мали розглядати «в присутствіи и другой старшини тамошней, також-де безурядовых, толко бы честных и разумных особ, которые нарочно к тому определить надлежит»⁹⁷⁷.

Крім того, універсал передбачав часткову формалізацію судового процесу. Адже відомо, що в цей час норми Литовського статуту та Магдебурзького права стосовно формалізації процесу мало впливали на організацію судочинства Гетьманату. Особливо актуальною ця проблема була для сільських

⁹⁷⁶ М. Василенко, *Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття...*, с. 108, 109.

⁹⁷⁷ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 234, арк. 29–30 зв.; *Універсали генеральної військової канцелярії що-до судів (роки 1722–1723)*, «Матеріали до історії українського права», К., 1929, т. 1, с. 1–2; *Журнал, си есть, насыщенная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключаящихся...*, с. 94–95.

судів, які, за свідченнями дослідників, назагал не мали законодавчо визначеної форми⁹⁷⁸. Відсутність формалізації негативно позначалася на дієвості суду, тож універсал від 19 (30) серпня 1722 р. з-поміж іншого мав на меті запровадити окремі її елементи в судову практику України. Зокрема, судові справи надалі мали розглядати в спеціальній «судовій ізбі». До того ж у документі звертали особливу увагу на проблеми сільських судів, які «вершать атаманья и войты в шинковых дворах, при пиятиці, за которою совершенное и зрілое в справах разсужденіе быти не может»⁹⁷⁹. А тому генеральна старшина наказувала, «чтоб отсели <...> кормчіе же суди абы вовеодставлены и скорененны были – грозно, под опасением строкого каранья», натомість правосуддя здійснювали «в пристойных містах, непянственным, но трезвым и совістным умом людей жалобливых»⁹⁸⁰. Справи радили розглядати й вирішувати «общесовістно, по истині, як право и самая слушность указывает, без жаднаго пристрастия и неправости, не норовлячи нікому и не посягаючи ні на кого яким непорядочным образом»⁹⁸¹.

В універсалі потверджували також традиційний порядок судової апеляції (від нижчої інстанції до вищої), скоригований за умов функціонування Малоросійської колегії в ранзі найвищої апеляційної структури Гетьманату, щоб формалізувати процес і встановити ефективний контроль за проходженням справи по інстанціях, у документі був пункт, за яким судовий орган на бажання позивача мав надати тому «писменный, за руками своими» витяг про слухання справи та її результати («яким порядком оная точилась, слухана и окончена была»). Судовий витяг відтепер ставав підставою для розгляду справи в наступній інстанції, якби позивач подав апеляцію на попереднє рішення⁹⁸².

Водночас із заходами, спрямованими на вдосконалення системи судочинства, наказний гетьман та очолювана ним Генеральна канцелярія хотіли ліквідувати недоліки в діяльності

⁹⁷⁸ А. Лазаревський, *Суды в Старой Малороссии...*, с. 80.

⁹⁷⁹ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 234, арк. 30.

⁹⁸⁰ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 234, арк. 30.

⁹⁸¹ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 234, арк. 30.

⁹⁸² *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 234, арк. 30.

Генерального військового суду. Збереглося чимало документальних свідчень, що свідчили про спроби Полуботка спонукати генерального суддю до законного та оперативного вирішення всіх справ у його відомстві. Та за весь період утвердження Малоросійської колегії при владі в Україні Чарниша турбували лише його приватні справи. Наказний гетьман неодноразово надсилав до нього запити, «абы он крайне уведомил если, по должности звания судейского впредь до судових діл прийметься и оные одправовати будет, или уже весьма от діл судейских устранилися намірен»⁹⁸³. Та не сподіваючись в такий спосіб змусити генерального суддю виконувати свої функціональні обов'язки й не маючи відповідних повноважень, аби звільнити його з посади, Полуботок указівкою від 20 серпня 1722 р. створив інститут так званих асесорів Генерального суду. Асесори за відсутности Чарниша мали приймати на розгляд і оперативно вирішувати справи, що надходили до найвищої судової інстанції Гетьманату. На період судової сесії на посаду асесорів призначали почергово підготовлених урядовців зі складу бунчукових товаришів, рідше – сотників⁹⁸⁴. Скажімо, наприкінці серпня 1722 р. асесорами Генерального суду призначили бунчукових товаришів Пироцького, Гарасевича, Уманця, Чуйкевича. Восени 1723 р. із Генеральної військової канцелярії бунчуковим товаришам Борозні та Шираю надіслали наказ із вимогою, «дабы оставивши домовые свои забавы, для сесій к суду войсковому енеральному <...> приезділи»⁹⁸⁵.

Та зауважмо, що й після запровадження інституту асесорів оперативне вирішення справ у Генеральному військовому суді було неможливим. Попри численні вимоги Полуботка «без всяких одговорок печать судовою прислати для запечатования уконченных п. п. особами з полков зискаными (асесорами. – В. Г.) справ и декретами повыписованных»⁹⁸⁶, Чарниш не поспішав повернути в Глухів військові клейноди.

⁹⁸³ ОР РГБ, ф. 159, № 17, л. 1; *Журнал, си есть, насыщная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся...*, с. 100, 101, 104, 107.

⁹⁸⁴ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 497, арк. 8, 30, 41.

⁹⁸⁵ *Журнал, си есть, насыщная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключающихся...*, с. 148.

⁹⁸⁶ Там само, с. 98.

У цей час відбулися й певні структурні зрушення в системі українського судочинства. Автономістично налаштована старшина, прагнучи запобігти втручання російської адміністрації в судочинство Гетьманату, за умов повної бездіяльності Генерального суду мусила передавати судові справи до Генеральної канцелярії. Сама ж канцелярія виконувала в такий спосіб судові функції, що досі не належали до її компетенції (адже раніше прерогативи Генеральної канцелярії в сфері судочинства обмежували суто технічними операціями з обслуговування процесу – як-от викликаючи на розслідування та суд свідків, забезпечуючи присутність звинуваченого, виконуючи адміністративні вироки тощо⁹⁸⁷). Вже у вересні 1722 р. Генеральна канцелярія вирішує справу за позовом жителів с. Березни Євченків на дружину генерального осавула щодо її «заборов», козака Кролевецької сотні Семена Цибуленка на державця Маковського «о завладении надаремне его нивою», жителя с. Підлип'ян Остапа Шмата на старосту «за заграбленую худобу»⁹⁸⁸. Отримавши з Сенату указ від 10 (21) листопада 1722 р. – тобто за умов тимчасового переходу ініціативи до рук генеральної старшини, – Генеральна військова канцелярія здійснила ще одну спробу законодавчо ліквідувати недоліки тогочасного українського судочинства. 3 (14) грудня український уряд видав універсал, що назагал повторював пункти документу від 19 (30) серпня й звертав особливу увагу на порядок подання апеляцій. У політичному аспекті проблема апеляцій по суті визначала місце Малоросійської колегії в структурі судових органів Гетьманату. Спираючись на сенатський указ, Генеральна канцелярія конституювала обов'язковий поетапний розгляд справ: на розгляд до Колегії могли подавати позови, апробовані в усіх нижчих судових інстанціях. До того ж існувало легітимне, на думку російської адміністрації, підґрунтя для вирішення цієї проблеми – сенатський указ, що забороняв Малоросійській колегії «вступать в такие дела судные», які «прежде на кого челобитные в

⁹⁸⁷ І. Черкаський, *Устрій та поступок українських судів на Гетьманщині, «Праці комісії для вивчення історії західньоруського та українського права», К., 1929, Вип. 6, с. 453.*

⁹⁸⁸ *Журнал, си есть, насыщенная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаящихся..., с. 98–102.*

генералном суде и в войсковой канцелярии и в полковых и протчих всяких канцеляриях, сколько в Малой России обретаецца и в ратушских судах не будет»⁹⁸⁹.

До того ж, в універсалі 3 (14) грудня, крім наказу судовим виконавцям вирішувати справи «по самой истине, без взятков, безволокитно и без всяких прихотей», містилася вказівка «письмами закреплять свою децизию вправду <...> и тіє письма стороні потребующе отдавати»⁹⁹⁰.

Тож судова реформа, запропонована українським урядом Павла Полуботка, не лише спиралася на місцеві традиції в сфері судочинства, а й враховувала тогочасні досягнення європейської правової культури.

Та ці пропозиції не знаходили підтримки на місцях. Тому невдовзі, 26 січня 1723 р. (за старим стилем), наказний гетьман мусив знову звернутися до полкової старшини з листом. У ньому він писав про зменшення зловживань і недоліків у сфері судочинства. Адже, попри численні вказівки Генеральної військової канцелярії щодо негайного вирішення всіх справ на розгляді полкових судових установ, місцева старшина не надіслала до Глухова «жадного по сею пору о вершеніи листу», натомість «тые ж суплікати, повторне и потрете послі отправленія являючись укончаніе свого заводу до нас з супліками удаются»⁹⁹¹. Тому полковій старшині наказували терміново вирішити всі «суплічні діла» – «як указ в помянутом екстракті и універсалі нашем списаний повеліваєт, ижбы ніхто сюда до Глухова, до суду енерального не удавался, поколя там первой у низших судов справа его <...> решена не будет»⁹⁹².

Проте й цю вказівку наказного гетьмана, як і судову реформу загалом, не реалізували на практиці. Це дало підстави деяким дослідникам стверджувати, що універсали Генеральної канцелярії про організацію українського судочинства стали «мертвою буквою» і не мали жодних наслідків⁹⁹³. Видається, що історичну рацію мали ті науковці, які констатували іс-

⁹⁸⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 141 об.

⁹⁹⁰ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 234, арк. 82; *Матеріяли до історії українсько-го права...*, с. 5.

⁹⁹¹ Там само.

⁹⁹² Там само.

⁹⁹³ А. Лазаревський, *Суды в Старой Малороссии...*, с. 152.

нування генетичного зв'язку між реформаторськими планами Павла Полуботка у сфері судочинства та судовою реформою, проведеною трохи пізніше з ініціативи Данила Апостола⁹⁹⁴.

Розгром старшинської опозиції в другій половині 1723 – на початку 1724 р. створив сприятливі умови для програми реформування українського судочинства, розробленої в Сенаті та Малоросійській колегії. В юридичному аспекті сенатський указ 16 (27) квітня 1723 р. закріпив такий порядок організації судочинства Гетьманату: на розгляд Малоросійської колегії брали справи за апеляціями або в тому разі, коли позивач доводив факт судової тяганини довкола його справи в нижчих судових інстанціях; вироки суду з приводу «смертних езекуцій и публичного наказання» набували чинності лише при спільному їх візуванні в Генеральній військовій канцелярії та Малоросійській колегії⁹⁹⁵.

На практиці співіснування двох установ із однаковими повноваженнями в судовій сфері мало такий вигляд. У разі подання позову до Малоросійської колегії канцеляристи надсилали до Генеральної канцелярії запит про розгляд справи в нижчих інстанціях, а також про міркування української сторони щодо конкретної справи. Отримавши з Генеральної канцелярії відповідь, що засвідчувала протиправність дій позивача, Малоросійська колегія нерідко карала того за «опорочение» Генерального військового суду⁹⁹⁶. Щоб винести смертний вирок у кримінальній справі, Колегія, за сенатським указом, просила згоди канцелярії. Так само й Генеральна канцелярія радилася з російською установою. Часом Генеральна канцелярія виносила обґрунтований – відповідний українським правовим кодексам – вердикт, що суперечив вирокові Малоросійської колегії. Коли треба було прискорити вирішення справи, Малоросійська колегія часом запрошувала генеральну старшину до участі в спільних засіданнях, на яких розглядали позови, надто складні для вирішення. Якщо до російської установи надходили скарги про тривалий роз-

⁹⁹⁴ М. Василенко, *Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст.* ..., с. 110.

⁹⁹⁵ РГАДА, ф. 9, оп. 2, дело 32, л. 27; ПСЗ, т. 7, № 4196.

⁹⁹⁶ І. Черкаський, *Устрій та поступок українських судів на Гетьманщині...*, с. 452.

гляд українських судів справ, Колегія вимагала негайно передати потрібні документи з Генеральної військової канцелярії до Малоросійської колегії⁹⁹⁷.

Після 1724 р. характер взаємодії Генеральної канцелярії та Малоросійської колегії у сфері судочинства зазнав принципових змін. Насамперед із судової практики Колегії зникли спільні з генеральною старшиною засідання, на яких вирішували б важливі та складні справи. Натомість вищій українській владній установі дедалі частіше відводили роль виконавця чорнової судової роботи: організації розслідування, його технічного забезпечення, формування думки по суті справи відповідно до місцевих традицій. На основі промеморії, поданої з Генеральної канцелярії в письмовому вигляді, Колегія виносила вирок. У такий спосіб, скажімо, вирішували справу Михайла Скоропадського з Михайлом Кондратієвим. З приводу цієї судової тяганини канцелярія надіслала до Колегії «ответную промеморию», яка містила «правные артикулы» по суті справи⁹⁹⁸.

Користаючись правом найвищої касаційної інстанції та спираючись на заяву сторони, Малоросійська колегія забирала з Генеральної канцелярії на розгляд ще не розв'язані справи, по суті виключаючи в такий спосіб цілі волості з системи козацького суду (зокрема, Шептаківську)⁹⁹⁹.

Після розгрому автономістів російські правові норми та кодекси почали швидко ширитися на судочинство Гетьманату. Вперше російські закони почали використовувати під час розгляду справ у судах Гетьманату вже в другій половині XVII ст. Але стосувалися вони лише вузького кола злочинів. Крім згаданих справ про службові зловживання та «зради», під юрисдикцію правових кодексів Російської держави підпадали справи про повернення кріпаків – утікачів, а в петровську добу при розгляді військових злочинів набув поширення «Воинский устав». Ним послуговувалися й під час вирішення справ про контрабанду, нелегальний перехід кордону, жебрацтво тощо¹⁰⁰⁰.

⁹⁹⁷ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 264, арк. 22.

⁹⁹⁸ Журнал, си есть, насыщная записка діл, в войсковой еeneralной канцелярії приключаяющихся..., с. 145.

⁹⁹⁹ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 1427, арк. 4–12.

¹⁰⁰⁰ А. Пашук, Суд і судочинство на Лівобережній Україні..., с. 83–84.

Якісно новий етап на шляху інтеграції українського судочинства в загальноімперську судову систему розпочався після поширення на території Гетьманату дії указу Петра I від 5 (16) листопада 1723 р. «О суде по новоучененной форме», що регламентував порядок організації судового процесу. Про час вступу в дію цього указу в українській історичній літературі висловлювали різні думки. Зокрема, Микола Василенко пов'язував його з появою відповідної вказівки князя Алексея Нарішкіна 1733 р.¹⁰⁰¹ А. Пашук наполягав на 1730 р.¹⁰⁰² Архівні матеріали та здійснений на їх основі аналіз судової діяльності Генеральної військової канцелярії дають підстави переглянути традиційне уявлення, що указ почав діяти в Гетьманаті на початку 30-х рр. XVIII ст. Документи свідчать, що тоді в судову практику Гетьманату повторно впровадили закон, що набрав чинності на українській території вже в першій половині 1724 р. 19 (30) грудня 1723 р. Малоросійська колегія отримала з Сенату копію імператорського указу від 5 (16) листопада 1723 р. На засіданні 30 грудня (за старим стилем) російська влада постановила надіслати в Генеральну канцелярію промеморію з вказівкою: «В оной канцелярии списать копии (указу. – В. Г.) и, разослав в полки, велеть чинить по оному...»¹⁰⁰³. 2 (13) січня цю промеморію надіслали генеральній старшині¹⁰⁰⁴, а вже 16 (27) січня правителі Генеральної канцелярії зобов'язали відповідним указом полковників і осіб, які займали полкові посади, «по всем сотням той монарший указ обявить и опубликовать, чтоб всяк видал, якою формою писать челобитную и яким образом по вышеменованной форме судиться»¹⁰⁰⁵.

Архівні матеріали про організацію та функціонування Генеральної канцелярії, Генерального суду та полкових судових органів дають підстави припустити, що в роки правління Малоросійської колегії дія указу «О суде по новоучененной

¹⁰⁰¹ М. Василенко, *Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв.*, с. 53.

¹⁰⁰² А. Пашук, *Суд і судочинство на Лівобережній Україні...*, с. 84.

¹⁰⁰³ ЦДІАУК, ф. 56, оп. 3, спр. 3591, арк. 66; ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 54482, арк. 344.

¹⁰⁰⁴ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 236, арк. 13.

¹⁰⁰⁵ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 236, арк. 13–13 зв.; Я. Маркович, *Дневние записки...*, с. 43.

форме» поширювалася й на судочинство Гетьманату. В цей час у судовій практиці активно використовують «Протокольні книги», «Выписи з протокольних книг» тощо¹⁰⁰⁶. Генеральна військова канцелярія не брала до розгляду позовів, складених не за встановленим в указі Петра I зразком, й вимагала від полкових органів правосуддя діяти аналогічно¹⁰⁰⁷.

Наведені факти переконують, що в 1724–1727 рр. відбулося не декларативне, а фактичне впровадження в судову практику українських судів указу від 5 (16) листопада 1723 р. Формалізація судового процесу на ґрунті конституйованих указом пунктів стала рішучим кроком російського уряду на шляху до уніфікації українського судочинства із загальноімперськими порядками (а це, своєю чергою, стало важливою передумовою інтеграції судової системи Гетьманату в державний організм Російської імперії).

Реформування судових порядків України мало насильницький характер. Воно не враховувало національних традицій у цій сфері державного життя. Ця обставина, як і консерватизм, притаманний правовій культурі будь-якого етносу, спричинили відмову від норм і порядків, заведених у роки лібералізації урядового курсу Російської імперії – в період так званої першої реставрації Гетьманату. Саме тому в 30-х рр. XVIII ст., коли тенденція до запровадження петровських прийомів і методів в українській політиці стала дуже помітна, російські представники в Україні мусили повторно надавати чинности цьому указові (вказівка князя Нарішкіна від 22 травня 1733 р. (за старим стилем))¹⁰⁰⁸.

¹⁰⁰⁶ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 1, № 53994, арк. 54–56; № 53997, арк. 62.

¹⁰⁰⁷ *Протокол отпускных писем...*, с. 18, 38.

¹⁰⁰⁸ Прикметно, що в роки другого відновлення Гетьманату на території України знову припинили дію указу від 5 (16) листопада 1723 р. Скажімо, 16 (27) квітня 1751 р. гетьман Кирило Розумовський видав ордер, у якому, називаючи неправомірними дії голови канцелярії міністерського правління князя Нарішкіна («оной же Министерской канцелярії и вступать в суды малороссийские, мимо Генеральную Канцелярію, не подлежало»), скасував згадану вказівку російського представника й наказав «в том Генеральном и в других судебных містах искомым и отвітным и протчим ділам поступать и суд производит по правам малороссийским». Цит. за: М. Василенко, *Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII – XVIII вв.*, с. 129.

Утвердження Малоросійської колегії при владі й подальше поширення дії указу «О суде по новоучененной форме» спричинили зростання ролі та значення правових кодексів Російської держави у вирішенні судових справ у відповідних установах Гетьманату, адже судочинство Колегії спиралося переважно на російські закони та укази. До того ж цю історичну колізію спричинило не лише те, що російські чиновники не знали правових актів, які були у вжитку в українських судах (хоча таке припущення видається цілком логічним, адже правові книги в судах Гетьманату почали перекладати російською лише в 30-х рр.). Таку ситуацію спричинила насамперед цілеспрямована політика російського уряду. Потверджує це й сенатська ухвала від 22 жовтня 1722 р., що спонукала українців подавати клопотання з приводу запровадження в судах Гетьманату загальноімперських «прав и уложений»¹⁰⁰⁹. Крім того, 1730 р. Іноземна колегія, якій на той час було підпорядковано українські справи, надіслала царському резидентові в Україні Шаховському вказівку, щоб у Генеральному військовому суді під час вирішення справ більше зважали на «государевы законы и указы», а не на «малороссийские права»¹⁰¹⁰.

Зауважмо, що утвердженню в судочинстві Гетьманату російських правових кодексів сприяла пасивність правителів Генеральної канцелярії Івана Левенця, Федора Потребич-Гречаного та Івана Мануйловича. Вони часто самі висловлювали побажання, щоб саме Колегія «показала свое рассуждение, якое <...> учинить определение» при вирішенні справ, пов'язаних із переїздом жителів Лівобережної України на Правобережжя, порушенням торгівельних регламентів тощо¹⁰¹¹.

Під впливом російських правових кодексів і судової практики Малоросійської колегії в середині 20-х рр. принципових змін зазнав і процесуальний характер судочинства Гетьманату. Раніше в Україні діяв так званий змагальний, або контрадикторійний, процес, який бере початок ще від правових норм «Руської правди». Суть змагального процесу полягала

¹⁰⁰⁹ С. Соловьев, *История России с древнейших времен...*, т. 18, с. 823.

¹⁰¹⁰ Л. Окіншевич, *Звідомлення про командировання до Москви та до Харкова, «Праці комісії для виучування історії західньоруського та українського права»*, К., 1929, Вип. 6, с. 466.

¹⁰¹¹ *Протокол отпусковых писем...*, с. 34.

в тому, що сторони суперечки в ході судового розгляду самостійно використовували фактичний матеріал і судові докази, доводячи за їх допомогою власну правоту¹⁰¹².

На теренах Росії змагальний процес почав зникати з судової практики з моменту запровадження «Судебника» 1497 р., а остаточно вийшов з ужитку на підставі указу від 1697 р.¹⁰¹³ Натомість набув поширення так званий інквізиційний процес, при якому доказовими матеріалами урядував суд, а сторони з суб'єктів перетворювалися на об'єкти судового дійства.

Поширення інквізиційного процесу на території Лівобережної України пов'язане зі створенням Малоросійської колегії. «Пытки в застенках», які спершу існували тільки в судовій практиці російських установ, із часом почали застосовувати і в судах Гетьманату. Зростання частки інквізиційних процесів у судочинстві України призводило до втрати ще однієї важливої ознаки українського суду попередньої доби – публічного характеру судового процесу. Раніше судове дійство проходило відкрито, при сторонніх людях («при иных зацных и верных и годных», або ж, як пишуть в інших джерелах, «при многих общих персонах»)¹⁰¹⁴. До того ж не лише судовий процес, а й слідчі дії (так звана «проба»), допити звинувачених проходили прилюдно. Кожен із присутніх міг зробити заяву чи дати свідчення в справі, що перебувала на розгляді, або в ході процесу порушити клопотання про винесення доцільного, на його думку, вироку¹⁰¹⁵. Під час судової реформи, проведеної Малоросійською колегією, не лише слідчі дії, а й судові процеси в кримінальних справах дедалі частіше проходили за закритими дверима, часто з застосуванням типових для російської традиції «плетей», «кнута», «огня»¹⁰¹⁶.

Для дослідження судової реформи 1722–1727 рр. важли-

¹⁰¹² *Права, по котрым судится малороссийский народ...*, К., 1879, Гл. VIII, артикул 16, п. 4; арктикул 17, 18, 19.

¹⁰¹³ М. Чельцов-Бебутов, *Курс советского уголовного права*, М., 1957, т. 1, с. 169; Є. Крамар, *Справа Кочубея й Іскри*, [у кн.:] *Іван Мазепа в Москва*, К., 1994, с. 89.

¹⁰¹⁴ А. Пашук, *Суд і судочинство на Лівобережній Україні...*, с. 105.

¹⁰¹⁵ *Там само*.

¹⁰¹⁶ І. Черкаський, *Устрій та поступок українських судів на Гетьманщині...*, с. 453.

во з'ясувати ступінь і характер формалізації українського судового процесу. В судовому процесі Гетьманату не було місця для казуїстики, формалізму при складанні позову, його врученні, під час проведення судових засідань і винесенні вироків. Скаргу-позов подавали зазвичай в усній формі, й лише в окремих випадках її фіксували в діловодстві тієї чи тієї канцелярії¹⁰¹⁷. Судова реформа Павла Полуботка, завдяки якій хотіли частково формалізувати судовий процес, за умов зосередження владних повноважень у Малоросійській колегії, не дала бажаних результатів. Судова реформа з ініціативи російської влади, особливо після надання юридичної сили указові від 5 (16) листопада 1723 р., суттєво просунула справу формалізації судового процесу Гетьманату. В період 1724–1727 рр. пріоритетне місце в судових інстанціях усіх рівнів зайняло канцелярське судочинство. Указ «О суде по новоучененной форме» встановлював так звану інтеррогативну форму чолобитної, при якій позов треба було ділити на окремі пункти. На підставі цих пунктів судовий орган і провадив допит відповідача. Існували також певні формальності в процесі складення протоколу допиту. Аркуш, на якому писали протокол, ділили на дві частини: ліва містила запитання, права – відповіді на них. Як запитання, так і відповіді нумерували¹⁰¹⁸.

Під впливом російських правових норм і традицій, активно впроваджуваних у судочинство Гетьманату, в українських судах зникає з ужитку так зване попереднє слідство – або, як його називало в тогочасних джерелах, «вывод инквизиции». Раніше його проводили на місці скоєння злочину спеціально призначені судові виконавці. Натомість поширюється практика виклику на слідство до судової установи («призват для допросу»)¹⁰¹⁹.

В процесі реформи було значно розширено судові повноваження Малоросійської колегії. Зокрема, сенатським указом від 19 червня 1724 р. під судову владу Колегії потрапляло й українське духовенство – в справах, які не стосувалися ду-

¹⁰¹⁷ Журнал, си есть, насыщенная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключоающихся..., с. 104.

¹⁰¹⁸ ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 54482, арк. 346 зв.; І. Черкаський, Устрій та поступок українських судів на Гетьманщині..., с. 453.

¹⁰¹⁹ Протокол отпускных писем..., с. 10.

ховного відомства. Рішення мотивували тим, що «ныне явилось в Малороссийскую коллегию много челобитчиков на духовных в великих обидах»¹⁰²⁰.

Особливе місце в судочинстві Малоросійської колегії займали справи, пов'язані з вирішенням справ про насильницьке переведення козаків у підданство. Зауважимо, що проблема навернення в козацький стан із початком XVIII ст. стала особливо актуальна¹⁰²¹. Російський уряд вдало використав її під час заснування Малоросійської колегії, аби довести існування непорядків у державному житті України. Та було б надто спрощено пояснювати інтерес російської монархії до цього питання лише пропагандистськими завданнями. Крім них, уряд Петра I мав певні меркантильні інтереси – збереження боездатного козацького війська як важливої складової іррегулярного війська імперії, потреба в якому за умов гіперактивної зовнішньої політики була велика.

Правове розв'язання проблема «шукування козацтва» отримала в першій половині 1723 р. Ініціатива тут належала бригадирові Вельямінову, який в доповіді імператорові в березні 1723 р. згадав і цю проблему. Пётр I, виходячи з принципів превалювання державних інтересів над приватними, становими чи корпоративними, вирішив питання таким чином: «шукачеві» надавали право поновити своє членство в козацькому товаристві, якщо він сам, його батько чи дід служили в козацькому війську¹⁰²². Отже, з юридичного погляду проблему вирішували досить радикально, до того ж в інтересах «шукачів». Але указ не враховував соціально-економічних аспектів проблеми, не встановлював дієвого механізму його реалізації. Перенесення питання в практичну площину спричинило чимало проблем, пов'язаних насамперед із економічною неспроможністю переважної більшості «шукачів» нести військову службу. Крім того, реалізацію указу покладали на старшин, пере-

¹⁰²⁰ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 236, арк. 44–44 зв.; *РГАДА*, ф. 248, оп. 29, дело 1768, л. 30.

¹⁰²¹ Див.: В. Барвинский, *Крестьяне Левобережной Украины в XVII-XVIII вв.*, Харьков, 1909, с. 154–198; А. Гуржий, *Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.*, К., 1986, с. 94–95.

¹⁰²² *РГАДА*, ф. 9, оп. 2, дело 32, л. 27; *ПСЗ*, т. 7, № 4196.

важно державців, у підданстві яких перебували колишні козаки. Певну пасивність при цьому виявляла й Малоросійська колегія. Лише спершу її керівництво звертало на це увагу¹⁰²³. Згодом перед нею постали важливіші для російських інтересів завдання – залучити українські фінанси до царської казни та інкорпорувати державний організм Гетьманату до складу імперії. Тому практичне значення указу від 16 (27) квітня 1723 р. полягало насамперед у правовому визнанні права на «шукання» козацтва. В цьому сенсі указ справив визначальний вплив на вирішення проблеми в наступні часи. Зокрема, основні пункти було відображено у вказівках Сенату від 27 березня 1738 р. (за старим стилем) про звільнення «обернених у підданство» козаків, царських указах від 18 (29) січня 1739 р., 1740 і 1742 рр., які передбачали проведення спеціальної ревізії в Лівобережній Україні, щоб «козаки не были записаны за владельцами»¹⁰²⁴.

Підпорядкування державного життя Гетьманату російським владним структурам, посилення впливу на українське судочинство з боку загальноімперських правових норм і порядків спричинилися до активного втручання в судочинство України не лише з боку Малоросійської колегії, а й з боку інших російських державних інститутів, розташованих на її території. Зокрема, на той час у діяльність полкових і сотенних судових органів втрутилися російські коменданти. Це з погляду російської влади було абсолютно легітимно, адже відповідало меті їх перебування в українських полках. Крім того, в документальних свідченнях натрапляємо на згадки про втручання в українське судочинство та російські гарнізонні канцелярії. А це, без сумніву, було протиправним актом. Скажімо, на початку 1727 р. з Генеральної військової канцелярії до Малоросійської колегії надійшла промеморія, що містила клопотання про заборону глухівській гарнізонній канцелярії «вступатися в судніє діла и в Енералную канцелярию з досаждением вперед бы не писати»¹⁰²⁵.

Загалом діяльність Малоросійської колегії в судовій сфері мала ліквідувати вади та зловживання в цій сфері державного

¹⁰²³ Див.: В. Горобець, *Присмерк Гетьманщини...*, с. 124–129.

¹⁰²⁴ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 8659, арк.2–11.

¹⁰²⁵ *Протокол отпусковых писем...*, с. 31.

життя, але поставленої мети так і не досягнула. Вона не лише не ліквідувала старі непорядки, а й спричинила нові, пов'язані з руйнуванням традиційної системи судочинства Гетьманату, незнанням (а часто й свідомим ігноруванням) законів, що діяли в Україні раніше, а також різними службовими зловживаннями судів. Одразу після закриття Малоросійської колегії царський міністр при гетьманському дворі Фьодор Наумов доповідав у Москву, що «о коллежских членах <...> как от гетмана так и от протчих слышу, великие обиды чинены здешнему народу, и будет-де многие челобитье, что и показываетца по делам как на членов, так и на подьячих»¹⁰²⁶. У березні 1728 р. гетьман Данило Апостол також повідомляв у Сенат, що «діла оная колегія вершила не по правам малороссийским <...> по своим прихотям, о яких оной колегіи многіе малороссіяне тепер бют челом и просят рассмотрения»¹⁰²⁷. Тому гетьман порушив клопотання про дозвіл переглядати судові справи, за якими вирок виносила Малоросійська колегія. Адже та «вершенія обстоятельного не учинила, потокаючи стороне <...> изо взятчиков, о чом на оную колегію имеется явное доказательство»¹⁰²⁸.

Докази хабарництва членів Малоросійської колегії містилися як у гетьманському листі, так і в численних чолобитних, які надходили з українських полків. Скажімо, у «Віденіи полку Ніжинського разных сотень всякого званія людей...», підготованому наприкінці 1727 р., було вказано, що лише з жителів цього полку члени та канцеляристи Колегії взяли хабарі на суму 800 руб.¹⁰²⁹. Звинувачення в хабарництві висували й проти самого президента Вельямінова. Зокрема, такі факти було наведено в чолобитній Н. Бруєвича¹⁰³⁰. Інформація з приводу службових зловживань Малоросійської колегії надходила до Москви також і від «вірного слуги його імпе-

¹⁰²⁶ Цит. за: І. Джиджора, *Матеріали московського «Архива министерства юстиции» до історії гетьманщини...*, с. 127.

¹⁰²⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 3568, л. 22; І. Джиджора, *Матеріали московського «Архива министерства юстиции» до історії гетьманщини...*, с. 127.

¹⁰²⁸ Там само.

¹⁰²⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1785, л. 228–364; ОР РГБ, ф. 159, № 2789, л. 1–14.

¹⁰³⁰ Сб. РИО, т. 84, с. 429.

раторської величності», відомого інтригана і донощика Данила Забіли. Він повідомляв, зокрема, що «малоросийской коллегии члены не поправде дела делают и берут взятки»¹⁰³¹.

Крім того, судова практика займала в діяльності Малоросійської колегії далеко не пріоритетне місце, як це декларували в маніфесті про її заснування. Після того, як Колегія припинила функціонувати, лишилося чимало невіршених справ, описи яких займали цілі томи¹⁰³². Показово, що деякі з них десяти роки перебували на розгляді Генерального військового суду, і російський уряд використовував їх, аби засвідчити занепад у державному житті Гетьманату. А впродовж п'яти років функціонування Малоросійської колегії в Україні ці справи так і не дочекалися вирішення (скажімо, судовий позов жителя Стародубщини П. Ламаки)¹⁰³³.

Отож з аналізу наведених матеріалів можемо зробити висновок, що діяльність Малоросійської колегії у сфері судочинства мала чітко виражену політичну мету. Перед Колегією стояло завдання здобути судову владу в Гетьманщині. Це мало стати важливою передумовою для цілеспрямованого реформування системи українського судочинства, спрямованого на уніфікацію правових порядків за загальноімперським зразком, впровадження в судову практику російських правових кодексів і норм.

Створення єдиного правового простору створило сприятливе підґрунтя для подальшої інкорпорації Лівобережної України в Російську імперію.

Реформи у сфері місцевого самоврядування

При проведенні реформи політико-адміністративного устрою України в 20-ті рр. XVIII ст. російський уряд прагнув внести зміни у сфері центральної влади, фінансів, судочинства, а також посилити контроль російської адміністра-

¹⁰³¹ І. Джиджора, *Матеріали московського «Архива министерства юстиции» до історії гетьманщини...*, с. 127.

¹⁰³² РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1758, 1760, 1766 и др.

¹⁰³³ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 264, арк. 22–39.

ції за діяльністю органів місцевого самоврядування Гетьманату. Через недовіру до козацької старшини ідею реформи адміністративного устрою України в російських владних колах почали обговорювати вже на початку XVIII ст. Ймовірно, подальші успіхи Петра I при проведенні воєнної реформи, розбудова боєздатної регулярної армії, спроба перенести на державний ґрунт Росії зародки військової організації, зростання недовіри до української адміністрації¹⁰³⁴ остаточно переконали монарха в потребі знищити традиційний козацький устрій.

Кардинально змінити структуру місцевого самоврядування було складно, адже це зачіпало інтереси багатьох людей, потребувало чималої кількості російських чиновників, здатних зайняти вакансії на полкових і сотенних урядах, а також належного ідеологічного вишколу. Тому російський уряд, не відкидаючи намірів реалізувати задумане пізніше, в 20-х рр., спинив свій вибір на іншому варіанті – варіанті повільного, поетапного перехоплення царськими представниками владних повноважень на місцях.

Зважаючи на мілітарний характер Російської імперії, перехоплення влади довірили військовій інституції – комендантам. Коменданти були правонаступниками царських воєвод, які з'явилися в Україні вже після 1654 р. Зокрема, в ході українсько-російських переговорів у січні – березні 1654 р. питання розглядали делегації. Після укладення союзу воєводи прибули до Києва. Царська інструкція, що регламентувала діяльність князів Куракіна та Волконського, призначених кийівськими воєводами, зобов'язала обох будувати в місті укріплення, збирати відомості про переміщення поляків і татар на українських кордонах, стежити за тим, аби московські ратні люди з українським місцевим населенням «задору никакого не делали и обид им не чинили»¹⁰³⁵.

Прагнучи ще більше узалежнити Військо Запорозьке від корони Романових, царський уряд уже на початку 1655 р.

¹⁰³⁴ Переконливим доказом цього може слугувати лист Петра I до Петербурга 1722 р. з театру бойових дій на р. Терек: «*Старшина <...> зело плохие люди <...> не толко, чтоб за черкасами хорошо смотрели, но и сами из них некоторые побежали*». Цит. за: РГАДА, ф. 9, оп. 1, дело 15, л. 125.

¹⁰³⁵ *Акты ЮЗР*, т. 10, с. 351–371; 440–475.

сповістив гетьмана про наміри царя Алексея Михайловича зробити Київ другою столицею імперії, збудувати там «малий царський двір», а також поставити в решті українських міст царських воєвод¹⁰³⁶. Наступного року в наказі царському емісарові Ларіону Лопухіну (квітень 1656 р.) знову постає питання про запровадження воєводської форми правління в Україні – «без воєвод в черкаських городех быть непригоже»¹⁰³⁷. До того ж цього разу йшлося вже не про військових аташе царя в українській державі, а про представників державної адміністрації Москви, які мали певні владні повноваження щодо місцевого населення: «Жилецких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадут и расправу учнут чинить добрую»¹⁰³⁸. Наміри московського двору посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчила нова інструкція київським воєводам, надіслана російським урядом 29 квітня 1656 р.¹⁰³⁹ (за старим стилем). Царський посол Фьодор Бутурлін, прибувши до Чигирина в середині 1657 р., під час переговорів із гетьманським урядом також наполягав на негайному запровадженні в українських містах воєводської форми правління¹⁰⁴⁰. Отримавши категоричну відповідь Хмельницького, що «судье де Самойлу и полковнику Тетере (тобто українським представникам на переговорах у Москві в березні 1654 р. – В. Г.) он, гетман, не приказывал и в мысли у него не было, чтоб царское величество в больших городех, в Чернигове, в Переяславе, в Нежине, велел быти своего царского величества воєводам»¹⁰⁴¹, царська адміністрація сподівалася під час виборів наступника Богдана провести вигідне їй рішення. Наполегливість Москви, зрештою, і стала однією з причин російсько-української війни 1658–1659 рр. Лише на короткий час при гетьманові Іванові Брюховецькому царський уряд зміг ввести воєвод у міста Лівобережної України. Та, як і в роки правління Івана Виговського, так і тепер, запровадження воєводської форми правління

¹⁰³⁶ М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 9, ч. 2, с. 1032–1033.

¹⁰³⁷ *Там само*, с. 1205–1206.

¹⁰³⁸ *Там само*, с. 1205.

¹⁰³⁹ *Акты ЮЗР*, т. 15, с. 173–183.

¹⁰⁴⁰ *Акты ЮЗР*, т. 3, с. 566–580.

¹⁰⁴¹ *Акты ЮЗР*, т. 3, с. 569.

ня призвело до загострення українсько-російських відносин, що 1668 р. переросли у воєнне протистояння. Попри те, що Москва таки придушила антиросійський виступ, друга російсько-українська війна 1668–1669 рр. остаточно переконала уряд Алексея Михайловича, що переносити владні структури Російської держави на терени України було передчасно й небезпечно. Після 1669 р. російській стороні, всупереч активним запереченням українського уряду Демка Многогрішного («стоялы на том крепко»), вдалося відстояти присутність царських воєвод на чолі з залогами ратних людей у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Острі та Києві. Але відтепер їхні прерогативи обмежувалися функціями військового представництва в Україні.

Істотне розширення повноважень військових представників царя в Україні відбулося в роки Північної війни, коли театр бойових дій перемістився на українські землі. Після відходу з України шведських військ і союзних їм українських формувань гетьмана Мазепи, зважаючи на численні клопотання гетьмана Скоропадського, цар Пьотр I ліквідував органи воєводського правління (тепер це були комендантства), зробивши виняток лише для Полтави, розташованої в «опасной близости к татарам и запорожцам», а також для гетьманських резиденцій Глухова та Києва, де ще раніше комендантство замінили інститутом генерал-губернаторства¹⁰⁴². До того ж влада комендантів офіційно поширювалася лише на російський гарнізон, а втручатися в справи місцевого самоврядування було категорично заборонено: «прав их и волностей ненарушат»¹⁰⁴³. Але насправді коло функціональних обов'язків російських комендантів не було обмежено декларованими мілітарними прерогативами. Зокрема, таємна інструкція князеві Богдану Гагаріну, призначеному 5 (16) березня 1711 р. комендантом до Глухова, покладала на нього й певні функції таємного політичного нагляду за гетьманом і старшиною¹⁰⁴⁴.

Після смерті гетьмана Скоропадського, вже на першому етапі реформи державного устрою Гетьманату, постало пи-

¹⁰⁴² РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1806, л. 95–96.

¹⁰⁴³ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 229, арк. 38 зв.

¹⁰⁴⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1806, л. 96.

тання про реанімацію коменданств, до того ж, із наданням їм широких контрольних і владних повноважень щодо місцевих органів самоврядування та місцевого населення. Перша документальна згадка про наміри російського уряду запровадити цей інститут в Україні з'явилася в першій половині липня 1722 р. – себто тоді, коли в Москві дізналися про смерть українського правителя. Розробляючи комплекс заходів для захисту від негативних наслідків цієї події, 12 липня Сенат ухвалив рішення призначити російського полковника Івана Чичеріна комендантом до Полтави та Переволочної й надати йому широкі повноваження в адміністративній сфері. Наступного дня сенатори призначили комендантами в Чернігові полковника Міхаїла Богданова, в Стародубі – Ілью Пашкова, в Переяславі – Івана Яковлева, в Ізюмі, на Слобожанщині, – майора Тімофея Горяйстова¹⁰⁴⁵.

Як дізнаємося з протоколів засідань Сенату, плани призначення російських офіцерів в українські полкові міста обговорювали в імператорському оточенні ще за життя Івана Скоропадського. Формальним приводом для цього, як задекларовано в указі 13 (24) серпня 1722 р., стала чолобитна жителів Стародубського полку, подана 1 (12) травня цього року до Москви. В ній, зокрема, порушили клопотання про призначення на місце померлого полковника «из великороссиян Федора Протасьєва, или кого другога, правам их хранительного мужа»¹⁰⁴⁶. Резолюція Петра I на чолобитну, природно, була позитивна¹⁰⁴⁷. Обговорення ж механізму запровадження цього нововведення перенесли в Сенат¹⁰⁴⁸. Смерть Скоропадського змусила сенаторів прискорити розв'язання цієї проблеми, адже в Москві, як відомо, були занепокоєні можливою

¹⁰⁴⁵ *Летопись занятий Археографической комиссии*, Вып. 17, с. 222; РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 206; дело 1760, л. 92.

¹⁰⁴⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 675.

¹⁰⁴⁷ Хоча викликає подив, що автори не читали указ про кадрові проблеми Гетьманату. Адже Лук'ян Жураківський, якого згадано в сенатському документі, ніколи не обіймав посаду стародубського полковника. Впродовж 1701–1718 рр. він був спершу наказним, а з 1708 р. – повним полковником у Ніжинському полку. А в Стародубі полковничий уряд в 1709–1719 рр. посідав Лук'ян Жоравка.

¹⁰⁴⁸ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 675.

активізацією як автономістів усередині країни, так і запорожців і прибічників Пилипа Орлика за її межами. Тому Сенат, розробляючи комплекс превентивних заходів щодо України, постановив призначити й негайно відправити в деякі полкові міста російських офіцерів на посади комендантів¹⁰⁴⁹.

Прерогативи комендантів окреслювала сенатська інструкція від 16 липня 1722 р.: вони стосувалися багатьох функціональних обов'язків. Насамперед автори документу звернули увагу російських представників у полкових центрах Гетьманату на комплекс заходів, спрямованих на забезпечення недоторканности інтересів Романових в Україні. Комендантам наказували «смотреть накрепко, дабы к Его Императорскому Величеству тамошние жители были во всякой верности, чтоб не произошло от кого какой противности»¹⁰⁵⁰. У справі «предостережения интересов Е. И. В.» вони мали контактувати з Сенатом, київським генерал-губернатором і Малоросійською колегією. Коменданти отримували право «имать и держать за караулом» тих, «кто подлинно явится в какой противности и злом умысле»¹⁰⁵¹. Якби територією їхнього полку пересувалися посланці з Туреччини, Криму або запорозькі козаки, російські представники мали приставити до них офіцерів чи унтер-офіцерів разом із солдатами, щоб не допустити «тайных разговоров и пересылок» з українським населенням¹⁰⁵².

На комендантів, які несли службу в прикордонних полках, покладали певні обов'язки з охорони кордонів. Зокрема, вони мали перешкоджати населенню підтримувати торгівельні зв'язки з запорожцями та «предостерегать того накрепко, чтоб жители Малороссии на житье за Днепр также и в Запороги не переходили, для чего держать крепкие караулы»¹⁰⁵³. Крім того, вони мусили контролювати виконання імператорського указу про заборону торгівлі «заповедными таварами»¹⁰⁵⁴.

Іншим, не менш важливим, напрямком їхньої діяльності було забезпечення контролю за місцевими органами самовря-

¹⁰⁴⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 91.

¹⁰⁵⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 206–206 об., 209.

¹⁰⁵¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 209.

¹⁰⁵² Там само.

¹⁰⁵³ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 207.

¹⁰⁵⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 213.

дування. Коменданти мали перевіряти зміст усіх універсалів, які надходили в полкові канцелярії з Генеральної військової канцелярії, звіряючи їх із копіями, які надходили з Малоросійської колегії. Якщо траплялися розбіжності в змісті універсалів або коли вони не були потверджені колегіяльною копією, російські представники на місцях мусили «по тех до действия не допускать и подлинные отбирать и держать при себе <...> списав копии, отсылать немедленно» до Малоросійської колегії¹⁰⁵⁵.

Крім того, комендантам наказували стежити за українською адміністрацією, щоб «никаких противностей чинено не было». А «что проведает Его Императорского Величества интересу противное и вредительное», – про це треба було негайно повідомляти київського генерал-губернатора та Малоросійську колегію¹⁰⁵⁶.

В обов'язки комендантів не входили питання організації фінансової служби в полках, адже це належало до компетенції Малоросійської колегії. Та інструкція зобов'язувала російських представників на місцях сприяти Колегії в цій сфері державного життя. Зокрема, вони мали наглядати за діяльністю збирачів податків, аби «сверх положенных зборов себе ничего не брали и никаких обид не чинили», а в разі потреби «чинити о тех сборах» допомогу відповідно до наказів бригадира Вельямінова¹⁰⁵⁷.

Коменданти мали також допомагати Колегії в розміщенні на зимові квартири в Гетьманщині російських військ. На них покладали обов'язки контролю: щоб російські війська «обид не чинили» місцевому населенню¹⁰⁵⁸.

Крім того, в роки функціонування Малоросійської колегії коменданти брали участь у судових розслідуваннях, які проводила російська сторона¹⁰⁵⁹.

Як під час реформування системи центральної влади Гетьманату, так і в цьому випадку уряд Петра I звернув особливу увагу на ідеологічне підґрунтя нововведень. Сенатсь-

¹⁰⁵⁵ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 36, арк. 1–12; РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 211 об.

¹⁰⁵⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 212.

¹⁰⁵⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 207.

¹⁰⁵⁸ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 208.

¹⁰⁵⁹ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 33.

ка інструкція суворо забороняла комендантам «озлобление без причин чинить тамошнему населению», натомість радила «ласковое и доброе обхождение»¹⁰⁶⁰. Навіть більше, російські офіцери мусили переконувати жителів полку, що «Его Императорское Величество соизволение имеет к народу малороссийскому <...> дабы казаки и посполитой народ от полковников и от сотников и от старшины ни в чем напрасно обиженными и никакими налогами и работами отягощены не были»¹⁰⁶¹.

Уже 16 липня 1722 р. Сенат ухвалив рішення надіслати Полуботкові та генеральній старшині указ, видати щойно призначеному в Полтаву та Переволочну комендантові підполковнику Чичеріну «муки и овса по сто четвертей на год или же о предоставлении ему, вместо того, деревни в тамошних местах»¹⁰⁶². І лише через місяць Сенат ухвалив рішення надіслати Полуботкові та генеральній старшині указ про запровадження комендантської форми правління в інших полкових містах Гетьманату – Чернігові, Стародубі та Переяславі¹⁰⁶³. Як свідчать джерела, восени 1722 р.¹⁰⁶⁴ полтавський комендант Чичерін прибув в Україну¹⁰⁶⁵. З невідомих причин російський уряд відтягував час виїзду царських представників до інших полкових міст Гетьманату. Й лише наприкінці року – 20 грудня – до Малоросійської колегії з Сенату надійшло повідомлення про запровадження комендантської форми правління в Чернігові, Стародубі та Переяславі¹⁰⁶⁶. Генеральна старшина про зміст сенатського указу дізналася з промеморії Колегії на початку січня 1723 р.

Запровадження комендантського правління в Україні збіглося в часі з активним протистоянням між старшинською пар-

¹⁰⁶⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 206–207, 212.

¹⁰⁶¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 206–207.

¹⁰⁶² *Летопись занятий Археографической комиссии*, Вып. 17, с. 221.

¹⁰⁶³ *Летопись занятий Археографической комиссии*, Вып. 17, с. 222.

¹⁰⁶⁴ Твердження Михайла Слабченка, ніби російська адміністрація розпочала свою діяльність в Україні лише 1724 р., вважаємо помилковим. Див.: М. Слабченко, *Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны*, ч. 1, *Хозяйство Гетманины в XVII-XVIII ст.*, т. 4, Одесса, 1925, с. 280.

¹⁰⁶⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 650.

¹⁰⁶⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 206.

тією на чолі з Полуботком та інкорпораційною політикою бригадира Вельямінова. Тож отримавши колегіяльну проеморію з повідомленням про сенатський указ, де були також доповнення президента Колегії про підпорядкування полкового управління новопризначеним російським владним структурам, наказний гетьман відмовився виконувати вказівки свого візаві. Мотивував він це тим, що в указі Сенату не йшлося про підпорядкування української місцевої адміністрації російським комендантам¹⁰⁶⁷. Водночас було створено й 16 (27) січня надіслано в Москву клопотання, щоб «коменданты, где они есть, по-прежнему, только гарнизонными делами управляли, а до полковых дел не интересовались»¹⁰⁶⁸. Крім того, в чолобитній Полуботок ставив питання про відкликання коменданта зі Стародуба, адже там раніше не було московських воевод¹⁰⁶⁹.

Принциповим, на нашу думку, є визначення місця нової російської інституції в структурі владних відносин Гетьманату. Висловлена Михайлом Слабченком теза, що «коменданты підлягали Москві та знаходили підтримку в російських воєнначальників на Україні»¹⁰⁷⁰, надто спрощує проблему. Підпорядкування комендантів мало двоїстий характер. У військово-організаційних питаннях – «что касаетца <...> до гарнизонного отправления» – вони підпорядковувалися київському генерал-губернатору, а в політико-адміністративних – «что касаетца малороссийского народа до людей» – Малоросійській колегії¹⁰⁷¹.

Діяльність комендантів в Україні фінансували з бюджету Малоросійської колегії. Наприклад, 1725 р. комісар грошової казни Колегії видав на платню комендантам за 1723–1724 рр. 439 руб. 93 коп.¹⁰⁷² (тобто приблизно 70 руб. кожному офіцерові). Крім того, на утримання їх в Україні виділяли «на ранг» села¹⁰⁷³.

¹⁰⁶⁷ А. Лазаревский, *Павел Полуботок...*, с. 98.

¹⁰⁶⁸ *Журнал, си есть, насыщная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаячихся...*, с. 129.

¹⁰⁶⁹ *Журнал, си есть, насыщная записка діл, в войсковой енеральной канцелярии приключаячихся...*, с. 129.

¹⁰⁷⁰ *Там само*.

¹⁰⁷¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 212–212 об.

¹⁰⁷² РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 650.

¹⁰⁷³ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1759, л. 212 об.

Для матеріялізації влади комендантів російський уряд підпорядкував їм певні військові контингенти. Зокрема, полтавському комендантові надали «для нынешнего случая застав и посылок <...> сто человек драгун с принадлежащими обер и унтер афицерами»¹⁰⁷⁴. Аби налагодити постійний зв'язок із Малоросійською колегією та київським генерал-губернатором, коменданти мали невелику канцелярію. В справах політичного нагляду їм підпорядковувалися й російські полкові наглядачі, підлеглі Колегії¹⁰⁷⁵.

Завдяки комендантській формі урядування Малоросійська колегія могла контактувати з місцевою старшиною без посередництва Генеральної та полкових канцелярій (цим, до речі, часто користався президент Вельямінов, особливо для залагодження фінансових справ¹⁰⁷⁶).

Крім того, комендантів активно використовувала російська адміністрація для виконання важливих поліцейських функцій в Україні. Зокрема, наприкінці 1723 – на початку 1724 р. переяславський комендант Яковлев, виконуючи вказівки царського емісара лейб-гвардії майора Александра Румянцева, проводив опис майна заарештованих у Петербурзі чернігівського полковника й наказного гетьмана Павла Полуботка та переяславського полкового осавула Івана Кирнича¹⁰⁷⁷.

Запровадження інституту комендантства російський уряд розцінював як перший етап реформи системи місцевого самоврядування. На наступному етапі планували замінити виборну козацьку старшину (поки що на рівні полкових урядів) російськими чиновниками. Тому сенатська ухвала від 12 (23) липня 1722 р., яка конституювала комендантську форму правління, наголошувала, що комендантів призначають в українські полкові міста тимчасово – «до определения полковничества»¹⁰⁷⁸.

Наступний етап реформування українського місцевого самоврядування розпочався з указом від 27 лютого 1723 р. (за старим стилем), який узаконив призначення в Україну росій-

¹⁰⁷⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 74.

¹⁰⁷⁵ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 33.

¹⁰⁷⁶ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 25.

¹⁰⁷⁷ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 216, арк. 1–8.

¹⁰⁷⁸ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1760, л. 71, 91.

ських офіцерів¹⁰⁷⁹. Указ розробляли за безпосередньої участі імператора, а оприлюднив його кабінет-секретар Андрій Макарів¹⁰⁸⁰. Суть указу полягала в тому, що було законодавчо закріплено можливість призначати російських офіцерів на полковництво в Україну, якщо козаки та «прочие служилые малороссияне» (незрозуміло, кого мали на увазі автори указу, адже «служилыми» в Україні були саме козаки) виявлять таке бажання¹⁰⁸¹.

З невідомих причин першим на полковий уряд в Україну, в Стародубський полк, призначили не коменданта Ілью Пашкова, а полковника Івана Кокошкіна¹⁰⁸².

Діяльність Кокошкіна на посаді стародубського полковника регламентувала імператорська інструкція. В ній, після декларування загальних мотивів призначення російських офіцерів на полкові уряди в Україну («несносные обиды и разорения» з боку козацької старшини) та прохання української громадськості до монарха їх ліквідувати, йшов перелік старшинських «*грабительств и несносных тягостей*». Далі документ містив наказ новопризначеному полковникові: «Сего яко огня боятся <...> быть праведным, нелицемерным и безволокитным судьей <...> от обычной прежних правителей гордости и суровости <...> удаляться и поступать с полчанами ласково и снисходительно»¹⁰⁸³. В разі порушення цієї інструкції з боку офіцера («и за малое сих правил преслушание») його, «яко преслушателя указа, нарушителя правды и разорителя государства», наказували карати на смерть¹⁰⁸⁴.

З іншими призначеннями на полкові уряди в Україну російських офіцерів у Москві вирішили зачекати до з'ясування

¹⁰⁷⁹ ПСЗ, т. 7, № 4173.

¹⁰⁸⁰ Як твердив Олександр Лазаревський, президент Малоросійської колегії наполягав перенести публікацію цього документа на пізніше. Див.: А. Лазаревский, *Павел Полуботок...*, с. 178.

¹⁰⁸¹ ПСЗ, т. 7, № 4173.

¹⁰⁸² РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 675.

¹⁰⁸³ *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, Кн. 4, М., 1862, с. 82; М, Слабченко, *Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк)*, Одесса, 1909, с. 70.

¹⁰⁸⁴ *Чтения в Обществе истории и древностей российских*, Кн. 4, М., 1862, с. 82.

реакції українського населення. Довіреній особі імператора Александру Румянцеву, який виконував наприкінці 1723 – на початку 1724 р. в Україні «делікатну» місію – виявляв і ліквідував старшинську опозицію, також доручили розвідати, «склонны ли к тому (призначенню російських офіцерів на полкові уряди в Гетьманаті. – В. Г.) обыватели, и буде усмотришь, что они великороссийских просить хотят, то их обнадежь»¹⁰⁸⁵. У тих же полках, жителі яких «неусмотрят к великороссийским полковникам склонности, о том умолчатъ»¹⁰⁸⁶. За звітами Румянцева, цю ініціативу російського уряду позитивно сприйняли в Переяславському, Лубенському, Київському та Полтавському полках. Тут «все посполство» висловило побажання, аби їм призначили полковниками російських офіцерів¹⁰⁸⁷.

Перебуваючи в січні 1723 р. на Чернігівщині, царський емісар на загальній раді оголосив волю імператора призначити на полковий уряд, замість ув'язненого в Петропавловській фортеці Павла Полуботка, колишнього коменданта Михайла Богданова¹⁰⁸⁸. Цікаво, що відповідну царську грамоту до жителів Чернігівського полку про призначення російського підполковника Богданова полковником конкретного полку «для охраны интересов черниговцев», а також інструкцію для нього імператор завізував ще 22 жовтня 1723 р. (за старим стилем)¹⁰⁸⁹. Документальні матеріяли до подій 1727 р. свідчать, що полтавського коменданта Чичеріна також іменували в деяких документах полковником Полтавського полку¹⁰⁹⁰.

За свідченнями іноземних дипломатів, сучасників тих подій, призначення російських офіцерів на полковництво в Гетьманат сприймали як вияв особливої милости та довіри до них, адже кожен із них міг нажити на цій посаді до десяти тисяч рублів за рік. До того ж, як писали іноземці, козаки «не смеют жаловаться, потому что в их стране <...> размещена в гарнизонах почти вся русская кавалерия»¹⁰⁹¹.

¹⁰⁸⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 675–675 об.

¹⁰⁸⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 675 об.

¹⁰⁸⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 675 об.

¹⁰⁸⁸ Н. Костомаров, *Павел Полуботок...*, с. 422.

¹⁰⁸⁹ *Летопись занятий Археологической комиссии*, Вып. 17, с. 152.

¹⁰⁹⁰ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 710, арк. 1–6.

¹⁰⁹¹ *Сб. РИО*, т. 55, с. 452.

Зауважмо, що деякі російські офіцери, призначені на полковництво в Україну, розцінювали своє перебування в містах Гетьманату саме так. Зокрема, в 1728–1729 рр. до Іноземної колегії надійшли численні чолобитні з приводу службових зловживань стародубського полковника майора Ільї Пашкова, якого 1725 р. призначили сенатським указом на полковий уряд замість померлого підполковника Івана Кокошкіна¹⁰⁹². Зокрема, в чолобитній жителі Стародубщини скаржилися, що Пашков « на заставах стоящим офіцерам давал инструкции о сборе на себя с проезжающих людей с пароконного воза по 20, а с единоконного по 16 коп.»¹⁰⁹³. Крім того, в чолобитних містилися скарги «на неправе суде» та хабарництво, докази інших зловживань російського офіцера й зрештою було висловлено побажання, «чтоб в Стародубе ему не быть»¹⁰⁹⁴.

Водночас із призначенням на полкові уряди в Гетьманат російських офіцерів уряд Петра I активно втручався в питання кадрової політики на рівні полкової та сотенної старшини. Призначення на старшинські вакансії після 1715 р. контролювали царські резиденти. Проте за нових умов такий стан справ уже не задовольняв російську адміністрацію. Утвердження Малоросійської колегії та структурні зміни в системі центральної влади Гетьманату в першій половині 20-х рр. XVIII ст. давали змогу радикалізувати вплив російських владних інститутів і на цю сферу державного життя.

Важливу місію провести кардинальні кадрові зміни в Україні покладали на царського емісара Румянцева. Перед його прибуттям до Глухова у Малоросійську колегію надійшов із Сенату наказ сприяти тому при виконанні покладених на нього обов'язків, а «ево требования исполняют непременно»¹⁰⁹⁵. 13 (24) грудня 1723 р. емісар вирушив в інспекційну поїздку Гетьманатом. Діяльність Румянцева у сфері кадрової політики заторкнула майже всі полки (за винятком Лубенського). Критерій, за яким він звільняв козацьку старшину й провадив нові призначення, недвозначно сформульовано в наказі Пет-

¹⁰⁹² ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 547, арк. 1–12; РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 675 об.

¹⁰⁹³ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1788, л. 110–144; Сб. РИО, т. 55, с. 24.

¹⁰⁹⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1788, л. 110–144.

¹⁰⁹⁵ РГАДА, ф. 9, оп. 1, дело 15, л. 82.

ра І: «На их место <...> выберите людей добрых, которые к нынешнему их делу (опозиційній діяльності наказного гетьмана Полуботка. – В. Г.) не приставали и желали быть коллегии»¹⁰⁹⁶. В ході інспекції було звільнено наказного полковника Івана Чорнолуцького та полкового писаря Івана Шурепу в Стародубському полку, полкового писаря Михайла Амініцького в Ніжинському, полкового осавула Василя Сібилевича – в Полтавському, полкового суддю Григорія Грабянку – в Гадяцькому. За наказом Румянцева Малоросійська колегія заарештувала та відправила під вартою до Петербурга миргородського полковника Данила Апостола. На його місце призначили обозного Василя Ровзяку. Новопризначену старшину поповнило чимало представників південнослов'янських народів, до яких Пьотр І після Прутського походу виявляв особливу довіру. Зокрема, наказним полковником у Переяславський полк направили Степана Афендика, сотником у Гадяцький – брата місцевого полковника Михайла Милорадовича Гаврила (на місце Василя Рябчинського), в цей-таки полк сотенним хорунжим – Михайла Барсовського¹⁰⁹⁷.

Загалом у другій половині грудня 1723 – січні 1724 р. відбулося 20 призначень на старшинські уряди, 12 із них російський емісар здійснив «на место» підозрілих урядовців¹⁰⁹⁸. За своїми масштабами кадрові зміни Рум'янцева можна порівняти лише зі знекровленням старшинського корпусу Гетьманату після трагічних подій 1708 – 1709 рр.

Дії російського уряду вкрай негативно позначилися на українській автономії. На старшинські уряди прийшли державні діячі, які в своїй діяльності орієнтувалися винятково на інтереси Москви й були слухняними виконавцями волі царського уряду в справі ліквідації української автономії.

В наступні роки практика безпосереднього призначення на старшинські уряди Гетьманату російськими владними структурами тривала. Відповідні накази надходили як із Кабінету імператора, так і з Сенату та Малоросійської колегії. Зок-

¹⁰⁹⁶ Цит. за: С. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 18, с. 835.

¹⁰⁹⁷ РГАДА, ф. 9, оп. 4, дело 92, л. 475.

¹⁰⁹⁸ Підрахунок проведено на основі: РГАДА, ф. 9, оп. 4, дело 92, л. 475–475 об.

рема, за наказом імператриці Єкатеріни I, у вересні 1725 р. на уряд переяславського полковника призначили брата київського полковника Василя Танського¹⁰⁹⁹. Заміщення вакансії в Гадяцькому полку (після смерті Михайла Милорадовича) відбулося в Сенаті. Зупинили свій вибір на братові померлого – колишньому сотникові, призначеному 1724 р. Румянцевим, Гаврилу Милорадовичу. В такий спосіб, за наказом Сенату, призначили на сотництво «сербинів» Михаїла Властелінова, Дмитра Мілютінова та Степана Милорадовича, а також канцеляриста Генеральної військової канцелярії Миколу Ханенка¹¹⁰⁰. На місце сина опального вельможі Петра Толстого полковником у Ніжинський полк сенатори направили російського підполковника Івана Хрущова¹¹⁰¹. В таких випадках і Малоросійська колегія, і Генеральна військова канцелярія дізнавалися про заміщення вакансій після прийняття відповідного рішення в Москві чи Петербурзі¹¹⁰².

Призначення на старшинські уряди з Малоросійської колегії проходило в один із двох способів: за створення видимости спільного прийняття рішення Генеральною військовою канцелярією («которых не сама бывшая коллегия, но яко бы с відома и согласія Енеральной Войсковой Канцелярій, в чины произвела») та в формі прямого призначення з Колегії¹¹⁰³. Принагідно зауважмо, що призначення на старшинські уряди, здійснені самочинно Малоросійською колегією, без дотримання відповідної процедури, за гетьманства Апостола переглянула спеціальна комісія, створена гетьманом, і частину з них було анульовано¹¹⁰⁴.

Наслідком активного втручання російських владних структур у сферу кадрової політики України стала ситуація,

¹⁰⁹⁹ РГАДА, ф. 9, оп. 2, дело 32, л. 168.

¹¹⁰⁰ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 51, арк. 1–69; РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1766, л. 38, 51–65; дело 1779, л. 31–39, 49–53; дело 1781, л. 1–4.

¹¹⁰¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1781, л. 1–4.

¹¹⁰² ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 114, арк. 1–10.

¹¹⁰³ *Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права...*, с. 107–108; ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 421, арк. 1–12; спр. 426, арк. 8–10.

¹¹⁰⁴ *Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права...*, с. 108.

за якої впродовж 1724–1727 рр. полковницькі уряди посідали або російські офіцери, або іноземці, або представники української старшини, які зуміли довести свою лояльність до царського трону. Скажімо, полковниками Київського та Переяславського полків були «волохи» брати Антон і Василь Танські, призначені за вказівкою Москви; Гадяцького – серб Михайло Милорадович, а після його смерті – брат Гаврило, які допомагали імператорові під час Прутського походу; Прилуцького – Гнат Галаган, відомий через зруйнування 1709 р. Запорозької Січі; Лубенського – лояльний до московського режиму Андрій Маркевич. На інших урядах були російські офіцери: в Ніжині – Пьотр Толстой (з 1727 р. – Михайл Хрущов), у Стародубі – Іван Кокоскін (з 1726 р. – Ілья Пашков), у Чернігові – Михайл Богданов. Місце полтавського полковника весь час функціонування Малоросійської колегії в Україні лишалося вакантним, а керування справами здійснював російський комендант Іван Чичерін¹¹⁰⁵. Після арешту Данила Апостола впродовж 1724 – першої половини 1725 р. місце миргородського полковника лишалося також вакантним.

Узагалі-то чимало урядів полкової старшини були вакантними¹¹⁰⁶, а це посилювало розлад державного організму Гетьманату. Тож навіть президент Вельямінов мусив порушити перед Сенатом клопотання про виправлення становища¹¹⁰⁷. Про обсяги цього явища промовисто свідчить приклад Стародубського полку. 1726 р. стародубський полковник Ілья Пашков доручив полковому сотнику Семену Галецькому одночасно виконувати функціональні обов'язки аж трьох посадових осіб полкового рангу – обозного, судді та осавула¹¹⁰⁸.

Тож утвердження Малоросійської колегії спричинило серйозні трансформації в політико-адміністративній структурі Гетьманату. Задекларована при заснуванні як найвищий контрольний і касаційний орган Російської імперії на території, підвладній гетьманському регіментові, Малоросійська колегія від початків своєї діяльності в Україні за умов

¹¹⁰⁵ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 710, арк. 1–6.

¹¹⁰⁶ Докладніше про це: В. Горобець, *Присмерк Гетьманщини...*, с. 224–225.

¹¹⁰⁷ РГАДА, ф. 9, оп. 4, дело 92, л. 475–475 зв.

¹¹⁰⁸ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 489, арк. 8–13.

міжгетьманства стала *de facto* найвищою владною структурою Лівобережної України. Сенатський указ від 16 квітня 1723 р. та імператорський від 23 червня 1723 р. *de jure* закріпили принципово нову владну ситуацію в Гетьманаті, надавши російській установі право безпосередніх контактів із місцевими органами самоврядування, перетворивши Генеральну військову канцелярію на дорадчий орган при ній, наклавши вето на проведення нових гетьманських виборів і конституювавши Малоросійську колегію як державну інституцію, що успадкувала гетьманські повноваження. Водночас із ліквідацією гетьманського сану було *de facto* скасовано уряди генеральної старшини, а «правителів» Генеральної канцелярії по суті перетворили на російських чиновників, рекрутованих на царську службу з української старшини.

Докорінні зміни в структурі верховної влади Гетьманату супроводжували не менш радикальні нововведення у сфері українського судочинства та місцевого самоврядування, що мали чітко виражену політичну мету – примусово інтегрувати державний устрій Лівобережної України в загальноімперський організм.

Фінансова політика російської адміністрації в Україні

Підґрунття фінансової системи Війська Запорозького було закладено ще в роки Української революції середини XVII ст., коли не лише стався злам в тодішніх польсько-шляхетських порядках, а й відбулося становлення нових, заснованих на місцевому ґрунті, норм і традицій. Уже в перші роки визвольних змагань було створено Військовий скарб, розроблено в найзагальніших рисах принципи та структуру його наповнення та використання. Якісно змінилася система оподаткування населення українських земель, підпорядкованих Гетьманатові. Козацтво, як привілейований стан суспільства, повністю звільнили від сплати прямих і частково непрямих податків, а становище інших верств населення, завдяки далекоглядній політиці гетьмана Богдана Хмельницького, значно поліпшилося, порівняно з попередніми часами. За свідчен-

нями старожиливі, записаними 1722 р., в Стародубському полку в роки Хмельниччини стягували такі податки: «посполитіє люде, а не козаки, от плуга или от сохи давали по пят чехов, а больше жадных поборов <...> тогда нихто не давал»¹¹⁰⁹.

У джерелах цього часу зафіксовано також спробу запровадження власної української монети. На початку 1649 р. московський посол Грігорій Кунаков інформував уряд, що гетьман Хмельницький «в Чигирине учинил <...> минзу и гроши робить»¹¹¹⁰. Повідомлення Кунакова потверджують польські джерела. В жовтні 1652 р. подільський воєвода Стефан Потоцький писав королеві: «Хмельницький втручається в права вашої величності: карбує гроші»¹¹¹¹.

Проблема існування української монети в середині XVII ст. викликала жваву дискусію серед вітчизняних істориків у 20-ті роки XX ст.¹¹¹². Сучасні дослідники переконані, що відсутність в українських скарбах другої половини XVII ст. монет, які можна приписати Хмельницькому, свідчить не на користь цієї справи¹¹¹³. Та зважаючи на існування письмових згадок про карбування монет за часів Хмельницького, не можемо категорично заперечувати цей факт. Адже відсутність зразків грошей у відкритих на сьогодні скарбах може свідчити лише про малі обсяги грошей, випущених у середині XVII ст. українським гетьманом. Але це аж ніяк не доводить, що монети тоді взагалі не карбували.

Фінансова проблема, як відомо, стала одним із каменів спотикання в ході укладення Московського договору 1654 р. Українська сторона на переговорах прагнула узаконити васальний принцип відносин із сюзереном у фінансовій сфері.

¹¹⁰⁹ ОР РГБ, ф. 256, № 76, л. 69.

¹¹¹⁰ *Акты ЮЗР*, т. 3, с. 408.

¹¹¹¹ І. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький...*, с. 251.

¹¹¹² М. Слабченко, *Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны...*, с. 106–107; М. Слабченко, *Чи була в Гетьманщині своя монета // Науковий збірник за 1925 рік*, К., 1926, с. 64–66; И. Шугаевский, *Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке*, Чернигов, 1918; І. Шугаєвський, *Ще раз до питання про існування в Україні власної монети в XVII ст.*, «Науковий збірник за 1924 рік», К., 1925, с. 57–60.

¹¹¹³ М. Котляр, *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*, К., 1971, с. 112.

Зокрема, пропонували щорічно сплачувати (десь так, як це було між Портою та її васалами) визначений заздалегідь розмір данини як винагороду за надання військової допомоги¹¹¹⁴. Уряд Алексея Михайловича відмовився ратифікувати запропонований гетьманом варіант, нав'язавши українській делегації на переговорах у Москві таке вирішення проблеми: «А быти б урядником в городех войтам, бурмистрам, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные собирать на царское величество и отдавать в его государеву казну»¹¹¹⁵.

29 травня 1654 р. (за старим стилем) московський монарх відрядив в Україну стольника Максима Лодиженського та піддячого М. Вінюкова «для переписи в черкаских городех и местех доходов и всяких угодуй»¹¹¹⁶. Та, зважаючи на активні заперечення гетьманського уряду проти подібних дій царської адміністрації в непевних умовах військового протистояння з Польщею, уряд Алексея Михайловича повідомив Чигирин грамотою від 14 червня про відмову від запланованої місії Лодиженського. Замість нього в середині червня в Україну прибув стольник Пьотр Протасєва, який привіз царську платню козацькому війську¹¹¹⁷.

В наступні роки Москва неодноразово намагалася використати українські фінанси в своїх інтересах, але уряд Хмельницького не менш рішуче протидіяв цьому. Зокрема, під час переговорів із околичним Фьодором Бутурліним у середині 1657 р. гетьман категорично заявив, що «судье де Самойлу и полковнику Тетере (тобто українським представникам на переговорах у Москві в березні 1654 р. – В. Г.) он, гетман, не приказывал и в мысли у него не было, чтоб... доходы бы збирая, отдавати царского величества воеводам»¹¹¹⁸.

Лише після утвердження інкорпораційних статей Івана Брюховецького 1665 р. українські фінанси на певний час опинилися у фінансовій системі Російської держави. Та українсько-російська війна 1668–1669 рр. поклала край цій

¹¹¹⁴ *Акты ЮЗР*, т. 10, с. 449.

¹¹¹⁵ *Там само*, с. 479.

¹¹¹⁶ *Там само*.

¹¹¹⁷ *Там само*.

¹¹¹⁸ *Акты ЮЗР*, т. 3, с. 569; *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским*, ч. 2, с. 192.

практиці. Впродовж останньої третини XVII – початку XVIII ст. Гетьманат зберігав самостійність у фінансовій сфері при формальній зверхності царя. Тому та частина маніфесту Петра I 16 грудня 1708 р., в якій було записано, що «пониже пенезя в казну свою со всего малороссийского народа никогда не брали»¹¹¹⁹, відповідала дійсності.

Широка реформаторська діяльність уряду Петра I всередині країни та його гіперактивна зовнішня політика на початку XVIII ст. спричинили гострий дефіцит коштів у царській скарбниці¹¹²⁰ й спонукали до пошуку нетрадиційних джерел її поповнення. Для покриття бюджетного дефіциту царська адміністрація від цього часу покладає певні надії і на Україну. В таємній інструкції, поданій 1710 р. царському резидентові при гетьманському уряді Андрею Ізмайлову, Пьотр I наказав: «Наведатся подлинно, тайным обычаем, поскольку прежнему гетману <...> всяких доходов <...> збиралось и нынешнему збираться будет, а также и генеральной старшине, и полковникам, и протчим урядникам, по сколько доходов с чего есть»¹¹²¹. Надалі, призначаючи нових резидентів у Глухів і розширюючи їх повноваження (про що вже йшлося), царський уряд постійно наголошував на потребі контролювати стан фінансових справ¹¹²², що, безперечно, свідчило про постійний інтерес корони Романових до українських фінансів.

Уперше уряд Петра I широко використав матеріальні ресурси України на потреби царської скарбниці, коли організував збирання консистенських зборів на утримання російських військ після трагічних подій 1708–1709 рр. В історичній літературі побутує думка, що консистенти збирали кошти в Україні на утримання російських військ ще з часів Брюховецького¹¹²³. Натомість Іван Джиджора, заперечуючи таке

¹¹¹⁹ П. Милюков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, с. 665.

¹¹²⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1806, л. 136–137.

¹¹²¹ *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским*, ч. 2, с. 230.

¹¹²² РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1806, л. 88–101 об.

¹¹²³ В. Барвинский, *Крестьяне Левобережной Украины в XVII-XVIII вв.*, с. 233; М. Слабченко, *Малорусский полк в административном отношении...*, с. 193–194.

датування, писав, що Брюховецький багато пообіцяв Москві такого, чого навіть царський уряд не наважився запровадити¹¹²⁴. Аналіз джерел потверджує короткотривалість цієї практики. Та цілком очевидно, що ініціатором у цій справі був не гетьман Брюховецький, а московський двір. Так само й причиною відмови стягувати з української людности кошти для московських ратних людей, що перебували на українській території, була не відсутність рішучості в Москві, а тверда позиція української сторони при вирішенні проблеми (це, зрештою, стало однією з найважливіших причин українсько-російської війни 1668–1669 рр.¹¹²⁵).

Тому під час обговорення умов українсько-московського договору 1669 р. гетьманський уряд Демка Многогрішного рішуче наполягав на скасуванні відповідного пункту попереднього московського договору 1665 р. Передчасність такої практики усвідомила й Москва. Відтоді ратні люди в Україні почали отримувати продовольство та фураж з російських міст або закупували його в українських містах за кошти, отримані з Розряду. За підрахунками російського історика Павла Мілюкова, утримання військових контингентів на території Лівобережної України коштувало царській скарбниці щорічно 13 511 руб. (дані за 1701 р.)¹¹²⁶.

Після драматичних подій 1708–1709 рр. кількість російських військ в Україні, а отже, й розміри необхідних на їх утримання «порцій і рацій», значно зросли. 1712 р., як свідчили сучасники подій, уряд Петра I переклав тягар їх утримання на українських платників податків: «в року 1712, как стал Борис Петрович Шереметьев с дивизією своєю на вінтер-квартирах в Малой Россіи с позволенія гетмана Скоропадского, так и по всякій год начала армия великороссійская в Мало-

¹¹²⁴ І. Джиджора, *Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр.*, [у кн.:] Україна в першій половині XVIII віку (Розвідки і замітки), К., 1930, с. 2–3.

¹¹²⁵ Див.: В. Эйнгорн, *Сношения малороссійского духовенства с московским правительством...*, с. 282–284; В. Горобець, *Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.*, с. 39–43.

¹¹²⁶ П. Милуков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, с. 96.

россії иметь зимніе квартиры и сустентацію на себе и коней от обывателей получать»¹¹²⁷.

Запровадження Малоросійської колегії, крім політичних цілей, зачіпало й фіскальні інтереси. Адже після завершення Північної війни становище царської скарбниці не тільки не поліпшилося, але, зважаючи на розорення господарства країни внаслідок непомірних воєнних витрат і непродуманих реформаторських дій, навіть погіршилося¹¹²⁸.

За інструкцією Сенату від 16 (27) травня 1722 р., Малоросійська колегія зобов'язалася у сфері фінансового управління «о всяких денежных и хлебных, и протчих зборах <...> осведомиться подлинно <...> и те зборы велеть збирать урядником и войтам <...> и что собрано будет, приметъ им в коллегию»¹¹²⁹. Право урядувати зібраними коштами й збіжжям надавали й Колегії, але з застереженням – «с совету гетманского»¹¹³⁰.

Імператорська інструкція, підготована (як і сенатська) 16 (27) травня 1722 р., мала конфіденційний характер, а тому в ній чіткіше було визначено завдання Малоросійської колегії у фінансовій сфері. Скажімо, президент Степан Вельямінов мав «смотреть и проводывать, подлинно какие зборы с малороссийского народа ныне есть генеральные и партикулярные, и которые старые, и которые новые, и при каких гетманах учинены и кто ими ползуетца и которые им сносны и которые тяжелы. Смотреть, какие доходы мочно вновь сделать с чего и каким образом»¹¹³¹. Посилений інтерес російського уряду до українських фінансів при заснуванні Малоросійської колегії та під час її діяльності, дав підстави дослідникам говорити про існування безпосеред-

¹¹²⁷ *Летопись или описание краткое знатнейших действ и случаев...*, «Сборник летописей, относящихся к истории Юженой и Западной Руси», К., 1888, с. 51.

¹¹²⁸ С. Троицкий, *Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII в.*, М., 1966, с. 233.

¹¹²⁹ *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским...*, ч. 2, с. 321–325.

¹¹³⁰ *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским...*, ч. 2, с. 324.

¹¹³¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1806, л. 74 об.

нього зв'язку між її заснуванням і фінансовою реформою в Росії в ті роки¹¹³².

Цікаво, що фінансову діяльність в Україні Малоросійська колегія мусила розпочати з того, що не вдалося зробити царським резидентам раніше, – зі знайомства з фінансовою системою Гетьманату. У фондах сенатського архіву в Москві зберігся цікавий документ – «Веденіє, почему прежнему гетману изменнику бывало с Украйны годовой дачи». Матеріал, на жаль, не датовано, як і нема відомостей про його автора. Та, порівнявши стиль цього документу зі стилем інших офіційних паперів, можемо припустити, що він належав перові царського резидента при гетьмані Скоропадському – Фьодору Протасьєву. Як бачимо з тексту, автор зібрав лише загальні відомості про фінансовий лад Гетьманату, які планував надалі уточнити: «и впредь уведемося подлинно обо всем <...> пространство буду доносить»¹¹³³.

Тому в указі Малоросійської колегії, надісланому 4 серпня 1722 р. до Генеральної військової канцелярії, містилася вимога повідомити, «которое число с малороссиян у год собирается денежной казны, також хлеба и протчего, и с чего они збираются, и кому также. И з нынешнего 1722 году доходов тех коликое число было в зборе, и с тех зборных денег и хлеба какие дачи в расходе, и за расходом в остатку, и ныне на лицо тех доходов у доимку, расписав всякого звания порознь»¹¹³⁴. Указ зобов'язував генеральну старшину подавати до Малоросійської колегії відомості «без умедления, а конечно сего августа 10»¹¹³⁵.

Проте фінансова діяльність Колегії вже при з'ясуванні засад формування прибутків Військового скарбу викликала протидію опозиційної старшини. Відомість Генеральної канцелярії «О прежних сборах», заслухана на засіданні Малоросійської колегії 11(22) серпня¹¹³⁶, містила лише загальну інформацію й не могла бути основою для організації фінан-

¹¹³² П. Миллюков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, с. 455–456.

¹¹³³ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1806, л. 189–190.

¹¹³⁴ ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 54482, арк. 2.

¹¹³⁵ Там само.

¹¹³⁶ ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 54485, арк. 6–7 зв.

своїй служби російської установи¹¹³⁷. Попри неодноразові запити Колегії з цього приводу, Полуботок не поспішав готувати докладні відомості, які дали б змогу російській структурі зосередити керування фінансами в своїх руках.

Спираючись на свідчення старожилів, наказний гетьман був переконаний, що за гетьманства Богдана Хмельницького та в наступні часи кошти з України не надходили до царської скарбниці і їх не контролювала російська адміністрація. Скажімо, козак Лисянської сотні Стародубського полку Іван Бризкало, «близько ста роков од рожденія своего маючи <...>, под совестью христьянскою сказал <...>, как гетман Богдан Хмельницкой поддался з Украйной всероссийскому монарху, и тогда <...> жадных податей не з ратушей украинских, ни з млинов, ни з горілчаних казанов, ни з пасек, ни з індукти в казну государа не давали»¹¹³⁸. За традицією, Полуботок вважав залучення українських податків до царської скарбниці протиправним, на що й вказував президентові Вельямінову¹¹³⁹.

До того ж, генеральна старшина не мала тієї інформації, про яку йшлося в колегіальному запиті. На вимогу Генеральної канцелярії фінансові звіти з полків або не надходили, або містили надто загальні відомості¹¹⁴⁰.

Втративши надію отримати необхідні для організації фінансової служби відомості від генеральної старшини, бригадир Вельямінов із кінця серпня 1722 р. почав діяти самостійно. Спершу він наказав генеральній старшині «шафаров (збирачів грошових податків. – В. Г.) прислати в оную коллегию без замедления, понеже у оных <...> надлежит взят обстоятельную ведомость помянутых зборов»¹¹⁴¹. Згодом в українські полки скерували офіцерів Глухівського гарнізону, які мали «осведомится подлинно, какие тех полков бывають зборы»¹¹⁴².

¹¹³⁷ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

¹¹³⁸ ОР РГБ, ф. 256, № 76, л. 69, 171 об.

¹¹³⁹ ІР НБУ НАНУ, ф. 1, № 54485, арк. 2.

¹¹⁴⁰ ЦДІАУК, ф. 223, оп. 1, спр. 312, арк. 1–8; ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 344, арк. 42–42зв.

¹¹⁴¹ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹¹⁴² ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

До Малоросійської колегії відомості про оподаткування в Україні почали надходити з кінця серпня – початку вересня 1722 р. Спершу відповідну інформацію надавали дозорчі гетьманських маєтків, індуктарі, а трохи згодом повідомлення почали надходити з полків¹¹⁴³.

Узагальнивши інформацію українських урядовців і російських офіцерів, Вельямінов підготував «Веденіе денежным і хлебным сборам, о которых объявляют сборщики по поданным своим ведомостям, с какова званія прежде сего збиралось»¹¹⁴⁴. Бригадир розширив деякі локальні податки на територію всієї Лівобережної України. 19 (30) жовтня він надіслав до Сенату згаданий документ, порушуючи клопотання про «утвердительное положение некоторым сборам»¹¹⁴⁵.

Ініціатива президента Малоросійської колегії повністю відповідала курсові уряду Петра I у фінансовій сфері. Пьотр I особисто наказав усім фінансовим органам імперії «каждые зборы осматривать и осведетельствовать, где мочно прибыль учинить»¹¹⁴⁶. Аналогічну вказівку, як відомо, за наказом імператора надіслали й бригадирові Вельямінову¹¹⁴⁷. Виконуючи вказівку монарха, Малоросійська колегія вже на першому етапі реформи досягла значних успіхів у цій царині, кардинально змінивши принцип оподаткування українського населення. У вересні 1722 р., тобто ще до апробації своєї ініціативи в Сенаті, бригадир Вельямінов віддав наказ збирати з населення не лише ті податки, які раніше надходили до Військового скарбу та гетьмана, але й «на полковников, на сотников, атаманов, войтов и всякого чина»¹¹⁴⁸. До того ж ініціатива цього радикального нововведення належала саме президентові Колегії. Сенатська інструкція від 27 лип-

¹¹⁴³ ЦДІАУК, ф. 223, оп. 1, спр. 312, арк. 1–8; *ІР НБУ НАНУ*, ф. 1, № 54486, арк. 8–9 зв.; ф. 61, № 1575, арк. 1–12; ф. 61, № 1576, арк. 1–5; ф. 61, № 1577, арк. 1–17; *Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права...*, с. 60–61, 72–75.

¹¹⁴⁴ *Екстракт...*, с. 145–148.

¹¹⁴⁵ *Екстракт...*, с. 145.

¹¹⁴⁶ *Законодательные акты Петра I...*, с. 126.

¹¹⁴⁷ РГАДА, ф. 9, оп. 1, дело 15, л. 74 об.

¹¹⁴⁸ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 6.

ня 1722 р. (за старим стилем) зобов'язувала його приймати до Колегії в період міжгетьманства, крім податків, які збирали до Військового скарбу, й ті, які раніше «гетману на булаву и на кухню и протчие ему, которые прихаживали по гетманству, збирають»¹¹⁴⁹.

Крім того, в цей час бригадир наказав збирати податки «со всех безобходно, не выключая никого»¹¹⁵⁰ – тобто ліквідував податковий імунітет старшини та «заслуженого товариства». Ця ініціатива президента також цілковито відповідала принципам фінансової політики уряду Петра І. Проповідуючи теорію «державного блага», той неодноразово наголошував, що зростання державних прибутків має відбуватися «без тягости народа»¹¹⁵¹. А в регламенті Камерколегії він вказував, що обтяжливість податкового тягара породжено не так розмірами податків, як неправильним розподілом: потрібно, мовляв, стежити, «чтобы между великими и нижними, убогими и богатыми по пропорции надлежащие равенство в осмотрении иметь»¹¹⁵².

Попри опір старшини, Малоросійській колегії впродовж 1722–1727 рр. вдалося залучити ці матеріальні ресурси до імператорської казни. Це дало змогу збільшити прибуткову частину українського бюджету на 8814 руб., що становило 21% від загальної суми коштів, які додатково надійшли в казну Малоросійської колегії за новими статтями оподаткування (підрахунки за 1724 р.)¹¹⁵³. Ще вагомішими є показники натуральних зборів: лише збіжжя було зібрано з цієї категорії платників податків 10024 чвертей (що становило 60% нових надходжень)¹¹⁵⁴.

У ході реформи було ліквідовано податкові привілеї землевласників зі стану духовенства, що збільшило прибутки імператорської казни ще на 4865 руб. грішми та 4352 чвертей натурою¹¹⁵⁵. Крім того, деякі податки, які раніше збира-

¹¹⁴⁹ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 7.

¹¹⁵⁰ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 6.

¹¹⁵¹ ПСЗ, т. 3, № 1595; т. 4, № 2028; т. 5, № 3080.

¹¹⁵² ПСЗ, т. 7, № 4348.

¹¹⁵³ Сб. РИО, т. 63, с. 492–495.

¹¹⁵⁴ Сб. РИО, т. 63, с. 486.

¹¹⁵⁵ Там само.

ли на користь ратуш, відтепер надходили до Малоросійської колегії. Зокрема, 1724 р. до Колегії надійшло 11 чвертей ратушного хліба¹¹⁵⁶.

Ліквідувавши податковий імунітет російських власників в Україні, Малоросійська колегія додатково отримала податків на 1592 руб. До особливої категорії податкових коштів належали кошти та збіжжя, що надходили з українських маєтків Александра Меншикова. Загальна їх сума в 1724 р. становила 2345 руб., за десять місяців 1725 р. – 928 руб., за три місяці 1726 р. – 253 руб.¹¹⁵⁷

Загалом заходи російської адміністрації в Гетьманщині, спрямовані на ліквідацію податкових привілеїв, дали змогу збільшити кількість зібраних податків на 18 801 руб. грішми та близько 17 тис. чвертей натурою¹¹⁵⁸.

Поряд із ліквідацією податкових привілеїв, Малоросійська колегія звертала особливу увагу на пошук нових статей оподаткування та розширення дії вже дійсних локальних зборів. Із серпня 1722 р. Вельямінов почав наполягати на поширенні на територію всього Гетьманату медової та тютюнової десятини, що доти мала локальний характер. Зокрема, медову десятину, за твердженням сучасників, запровадили «прошлыми двома роками на дом покойного гетмана», й збирали її лише в Переяславському полку, а також у Глухівській, Кролевецькій та Воронежській сотнях Ніжинського полку¹¹⁵⁹. За іншими джерелами, її збирали «чи в самом городі Переяславлі чи в слободці Чеховці и дворці тамошнім»¹¹⁶⁰. Михайло Слабченко твердив, що медову десятину збирали, крім Переяславського, також у Гадяцькому полку¹¹⁶¹. Локальний ха-

¹¹⁵⁶ Там само.

¹¹⁵⁷ Сб. РИО, т. 63, с. 506.

¹¹⁵⁸ Ці підрахунки переконливо спростовують твердження В. А. Дядиченка, що в Україні, попри вказівку царської адміністрації 1710–1720 рр. стягувати збори й накладати повинності «не обходя никого», старшинські маєтки й далі зберігали податковий імунітет. Див.: В. Дядиченко, *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України...*, с. 51.

¹¹⁵⁹ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

¹¹⁶⁰ ІР НБУ НАНУ, ф. 8, № 234, арк. 45.

¹¹⁶¹ М. Слабченко, *Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны...*, с. 150.

рактер мала й тютюнова десятина, яку збирали в Гадацькому та Ніжинському полках, «где тютюн родиться <...>, от самих посполитих людей»¹¹⁶².

Під тиском Вельямінова генеральна старшина, «хочай и не хотіли», погодилася «иж бы так з казаков, як и з мужиков пчельная и тютюнная взималися десятина»¹¹⁶³. Це нововведення в системі оподаткування Гетьманату збільшило прибутки казни Малоросійської колегії ще на 18013 руб.¹¹⁶⁴.

Шукаючи нові джерела прибутків, президент Колегії наказав збирати «необходя никого» гетьманську показанщину в обсязі 1 руб. 20 коп. із кожного казана та по 25 коп. вінницького збору (йшлося про податки, які доти збирали лише з поспільства). Внаслідок цього додатково збирали податків на 1922 руб. зі старшини, 1505 руб. – з монастирів і церков, 2387 руб. – з рядових козаків і 176 руб. – з російських власників¹¹⁶⁵. Крім того, новий порядок оподаткування дав змогу додатково стягувати з посполитих 734 руб. гетьманської показанщини на рік¹¹⁶⁶. Загалом прибуток казни за цими статтями оподаткування зріс більше ніж удвічі.

Найбільший прибуток із усіх нововведених приносив покуховний збір, дію якого російська установа поширила й на ті товари, з яких раніше збирали найменший податок. Завдяки цьому розміри покуховного збору зросли на 30% і становили 13788 руб. Найбільшу кількість покуховного збору стягували з посполитих (понад 5564 руб.), зі старшини – 3512 руб., а з рядових козаків – 2018 руб.¹¹⁶⁷

Крім нових статей оподаткування, що суттєво вплинули на загальну суму зібраних податків, Малоросійська колегія ввела декілька інших, менш відчутних поборів, які, проте, ще більше посилювали податковий тягар. Найбільші прибутки приносили такі: «за продажну рибу», який збирали лише з поспільства (152 руб. на рік), і з вишинкованого «волось-

¹¹⁶² *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 229, арк. 103 зв.

¹¹⁶³ *Журнал, си есть, насыщная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключаячихся...*, с. 97.

¹¹⁶⁴ *Сб. РИО*, т. 63, с. 492–495.

¹¹⁶⁵ *Сб. РИО*, т. 63, с. 492–493.

¹¹⁶⁶ *Там само.*

¹¹⁶⁷ *Там само.*

кого» вина (з поспільства – 52 руб., з закордонних купців – 43 руб.)¹¹⁶⁸.

Тож ця діяльність Колегії збільшила кількість податків на 43320 руб. й піднесла їх загальну суму до 114495 руб. на рік (дані за 1724 р.).

Зауважмо, що діяльність Малоросійської колегії в царині пошуку нових джерел для поповнення казни не припинялася. 27 травня 1726 р. (за старим стилем) Верховна таємна рада обговорювала чергові пропозиції з цього приводу, підготовані президентом Вельяміновим. Він, зокрема, пропонував із тих прибутків, які надходили з мостів і перевозів, «торгових бань», рудень, гут, рибної ловлі тощо, збирати на користь їхніх власників четверту частину до колегіяльної казни. Зважаючи ж на те, що в Україні міщани мають «излишнюю свободу», порівняно з посполитими та козаками, бригадир пропонував «имать с мещан усмотря по промыслам годовой оклад»¹¹⁶⁹. Тут же було висловлено пропозицію зібрати з українського населення «по осми копеек или три алтына з двора» на побудову в Глухові приміщення під Малоросійську колегію та її контори, «погреб каменный да и членом и служителям построить же дома»¹¹⁷⁰. А також було запропоновано ввести в Гетьманаті «гербовий збір» за російським зразком¹¹⁷¹.

Кардинальних змін у ході реформи зазнав принцип використання фінансових ресурсів України. В середині XVII ст. кошти Військового скарбу витрачали переважно на утримання війська та на організацію дипломатичної служби¹¹⁷². З часом потреба утримувати послів відпала, а головними витратними статтями стали військові потреби (в тому числі, на утримання найманого війська) та платня урядовцям. У ході реформи, зі зміною суб'єкта фінансової політики в Україні відбулися принципові зміни у витратній частині бюджету Гетьманату. Поряд із видатками на утримання українського найманого війська, спорудження культових споруд, біль-

¹¹⁶⁸ Там само.

¹¹⁶⁹ Там само, с. 508.

¹¹⁷⁰ Там само.

¹¹⁷¹ Там само.

¹¹⁷² Акты ЮЗР, т. 3, с. 569; І. Крип'якевич, Богдан Хмельницький..., с. 250.

шість фінансових ресурсів України почали витратити на обслуговування потреб імперської казни. Наприклад, лише за 1725 р. Малоросійська колегія відправила 107521 руб. до Військової колегії, понад 86734 руб. – у Московську рентерею, 50 тис. руб. – у Кабінет імператорської величності, близько 6 тис. руб. – київському генерал-губернаторові. Крім того, 483 руб. видали на утримання президента Вельямінова, 467 руб. – членів Колегії, 656 руб. – чугуєвських калмиків, близько 180 руб. – на організацію діяльності Малоросійської колегії. З загальної суми річних витрат – 260362 руб. – лише 254 руб. пішло на утримання найманого козацького війська та 718 руб. – на забезпечення життєдіяльності гетьманських рангових господарств¹¹⁷³ (що становило десь 0,6% від загальної суми).

Зауважмо, що витратна частина бюджету Малоросійської колегії з року в рік зростала. Якщо в 1723 р. було використано лише 6420 руб., то в наступному – вже 9856 руб., а 1725 р. сума витрат сягнула 260362 руб. Динаміка збільшення витратної частини бюджету колегії тривала й 1726 р. Скажімо, лише за «січневу» (першу) третину року з України у Військову колегію надійшло 38394 руб., 3 тис. руб. – київському генерал-губернатору, 1600 руб. – у Московську рентерею, 3 тис. – на суднобудівні заводи Росії, 2 тис. руб. – утримання калмиків, 48 тис. руб. – на потреби царського двору в Петербурзі, 202 руб. – на забезпечення життєдіяльності Малоросійської колегії¹¹⁷⁴. В колезькій казні на той час лишалося тільки 42159 руб.

При збереженні такої динаміки зростання витратної частини бюджету й надалі тривало б. Видатки Колегії за 1726 р. становили б рекордну суму – близько 300 тис. руб. Та фінансові можливості України за тодішньої системи оподаткування не могли забезпечити таких видатків. До того ж у другій третині року, зважаючи на перегляд Петербургом політичного курсу стосовно України, витрати Малоросійської колегії на обслуговування потреб імперії істотно зменшилися:

¹¹⁷³ Підрахунки здійснено на основі: РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 649–650.

¹¹⁷⁴ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 699.

35 тис. руб. надійшло в Кабінет імператорської величності, 1 тис. руб. – на будівництво галер, 413 руб. витрачено на канцелярські потреби¹¹⁷⁵.

Частка коштів, які надходили в 20–ті роки з України, в загальноімперській казні становила понад 1,6%¹¹⁷⁶.

Та цього було достатньо, щоб майже повністю забезпечити видатки Кабінету імператорської величності (за підрахунками Павла Мілюкова, 1724 р. з бюджету було виділено 12 тис. руб. на потреби власне Кабінету, 47922 руб. – на організацію двірцевої служби, а 3464 руб. – на «садові роботи»¹¹⁷⁷) й навіть певною мірою (майже 9%) – військові витрати імперії. Зокрема, утримання Низового корпусу російської армії, що вела в цей час бойові дії на Кавказі, повністю поклали на плечі українських платників податків¹¹⁷⁸.

Фінансова система Колегії

Обґрунтовуючи доцільність створення Малоросійської колегії, уряд Петра I покликався й на ті вади, які існували під час організації фінансової служби Гетьманату. Зокрема, особливу увагу звертали на зловживання козацької старшини при обкладенні податками та використанні коштів. І якщо апелювання авторів маніфесту до договірних статей гетьмана Богдана Хмельницького були досить сумнівними, то зауваги про фінансові негаразди в Гетьманаті мали реальне підґрунтя. Адже українська фінансова система, в найзагальніших рисах сформована під час революції середини XVII ст., дуже повільно еволюціонувала й на початку 20-х років XVII ст. мала дещо патріархальний вигляд. Патріархальність ця проявлялася насамперед у тому, що не було роз-

¹¹⁷⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 705.

¹¹⁷⁶ Підрахунки здійснено на основі: ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 951, арк. 15–41 зв.; П. Миллюков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, с. 141–148.

¹¹⁷⁷ П. Миллюков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, с. 148–149.

¹¹⁷⁸ П. Миллюков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, с. 668.

поділено кошти Військового скарбу й приватного господарства гетьмана; не існувало дієвої системи державного контролю за збиранням і використанням коштів («збор тот бывал под ведініем гетманского дому людей; какого порядку ни в которм государстве нет, что с народа государственные доходы собирать и оным партикулярным персонам користуватися»)¹¹⁷⁹.

До того ж податкова система була надто громіздка. Існувало чимало непрямих податків, багато з яких мали локальний, тимчасовий або навіть «добровільний» характер (наприклад, «ралець»). Податки збирали окремо на гетьмана, на генеральну старшину, до Військового скарбу, на полковників, полкову, сотенну та городову старшину, на монастирі, церкви, ратуші та ін.¹¹⁸⁰. Податки в Гетьманаті мали «неокладной» характер – тобто не існувало заздалегідь визначеного бюджетного прибутку¹¹⁸¹.

Необхідність реформувати фінансову систему Гетьманату назріла давно, й це добре усвідомлювала провідна верства українського суспільства. Переконливим доказом цього є відповідні статті Бендерської конституції 1710 р. У фінансовій сфері її творці конституювали відновлення інституції генеральних підскарбіїв, «которые скарбом войсковым, млынами и всякими до скарбу войскового належащими приходами и повинностями заведовали и оным за відомом гетманским шафовали»¹¹⁸². В полках, за Конституцією 1710 р., було запроваджено полкові підскарбії. Крім того, законодавчо закріпили статті оподаткування, правила надання оренд, порядок збору податків та їх використання¹¹⁸³.

Разом із тим, така патріархальність української фінансової системи не була унікальною в тогочасній Європі. Адже в Росії до кінця XVII ст. фінансові функції мали всі прикази (а

¹¹⁷⁹ *Екстракт...*, с. 132.

¹¹⁸⁰ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 1, № 54485, арк. 6–7 зв.; *Сб. РИО*, т. 63, с. 486–506.

¹¹⁸¹ *Сб. РИО*, т. 63, с. 507.

¹¹⁸² *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским...*, ч. 2, с. 250.

¹¹⁸³ *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским...*, ч. 2, с. 250–251.

їх було понад сорок¹¹⁸⁴). Те саме стосується податкового розмаїття: навіть після проведення фінансової реформи в Російській імперії лишалося понад сорок статей оподаткування¹¹⁸⁵.

Прагнучи якнайшвидше залучити українські фінанси до загальноімперської казни, Малоросійська колегія з перших днів перебування в Глухові розпочала активну діяльність, спрямовану на створення власної фінансової служби. Вже 11 серпня бригадир Вельямінов надіслав до Генеральної військової канцелярії наказ такого змісту: «В малороссийские города, и к зборам прислать в оную коллегию <...> с каждого полку по знатной персоне по одному, а тех полков и з городов и з протчих местечек по два человека или сколько надлежит»¹¹⁸⁶.

Згодом до канцелярії надійшла вказівка вибрати в полках кандидатів на посади фінансових агентів Колегії – обліковців грошового скарбу Малоросійської колегії («щотчиков») ¹¹⁸⁷.

Виконуючи наказ Колегії, військова канцелярія 12 серпня надіслала президентові Вельямінову відповідь, «что неоткладно во все полки о присылке таковых людей засланы будут указы»¹¹⁸⁸. Одночасно генеральна старшина надіслала в полки вказівки «в самом городе полковом двух особ войскового звания та мещанского також де и в сотенных местечках по два человека – одного з товариства, а другого – з посполитих добросовестных и маетных людей с общаго согласия старшины выбравши, присилат оных в Глухов немедленно»¹¹⁸⁹.

Пізніше, 1725 р., Малоросійська колегія уточнила положення про кандидатури на ці посади: претенденти мали бути українськими місцевими урядовцями («выбрат в зборщики урядников, войтов, бурмистров, райцов, лавников, людей добрых и порядочных и писать умеющих») ¹¹⁹⁰. Попри вимоги колегії, у фінансових звітах рідко трапляються згадки про належність збирачів до української адміністрації. Водночас є

¹¹⁸⁴ С. Троицкий, *Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII в.*, М., 1966, с. 17.

¹¹⁸⁵ *Там само*, с. 192.

¹¹⁸⁶ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 1, № 54482, арк. 4 зв.–5.

¹¹⁸⁷ *ЦДІАУК*, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 7.

¹¹⁸⁸ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 8, № 234, арк. 15.

¹¹⁸⁹ *ЦДІАУК*, ф. 53, оп. 2, спр. 301, арк. 18.

¹¹⁹⁰ *ЦДІАУК*, ф. 53, оп. 2, спр. 301, арк. 18.

докази їх належності до привілейованої верстви козацтва – бунчукових і значкових товаришів¹¹⁹¹. За останні роки функціонування в Україні Малоросійської колегії набрали чинності вказівки її президента про відбір у збирачі лише представників міщанства і поспільства¹¹⁹².

Про кількість збирачів в історичній літературі побувала думка, що мало бути по дві людини з кожної сотні¹¹⁹³. Та аналіз джерел спростовує це твердження. В деяких сотнях збирачів справді було двоє, а в інших – один, три або навіть чотири¹¹⁹⁴. Інколи в середині року Малоросійська колегія давала наказ «для лутчого усмотрения» призначити додаткових збирачів у ті чи інші сотні. Скажімо, в травні 1724 р. в Менську сотню Чернігівського полку додатково призначили аж трьох збирачів¹¹⁹⁵.

Крім сотенних збирачів податків, у роки правління Малоросійської колегії і далі існував інститут так званих «індуктарів» (або індуктових збирачів), які збирали зовнішнє мито – індукту¹¹⁹⁶.

Відповідно до специфіки збирання грошових і натуральних податків, серед збирачів існував поділ на «завідовців» (що спеціалізувалися на збиранні натуральних податків) і «шафаров» (вони збирали грошові). До того ж, за традицією, обов'язки старших виконували переважно «завідовці»¹¹⁹⁷.

Термін повноважень збирачів Малоросійської колегії було обмежено одним роком. Але не завжди цього правила неухильно дотримувалися. Скажімо, призначені восени 1722 р. до кінця поточного року збирачі виконували свої обов'язки аж до початку 1724 р.¹¹⁹⁸ Наказ про перевибори від-

¹¹⁹¹ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 23, арк. 1–8 зв.

¹¹⁹² *Протокол отпускных писем...*, с. 6.

¹¹⁹³ М. Слабченко, *Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны...*, с. 234.

¹¹⁹⁴ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 301, арк. 15–17.

¹¹⁹⁵ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 43.

¹¹⁹⁶ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 111, арк. 2–4; *Протокол отпускных писем...*, с. 6.

¹¹⁹⁷ М. Слабченко, *Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны...*, с. 234.

¹¹⁹⁸ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 301, арк. 25.

давала Малоросійська колегія, а виконувала її Генеральна канцелярія¹¹⁹⁹. Затвердження та приведення до присяги новопризначених збирачів (як і інших фінансових агентів) відбувалося в Малоросійській колегії¹²⁰⁰.

Під час приведення до присяги збирачам видавали спеціальну інструкцію, яка регламентувала їхню діяльність на посаді. Документ, зокрема, зобов'язував збирачів «во всех малороссийских городех и в местечках и иных в присутствующих селах и деревнях что збирывалось <...> збирать <...>, и з оных зборов никакие расходы собою без указа из коллегии не держать <...>, взяток никаких не имать <...>, также и обывателям обид и налогов излишнею тягостей не накладывать под опасением лишения их маестностей»¹²⁰¹. Збирачі мусили шукати й нові статті оподаткування. Тих, хто відзначився в цій справі, нагороджували грошовими дарами. Зокрема, 1722 р. з Генеральної канцелярії надійшов наказ київському полковнику, «дабы он велел за службу шафарскую и за прибыльные 28 руб. пристойное учинить награждение»¹²⁰².

Щомісяця, поквартально й наприкінці року збирачі звітували перед Колегією про свою фінансову діяльність. Наприкінці січня 1723 р. з Колегії збирачам надіслали зразкові формуляри фінансового звіту, в яких радили прибуток «росписать порознь каждого звания»¹²⁰³. Та бюрократична система звітності не була типовою для Гетьманату. Тому, наприклад, 20 (31) березня збирачі із Стародубського полку інформували Малоросійську колегію, що не можуть швидко пристосуватися до нових вимог. Водночас вони обіцяли надіслати рапорт, складений за запропонованою Колегією формою, тільки-но отримають необхідні дані¹²⁰⁴. Та й через місяць стародубські збирачі писали в Глухів: «против такого образца не можем репортовать»¹²⁰⁵.

¹¹⁹⁹ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 20081, арк. 2–6.

¹²⁰⁰ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 301, арк. 18.

¹²⁰¹ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 3.

¹²⁰² *Протокол отпускных писем...*, с. 12.

¹²⁰³ В. Руднів, *Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I*, «Науковий збірник за рік 1925», т. 20, К., 1926, с. 144.

¹²⁰⁴ *Там само*.

¹²⁰⁵ *Там само*.

Але наполегливість бригадира Вельямінова в поєднанні з великою вимогливістю дала змогу вже з 1724 р. належним чином організувати фінансову звітність збирачів податків. За спізнення з подачею звітів або неточності при їх виготовленні Колегія накладала на винуватців штрафи. Лише впродовж першої третини 1726 р. до казни Малоросійської колегії надійшло 16 руб. «штрафных, доправленых на зборщиках за небытье их Малороссийской коллегии с ведомостями денежной казны в указанных числах»¹²⁰⁶.

Грошові збори доставляв у Глухів один зі збирачів за кожну третину року, а натуральні залишалися в полках у спеціальних магазинах, де їх використовували для видачі провіанту та фуражу російським військам.

Інструкція збирачам окремо наголошувала на неприпустимості «доимок, которых и быть не надлежит, понеже оной сбор может следовать с наличного»¹²⁰⁷. Якщо ж збирачі «где сполна не збирут и допустят что в доимку или из сборных денег, что явитца в утайке и в том будут обличены, то те доимочные и похищенные деньги доправлят на них, зборщиков, а за неисполнение будут наказаны»¹²⁰⁸.

Втілення на практиці колегіальної інструкції наштовхнулося на серйозні проблеми. Крім того, що запропонована система звітності та обліку коштів не була типовою для державної традиції Гетьманату, опір збирачам чинила старшина й державці на місцях. Але утвердження Малоросійської колегії в Україні та запровадження системи штрафів сприяли усуненню багатьох недоліків у фінансовій сфері. Показові дії миргородського полковника Данила Апостола, який наприкінці 1723 р. мусив повернути до колегіальної казни відібрані за його наказом у збирачів податки на суму 597 руб.¹²⁰⁹ Лише за «вересневу» третину 1725 р. було «доправлено на зборщиках и на мещане разных сборов» на суму понад 250 руб.¹²¹⁰.

Іншою структурною одиницею фінансової системи Малоросійської колегії були наглядачі («надзиратели»). Інсти-

¹²⁰⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 719 об.

¹²⁰⁷ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 5 зв. – 6 зв.

¹²⁰⁸ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 6 зв.

¹²⁰⁹ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 33.

¹²¹⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 687 об.

тут наглядців запровадили за ініціативою Вельямінова в середині 1723 р. «для усмотрения над теми зборщиками, чтоб в том зборе делали правду»¹²¹¹. Призначали наглядців «из унтер афицеров добрых и из отставных»¹²¹².

Інструкція наглядцям від Малоросійської колегії зобов'язувала в полках над збирачами «осмотрение иметь, дабы они всякие зборы в казну <...> збирали от вышних доньжних и проезжих чинов равно не выключая никого»¹²¹³. До того ж, Колегія наказувала наглядцям «мимо зборщиков взяты у обывателей ведомости <...>, какое число <...> зборов зборщиком сплатили и квитанции от тех зборщиков получили»¹²¹⁴. Пізніше Малоросійська колегія неодноразово практикувала подібні ревізії, зобов'язуючи наглядців з'ясовувати на місцях, скільки обивателі сплатили збирачам у грошах і в натуральній формі, за якими статтями й на яку суму отримали від них квитанції, звіряючи отримані результати зі звітами збирачів, поданими до Глухова¹²¹⁵.

Збирачам податків радили «быть послушными» наглядцям і в разі якихось непорозумінь чи ускладнень «давать известие оному унтеру афицеру»¹²¹⁶.

Грошові податки, зібрані в сотнях, тричі на рік разом із супровідними фінансовими звітами привозили до Глухова. Після того як фінансову документацію перевірить канцелярист, а потім прокурор Малоросійської колегії, комісарові грошової казни віддавали наказ про прийом коштів на зберігання. До штату колегіяльної казни, крім комісара, входили спеціальні обліковці («щотчики»). Указ Малоросійської колегії про вибори «для приему зборов <...> из малороссийского народа щетчиков или человек знатных и зажиточных людей за выбором тамошней старшины» надійшов до Генеральної канцелярії в першій половині вересня 1722 р.¹²¹⁷.

¹²¹¹ І. Джиджора, *Реформи малоросійської колегії...*, с. 106.

¹²¹² Там само, с. 107.

¹²¹³ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 23.

¹²¹⁴ Там само.

¹²¹⁵ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 119, арк. 1–11.

¹²¹⁶ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 868, арк. 50 зв.

¹²¹⁷ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 7–8.

27 вересня (за старим стилем) генеральна старшина доповіла президентові Вельямінову, що «для приему и отдачи в оной коллегии собранной казны определены на четверть года, до января, по избранию глуховских мещан щетчиками четырех человек, а именно: Степана Котляра, Василия Яковенка, Романа Яненка, Ивана Пуховича»¹²¹⁸. Разом із тим, оскільки інститут обліковців не був типовим для державної практики Гетьманату, наказний гетьман покликався в своєму звіті до Сенату на цей прецедент, аби довести зловживання бригадира¹²¹⁹.

Сенатський указ від 10 (21) листопада 1722 р. зобов'язав президента Вельямінова «у генеральной старшины щетчиков не требовать, а выбрать для щету тех денег гварнизонных солдат»¹²²⁰. Проте ця вказівка не набула чинности. Оскільки в Глухівському гарнізоні «салдаты держутца бедные и к тому делу неизобычанные», бригадирові вдалося переконати сенаторів скасувати своє попереднє рішення¹²²¹. Навіть більше, наступного року кількість обліковців із ініціативи Вельямінова було збільшено до десяти¹²²².

Щоб узгодити документацію комісара грошової казни Малоросійської колегії з вимогами російського діловодства («для исправления книг»), президент відрядив у підпорядкування комісара одного з колегіяльних підканцеляристів¹²²³.

Облік коштів, які надходили до колегії з полків, та контроль за фінансовою діяльністю комісара грошової казни здійснювали канцелярист Колегії – регістратор, «член присутствія» (він відповідав за фінансову сферу державного життя Гетьманату) та прокурор Малоросійської колегії¹²²⁴.

Малоросійська колегія у фінансовій сфері була підзвітна Ревізіон-конторі. До того ж спершу колегія надсилала до Москви фінансові звіти тричі на рік, а з кінця 1726 р., відповідно до сенатського указу від 22 жовтня 1726 р. (за старим сти-

¹²¹⁸ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 8.

¹²¹⁹ С. Соловьев, *История России с древнейших времен...*, т. 18, с. 827.

¹²²⁰ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 66, арк. 3 зв.

¹²²¹ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 66, арк. 7 зв.

¹²²² Там само, арк. 4.

¹²²³ Там само, арк. 12 зв.

¹²²⁴ Там само, арк. 8.

лем), – щомісяця¹²²⁵. У звіті колегія зазначала, «сколко тех доходов, в котором месяце в приходе и на какие дачи в расходе и что от месяца в другой месяц в остаче на лицо будет»¹²²⁶.

Натуральні податки, зібрані «завідовцями», лишалися в полках і були зосереджені в спеціальних «магазинах», звідки продовольство та фураж надходили на утримання російських полків, розквартированих на території Лівобережної України. Такі «магазини» були в Чернігові, Кубнові, Везиміївці, Новгороді-Сіверському та Кременчуці¹²²⁷. Приймали на зберігання та видавали збіжжя, як правило, спеціально призначені урядовці зі значкових товаришів¹²²⁸. Контроль за діяльністю «магазинів» Малоросійська колегія здійснювала через провіант-мейстера, на посаду якого Сенат призначив сенатського аудитора Полянського¹²²⁹.

Тож у ході проведення фінансової реформи в Україні російській адміністрації вдалося не лише залучити фінанси Гетьманату до загальноімперської казни, а й здійснити важливі структурні зміни в цій важливій сфері державного життя. Фінансовій службі Малоросійської колегії, що замінила фінансову вертикаль гетьманського правління, були властиві чітка субординація, жорстка звітність і контроль, іншими словами – всі типові риси бюрократичних установ петровського часу.

Попри існування системи фінансової звітності та контролю за діяльністю Малоросійської колегії з боку Ревізіон-контори та Сенату, фінансова практика російської установи в Гетьманщині не була позбавлена численних вад і службових зловживань. Таємний радник Фьодор Наумов, прибувши восени 1727 р. до Глухова, звірив прибутково-видатні книги Малоросійської колегії з фінансовими звітами Вельямінова, надісланими до Сенату впродовж 1722–1727 рр., мусив накласти арешт на канцелярію Колегії через великі фінансові зловживання. Виявилось, що 1722 р. з виказаних Сенатові 45527 руб. прибутку до колегіяльної казни надійшло

¹²²⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1761, л. 718.

¹²²⁶ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 1761, арк. 21.

¹²²⁷ ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 146, арк. 1–18.

¹²²⁸ Там само.

¹²²⁹ Там само, спр. 257, арк. 10–16 зв.

лише 22672 руб., 1723 р. – відповідно, з 85854 руб. не вистачало 39119 руб., 1724 р. – з 141342 руб. забракло 33288 руб.¹²³⁰.

Зі звіту Наумова від 2 листопада 1727 р. про фінансові злочини Малоросійської колегії дізналися в Москві. Незабаром до Глухова надійшов указ негайно надіслати в Іноземну колегію «щетных списков бывшей Малороссийской коллегии для отсылки в ревизион колегію»¹²³¹. Перевірка фінансової документації Малоросійської колегії тривала в Москві та Петербурзі кілька років. Наслідком діяльності спеціальної комісії стали численні томи «Щетных выписок», які Фьодор Наумов і його наступник Алексей Шаховський передали в Ревізіон-контору¹²³². Її висновки відшукати не вдалося. Та, очевидно, вину президента Вельямінова у фінансових зловживаннях колегії не змогли довести, адже 1728 р. його призначили московським губернатором, а 1734 р. – президентом Комерц-колегії.

Тож аналіз фінансової діяльності Малоросійської колегії чітко показує фіскальні мотиви в політиці російської адміністрації в Україні. До того ж реформа 1722–1727 рр. мала на меті не лише залучити українські матеріальні ресурси на потреби імперії, а й через реформу української системи оподаткування отримати максимальні прибутки.

Декларовані урядом Петра I соціальні мотиви використовували в суто пропагандистських цілях. Крім ліквідації податкового імунітету козацької старшини та знатного військового товариства, податковий гніт посилювався й на соціальні низи українського суспільства – поспільство та рядове козацтво.

¹²³⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 121–122; І. Джиджора, *Матеріали московського «Архива министерства юстиции» до історії гетьманщини*, с. 127.

¹²³¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1784, л. 1.

¹²³² Див.: РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1783, л. 1–505; дело 1784, л. 1–71.

Розділ 22

Передумови й межі лібералізації урядової політики Росії щодо української автономії в другій половині 1720-х – на початку 1730-х років

Курс на лібералізацію суспільно-політичних відносин Російської імперії після смерті Петра I (січень 1725 р.) мав важливі наслідки для України. Найближчі спадкоємці імператора на російському престолі – Єкатерина I та Пьотр II – під тиском як зовнішньо-, так і внутрішньополітичних чинників мусили відмовитися від навального наступу на українську автономію, властивого для попередніх років.

Перша документальна згадка про наміри російського уряду лібералізувати політичний курс корони в Україні з'явилася в контексті вирішення зовнішньополітичних проблем, що постали в середині 20-х років перед офіційним Петербургом. 8 (19) лютого на засіданні найвищої владної структури Російської імперії в післяпетровський час, Верховної таємної ради, де обговорювали питання, пов'язані з загрозою виникнення війни з Туреччиною, імператриця Єкатерина I віддала наказ: «Понеже по турецьким поступкам в Персии войны с ними миновать невозможно будет, того ради определенно между тем к той войне себя надлежащим образом предуготовить»¹²³³.

У зв'язку з підготовкою до війни сановні кола Петербурга дедалі більше уваги приділяли українським справам, адже в майбутньому воєнному конфлікті Гетьманатові відводили важливу стратегічну роль. Скажімо, граф Пьотр Толстой у поданій на ім'я Єкатерини I записці від 25 січня 1726 р. (за

¹²³³ Сб. РИО, т. 55, с. 5.

старим стилем) зазначав, що, попри нагальну потребу збільшити військову присутність Росії на перському театрі бойових дій, «прибавлять туда малороссиян <...>, мнється мне, что невозможно, понеже когда с турками война начнется, тогда малороссияне <...> потребны будут в оборону от крымских татар»¹²³⁴. Ця теза Толстого знайшла відображення і в колективному «Мнении тайного совета членов», поданому імператриці 27 січня (за старим стилем)¹²³⁵.

За таких непевних умов логічною стала поява на засіданні Верховної таємної ради 11 (22) лютого 1726 р. проекту контрреформ в Україні, які мали, за розрахунками їхніх авторів, забезпечити спокій на території, що опинилася в центрі міжнародної політики. На цьому засіданні члени Верховної таємної ради постановили: «о Малой России Е. И. В. донести мнение их: 1) что пока еще с турки до розрыва не дойдет, до тех мест ради удовольствия и приласкания тамошнего народа выбрать персону годную и верную из них, малороссиян, в гетманы; 2) подати, ныне собираемые, все сложить и брать неотменно те, как собирались при гетмане на войско, и войско содержать по-прежнему, как было при гетманах и в пунктах о том изображено; 3) суды между народом малороссийским отправлять им самим, только апелляцияй, или перенос дела определит до коллегии малороссийской»¹²³⁶.

Проект 11 (22) лютого був своєрідним компромісом між російською та українською сторонами. Він передбачав відновлення гетьманської форми правління, ліквідацію найрадикальніших нововведень у сфері фінансів і судочинства. Водночас планували зберегти Малоросійську колегію в Україні, щоправда, істотно обмеживши її повноваження.

Утім, проект декларував проведення контрреформи державного устрою Гетьманату в найзагальніших рисах. Детальну розробку контрреформаційних заходів і план їх реалізації передбачали здійснити вже після апробації проекту в імператриці. «И ежели на сие соизволение Е. И. В. будет, то уже тогда на все сие со всеми явственными обстоятельствами со-

¹²³⁴ Там само, с.10.

¹²³⁵ Там само, с. 10–11.

¹²³⁶ Там само, с. 25–26.

чинить определение, как имеетца тамо в Малой России быть поступлено»¹²³⁷.

Та на наступному засіданні Верховної таємної ради, на якому були присутні Алексей Апраксін, Гаврііл Головкін і Петр Толстой, третій, за відсутности свого опонента Александра Меншикова, рішуче виступив проти відновлення в Україні гетьманської форми правління та реанімації ліквідованих Петром I її автономних прав, «понеже блаженные памяти Е. И. В. в том намерении гетмана в Украине не учинил и у полковников и старшины власти убавил, дабы Малую Россию к рукам прибрать, и чрез тот способ полковники и старшины с подданными пришли уже в немалую ссору»¹²³⁸. Обґрунтовуючи свою думку про небажаність відновлення гетьманства, Толстой, як і автори протилежного за змістом проекту, апелював до можливої війни з Туреччиною: «и ежели ныне тамо гетмана учинить и оному и старшинам власти по прежнему дозволить, то при настоящем состоянии дел между Россией и турками весьма небезопасно»¹²³⁹.

Не досягнувши консенсусу при вирішенні української проблеми, члени Верховної таємної ради впродовж березня–квітня 1726 р. обмежувалися півзаходами щодо України, які б задовольняли обидві партії «верховників». Зокрема, близьким для обох було питання про нарощування військового потенціалу України. Втілюючи в життя це завдання, на засіданні 18 (29) березня члени Верховної таємної ради висловилися за заміну українських формувань донськими козаками на перському театрі бойових дій. Трохи згодом, на засіданні 28 березня (за старим стилем), «верховники» вирішили зібрати з українців за звільнення від участі в Низовому поході по 3 руб. з козака¹²⁴⁰.

¹²³⁷ Там само, с. 26.

¹²³⁸ Там само, с. 60.

¹²³⁹ Там само.

¹²⁴⁰ Прагнути надати актові звільнення більшої політичної ваги, російське керівництво наказало президентові Малоросійської колегії не відразу оприлюднювати в Україні відповідну ухвалу Верховної таємної ради, а попередньо запропонувати самим козакам визначити суму грошової винагороди за неучасть у поході. «И когда они, как без сомнения чаемо, представят в дачю со всякого человека более 3-х руб., то им в

Іншим проявом лібералізації української політики стало «приласкание» козацької старшини, заарештованої в другій половині 1723 – на початку 1724 р. в справі Полуботка. Указом від 8 лютого 1725 р. Єкатеріна I звільнила старшину з-під арешту. Однак вона зобов'язала урядовців лишатися в Петербурзі, «чтоб народу малороссийскому впредь от них обид и разорений не было»¹²⁴¹.

Наступний різкий поворот в українській політиці офіційного Петербурга стався навесні 1727 р., точніше, після 6 (17) травня – після сходження на російський трон Петра II. Вже під час першого візиту нового імператора до Верховної таємної ради 12 (23) травня було ухвалено скасувати в Україні всі запроваджені Малоросійською колегією податки та «обнадежить, что к ним, в Малую Россию, гетман и старшина будут определены вновь вскоре»¹²⁴².

Цього разу з ініціативою відновити гетьманську форму правління та ліквідувати запроваджені Малоросійською колегією статті оподаткування виступив у Верховній таємній раді 12 (23) травня імператор Пётр II. А автором цієї ідеї, безперечно, був «світліший князь» Александр Меншиков. Це потверджують і протоколи Верховної таємної ради, в яких не згадано про попереднє обговорення цього питання «верховниками». Варто звернути увагу й на час оприлюднення цієї ініціативи. Засідання 12 (23) травня та події наступних днів можна вважати апогеєм політичної кар'єри Александра Меншикова. В цей час від влади усунули його суперника графа Петра Толстого; за князем закріпили виняткове для російських власників право володіння маєтками в Україні; йому надали нове найвище військове звання Російської імперії – генералісимуса¹²⁴³.

то время обявитъ, что ея императорское величество, милосердую о них, повелела с них взять только по 3 руб., дабы они те денги сим способом без озлобления или еще с охотою заплатили». Розрахунки членів Верховної ради виявилися правильними. Козаки Ніжинського полку запропонували сплатити «відкупні гроші» в розмірі 8 руб. з козака, Полтавсько-го – 10 руб., в інших полках також менше 3 руб. не пропонували. Цит. за: Сб.РІО, т. 55, с. 119–150, 180, 200; т. 56, с. 110–111.

¹²⁴¹ ПСЗ, т. 7, № 4651.

¹²⁴² РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 10 – 10 об.

¹²⁴³ Сб. РІО, т. 63, с. 510, 516, 532.

Названі факти промовисто свідчать, що саме він був суб'єктом урядової політики в цей час.

Відновлюючи гетьманську форму правління, Меншиков переслідував як майнові, так і певні політичні цілі. Зокрема, він хотів провести не лише абстрактну реанімацію інституту гетьманства з подальшими вільними виборами на цю посаду (адже вони могли мати непередбачувані наслідки). В цих діях він розраховував на конкретну особу – миргородського полковника Данила Апостола, що мав приязні взаємини з князем. Посередником у відносинах Апостола та Меншикова був син полковника Петро, молоді роки якого пройшли в Москві та Петербурзі в близькому оточенні князя. Прикметно, що напередодні обговорення у Верховній таємній раді проекту контрреформ у Гетьманаті, 11 (22) лютого 1726 р., Меншиков провів консультації з українською старшиною саме за посередництва Петра Апостола. Зауважмо також, що після від'їзду миргородського полковника на батьківщину Петро залишився в Петербурзі, служив секретарем у Меншикова і, за матеріалами судового розслідування, проведеного після опали «світлішого», виконував найконфіденційніші доручення свого патрона¹²⁴⁴.

Дії Меншикова з відновлення в Україні інституту гетьманства не були зумовлені лише неприязним ставленням до президента Малоросійської колегії¹²⁴⁵. Діяльність князя в цей час переконує, що він був проти будь-яких російських посередників у відносинах із Україною. Меншиков прагнув зайняти найвигіднішу позицію в Гетьманаті як в економічному, так і в політичному плані. Відновлення гетьманства та «вибори» на найвищу посаду в Україні своєї довіреної особи, як видається, цілком відповідає цьому надзавданню останнього етапу політичної діяльності Меншикова.

Разом із тим, визнаючи вирішальну роль «світлішого» в справі відновлення Гетьманату, не варто її абсолютизувати. Інакше важко пояснити, чому після його опали (серпень 1727 р.) курс на відновлення Гетьманату тривав. Цікава в ць-

¹²⁴⁴ Там само, т. 69, с. 275, 294; І. Джиджора, *Нові причинки до історії відносин російського правительства до України...*, с. 155.

¹²⁴⁵ Докладніше про це: В. Горобець, *Присмерк Гетьманщини...*, с. 286–288.

ому контексті інформація, знайдена Борисом Крупницьким у звіті польського посла в Петербурзі. Дипломат інформував свій уряд, що князь Меншиков, передбачаючи негативні для себе наслідки відчуження у взаєминах із молодим імператором, намагався перенести свою державну діяльність в Україну, ймовірно, в якості гетьмана. Та реакція Петра II і кіл, які визначали новий політичний курс, була негативна¹²⁴⁶.

Описана колізія ще раз доводить, що при з'ясуванні причин відновлення Гетьманату варто брати до уваги весь комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників як зовнішньої, так і внутрішньої політики. Безперечно, в самому прийнятті рішення логічно враховувати особисті мотиви Меншикова.

Курс на реанімацію в Україні «прежней формы правления», продемонстрований урядом Петра II в середині 1727 р., на відміну від попереднього року, втілювали в життя надзвичайно успішно. Вже 16 (27) червня Верховна таємна рада ухвалила рішення передати українські справи від Сенату Іноземній колегії¹²⁴⁷, що свідчило про окремішне становище України та її особливий статус в політичному житті імперії. Трохи згодом, 18 (29) серпня, до Іноземної колегії з Синоду було перенесено справи українського духовенства (за винятком «самых духовных дел»)¹²⁴⁸, що мало таке ж політичне значення, як і попередній акт.

Водночас тривали підготовчі роботи до гетьманських виборів в Україні. 17 (28) червня на засіданні Верховної таємної ради ухвалили рішення «одну булаву серебряную для отсылки к гетману послать в Иностранную коллегию». 20 червня (за старим стилем) видано указ «О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему и о посылке в Малую Россию для обрання гетмана тайного советника Наумова». Тоді ж Верховна таємна рада зобов'язала Іноземну колегію підготувати інструкцію Фьодору Наумову про організацію гетьманських виборів і його функціональні обов'язки в Україні як міністра при гетьманському уряді¹²⁴⁹.

¹²⁴⁶ Б. Крупницький, *Гетьман Данило Апостол...*, с. 45.

¹²⁴⁷ *ІР НБУ НАНУ*, ф. 160, № 1123, арк. 1 – 1 зв.; *Сб. РИО*, т. 69, с. 257.

¹²⁴⁸ *Сб. РИО*, т. 63, с. 270.

¹²⁴⁹ *Сб. РИО*, т. 63, с. 270, 779; *РГАДА*, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 92–96.

В другій половині липня Іноземна колегія підготувала інструкцію міністрові, формуляр гетьманської присяги та «особливые секретные пункты» царському представникові при гетьманському уряді. Документи пройшли попередню апробацію в Меншикова, а на засіданні 22 липня (за старим стилем) їх ухвалили члени Верховної таємної ради. З пакету документів, прийнятих 22 липня (за старим стилем), особливої уваги заслуговують таємні пункти-інструкції, адже вони розкривають зміст акту реставрації Гетьманату та висвітлюють механізм реалізації проєкту. Зокрема, в «особливих секретных пунктах» було зазначено, що задекларовані урядом обіцянки повернути українському народові право «выбрать по прежнему гетмана и старшину» було написано лише «для лица». Насправді ж імператор виказав «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу». Виходячи з цього, Наумов мав після прибуття до Глухова і «обяви о сем указу (стосовно проведення гетьманських виборів. – В. Г.) и разослав для объявления того ж по полкам, смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в гетманы народ будет избирать». Якщо ж резидентові стане відомо, що «некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обират, в таком случае ему <...> того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал». Якщо ж міністр не зуміє переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, автори інструкції наказували йому «то собрание под каким пристойным претекстом остановить и писать Е. И. В. в Коллегию иностранных дел»¹²⁵⁰.

Отже, йшлося не про реставрацію давніх прав українського суспільства, а про призначення офіційним Петербургом на посаду гетьмана Данила Апостола, при збереженні видимості вільного волевиявлення учасників елекційної ради.

Та все ж повідомлення з Петербурга про новий урядовий курс в Україні викликали хвилю піднесення в українському населенні. Київський поет Яків Галаховський присвятив цій події великий панегірик «*Ехо радости и привітствія и благодарствія...*». Магістрат Києва, отримавши царську грамоту, в

¹²⁵⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 97–102.

якій ішлося про наміри монарха відновити в Україні гетьманство, «приказали для соборанія публіки на котлах майстрових вибити гасло и так премоцнійшую грамоту, яко и висоценований рейментарский універсал в клар всенародно, раз перед ратушею, а в другой при благодарственном пінії в церкви соборной вчитали». З усіх полків від імені старшини, рядових козаків, міщан, духовенства, посполитих до Петербурга надходили імператорові листи, в яких висловлювали вдячність за «монарші милості», а також запевняли «за те вірно служити, не щадя останньої каплі крови»¹²⁵¹.

Трохи згодом, після гетьманських виборів, таємний радник Наумов пропонував урядові на певний час зняти на кордонах Гетьманату прикордонні застави, адже за інформацією, що надходила в цей час до Глухова, втікачі з Лівобережної України, дізнавшись про закриття Малоросійської колегії та відновлення гетьманства, мають наміри повернутися з Правобережжя в свої домівки. Навіть більше, резидент мав інформацію, що «полские владелцы, которые отсель переходящими владели и брали с них десятину, ныне то отложили, послыша о гетмане и сами некоторые из ближних мест от рубежа выезжают»¹²⁵².

Відновлення Гетьманату в Україні супроводжували контрреформаторські заходи у сфері фінансів і судочинства. Зокрема, вже імператорський указ від 12 (23) травня 1727 р. ліквідував усі запроваджені Малоросійською колегією статті про оподаткування й відновлював імунітет старшинських і духовних маєтків, скасований Вельяміновим. Але подальші дії уряду Петра II в цій важливій сфері державного життя більше нагадували тактичні маневри, що мали створити видимість повернення до давнин і при цьому зберегти фінансове підпорядкування Гетьманату російській владі. Скажімо, в чорновому варіанті іменного царського указу про відновлення гетьманського правління в Україні проблему фінансових взаємин вирішували таким чином: «доходы пове-

¹²⁵¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 26–53; І. Джоджора, *Матеріали московського «Архива министерства юстиции» до історії Гетьманату...*, с. 130.

¹²⁵² РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 158, 280.

лено будет денежные и хлебные собирать по пунктам Богдана Хмельницкого и которые збираны при бытности бывших потом гетманов»¹²⁵³.

Отже, офіційні кола Петербурга розраховували, що українські кошти, як і попередні п'ять років, надходитимуть до царської казни. Та на тлі повсякчасного декларування урядом Петра II курсу на повернення колишніх автономних прав Гетьманату таке втручання у внутрішні справи, очевидно, вдалося авторам указу не зовсім доцільним. Тому на берегах процитованої чернетки було зазначено: «Рассуждаетца, сего не писать, и не написано»¹²⁵⁴.

На старшинській раді 30 вересня (за старим стилем) Наумов поінформував українських урядовців про наміри уряду Петра II вирішити проблему фінансових взаємин Гетьманату і Російської імперії так: «зборы, кои положены со определения Малороссийской коллегии по доношениям генерал-майора Вельяминова вновь, те Е. И. В. указал отставить вовсе, и впредь с них не збирать, а збирать те, кои збирались при прежних гетманах по пунктам Богдана Хмельницкого»¹²⁵⁵. Та присутня на раді козацька старшина активно виступила проти цього, покликаючись на традиції українсько-російських взаємин. Вимоги про збереження автономії Гетьманату в фінансовій сфері неодноразово порушував і новий гетьман Данило Апостол¹²⁵⁶. Зважаючи на наполегливі клопотання української сторони, російський уряд погодився на компромісне вирішення проблеми. «Решительные пункты», надані імператором гетьманові Апостолу 22 серпня 1728 р., конституювали: «зборы, которые надлежат, по пунктам гетмана Хмельницкого <...>, собирать в войсковой скарб»¹²⁵⁷. Водночас російська сторона, нагадуючи про безлад у фінансовій сфері, спричинений тим, що «прежние гетманы доходы <...> собирали по своему расположению, за что от народа и жалобы доходили, также и в расходе те собираемые доходы употребляли, как

¹²⁵³ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 89.

¹²⁵⁴ Там само.

¹²⁵⁵ Там само, л. 123.

¹²⁵⁶ Цей пункт, зокрема, був і в поданій Петрові II чолобитній, приуроченій до його коронації.

¹²⁵⁷ *Экстракт...*, с. 132–133.

хотели, и в войсковом скарбе ничего не оставалось», наказала запровадити в Україні інститут генеральних підскарбіїв, «чтоб им впредь от таких непорядков тягости не было»¹²⁵⁸.

На посади генеральних підскарбіїв передбачали призначати двох осіб, до того ж, одна з них – з української адміністрації, а друга – з російської. На підскарбіїв покладали обов'язки проводити збір податків, а також здійснювати з зібраних коштів видатки на «действительные войсковые расходы». Вони ж мали «отдавать в приходе и расходе отчет <...>, дабы в доходе с подданных своих малороссийскаго народа (как каждый государь в своем государстве чинит) ведать мог». Крім того, їм забороняли робити будь-які видатки з Військового скарбу без відповідного імператорського указу¹²⁵⁹.

Регулювати податки в Україні відтепер мав російський монарх. Він встановлював статті оподаткування, крім яких «никаких зборов с малороссийскаго народа никому, без именного указу отнюдь не накладывать»¹²⁶⁰.

Отже, відмовившись під тиском старшини від надходження українських фінансів до царської казни, російський уряд зберіг контроль за цією сферою державного життя Гетьманату, закріпив зверхність російського монарха щодо неї. До того ж у Петербурзі не втрачали надії використовувати українські кошти на загальноімперські потреби в майбутньому. Певною мірою це зуміли зробити 1728 р., закріпивши в «Решительных пунктах», наданих гетьманові Апостолу, пункт, за яким зовнішнє мито на ввезені в Україну товари (індукта) та відкупні гроші з циган потрапляли до імперської казни. Своє рішення російський уряд мотивував тим, що «сей збор <...> не з одних малороссиян, но и с великороссийских и приезжающих из заграницы иноземных купцов, и от того народу малороссийскому отягощения быть не может»¹²⁶¹.

У сфері судочинства російський уряд, ліквідувавши найвищу касаційну інстанцію Гетьманату, Малоросійську колегію, разом із тим, зберігав контроль над українським су-

¹²⁵⁸ Там само, с.133.

¹²⁵⁹ Там само

¹²⁶⁰ Там же.

¹²⁶¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1780, л. 452; ПСЗ, т. 8, № 5324.

дочинством. Це стало можливим завдяки реорганізації Генерального військового суду в 1727–1728 рр. Українську сторону в реорганізованому Генеральному суді репрезентували три генеральні старшини на чолі з гетьманом. Аби зберегти контроль над українським судочинством, до складу Генерального суду ввели трьох російських представників. Їм заборонили втручатися в хід судового процесу, а провадити його мали згідно з вимогами чинних в Україні правових кодексів, «но точно присутствовать для правосудия». Обов'язки президента Генерального суду виконував гетьман. Особи, незадоволені розглядом справи в Генеральному суді, мали право подати апеляцію до Іноземної колегії. Загалом українське судочинство підпорядковувалося імператорові як «главному суді Всероссийской империи»¹²⁶².

Попри деклароване урядом Петра II повернення до традиційної для України системи судочинства, в Генеральному військовому суді активно впроваджували нові порядки в діловодстві, типові для судочинства Російської держави. Скажімо, при заснуванні суду нові повноваження, крім російських членів, отримали колишні колегіяльний підканцелярист і копіїст. До їхніх обов'язків належали реєстрація судових справ та їх перебігу. Російські члени суду, крім контролю за судочинством Гетьманату, мали здійснювати політичний нагляд у краї, зокрема за діяльністю українського гетьмана, «дабы он по данным ему пунктам поступал порядочно»¹²⁶³.

Отже, під час контрреформ 1727 р., зумовлених рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів, російський уряд ліквідував деякі найрадикальніші інкорпораційні нововведення, запроваджені протягом 1722–1725 рр. Насамперед в Україні ліквідували Малоросійську колегію, відновили гетьманську форму правління, скасували радикальні нововведення у фінансовій сфері та в системі судочинства. Разом із тим, реанімація гетьманства в Україні не означала відновлення автономних прав Гетьманату. Уряд Петра II, відновивши Гетьманат, обмежив владні прерогативи його найвищого репрезен-

¹²⁶² А. Яковлів, *Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках*, с. 160.

¹²⁶³ РГАДА, ф. 248, оп. 29, дело 1788, л. 159–162.

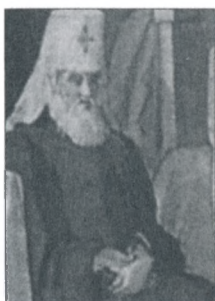
танта – гетьмана, позбавивши того права урядувати українськими фінансами, підпорядкувавши козацькі полки російському воєначальнику, запровадивши принципово нову систему контролю за судочинством Лівобережної України.

Крім того, було збережено деякі інтеграційні надбання російської адміністрації у сфері українського судочинства, місцевого самоврядування. Частина податкових коштів, стягуваних із українського населення, й далі надходила до імперської казни. Отже, в ході контрреформ 1727 р. Україні по суті відновили лише зовнішню форму автономного устрою, без реального його наповнення.

Епілог

Тенденції розвитку взаємин Гетьманату та російської династії в 30–60-х роках XVIII ст.

«Боротьба за спадок Петра Великого» та її проєкція на українські справи

З утвердженням при владі імператриці Анни Іоановни українська політика Петербурга стає ще жорсткішою. З 1733 р. там усе частіше говорять про доцільність повторної ліквідації гетьманської форми правління та реанімацію в повному обсязі курсу Петра І. Імператриця була переконана, що «перемена в правленні малороссийском (здійснена Петром І. – В. Г.) от народа с великой благодарностию принята, только старшине, грабительства и других злых намерений ради, то было противно»¹²⁶⁴.

Взагалі ж Анна Іоановна для більшості дослідників стала втіленням консервативного духу останнього періоду абсолютизму. Імператриця (так само, як і Єлизавета Петровна після неї) називала себе наступницею «трудів Петра Великого» з удосконалення держави, підтримувала курс «царя-реформатора». Як слушно зауважив Ричард Вортман, тогочасні російські можновладці виступали за зміни, та прагнули зберегти й зміцнити ті традиції, що гарантували панування кріпосницького дворянства¹²⁶⁵.

Коли до столиці на Неві¹²⁶⁶ почали надходити повідом-

¹²⁶⁴ Цит. за: С. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 19, с. 1207.

¹²⁶⁵ С. Уортман Ричард, *Сценарии власти*, с. 120–121.

¹²⁶⁶ Після коронації 1728 р. Пётр II, залишившись у Москві, тимчасово відновив столичний статус цього міста, який було збережено й у перші роки царювання Анни Іоановни. Проте наприкінці 1731 р. імператорський двір перебрався до Петербурга.

лення про важку хворобу гетьмана Данила Апостола, уряд Анни Іоановни вирішує ліквідувати по смерті українського регіментаря Гетьманат як форму політико-адміністративного устрою. Не надто сподіваючись, що ця «перемена в правленні малоросійском» буде «от народа с великой благодарностию принята», завбачливо вирішили для пом'якшення негативної реакції в суспільстві («чтобы ныне в начало сего объявления народ не имел в том сомнения и не чинил противных толкований») «в указах и в прочих письмах не показывать, что намерение имеетя гетмана не выбирать»¹²⁶⁷. 1734 р., після смерті гетьмана Апостола, Анна Іоановна видала маніфест, у якому запевняла, що невдовзі буде проведено гетьманські вибори. А князеві Алексею Шаховському, керівникові так званого Правління гетьманського уряду, що виникло на зміну інституту гетьманства, передали таємну інструкцію. З неї неважко зрозуміти головне завдання, покладене на «правителя», – зробити все можливе, аби український народ «приобыкал к великоросійському управлению»¹²⁶⁸.

Заради «приобыкания» російська адміністрація з новою силою береться за інтеграційні процеси у сфері діловодства та судочинства Гетьманату. В Україні повторно запровадили імператорський указ «О суде по новоучененной форме». Крім того, в офіційних рекомендаціях із Петербурга царським представникам в Україні наказали при вирішенні судових справ у Генеральному військовому суді надавати перевагу правовим кодексам Російської імперії.

Реанімуючи після смерті Апостола фінансовий контроль над Україною, російський уряд надіслав у Глухів наказ членам Правління гетьманського уряду. Цей документ потверджував факт підзвітності у фінансових питаннях української владної установи Сенатові. Була також вказівка «держать особливо и на какие расходы без именного указа не держать» ті прибутки, що раніше збирали гетьманові «на булаву та кухню»¹²⁶⁹ (вочевидь, ці кошти хотіли використати на потреби загальноімперської казни). Властиво, дух фіскалітету у

¹²⁶⁷ Сб. РИО, т. 58, с. 23–24.

¹²⁶⁸ Там само, с. 25.

¹²⁶⁹ *Экстракт...* с. 135.

той час найбільше визначав українську політику Петербурга. По-перше, російсько-турецька війна 1736–1738 рр. стала непосильним тягарем для російського суспільства, а крім того, Гетьманат став найближчим тилом тодішньої російської армії. В інструкції князеві Баратинському, який замінив Шаховського на посаді керівника Правління гетьманського уряду, було написано так: «Имеете вы крайнее старание прилагать, чтоб год от году через прилежные Ваши труды, в сборах таких, которые можно умножить без отягощения народного, учинено было пополнение»¹²⁷⁰.

Наступні важливі кроки на шляху фінансової інтеграції України було зроблено вже в роки керування Єлизавети Петровни. Від 1747 р. російське керівництво послідовно вирішує проблему митних кордонів між Україною та Росією. В цей час видали ряд указів, якими закрили митні форпости на кордоні Гетьманату та російських губерній 1754 р.

В українських історичних дослідженнях існування митних кордонів із Росією часто називають важливою ознакою політичної окремішності Гетьманату, а курс на їх ліквідацію – проявом інкорпораційної політики Петербурга. Та, вочевидь, урядові Єлизавети Петровни йшлося не так про політичні, як про економічні інтереси російської монархії. Адже ліквідація митних кордонів між Гетьманатом і рештою земель, підвладних імператриці, збіглася в часі зі скасуванням внутрішніх тарифів по всій Російській імперії, відкриттям банків тощо. Це, за задумом ініціаторів економічних перетворень, мало просувати вперед «государственный интерес», заснований на західних ідеях¹²⁷¹.

Але важко не помітити, що ліквідація митних бар'єрів сприяла економічній інтеграції господарського комплексу Лівобережної України в загальноімперський ринок, а також скеровувала з Військового скарбу в царську казну чималі прибутки, які збирали на митних форпостах на кордонах із Річчю Посполитою та Кримським ханатом. Ця обставина мала важливі політичні наслідки, адже ліквідація цієї статті наповнення Військового скарбу серйозно позначалася на його показ-

¹²⁷⁰ Сб. РИО, т. 67, с. 91.

¹²⁷¹ Див.: Е. Анисимов, *Россия в середине XVIII века...*, с. 54–56.

никах, а центральний уряд мусив навіть знаходити бюджетні асигнування з імперської казни на утримання гетьманського уряду. Від Глухова, зрозуміло, вимагали жорстко звітувати про всі отримані кошти. Тож і в цьому сенсі владні прерогативи відновленого 1750 р. інституту гетьманства було суттєво звужено. Фактично гетьман перетворився на звичайного чиновника Російської імперії.

Весь цей час офіційні Москва та Петербург зберігають за собою право контролю за кадровою політикою Гетьманату й навіть право активно в неї втручатися. Ще в статтях, надісланих гетьманові Апостолу, був пункт, за яким призначення генеральної старшини на посади переходило в компетенцію керівництва Російської імперії. Український регіментар мав лише право представляти в Петербурзі кандидатів, які приступали до своїх обов'язків уже після схвалення їхніх кандидатур у столиці. Призначення на полкові уряди, хоч і належало до компетенції гетьманської адміністрації, жорстко контролювали повноважні представники центральної влади при гетьмані. Після смерті Апостола вирішальне слово при затвердженні представлених полковою старшиною кандидатур переходить до російського керівника Правління гетьманського уряду. До того ж у цей час знову з'являється практика ухвалювати кадрові рішення безпосередньо в найвищих владних інстанціях імперії. Певні позитивні зрушення в цій сфері бачимо в роки гетьманування Кирила Розумовського, який активно протестував проти втручання петербурзьких чиновників у сфери його безпосередньої компетенції. Проте вже 1754 р. Єлизавета Петровна видає указ, яким гетьмана зобов'язували подавати на затвердження в столицю імперії кандидатів не лише на генеральні, а й полкові уряди.

Принагідно звернімо увагу й на ту обставину, що політична інтеграція 30–50-х років XVIII ст. проходить на тлі подальшого уподібнення соціально-економічних порядків Лівобережної України до загальноімперського взірця. Скажімо, в цей час відбуваються принципові зміни в економічному житті краю. Зменшується питома вага дрібнотоварних козацьких господарств, тимчасове рангове землеволодіння витісняє спадкову форму земельної феодалної власності.

Всі ці процеси негативно впливали на нормальне функціонування української державности, витвореної в роки революції середини XVII ст. Адже раніше до системи політичної суб'єктності залучали всіх вільних дрібних землевласників, які зазвичай володіли землею на ранговому (службовому) праві. Крім того, перехід корпоративного земельного фонду в приватні руки, стрімке обезземелювання селянства та рядового козацтва, що, на думку дослідників, є типовим процесом середини XVIII ст.¹²⁷², створюють передумови для відновлення кріпосного права на українських землях у тих формах, що існували по всій імперії.

Ліквідація автономії Гетьманату як наслідок синтезу традиціоналізму та новаторства в політиці Петербурга

З приходом до влади Єкатерини II взаємини Російської імперії з українським Гетьманатом посутньо змінилися. Власне, це був початок нового і, як виявилось, останнього, етапу їх розвитку, коли українську сторону представляла власна станова державна організація та консолідована довкола неї частина української еліти.

Вихована під впливом ідей камералізму, Просвітництва та концепції добре регульованої поліцейської держави Єкатерина II від початку свого керування хотіла посилити контроль над провінціями, раціоналізувати їх устрій та збільшити податкові надходження в імперську казну¹²⁷³. Як слушно пишуть дослідники, метою програми державного будівництва Єкатерини II була унітарна держава. Керування мало

¹²⁷² Див.: А. Гуржий, *Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.*, К., 1986.

¹²⁷³ Сутнісні характеристики світогляду Єкатерини II та впливу на нього ідей камералізму й Просвітництва є предметом дискусій. Див.: M. Raeff, *The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600-1800*, New Haven, 1983; Robert E. Jones, *Provincial Development in Russia: Catherine II and Jacob Sievers*, New Brunswick, 1984; Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, New Haven, 1981.

спиратися на розум та універсальні принципи, закони та інституції мали поширюватися на всіх підданих імперії, незалежно від того, живуть вони в Москві, Сибіру чи Гетьманаті. Національні відмінності хоч і усвідомлювали, та вважали несуттєвими – такими, що впливають лише на рівень суспільного розвитку. Імператриця вірила, що з адміністративною інтеграцією й однорідним розвитком регіональні відмінності зникнуть¹²⁷⁴. Кінцевою метою Єкатеріни була, як написав Марк Раєв, «інституційна русифікація» – себто така інтеграція, що «мала б призвести до однорідності, спершу адміністративної й економічної, згодом інституційної і соціальної, і нарешті культурної»¹²⁷⁵.

Прагнучи такої однорідності, Єкатеріна II протиставляла новий раціональний порядок (за її визначенням, «найкращий з усіх порядків»¹²⁷⁶) давнім «феодалним» привілеям окремих історичних регіонів. Для неї другі були допотопними реліктами, що тільки перешкоджали досягненню головної мети – створенню унітарної, добре врегульованої держави¹²⁷⁷. Відтак маніфест імператриці від 10 (22) листопада 1764 р. про ліквідацію в Україні інституту гетьманства, на відміну від виданих із цього ж приводу попередніх указів російських правителів, вже не містив уточнень про тимчасовість його дії.

Як слушно зауважив Зенон Когут, скасування посади гетьмана було лише одним із аспектів загальної політики Єкатеріни II щодо регіональної автономії¹²⁷⁸. В лютому 1764 року, коли імператриця змусила Кирила Розумовського піти у відставку, вона чітко пояснила в листі до новопризначеного генерального прокурора князя Андрея Вяземського, що головними принципами політики стосовно західних

¹²⁷⁴ Z. Kohut, *Ukraine: From Autonomy to Integration (1654-1830's), Conquest and Coalescence: The Shaping of the State in Modern Europe*. London, 1991. Pp. 182–196.

¹²⁷⁵ M. Raeff, «Uniformity, diversity and the imperial administration» *Osteuropa in Geschichte und Gegenwart: Festschrift für Gunter Stokl zum 60 Geburtstag* (Cologne, 1977), p. 112.

¹²⁷⁶ *Сб. РИО*, т. 7, с. 376–391.

¹²⁷⁷ Z. Kohut, *Ukraine: From Autonomy to Integration (1654-1830's)...*, Pp. 192.

¹²⁷⁸ Там само.

околиць імперії мають стати русифікація й адміністративна централізація: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, які правляться конфірмованими їм привілеями. Порушити ці привілеї зразу було б непристойно, однак не можна вважати ці провінції чужими і поводитися з ними як із чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції, так само як і Смоленську, слід зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитися, як вовки в ліс»¹²⁷⁹.

У процесі пошуку цих «зручних способів» уряд Єкатеріни II взяв курс на поступову уніфікацію державних порядків колишнього Гетьманату та асиміляцію тамтешнього суспільства: «коли в Малоросії гетьмана не буде, слід докласти всіх зусиль, щоб доба та ім'я гетьманів щезли»¹²⁸⁰. Для вирішення першого завдання було створено Другу малоросійську колегію, яка замінила гетьманську форму правління й водночас увібрала в себе елементи колишньої державної структури Гетьманату (зокрема, вже 1764 р. колегія поглинула найвищий виконавчий орган при гетьманському правлінні – Генеральну військову канцелярію, 1765 р. підпорядкувала Генеральний військовий суд, а через два роки Генеральну лічильну комісію, Канцелярію малоросійського скарбу, Канцелярію генеральної артилерії перетворили на колегіяльні департаменти¹²⁸¹).

Розпочавши такі грандіозні, з погляду українського державного життя, перетворення, імператриця, як дізнаємося з листа до призначеного «малоросійським шефом» графа Петра Румянцева, не надто переймалася загрозою виникнення старшинсько-шляхетської опозиції на українських землях. Навіть у розпал діяльності так званої Законодавчої комісії, яку українські опозиціонери використали як трибуну для оборони автономних прав Гетьманату¹²⁸², Єкатеріна II в

¹²⁷⁹ Таємну інструкцію Єкатеріни II Андрею Вяземському опубліковано в: *Чтения ОИДР*, 1885, № 1, с. 104.

¹²⁸⁰ Там само.

¹²⁸¹ Докладніше про це: В. Горобець, О. Струкевич, *Українсько-російські політичні відносини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи*, «Український історичний журнал», 1997, №1, с. 36–37.

¹²⁸² Докладніше про це: Z. Kohut, *A Gentry Democracy Within an Autocracy: The Politics of Hryhorij Poetyka (1723/25–1784)*, [in:] *Eucharisterion*:

листі до Румянцева написала, що не дуже схвильована депутатськими наказами, які містили «умоначертання прежних времен, кои несомненно исчезнут, понеже ни вы, ни Я, не дадим им никакого уважения тут (у комісії. – В. Г.)»¹²⁸³.

Крім ігнорування невігідних для царського двору проєктів і пропозицій, в арсеналі російської влади була й звична практика маніпулювання соціальними протиріччями. Та якщо в роки гетьманування Івана Виговського чи Павла Полуботка уряди Алексея Михайловича і Петра I апелювали до соціальних низів українського суспільства, намагаючись у такий спосіб вплинути на українську еліту, то в часи Єкатеріни II офіційний Петербург загравав із козацькою старшиною та шляхтою, обіцяючи тій при лояльному ставленні до царської влади статус російського дворянства. Тож утрату виняткових політичних прав у межах Гетьманату компенсували гарантіями широких соціальних привілеїв і допуском до державної служби по всій імперії.

Від моменту ліквідації українського гетьманства російське керівництво стало на шлях відмежування старшини від рядового козацтва. Одним із кроків у цьому напрямку стала остаточна ліквідація принципу виборності старшин на найнижчому, сотенному, рівні. Старшинські двори нарешті звільнили від постойів російських військ. Звичною стала практика надання табельних чинів козацьким урядникам¹²⁸⁴.

Вирішальним у процесі юридичного відмежування гетьманської старшини від решти загалу став 1767 р., коли козацька еліта отримала право обирати депутатів у Законодавчу комісію та брати участь у роботі цієї інституції на тих самих правах, що й російські дворяни. З цього часу українська старшина могла посилати своїх дітей в кадетський корпус і товариства шляхетних дівчат¹²⁸⁵.

Перед тим, ще з листопада 1766 р., уряд Єкатеріни II дозволив старшинам купувати вотчинні села. Це стало початком

Essays Presented to Omeljan Pritsak by His Students and Colleagues on His Sixtieth Birthday, Cambridge, Mass., 1980, pp. 507–519.

¹²⁸³ *Сочинения императрицы Екатерины II*, Спб., 1850, с. 189–190.

¹²⁸⁴ Докладніше про це: В. Горобець, О. Струкевич, *Українсько-російські політичні відносини XVII–XVIII ст.*, с. 38–39.

¹²⁸⁵ Див.: *Чтения ИОДР*, 1861, кн. 1, Смесь, с. 150–151.

процесу юридичного закріплення за козацькою елітою – як і за всім загальноімперським нобілітетом – кріпосного права. А завершив цей процес указ імператриці від 3 (14) травня 1783 р., який у повному обсязі реставрував на землях Лівобережної України кріпосне право. Серією указів та вказівок середини – другої половини 1780-х рр. на українське шляхетство поширили дію жалуваної грамоти Єкатеріни II дворянству від 1785 р.

Політичні заходи уряду Єкатеріни II та створені соціальні резервуари для зниження політичної активності позбавленої державності української старшини вже на початок 1780-х рр. створили необхідні умови для остаточної інкорпорації українських земель. Уже в січні 1782 р. землі Лівобережної України, Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва було приєднано до імперії. Суспільно-політичне життя в цих намісництвах регулювала губерньська реформа 1775 р.

Висновки

Міжнародна ситуація, яка склалася в Центральній-Східній Європі на середину XVII ст., а також невдалі спроби забезпечити політико-соціальні потреби Війська Запорозького в діялозі з польським королем і Річчю Посполитою, переконливо засвідчили, що союзницька угода з російським царем на початку 1654 р. була раціональним вибором найвищої козацької старшини й цілком відповіда-

ла інтересам Гетьманату, адже створила передумови для подальшого розвитку української станової державності.

Українсько-російська угода 1654 р., визнавши за Військом Запорозьким права політичної автономії, легітимізувала тодішню модель соціальних відносин козацької України, а також закріпила за козацтвом права народу політичного. Союзна угода з царем зміцнила позиції Війська Запорозького в боротьбі з Річчю Посполитою як у політичному, так і військовому плані (адже тепер мілітарні сили Гетьманату й царя переважали над військовими потугами противників – Корони Польської та Великого князівства Литовського). З іншого боку, зближення з Росією унеможливило військово-політичну співпрацю Гетьманату з Кримом і погіршило перспективи розвитку взаємин із Отоманською Портою. Другим етапом геополітичних перетворень, спричинених Московським договором 1654 р., стало проголошення Шведським королівством війни Польщі. В такий спосіб шведи хотіли завадити істотному посиленню позицій Росії в Центральній-Східній Європі (а в подальшому – і в Балтиці).

У післяперейславський час українська зовнішня політика мала виразно антипольський характер. Те, що Швеція розпочала війну проти Речі Посполитої, офіційний Чигирин розцінив як сигнал до розширення антипольської коаліції. До того ж він активізував свої контакти не лише з офіційними представниками Карла X Густава, а і з його союзниками – Трансильванією та дружніми до неї Молдавією і Валахією. Політичні обставини підпорядкування Корони Польської – добровільне визнання польською елітою протекторату шведського короля – змушують Карла X бачити у Війську Запорозькому лише підданих польського короля та Речі Посполитої. Тож Швеція відмовляє Чигирину в праві контролювати всі етнічно українські землі, що істотно гальмує розвиток українсько-шведських взаємин. Відтак уряд Богдана Хмельницького починає шукати шляхи до порозуміння з Кримським ханством і навіть робить декілька тактичних відступів у взаєминах із польським королем.

Але нова геополітична реальність, детермінована російсько-польським зближенням на антишведському ґрунті (Віленське перемир'я 1656 р.), створюють необхідні умови для налагодження військово-політичної співпраці Війська Запорозького з членами Раднотської коаліції – Швецією, Бранденбургом, литовською опозицією, Трансильванією (а через неї – з Молдавією і Валахією). Це зближення мало виразно антипольський характер, а взаємини офіційного Чигирина з Москвою були досить виваженими й не свідчили про бажання розірвати союзницьку угоду 1654 р. Військово-політичне протистояння між Україною та Росією в цей час має локальний характер і стосується переважно проблем підпорядкування Південно-Східної Білорусі та узгодження зовнішньополітичних акцій.

Кардинальна зміна у взаєминах України та Росії сталася на зламі 1657–1658 рр., коли в умовах загострення соціально-політичних протиріч всередині Війська Запорозького московське керівництво робить спроби обмежити суверенітет Гетьманату, а царські воєводи в Україні – свідомо чи не свідомо – провокують ескалацію громадянських конфліктів. У цій ситуації уряд Івана Виговського хоче відновити союзницькі відносини з Кримським ханством, щоб залучити Орду

до приборкання внутрішньої збройної опозиції. А це означає, що неминуче потрібно налагоджувати взаємини і з Річчю Посполитою, адже між королем і ханом діяла союзницька угода (вона довела свою життєздатність навіть у трагічні для Польщі роки шведського Потопу).

Гострий інтерес польського керівництва до повернення Війська Запорозького під зверхність короля (що дало б Варшаві змогу перехопити стратегічну ініціативу як у протиборстві з Росією, так і зі Швецією, а також зміцнити позиції королівської партії всередині країни) породжує найрадикальнішу за всі роки українсько-польських взаємин спробу примирення. Так виникає концепція Великого князівства Руського як ідея перетворення Речі Посполитої на федерацію трьох народів політичних – польського, литовського та руського (українського). Проект передбачав легітимацію нової еліти, яку в інституційно визначеній двоступеневій формі (службова гілка – козацтво, родова – «козакуюча» шляхта; враховуючи можливу кооптацію представників першої в середовище другої) мали імплантувати в лицарське середовище Речі Посполитої.

Те, що проект із ліквідації головних польсько-українських конфліктів, запропонований у Гадяцькій угоді 1658 р., так і не було втілено, можна пояснити як спротивом внутрішньої опозиції в самій Короні Польській, у Великому князівстві Литовському та Україні, так і протидією сил зовнішніх. З одного боку, через становий егоїзм польська шляхта не могла допустити, щоб реєстрове козацтво як народ політичний отримало доступ до повноцінного політичного життя республіки (це порушувало монополні права шляхти у сфері соціальних відносин). З іншого ж – рядове козацтво, не бажаючи опинитися в категорії «виписчиків», виступало проти різкого соціального та політичного піднесення своїх учорашніх соратників у боротьбі з польською шляхтою. Частина ж «старинного» козацтва була невдоволена істотним посиленням у Війську Запорозькому позицій клану Виговських та його оточення. Ще одну частину козацтва не влаштовувала військово-політична співпраця офіційного Чигирин з Кримом. Рішуче виступало проти Гадяцької угоди московське керівництво, яке з осені 1658 р. розпочало збройну інтервенцію на

Лівобережжі. Римська курія активно протидіяла ратифікації ухвалених під Гадячем постанов церковно-релігійного спрямування (передовсім тих, що стосувалися ліквідації церковної унії).

Усвідомлюючи малоімовірність успішного затвердження угоди 1658 р. у вальному сеймі та подальшого втілення постанов на практиці, українське керівництво починає налагоджувати контакти з Отоманською Портою та імперією Габсбургів (це була альтернатива до гадяцького зовнішньополітичного курсу). Та несприятлива міжнародна ситуація середини 1659 р. завадила українській еліті зробити якийсь вибір у сфері зовнішньої політики. Крах Гадяцької угоди з Річчю Посполитою спричинив зростання в Україні (особливо на Лівобережжі) промосковських настроїв, а Військо Запорозьке підпало під вплив Москви. За таких умов з'ясування політико-соціальних прав козацької еліти знову опиняється у фокусі українсько-російських взаємин.

Укладаючи восени 1659 р. нову союзню угоду з російським царем, уряд Юрія Хмельницького прагнув захистити непорушність суверенітету Війська Запорозького, гарантувавши невтручання царських воевод у сферу внутрішньополітичної діяльності та зберігши за собою свободу дій на зовнішньополітичній арені (через ліквідацію обмежень договору 1654 р.). Та політична дезорганізація Війська Запорозького, посилення промосковських позицій, а також присутність на гетьманських землях військових сил царя дають змогу Москві відкинути запропонований українською стороною проєкт (т. зв. Жердівські статті) та нав'язати їй свій варіант. Він, суттєво обмежуючи суверенітет гетьманського уряду у сфері внутрішньої політики й фактично повністю позбавляючи той права самостійної зовнішньої політики, понижував державний статус Гетьманату з політичної автономії до адміністративної.

Водночас грубий тиск російської влади на уряд Юрія Хмельницького і обмеження суверенітету створили сприятливі умови для відродження пропольських настроїв у частини козацької еліти. Враховуючи ж численні військово-політичні прорахунки уряду під час літньо-осінньої кампанії 1660 р., політична переорієнтація Війська Запорозького з Москви на Варшаву стає цілком зрозуміла.

Та тепер відразу цілий ряд обставин – конфлікти й непорозуміння в ході вимушеного переходу Юрія Хмельницького на бік польського короля під Чудновом, реваншистські заяви та дії польської шляхти, а крім того, військова присутність Москви на Лівобережжі та в Києві – завадив гетьманському уряду утримати контроль над всією козацькою Україною. Значна частина лівобережного козацтва, генетично мало пов'язана з традиціями політичного життя Речі Посполитої, але в соціально-економічному та майновому аспектах конфліктно налаштована до шляхти, з осені 1660 р. почала демонструвати стійкі сепаратистські настрої. Зі свого боку, польський король, відчуваючи власне військово-політичне безсилля через загострення конфліктів усередині Речі Посполитої та виникнення військових конфедерацій у коронному війську, не допоміг українському урядові подолати ці негативні тенденції. Навіть більше, дистрофія польської влади й відсутність реальної військової допомоги, а також намагання шляхти східних воєводств Речі Посполитої негайно відновити свої майнові права в Україні, ліквідувавши тим самим соціально-політичні завоювання «покозачених», провокують зростання на Правобережжі прокримських настроїв. Крім того, на початку 1660-х рр. частина кримської еліти проявляє посилений інтерес до поширення власного впливу на Україну й бажає переглянути свої взаємини з польським королем. Тож перспектива відновлення повноцінної співпраці між правобережною частиною Війська Запорозького та Кримським ханством стає цілком реальною. А зрив процесу мирних переговорів навесні 1661 р. було спричинено як енергійними контрзаходами польського керівництва (зокрема, свідомою дискредитацією гетьманського уряду), так і політично недоцільними військовими акціями запорозьких і частини правобережних козаків у Криму та Валахії.

Не маючи змоги реалізувати альтернативні напрями зовнішньої політики, правобережна еліта інтенсивно шукає шляхи легітимації Гетьманату в умовах сеймової боротьби 1661 р. на основі Гадяцької (1658 р.) та Чуднівської (1660 р.) угод. Усвідомлюючи, що в умовах подальшого загострення конфліктів у Речі Посполитій королівський двір потребуватиме тісніших політико-військових контактів із козацтвом і, може,

навіть легітимізує Військо Запорозьке як службову еліту республіки та допустить його до участі в королівських виборах, український уряд сподівався, що вальний сейм таки ратифікує вигідні для Війська Запорозького угоди.

Та й цього разу становий егоїзм польської шляхти та тверезий розрахунок (підвищення соціального статусу Війська Запорозького об'єктивно могло посилити королівську владу на шкоду шляхетській демократії) завадили політичному вирішенню конфлікту. Як і раніше, серйозною перешкодою були вимоги забезпечити потреби православної церкви та ліквідувати церковну унію.

Сеймова боротьба на початку 1660-х рр., спроби реанімувати дореволюційні соціальні відносини та наростання в коронному (а згодом і литовському) війську опозиційних до королівської влади настроїв мали вкрай важливі для розвитку українських соціально-політичних процесів наслідки. Передусім правобережна старшина вже не знаходила політичних і військових аргументів на користь приєднання Лівобережного гетьманату; загострилися суспільні протиріччя в регіоні та посилювалися антипольські настрої; на Правобережжі зміцніли кримські позиції, а частина козацької еліти переорієнтувалася на співпрацю з Кримським ханством.

Аналіз суспільно-політичної боротьби на Лівобережжі початку 1660–х рр. переконує, що сепаратистські настрої лівобережної еліти спричинив гострий майновий конфлікт між новими (козаками) та старими (шляхтою) землевласниками. Важливу роль у цьому процесі відіграв і фактор військової присутності російських військ на Лівобережжі або недалеко від нього. Не менш важливим і дуже впливовим, хоч і суб'єктивним, чинником були владні амбіції лівобережної старшини. Ця старшина переважно не належала до «старинного» козацького середовища, а відтак могла реалізувати свої амбіції лише в політично окремішньому лівобережному Гетьманаті.

Спроби ж найвищої лівобережної старшини (Якіма Сомка, Василя Золотаренка, Оникія Силича, Опанаса Щуровського та інших) запровадити на Лівобережжі «шляхетський» Гетьманат через проведення соціальної стратифікації суспільства, виокремлення в привілейовану службову верству

реєстрового козацтва, оподаткування «тяглого» населення, а також через узаконення васалітетних взаємин із російським царем та гарантії невтручання царської адміністрації у внутрішні справи Війська Запорозького зустріли спротив як рядового козацтва, поспільства й декласованих елементів, так і російської влади. Перших не влаштувало швидке збагачення старшини та її соціальне дистанціювання від «голоти» (прояви так званого «другого сита селекції еліти»), а Москву бентежили незалежницькі заяви претендента на гетьманство Якіма Сомка, що нагадували про часи Богдана Хмельницького та Івана Виговського.

Вдалі популістські гасла, з якими Іван Брюховецький прийшов на гетьманські вибори, дали йому змогу в червні 1663 р. здобути гетьманські клейноди та зробили водночас заручником власних обіцянок. Маючи політичну волю зміцнити гетьманський провід, посилити вплив козацької адміністрації на органи міського самоврядування та поспільство, уряд Брюховецького під тиском як внутрішньої опозиції (очолюваної колишнім соратником по політичній боротьбі єпископом Мефодієм, полковником Василем Дворецьким і генеральним писарем Степаном Гречаним), так і внаслідок несприятливої зовнішньополітичної кон'юнктури мусив погодитися на поступки офіційній Москві. Він мусив погодитися на підписання невігідних для українського суверенітету Батуринських (1663 р.) та Московських (1665 р.) статей. Та якщо Батуринські мали суто тактичний характер і лише доповнювали Переяславську угоду 1659 р., то Московські докорінно змінювали характер взаємин Війська Запорозького з російським царем. Із політико-правової точки зору, гетьман і козацька старшина, втративши зверхність над некозацьким населенням України, втрачали право адміністративної автономії (натомість з'являлася автономія станова). Остаточо занепала зовнішньополітична сфера діяльності Гетьманату, адже тепер безпосередні контакти з іноземними представництвами були можливі лише за вказівкою та для обслуговування потреб російського уряду.

Спроби російської влади реалізувати московські постанови на практиці посилюють суспільно-політичну напругу на Лівобережжі. Влітку 1666 р. вона переростає в антигетьмансь-

ке та антимосковське повстання на Переяславщині. Ще більше загострює ситуацію в Україні та посилює антиросійські настрої в козацькому середовищі Андрусівське перемир'я 1667 р. між Росією та Річчю Посполитою. До того ж у цей час змін зазнає ставлення московської керівної еліти до українського козацтва (про що свідчать хоча б заяви нового керівника Посольського приказу Афанасія Ордіна-Нащокіна). Все це й підштовхує уряд гетьмана Брюховецького відмовитися від промосковського зовнішньополітичного курсу й зважитися на повний розрив із Москвою.

Антиросійське повстання лівобережного козацтва 1668 р. за короткий час локалізувало військову присутність Москви в Україні до кількох гарнізонів. На середину року правобережний та лівобережний Гетьманати на короткий час об'єдналися під булавою гетьмана обох берегів Дніпра Петра Дорошенка. Та розвиток міжнародної взаємодії в регіоні, істотно посилений процесами внутрішньої дезінтеграції козацтва, загострення в його середовищі міжособної боротьби суттєво послаблювали військово-політичну спроможність Гетьманату й робили перспективу українського незалежнення малореальною. Skorиставшись цим, Москва здійснила мілітарне вторгнення на Сіверщину, змусивши лівобережну старшину шукати шляхи до замирення.

Правовим підґрунтям українсько-російського примирення стає Глухівський договір 1669 р., укладений між лівобережним гетьманом Демком Ігнатовичем (Многогрішним) та представниками російського царя. Договір 1669 р. стає своєрідним компромісом між здеморалізованою за роки іноземної інтервенції та міжособної боротьби лівобережною старшиною та російською династією, для якої тягар багатолітніх воєн за українські землі також був надто важким. Компромісність угоди з боку російської сторони полягала у відмові від інкорпораційних за суттю Московських статей 1665 р. (в тому числі, й від прямого воєводського правління на лівобережних землях та від переходу фінансових ресурсів Гетьманату до царської скарбниці). Козацька ж старшина погодилася суттєво звузити зовнішньополітичну сферу діяльності гетьманського уряду, збільшити кількість російських військових залог в українських містах (порівняно з договором 1654 р.), а також частково обмежити

прерогативи гетьманського проводу в питаннях внутрішньої політики та судочинства. Автономний статус Гетьманату було збережено, та, на відміну від Московського договору 1654 р., що затвердив за Військом Запорозьким права політичної автономії, Глухівські статті Многогрішного закріплювали за ним статус автономії адміністративної.

Глухівський компроміс проіснував довго. Політико-правові норми, ухвалені 1669 р., лягли в основу гетьманських статей, укладених під час виборів Івана Самойловича та Івана Мазепи. Порівнюючи зміст Конотопських статей 1762 р. та Коломацьких 1687 р. із їхнім прототипом – Глухівським договором, бачимо виразну тенденцію до поступового обмеження прерогатив гетьманської влади на користь царя. Інша справа, що правові норми далеко не завжди адекватно відображали й не надто жорстко регулювали взаємини Гетьманату з керівною російською династією. Сприятлива міжнародна ситуація та довірливі взаємини Мазепи з царем давали змогу значно розширити межі адміністративної автономії, яку в середовищі козацтва асоціювали з «Переяславським договором Богдана Хмельницького».

Набагато менше важили переяславські прецеденти для російського керівництва, що керувалося мотивами політичної, військової чи економічної доцільності. І саме економічні інтереси Росії ввійшли в гостру суперечність із інтересами козацтва та козацької старшини, до того ж, у несприятливих для Російської держави умовах – початку Північної війни. Гостро потребуючи військових сил і матеріальних ресурсів для реваншу за важкі поразки початкового етапу війни зі Швецією, уряд Петра I, попри відсутність прецедентів і політико-правових домовленостей сторін, активно залучає військові сили Гетьманату до бойових операцій та тилової служби у віддалених від України місцях бойових дій. Невдоволений військовим вишколом гетьманців, російський уряд вирішує реформувати козацькі підрозділи відповідно до вимог регулярного війська. Проектована військова реформа висуває на перший план проблему реформування адміністративного устрою Гетьманату, узгодження його з потребами задуманої мобілізаційної системи та загальноросійськими політико-адміністративними нормами.

Поголоски про реформаторські плани Москви, що проникають в Україну в час зростання господарських збитків від участі козацтва в тривалих і виснажливих воєнних походах, а також небезпечні для українських інтересів міжнародні процеси в регіоні спонукають гетьмана Мазепу переорієнтуватися з Росії на Швецію.

Виступ Івана Мазепи змушує уряд Петра I на якийсь час відмовитися від реалізації в Україні далекосяжних реформаторських задумів. Але він провокує ще більшу недовіру офіційної Москви до козацької еліти та до принципів її добору. Впродовж 1709–1721 рр. російське керівництво запроваджує в Україні розгалужену систему політичного нагляду, бере під свій контроль сферу кадрової політики й робить спроби уніфікувати українське діловодство.

Квінтесенцією політики Петра I щодо українських земель стає впровадження навесні 1722 р. колегіальної структури влади на теренах України та внесення серйозних змін у владні відносини.

Інструментом втілення інкорпораційних задумів російське керівництво вибрало Малоросійську колегію, яка за своїм складом, організаційними засадами та підпорядкуванням була суто імперською державною структурою петровської доби, штучно імплантованою в політико-адміністративний організм Гетьманату. Декларована при заснуванні як контрольна установа, покликана здійснювати лише функції нагляду за діяльністю гетьманської адміністрації, вже на середину 1723 р. колегія перетворилася на найвищу владну інстанцію Лівобережної України. Після смерти гетьмана Івана Скоропадського та ув'язнення в Петербурзі наказного гетьмана Павла Полуботка вона узурпувала всі гетьманські повноваження. Виданими впродовж весни–літа 1723 р. розпорядженнями та указами імператора й Сенату було накладено вето на нові гетьманські вибори, а Малоросійській колегії надано право безпосередньо контактувати з органами місцевого самоврядування. Натомість Генеральній військовій канцелярії заборонили видавати будь-які законодавчі акти без попереднього узгодження їхнього змісту з керівництвом російської владної установи в Україні.

Ліквідація гетьманської форми правління й суттєве пониження в статусі Генеральної військової канцелярії проходи-

ли на тлі фактичного скасування інституту генеральних старшин. Цілеспрямована адміністративна діяльність Малоросійської колегії, ініційована вказівками з Москви та Петербурга, сприяла активному впровадженню в українське діловодство загальноімперських норм і порядків, а також відходів від місцевих традицій та норм державного життя. Активне втручання російської адміністрації в українське судочинство, зосередження в її руках не лише прерогатив найвищої касаційної інстанції, але й перебирання функцій судової установи (що діяла на власний розсуд, без урахування субординації судових інстанцій) спричиняє серйозні трансформації в структурі судочинства Гетьманату та запровадження в Україні російських правових норм і законів. Особливо серйозними були наслідки введення в українську судову практику імператорського указу «О суде по новоученной форме» від 5 (15) листопада 1723 р. Цей указ детально регламентував порядок організації розслідування та проведення судового процесу, оформлення та подання позовів тощо. Годі говорити, що новий кодекс зовсім не брав до уваги традицій українського судочинства, що склалися й викристалізувалися на той час.

Перевага російського законодавства над українським при вирішенні судових позовів, нехтування традиційними місцевими процесуальними практиками призводять до поступового витіснення зі вжитку змагального судового процесу та заміни його типовим для російської традиції процесом інквізиційним, закритим від публіки, з допитами, тортурами тощо.

В ході проведеної урядом Петра I реформи політико-адміністративного устрою Гетьманату було впроваджено принципово нові форми організації владних відносин і на нижчому, полковому, рівні. Тут зміни стосувалися передусім інституту виборних полковників. Паралельно з ними в багатьох полках запровадили інститут російських комендантів, які багато в чому дублювали повноваження перших і готувалися перебрати владу в полках до своїх рук. Розпочався цей процес наприкінці 1723 – початку 1724 р., коли на полковництво в Стародубський і Чернігівський полки призначили російських офіцерів із числа згаданих комендантів. Поширити ж реформу на інші полки Лівобережної України та поглибити її планували вже після з'ясування реакції місцевого населення на дії Петербурга.

За роки правління Малоросійської колегії було кардинально оновлено персональний склад козацької старшини, особливо на найвищому та на полковому рівнях. Змінився і принцип добору кадрів. У цьому контексті дуже важливою була місія довіреної особи Петра I Александра Румянцева наприкінці 1723 – початку 1724 р., який здійснив двадцять призначень (дванадцять із них – на місце старшин, звільнених за підозрою в нелояльності до імператора). В наступні роки практика активного втручання центральної влади імперії в кадрову політику України триває. Важливо, що головним критерієм при доборі кандидатур стає відданість претендента російській династії та непричетність до сепаратистських акцій Івана Мазепи та Павла Полуботка.

Реформа 1720–х рр. суттєво вплинула на фінансові взаємини Гетьманату та Російської імперії. В цей час не лише вперше було налагоджено ефективний контроль за використанням фінансових ресурсів Лівобережної України, а й залучено їх у повному обсязі до загальноімперської казни. Частка витрат на потреби української адміністрації або найманого війська впродовж 1722–1725 рр. невпинно зменшувалася, натомість зростала частка коштів, які надходили з України на організацію діяльності центральних органів влади та російської регулярної армії. Найпоказовішим у цьому плані став 1725 р., коли до Москви та Петербурга, а також на обслуговування діяльності Малоросійської колегії віддали 99,4% від загальної суми річних видатків бюджету колегії.

Не менш важливо, що, потребуючи великих коштів на потреби військового будівництва імперії, уряд Петра I не обмежився вилученням наявних фінансових ресурсів, а й доклав чимало зусиль, аби істотно їх збільшити (ліквідувавши податковий імунітет козацької старшини та певні привілеї рядового козацтва, поширивши сферу дії багатьох статей оподаткування, що до того мали локальний характер, запровадивши принципово нові побори).

Загалом колегіяльна реформа 1722–1725 рр. засвідчила перевагу інкорпораційних задумів у політиці російського керівництва щодо України. Гучні заяви уряду Петра I про наміри захистити рядове козацтво та поспільство від утисків козацької старшини та державців, а також про ліквідацію непо-

рядків у функціонуванні адміністративної системи Гетьманату, мали демагогічний характер. Ними російське керівництво прагнуло прикрити недостатнє правове підґрунтя для втручання в устрій автономії.

Зважаючи на радикальність перетворень уряду Петра I в Україні, загострення міжнародної ситуації та посилення внутрішньополітичного протистояння в Петербурзі та Москві після смерти першого російського імператора, в роки правління його наступників відчутна певна лібералізація урядового курсу щодо України. Насамперед відновили інститут гетьманства, ліквідували Малоросійську колегію, відмовилися від повного залучення фінансових ресурсів України в імперську казну. Та загалом роки радикальних реформ політико-адміністративного устрою Гетьманату 1720–х не надто вплинули на взаємини з центральними керівними органами імперії. Передусім визначальними були вже не двосторонні договори, а тільки воля імператорів. Тож межі української автономії в другій чверті XVIII ст. до великої міри залежать від особистих симпатій та антипатій монархів.

Крім того, весь цей час гетьманська адміністрація була підконтрольна й підзвітна російській владі у сфері фінансів, судочинства, кадрової політики. У віданні імперських владних структур лишається частина фінансових ресурсів Гетьманату.

Утвердження ж у Петербурзі середини століття ідей камералізму, Просвітництва та концепції добре регульованої поліцейської держави фактично зводили нанівець прагнення зберегти автономний устрій в Лівобережній Україні. Засвоївши досвід реформування Гетьманату урядом Петра I (зокрема, врахувавши всі прорахунки), Єкатеріна II ліквідує 1764 р. інститут гетьманства, проте не форсує інкорпораційну реформу в Україні, а доручає російській адміністрації поступово готувати відповідний ґрунт. Дуже важливим у цьому контексті було прирівняння української шляхти та козацької старшини до російського дворянства. Вдалий, з погляду російських імперських інтересів, соціальний хід позбавив українську автономію ефективної підтримки з боку козацької еліти. Як наслідок, остаточна інкорпорація Лівобережної України до складу Російської імперії пройшла без особливих ускладнень.

Показчик

- Август II Саксонський (Сас), герцог саксонський, король польський і великий князь литовський 273
- Австрія 53, 91, 134, 143
- Адамович, Семіон 218, 219, 237, 241
- Адміралтейська колегія 297
- Акудінов, Тімофей 30
- Алексей Михайлович Романов, московський цар 10, 23–25, 27, 30, 32, 33, 35, 37, 40, 43, 48–50, 53, 56, 59, 62, 63, 69, 70, 81, 82, 86, 90, 95, 96, 98, 102, 104, 105, 107–110, 112, 113, 117, 118, 124, 125, 127, 129, 141, 149, 151, 152, 156, 157, 162, 167, 168, 176–190, 200, 216–218, 221–223, 225, 227, 229, 230, 232, 234, 237, 239–241, 243, 245, 247, 248, 251, 254, 256, 258, 260, 371, 372, 387
- Амініцький, Мисаїл 382
- Адріян, патріарх московський 306
- Андрусівське перемир'я 1667 р. 257, 259, 262, 266, 437
- Анна Іоановна, російська імператриця 421, 422
- Апанович, Олена 38
- Апостол, Данило 194, 313, 328–330, 334, 336, 359, 368, 382, 384, 404, 413, 415, 417, 418, 422, 424
- Апостол, Павло 413
- Апраксін, Алексей 411
- Арсеній (Антон Суханов), московський старець 47, 48,
- Арсеньєв, Фьодор 104
- Архангельськ, м. 286
- Астрахань, м. 50, 288
- Астраханський ханат 60
- Афендик, Степан 382
- Бабарикін, Роман 105,
- Бабський, Василь 218, 223
- Балабан, Діонісій 217
- Балкани, регіон 59
- Балтика, регіон 66, 68, 256, 430
- Бантиш-Каменський, Дмитро 314
- Барабаш, Яків 129, 130, 152
- Баранович, Лазар 218, 258
- Баратинський, Алексей 155, 200, 423
- Баратинський, Юрій 180, 204, 230
- Барзилівське війство 104
- Барсовський, Михайло 382
- Батіг, гора 32
- Батурін, м. 241, 243, 255, 279

- Батуринські статті 1663 р. 246, 436
- Бахчисарай, м. 56, 58, 59, 61–63, 83, 84, 115, 119, 131, 137, 165, 173, 199, 201, 202, 207, 208–213
- Башмаков, Дементій 237, 239, 241, 242, 244, 245
- Безпалий, Іван 144, 164
- Бекташ-ага, татарський мурза 32
- Белзьке воєводство 89
- Бендерська конституція 1710 р. 400
- Березина, р. 149, 175
- Березна, с. 357
- Березневі статті 1654 р. 167
- Берестя (Брест), м. 18, 166
- Берестейська унія 1596 р. 16, 39
- Берестечко, м. 32,
- Беринда, Памво 20
- Берлін, м. 142
- Бегановський, Марцін 58
- Белгород, м. 178
- Белгородська провінція 301, 307
- Белое, м. 105
- Беневський, Венслав 83
- Беневський, Станіслав Казимир 118, 120, 121, 135, 140, 141, 169, 170, 171, 191–198, 202
- Биков, с. 153, 215
- Биковська рада 215, 231
- Биковський, Василь 320
- Бихов (Старий Бихов) м. 95, 97, 99, 105, 106, 107, 111, 124, 150, 151, 154–158, 160, 163
- Биховський полк 157
- Бич, Григорій 346
- Біла Церква, м. 94, 124, 194
- Білорусь (Белая Росія, Біла Русь) 31, 84, 93–110, 113, 139, 142, 147–155, 157, 163, 167, 174, 216, 266
- Південно-Східна 92, 155
- Білоруський полк 142, 157
- Білоруський похід 1654–1655 рр. 216
- Білоцерківський договір 1651 р. 32
- Блистві, с. 303
- Бобруйськ, м. 157, 175
- Богдани, с. 229
- Богданов, Григорій 40
- Богданов, Михаїл 373, 380, 384
- Богданович (Зарудний), Самійло 33, 34, 115, 169, 290
- Богун, Іван 55
- Борецький, Йов 19
- Борзаківський, Пилип 322, 323
- Борисов, м. 110, 149, 166, 173, 174
- Борисовський повіт 110
- Борків, с. 209
- Борковський, Василь 339
- Борозна, бунчуковий товариш 356
- Борщак, Ілько 275
- Босфор, протока 58
- Боярська дума 292
- Бранденбург 53, 90, 134, 146, 431
- Бранцбеков, Яков 109
- Брацлав, м. 55, 163
- Брацлавське воєводство 89
- Брест-Литовський (див. Берестя)
- Бредіхін, Мартіньян, царський посланець 94
- Бризкало, Іван 392
- Бруевич, Никанор 368
- Брюховецький, Іван 194, 219, 220, 228, 229, 231–241, 243, 246–256, 260, 371, 387–389
- Брянськ, м. 244

- Буг, р. 84, 113, 166
 Булдаївка, с. 229
 Бурляй, Кіндрат 34, 37, 70
 Бутко, Филимон 104
 Бутович, Григорій 218, 219
 Бутурлін, Андрей 88
 Бутурлін, Васілій 40, 41, 43, 71,
 75, 76, 108, 109, 132
 Бутурлін, Іван 107
 Бутурлін, Фьодор 109, 112–115,
 118, 123, 371, 387
- Валахія (Волощина) 35, 43, 53,
 60, 90, 212, 431, 434
 Валевський, Анджей 135
 Валієсари, с. 144, 152
 Валькевич, Петро 332
 Варшава, м. 24, 27, 33, 53, 54,
 56, 57, 60, 61, 67, 69, 74, 82–
 84, 87, 93, 118–120, 131–134,
 136–140, 142, 143, 145, 146,
 148, 173, 174, 187, 191, 192,
 195–208, 211–214, 257, 432,
 433
- Василенко, Микола 39, 315, 354,
 361
 Васильків, м. 174, 177, 333
 Васілій Шуйський, московсь-
 кий цар 30
 Ватикан 145, 203
 Везимівка, с. 407
 Вейсбах, Йоган 307
 Велике князівство Володи-
 мирське 42
 Велике князівство Литовське
 9, 16, 48, 50, 61, 64, 66, 70, 83,
 85, 93, 94, 100, 141, 147, 173,
 198
 Велике князівство Руське
 (Князівство Руське) 26, 145,
 147, 179, 193, 196, 432
 Великі Будища, с. 299
 Величко, Самійло 167, 257, 268
- Велінг, Готар 89, 91
 Венеція 158
 Венеціанська республіка 37, 59
 Вернадський, Джордж 86
 Верховна таємна рада 304, 336,
 346, 397, 409–415
 Вешняк, Федір 28
 Велікій-Гагін, Данііл 237, 245
 Вельямінов, Степан 288, 289,
 293, 295, 296, 299, 300, 301,
 303, 304, 306, 307, 309, 310,
 317, 318, 320, 322, 324, 325,
 327, 330, 335, 338, 340, 341,
 344, 345, 353, 366, 368, 377,
 384, 390, 392, 393, 395–398,
 401, 404–406, 408, 416
 Венявський, польський дипло-
 мат 213
 Вердеревський, Грігорій 256
 Виговський, Данило 168, 171
 Виговський, Іван 36, 37, 40, 55,
 74, 76, 94, 114, 116–119, 121,
 123–149, 156, 159, 160, 162,
 165, 166, 168, 169, 172, 180,
 181, 189, 193, 205, 223, 224,
 236, 242, 371, 428, 431, 436
 Виговський, Остап 125
 Виговський, Самійло 151, 155,
 158
 Вінюков, Міхаїл 387
 Високий диван 58
 Витязенко, Григорій 249
 Вишневецький, Дмитро 210
 Відоні, П'єтро 121
 Військова колегія 301
 Військо Донське 17
 Військо Запорозьке 16, 22, 25,
 27–29, 31–34, 36–48, 53–62,
 64, 69, 72–74, 76–78, 83, 86–
 92, 94, 96, 98, 99, 102, 106,
 107, 109, 112–115, 117, 122–
 127, 129, 130, 132, 134–136,
 138, 140, 157, 160, 162–167,

- 169, 170–173, 175–177, 182–185, 189–193, 195–199, 201, 203, 206, 207, 209–213, 216, 220–222, 224–226, 228, 231, 234, 241–243, 252, 261–263, 269, 270, 291, 328, 349, 350, 370, 385, 430, 431–436, 438
- Вільно, м. 84, 86, 110, 148, 153
- Віленське перемир'я 1656 р. 85–90, 100, 133, 270, 141, 431
- Вініус, Андрей 281
- Вісла, р. 26, 31, 73, 85, 91
- Вітебськ, м. 110, 151, 154
- Вітенберг, Арно 71
- Владислав IV Ваза, король польський і великий князь литовський 15, 23, 134
- Властелінов, Михаїл 383
- Войцехович, Петро 323
- Волинь 31, 76, 85, 166, 190
- Східна 164, 178
- Волконський, Васілій 230, 236, 370
- Володимир Святий, кн. 28
- Володимир, м. 26
- Володьковський, Дмитро 314, 326
- Волощина (див. Валахія)
- Волховський, Семьон 24
- Воронезька сотня 395
- Вортман, Ричард 421
- Вуйцик, Збігнєв 54, 63, 87, 191, 195, 209, 211
- Вуяхевич, Михайло 339
- Вяземський, Андрей 426
- Габсбурги, династія 142, 146, 433
- Габсбурзька імперія (див. також Австрія) 53
- Гавриїл, митрополит назаретський 39, 231
- Гадяч, м. 143, 145, 148, 209, 219, 224, 228, 237, 240, 299, 433
- Гадяцька угода 1658 р. 120, 132, 136–138, 143, 145, 147, 153, 164, 172, 181, 183, 193, 197, 198
- Гадяцький полк 284, 382, 383, 384, 395, 396
- Галаховський, Яків 415
- Галецький, Семен 332, 384
- Галицька Русь (Галичина, Червона Русь) 16, 31, 73, 76, 80, 89
- Гамалія, Семен 323
- Гарасевич, бунчуковий товариш 356
- Гвинтовка, Матвій 258
- Генеральна військова канцелярія 285, 286, 289, 290, 295, 299, 303, 304, 307, 310–312, 314, 317–323, 325–328, 330, 331, 334–336, 340–348, 353–361, 367, 375, 378, 383, 385, 391, 392, 401, 403, 405, 427, 439
- Генеральна лічильна комісія 427
- Генеральна рада 161, 163, 260, 263
- Генеральний військовий суд 286, 290, 318, 332, 345, 349, 350, 351, 356, 357, 359, 361, 363, 369, 419, 422
- Генеральний регламент 297, 298, 300, 301, 352
- Глиняни, м. 71
- Глухів, м. 255, 259, 260, 285, 293, 299, 303, 304, 306, 307, 309, 311, 323, 326, 327, 330, 342, 344, 353, 356, 358, 372, 381, 388, 397, 401, 403, 404, 405, 407, 408, 415, 416, 422, 424
- Глухівська рада 316
- Глухівська сотня 303, 395
- Глухівський договір 1669 р. 260–264, 270, 437

- Голуховський, Семен 194–199, 209
Гомель, м. 95, 97, 98, 99, 100, 175
Горвал, м. 95
Гори, м. 104
Горинь, р. 26
Горки, м. 104
Городець, с. 153
Городок, м. 35, 73
Горський повіт 102
Грабянка, Григорій 268, 314, 323, 326, 331, 382
Гречаний, Степан 250, 251, 436
Грунь, м. 224
Грушевський, Михайло 39, 72, 75, 86, 95, 100, 103, 112, 125, 129, 216
Гуджол, Дем'ян 249
Гуляницький, Григорій 168, 169, 182, 196, 209, 211
- Гагарін, Богдан 372
Газі-Герей, калга-султан 165
Галаган, Гнат 313, 384
Георгіце, Стефан (Штефан), молдавський господар 34, 58, 59, 198
Гізель, Інокентій 229, 231, 266
Годунов, Борис 15
Голіков, Іван 279, 326
Голінський, Пьотр 83
Голіцин, Дмитрій 283
Голіцин, Михаїл 326, 328
Головкін, Гавріїл 281–283, 284, 411
Гонсевський, Вінсент Корвін 70
Гордон, Патрик 186
Горайстов, Тімофей 373
Гродзїцький, Криштофор 75, 76
- Данило Грек (Атенянин, Калугер, Олівеберг) 69, 73
Данилович, Іван 326
Данія 53, 279
Дашков, м. 108
Дашкович, Остафій 14
Дворецький, Василь 186, 230, 238, 239, 249, 250, 251, 436
Дедеш-ага, татарський мурза 116, 207
Дербент, м. 328
Десна, р. 50, 258
Джиджора, Іван 388
Дике Поле (Поле) 14, 17
Динебург, м. 68
Дніпро, р. 116, 149, 172, 189, 198, 200, 206, 213, 219, 232, 240, 242, 244, 257, 374, 437
Добровенський повіт 103, 109
Добронізький, Іван 323
Добронізький, Ілько
Довбня, Яків 303
Долгорукий, Пьотр 109, 154
Долгорукий, Юрій 149, 150, 151, 153, 154, 175
Долгоруков, Васілій 279, 280
Дольська, Анна 277
Домонтівська сотня 128
Дон, р. 14, 32, 181
Донець, Іван 130, 152
Дорошенко, Дмитро 86
Дорошенко, Петро 161, 167, 169, 182, 199, 209, 257, 258, 259, 437
Дрань, козацький отаман 158
Дунай, р. 78
Дьйордь II Ракоці, трансильванський князь 29, 57, 71, 77, 78, 89, 90, 108, 113, 115, 116
- Європа 13, 22, 400
Центрально-Східна 10, 37, 44, 53, 64, 65, 67, 79, 89, 90, 131, 134, 137, 187, 269
Північна 69

- Ейнгорн, Віталій 217, 221, 224,
 248, 251, 253
- Євченко, бунчуковий товариш
 357
- Єкатеріна I, російська імператриця 333, 383, 409, 412
- Єкатеріна II, російська імператриця 9, 294, 425, 426, 427,
 428, 429, 442
- Єлізавета Петровна, російська імператриця 421, 423, 424
- Єрлич, Йоахим 121, 185
- Єрмоленко, Данило 256
- Єфименко, Олександра 314
- Жаливль, с. 104
- Жванецька кампанія 1653 р. 38
- Жданович, Антон 31, 35, 90,
 101, 103, 104, 121, 145, 168
- Желябужський, Іван 112, 113,
 114, 122, 124, 133
- Жердова Долина, ур. 160
- Жердівські статті 1659 р. 156,
 160, 161, 162, 223, 227, 433
- Жлобин, м. 95
- Жмудь, регіон 70, 113
- Жовті Води, р. 92
- Жураківський, Василь 314, 330,
 334
- Забіла, Данило 369
- Заборовський, Лев 33
- Загоровський, Віктор 238
- Задніпров'я 199, 200, 202, 211,
 214, 220, 232
- Законодавча комісія 1767–
 1769 рр. 427, 428
- Замостя, м. 49, 134
- Запорожжя 175, 178, 226, 235,
 256
- Запорозька Січ 22, 127, 128,
 129, 130, 131, 249, 279, 384
- Зборів, м. 182
- Зборівська битва 1649 р. 29
- Зборівська угода 1649 р. 29, 30,
 33, 38, 55, 84
- Звід літописний 1650 р. 47
- Зеленський, Михайло 116
- Земський собор 32, 33, 37, 41,
 94
- Зиков, Фьодор 82
- Зіньків, м. 224, 299
- Змієв, Сємьон 109, 110, 111, 151
- Золота Орда 9, 50, 59, 63, 116,
 165, 166, 171, 174, 179, 182,
 199, 213, 214
- Золотаренко, Василь (Васюта) 99, 156, 164, 175, 188, 190,
 215, 216, 218, 219, 222, 225,
 231, 233, 243, 435
- Золотаренко, Іван 55, 61, 95, 96,
 97, 98, 99, 100, 101, 106, 216
- Зражевський, козацький старшина 232
- Зюзін, Нікіта 122, 124
- Іван IV Грозний, московський цар 49
- Іванків, м. 229
- Іванов, Алмаз 83, 117, 268
- Іванов, Фома 35
- Ігнатович (Многогрішний), Демко 257, 258, 259, 260, 264,
 372, 389, 437, 438
- Ізмайлов, Андрей 280, 281, 282,
 388
- Ізюм, м. 373
- Іконніков, Владімір 276
- Ілліничі, міщанська родина 158
- Іловайський, Дмитрій 24
- Іноземна колегія 288, 330, 363,
 381, 408, 414, 415, 419
- Ірадіон, архієпископ чернігівський 332
- Іскра, Іван 32,

- Іслам-Герей, кримський хан 31, 35, 57, 59, 60, 61
- Йоасаф, митрополит Коринфський 49
- Кавказ 399
- Казань, м. 50
- Казанський ханат 60
- Казимеж Дольний, м. 73
- Кайдани, м. 70
- Кам'янець-Подільський, м. 71, 72, 116, 166
- Кам'янецька угода 1653 р. 38
- Камерколегія 394
- Канівський полк 175, 197
- Канцелярія генеральної артилерії 427
- Канцелярія малоросійського скарбу 427
- Капелер, Андреас 42
- Капуста, Лаврін 119
- Карабутов, Марк 299
- Карач-бей, татарський мурза 82, 178, 201, 201, 203, 207, 211, 213
- Карл X Густав, шведський король 64–74, 78, 80, 88–91, 113, 137, 139, 140, 142, 143, 431
- Карл XII, шведський король 278
- Карпов, Грігорій 39, 218
- Качановський, Андрей 105
- Качмарчик, Януш 86, 120
- Келембет-ага, татарський мурза 57
- Кепрюлю, Мегмед 115
- Керстен, Адам 67
- Київ, м. 26, 43, 50, 94, 113, 123, 124, 127, 160, 161, 163, 167, 178, 199, 200, 219, 239, 240, 248, 252, 255, 260, 266, 370–372, 415, 434
- Києво-Могилянська академія 231
- Києво-Печерський монастир 229, 231, 254, 266
- Київська митрополія 168, 217, 218, 221, 234, 236, 240, 241, 248, 252, 254
- Київська Русь 50, 97
- Київське воєводство 89
- Київський полк 157, 380, 384
- Кирнич, Іван 378
- Кисіль, Адам 24
- Кікін, Васілій 85, 108, 112, 113, 117, 123, 125, 126, 136, 149
- Кімбаров, Марко 240
- Кіцеш, Іван 351
- Кіш Запорозький 128, 129
- Кміцич, Самуель 154
- Ковалевський, Іван 169, 170, 171
- Когут, Зенон 426
- Козелець, м. 221, 223, 225
- Козелецька рада 1662 р. 223, 224, 225
- Козловський, Гавріла 151–153, 178, 180
- Кокошкін, Іван 379, 384
- Коломак, р. 329
- Коломацькі статті 1687 р. 264, 438
- Комерц-колегія 394, 408
- Комишна, с. 209
- Кондратієв, Михайло 360
- Конотоп, м. 144, 155, 159, 164, 181, 299
- Конотопські статті 1672 р. 263, 438
- Константинополь, м. (див. Стамбул)
- Копись, м. 110
- Кописький повіт 102
- Кордуба, Мирон 24
- Корецький, Петро 326, 331

- Корицінський, Стефан 33
 Кормча книга 1653 р. 47
 Коробка, Федір 117
 Корона Польська 16, 17, 25, 44,
 50, 54, 71, 141, 144, 145, 171,
 173, 198, 430–432
 Коростишів, м. 191
 Корсак, Рафаїл 158
 Корсунь, м. 43, 57, 63, 92, 124,
 126, 192, 193, 195, 196
 Корсунська рада 1657 р. 126,
 127, 196, 224
 Косагов, Грігорій 219
 Косинський, Кшиштоф 15
 Костомаров, Микола 39, 216,
 218, 275, 314
 Костянтин Щербан, волоський
 господар 198, 212
 Котляр, Степан 406
 Кочубей, Василь 323
 Краків, м. 72, 190, 203
 Краферт, Дмитрій 109
 Кременчук, м. 407
 Креховецький, Ян (Іван) 209
 Крим (Кримський півострів)
 26, 56, 59, 61, 63, 76–79, 83,
 116, 119, 131, 134, 165, 181,
 201, 203, 205, 206, 208, 212–
 214, 226, 261, 296, 374, 430,
 432, 434
 Кримський ханат 9, 29, 34, 36,
 37, 54, 56, 60, 62, 63, 75, 76,
 81, 131, 146, 147, 166, 167,
 181, 205, 207, 212, 423, 431,
 434, 435
 Крип'якевич, Іван 24, 38, 86
 Кристина, шведська королева 66
 Кричів, м. 94, 101, 151, 153
 Криштофенко, Кость 330, 332
 Кролевецька сотня 357, 395
 Круничполе, місцевість 144
 Крупницький, Борис 86, 275
 414
 Кубаля, Людвік 22, 144
 Куліш, Пантелеймон 39
 Кунаков, Грігорій 386
 Куракін, Фьодор 219, 370
 Курляндія 53
 Курська провінція 301
 Ліфляндія (Лівонія) 88, 427
 Лазаревський, Олександр 295,
 313, 314, 319, 344
 Ламака, Никонор 351, 369
 Левенець, Іван 334, 344, 363
 Леопольд I Габсбург, австрійсь-
 кий імператор 138
 Леслі, Александр 109
 Лесницький, Григорій 125, 168,
 169, 170, 182
 Леонт'єв, Замятня 24, 25
 Лещинський, Анджей 140
 Лещинський, Ян 54
 Лизогуб, Яків 334
 Липинський, Вячеслав 25, 86,
 315
 Липова Долина, урочище 299
 Лисянська сотня 392
 Литва 93, 94, 113, 133, 137–139,
 142, 147, 265
 Литвиновичі, с. 303
 Литовський статут 349, 351, 354
 Лізолі, Франц 74, 135, 145
 Лільєкрона, Густав Гальштадсь-
 кий 117
 Лісовський, Кшиштоф 154
 Лісовський, Федір 285
 Ліхар'єв, Яков 34
 Лобанов-Ростовський, Андрій
 255
 Лобанов-Ростовський, Ілья 154,
 155
 Лобода, Федір 168
 Лодиженський, Максим 387
 Лодиженський, Фьодор 228
 Лоїв, м. 91

- Лопухін, Аврам 102, 112
Лопухін, Ларіон 70, 81, 371
Лубенський полк 215, 330, 380,
381, 384
Лукомський, Степан 154
Лупул (Хмельницька), Розанда
34, 198
Лупул, Василе 34, 58, 59
Лупулів, м. 108
Любар, м. 178, 179
Любеч, м. 94
Люблін, м. 73
Люблінська унія 1569 р. 16
Любомирський, Єжи 140, 173,
180, 181, 190–195, 197, 209,
210, 212
Ляховичі, м. 174
Львів, м. 49, 71, 72, 73, 74, 75, 76,
134, 180
- Магдебурзьке право 349, 352,
354
Магомет (Мегмед) IV, турець-
кий султан 32
Мазепа, Іван 212, 264, 269, 274,
275, 276, 278, 279, 312, 316,
349, 438, 439, 441
Макаров, Андрей 379
Маковський, московський
урядник 357
Максим Филімонович (Ме-
фодій), єпископ оршансь-
кий і мстиславський 99, 188,
216–219, 221, 224, 225, 228,
230, 231, 234, 236–238, 241,
247, 248, 251–254
Мала Росія (Малоросія) 156,
166, 167, 241, 266–269, 289,
299, 307, 317, 338, 340, 341,
358, 374, 389, 410, 412, 414,
427
Малоросійська колегія 287–
290, 292–310, 312, 313, 315,
317–321, 324, 326, 329, 332,
334–337, 339–343, 345–348,
350–357, 359–361, 363–369,
374–378, 381, 382, 384, 385,
390, 391, 393–399, 401–408,
410, 412, 413, 416–419, 439,
441, 442
Малоросійський приказ 237–
239, 250, 277, 288
Малявка, козацький отаман 158
Мануйлович, Іван 334, 344, 363
Марія Людовіка Гонзага, поль-
ська королева 135, 148
Маркевич, Микола 314
Маркович, Андрій 313, 384
Маркович, Яків 313, 330
Матвеев, Артамон 112, 124, 125
Мгарський монастир 238
Мегмед IV Герей, кримський
хан 58, 61–63, 76, 77, 115,
132, 159, 165, 166, 202, 203,
207, 208, 211, 213
Мегмед-ага, татарський мур-
за 35
Медведиця, р. 32
Мелещенко, Григорій 346
Менська сотня 402
Меншиков, Александр 275–277,
321, 323, 324, 335, 395, 411–
415
Мещерінов, Алексєй 230
Миклашевський, Михайло 303,
311
Милорадович, Гаврило 382–
384
Милорадович, Михайло 313,
382–385
Милорадович, Степан 383
Миргородський полк 197, 215
Митниці, с. 299
Михайлів, Роман 240
Михайлівка, с. 229
Мілославський, Ілья 70, 117

- Мілюков, Павел 389, 399
 Мілютінов, Дмитро 383
 Мінін, Кузьма 109
 Мінськ, м. 110, 150
 Мінський повіт 104, 110
 Михайл Фьодорович Романов,
 московський цар 16, 19, 20
 Михайлов, Іван 109, 240
 Многогрішний, Дем'ян (див.
 Ігнатович (Многогрішний),
 Демко)
 Могилев, м. 94, 97, 100, 102, 108,
 110, 151
 Могилевський повіт 101–103,
 109, 110, 151
 Модзалевський, Вадим 314
 Молдавія (Молдавське князівст-
 во) 21, 34, 35, 57, 58, 60, 90,
 213
 Монтремович, Костянтин 113
 Морозов, Борис 117
 Морштин, Анджей 67, 69, 209,
 210
 Москва (місто, також як держа-
 ва) 10, 14–17, 19, 22, 23, 26–
 34, 37, 39, 40–42, 44, 49, 50,
 56, 59, 61–68, 70–74, 76–78,
 82–90, 94, 96, 98–103, 107,
 108, 110–122, 124–129, 132,
 133, 135, 137–139, 140–146,
 148–158, 160–169, 173, 174,
 176, 177, 183–185, 187–191,
 193, 201–206, 209, 210, 216–
 219, 223, 225, 229–239, 245–
 251, 254, 255, 257–259, 264,
 267, 268, 270, 275, 276, 282,
 283, 285, 286, 288, 289, 291,
 292, 299, 306, 307, 309, 312,
 313, 316, 319, 320, 322, 323,
 328, 334, 347, 349, 352, 368,
 371–373, 379, 382–384, 387,
 389, 391, 406, 408, 424, 426,
 431, 433, 434, 436, 437–442
 Московська патріярхія 48, 252,
 253
 Московська рентерея 398
 Московський договір (Мос-
 ковські статті) 1654 р. 44, 79,
 112, 290, 349, 386, 430, 438
 Московський договір (Мос-
 ковські статті) 1665 р. 252,
 253, 260, 262, 346, 437
 Мощане, с. 153
 Мстиславль, м. 151, 153, 154
 Мстиславський повіт 102
 Мужиловський, Силуян 27, 28,
 34, 37
 Мунехін, Місюра 46
 Мунтенія (див. Валахія)
 Мурашко, Денис 110, 150, 157
 Мустафа, турецький візир 35
 Мякотін, Вадім 39
 Нарва, м. 152
 Нарішкін, Алексєй 144
 Наумов Фьодор 368, 407, 408,
 414, 415, 416, 417
 Небаба, Мартин 94
 Нева, р. 421
 Невінчаний, козацький сотник
 282
 Недзвідзовка, с. 209
 Незамай, Юрій 242
 Немирич, Стефан 179
 Немирич, Юрій (Єжи) 137, 145,
 148, 179
 Нечай, Іван 100–111, 142, 147–
 158, 168, 176, 177
 Нечай, Юрій 155, 158, 176
 Немеж, с. 84, 87
 Низовий похід 328, 411
 Нідерланди 53
 Ніжин, м. 115, 124, 163, 168,
 172, 188–190, 215, 232–235,
 240, 243, 245, 255, 257, 258,
 260, 304

- Ніжинська рада 1663 р. (Чорна рада) 237, 239, 243
Ніжинський полк 103, 157, 174, 184, 190, 215, 284, 368, 382, 383, 395, 396
Нікіфоров, Юрій 226
Нікон, патріярх московський 48, 105
Новгород-Сіверський, м. 95, 156, 259, 407
Новгород-Сіверська сотня 303
Новий Бихов, м. 95, 99, 100
Новосілки, с. 209
Ногайська Орда (Білгородська Орда) 24
Нольде, Боріс 39
Носач, Тиміш 136, 181, 182, 196
Носов, Семьон 240
Нуае, П'єр де 148, 149
- Одинець, Андрій 167, 169
Озерна, м. 76, 77
Озерянська угода 1655 р. 77
Окиншевич, Лев 339
Олешкович, Гавриїл 231
Опара, Степан 199, 209
Опішне, м. 299
Ордин-Нащокин, Афанасій 152, 156, 437
Орлик, Пилип 275, 276, 282, 306, 333, 374
Орша, м. 94, 98
Оршанський повіт 109, 110, 151
Осман-ага, турецький посол 31, 32
Османська імперія (Отоманська Порта) 9, 31, 32, 34, 36, 37, 42, 53, 57, 58, 66, 73, 76, 79, 83, 115, 116, 119, 203, 204–206, 212, 257, 270, 282, 284, 291, 374, 409, 411, 387, 430, 433
- Осолінський, Єжи 182
Остер, м. 248, 260, 372
- Павленко, Василь 283
Паволоч, м. 30
Падалка, Григорій 309
Падалки, с. 334
Паїсій, патріярх єрусалимський 26, 27, 31, 47, 50
Парцевич, Пйотр 119
Пац, Кшиштоф 142, 148, 149
Пашков, Ілья 373, 379, 381, 384
Пашук Андрій 361
Пітірім Крутицький, митрополит 217
Переволочна, м. 373, 376
Перекоп, м. 61, 202, 213
Перемишль, м. 28
Перемиська земля 89
Переяслав, м. 9, 28, 29, 39, 41, 42, 49, 115, 124, 156, 161, 163, 164, 167, 168, 171, 189, 194, 197, 208, 223, 236, 240, 241, 243, 248, 257, 260, 268, 371, 373, 376, 395
Переяславська рада 1659 р. 157, 162, 170
Переяславський договір (Переяславські статті) 1659 р. 45, 55, 57, 84, 95, 169, 226, 242, 244, 436, 438
Переяславський договір (Переяславські статті) 1674 р. 263
Переяславський полк 157, 380, 382, 384, 395
Персія 409
Песоцький, Данило 243
Петровський, Микола 23, 27
Песков, Іван 223, 232
Петропавловська фортеця 331, 333
Пилявці, с. 92

- Пироцький, бунчуковий товариш 356
 Південний Буг, р. 85
 Північна війна 1700–1721 рр.
 137, 276, 289, 372, 390, 438
 Пігнателі, Антоні 203
 Підлип'яни, с. 357
 Пілатович, Іван 351
 Плещеев, Нікіфор 25
 Плотник, Іван 242
 Плохій, Сергій 19, 41
 Поділля 31, 85, 166
 Західне 16
 Східне 64
 Подніпров'я 25, 38
 Верхне 99
 Пожарський, Семьон 159
 Познань, м. 55
 Позняков, Іван 320
 Поклонський, Костка 96, 97
 Половецький степ 9
 Полонка, м. 181
 Полонська-Василенко, Наталя 86
 Полоцьк, м. 110, 149, 150
 Полтава, м. 279, 280, 372, 373, 376
 Полтавський полк 197, 215, 284, 380, 382
 Полуботок, Павло 309, 313–320, 322, 323, 325–331, 333, 335, 336, 339, 340, 344, 345, 354, 356, 358, 359, 365, 376–378, 380, 382, 392, 412, 428, 439, 441
 Полуехтов, оршанський воєвода 150
 Польсько-Литовська республіка (див. Річ Посполита)
 Польща 27, 29, 33, 37, 42, 53, 61, 67, 68, 71, 72, 75, 83, 86, 90, 98, 113, 115, 116, 137–139, 142, 143, 171, 181, 182, 195, 203, 204, 207, 208, 257, 261, 265, 296, 387, 430, 431
 Північна 139
 Посожжя, регіон 99
 Посольський приказ 40, 41, 48, 83, 122, 125, 126, 129, 176, 212, 223, 247–249, 257, 292
 Потоцький, Анджей 145
 Потоцький, Миколай 187
 Потоцький, Станіслав 55, 64, 159, 173, 178, 180, 182, 184
 Потоцький, Стефан 386
 Потребич-Гречаний, Федір 334, 344, 363
 Почеп, м. 156
 Пражмовський, Миколай 174, 191, 201, 205, 207–209, 212, 213
 Придунайський регіон 58
 Придунайські князівства 79, 291
 Приказ таємних справ 151, 237
 Прилуки, м. 124, 304
 Прилуцький полк 174, 184, 197, 215, 384
 Прип'ять, р. 97
 Прокопович, Василь 339
 Пропойськ, м. 95
 Протасєв, Пьотр 387
 Протасєв, Фьодор 218, 281–285, 296, 304, 308, 309, 347, 373, 387, 391
 Прусія 113, 140
 Псковський полк 318
 Пулави, м. 73
 Пустогородниця, с. 311
 Путивль, м. 144, 189, 244
 Путивльський шлях 258
 Путро, Олексій 314
 Пухавіцер, Лейба 158
 Пухович, Іван 406
 Пушачніков, Васілій 153
 Пушкар, Мартин 130, 152, 194

- Пушкін, Грігорій 30
- Пьотр II Алексєєвіч, російський імператор 409, 412, 414, 416, 417
- Пьотр I Великий, російський імператор 9, 269, 273–280, 282, 285–289, 292–296, 298, 300, 302, 304, 305, 312, 323, 324, 326, 332, 334, 335, 337, 338, 341–344, 346, 347, 350, 361, 362, 366, 370, 372, 373, 375, 381, 382, 388, 389, 393, 394, 399, 408, 409, 411, 421, 428, 438–442
- Радзейовський, Ієронім 66, 72–74, 78
- Радзивіл, Богуслав 70, 149
- Радзивіл, Януш 29, 55, 56, 70, 93, 94
- Раднотська коаліція 91, 120, 134, 431
- Раднотський договір 1656 р. 89, 90
- Раєв, Марк 426
- Ракушка-Романовський, Роман 105, 188, 190
- Ранчковські, міщанська родина 158
- Ревізіон-контора 406, 407, 408
- Речиця, м. 95, 175
- Рєпнін, Іван 101
- Рєпнін-Оболєнський, Боріс 33, 34, 56, 249
- Ржевський, Іван 230
- Рига, м. 286
- Рильськ, м. 244
- Рим, м. 46, 48, 203, 273
- Рігельман, Александр 316
- Річ Посполита 9, 14, 16–18, 21, 22, 24–26, 28, 29, 33–35, 41, 44, 48, 55, 56, 58–60, 62–66, 68, 69, 72, 77, 79–83, 85, 86, 88–90, 93, 95, 96, 98, 103, 113–115, 120, 121, 133, 134, 136, 138, 139, 141, 143, 145, 146, 148, 149, 152, 164, 166, 167, 169–173, 175, 177, 181–184, 187, 190, 192–195, 197, 201, 205, 206, 208, 210, 211, 231, 257, 259, 268–270, 348, 423, 430–434, 437
- Ровзяка, Василь 382
- Рогачов, м. 95
- Рогозін, Дмитрій 127
- Розенфельд, Ілля 39, 292
- Розрядний приказ 155
- Розумовський, Кирило 424, 426
- Романови, династія 142, 152, 160, 234, 249, 252, 264, 266, 268, 270, 316, 350, 370, 374, 388
- Романович, Іван 330
- Ромейське царство (Візантійська імперія) 46
- Ромни, м. 299
- Ромодановський, Грігорій 117, 135, 137, 143, 147, 149, 179, 180, 189, 190, 219, 223, 232, 254, 258, 259, 260, 263
- Росава, р. 103
- Росія (Російська держава) 261, 269, 270, 275, 276, 283, 285, 286, 288, 299, 342, 353, 360, 372, 387, 419, 438
- Російська імперія 273, 275, 297, 299, 300, 302, 305, 324, 325, 336, 342, 352, 362, 369, 370, 384, 401, 409, 412, 422, 423, 424, 441, 442
- Росія 9, 13, 15, 23, 31, 32, 42, 44, 47, 48, 54, 56, 59, 60, 63, 66, 67, 69, 70, 72, 85, 90, 105, 123, 142, 173, 246, 262, 267, 268, 273, 275, 276, 287, 292, 325, 336, 338, 364, 370, 391, 400,

- 410, 411, 423, 430, 431, 433,
437, 439
- Рославець, Петро 258
- Рославль, м. 94, 154, 155
- Рославський повіт 152
- Роставицька угода 1618 р. 16
- Ртішев, Фьодор 127, 220
- Рубець, Семен 320
- Рудольф II Габсбург, австрійсь-
кий імператор 25
- Румянцев, Александр 331–334,
336, 378, 380, 381, 383, 441
- Румянцев (Задунайський),
Пьотр 427, 428
- Руське воєводство 89
- Руське князівство (див. Велике
князівство Руське)
- Рюриковичі, династія 266–268
- Рябчинський, Василь 382
- Савич, Семен 325, 326, 331, 332
- Савлуков, Тимофей 230
- Сагайдачний, Петро 15
- Сагановіч, Геннадзь 149, 150
- Салінс, Марк 273
- Салтиков, Пьотр 238, 249, 251,
252
- Самарін, Гавріла 58
- Самбор, м. 201
- Самовидець, літописець 94
- Самойлович, Іван 263, 438
- Санкт-Петербург (Петербург),
м. 285, 286, 299, 304, 319, 326,
327, 328, 330–332, 336, 338,
345, 346, 378, 382, 383, 398,
408, 409, 412–418, 421–424,
428, 439, 440–442
- Сапега, Павло 154, 173, 174,
181, 184, 212
- Сапега, Ян Фридрих 211
- Священна Римська імперія 16,
25, 277
- Седнів, м. 258
- Селецький, посланець
Станіслава Казимира
Беневського 169, 170
- Сенат (Правлячий Сенат) 285,
289, 293–296, 299–301, 303,
304, 310, 319–321, 324, 325,
326, 336, 338, 340–342, 344,
346, 348, 350, 352, 357, 359,
361, 367, 368, 373, 374, 376,
377, 381–384, 390, 393, 406,
407, 414, 422, 439
- Сербія 313
- Сефер Гази-ага 59, 62, 76, 208,
211, 213
- Севськ, м. 244
- Севська провінція 301, 307
- Семьоновське, с. 40
- Сибір, регіон 317, 426
- Сигізмунд III Ваза, польський
король 29
- Силич, Оникій 156, 224, 233,
435
- Силко, Іван 152
- Синод (Священний Синод)
306, 414
- Синопис 266, 267
- Сібілевич, Василь 382
- Сіверський Донець, р. 14
- Сіверщина (Сіверська Україна)
94, 155, 188, 211, 216, 258
- Сівцов, Нікіта 103
- Сірко, Іван 175, 194, 212, 213,
231, 249
- Скарга, Пйотр 18
- Скорняков-Пісарев, Богдан
293, 303, 306
- Скорняков-Пісарев, Іван 317
- Скоропадський, Іван 279, 280,
282, 283, 289, 290, 292, 294,
300, 305, 308, 309, 312, 314–
316, 320, 328, 337, 338, 339,
343, 345, 349–351, 372, 373,
389, 391, 439

- Скоропадський, Михайло 360
Слабченко, Михайло 377, 395
Слободища, с. 180, 181, 182
Слобожанщина (Слобідська Україна) 373
Сломін, м. 110
Слонський, Федір 154
Сміла, м. 210
Смоленськ, м. 85, 95, 97, 109, 110, 141, 150, 151, 154, 163, 427
Смоленське князівство 50, 84, 105
Смоленський повіт 109
Смолій, Валерій 30, 86, 87, 101
Смотрицький, Мелетій 21
Солнцев, Іван 151
Соловійов, Сергій 179, 221, 280
Сомко (Самченко), Яким 189, 194, 197, 215, 216, 218–228, 230–233, 238, 239, 243, 435, 436
Сосниця, м. 316
Софійський собор 239
Софійський монастир 231
Стамбул, м. 31, 35, 36, 47, 48, 57, 58, 61, 79, 84, 115, 119, 145, 165, 173, 203, 207, 209, 213
Станіслав Лещинський, король польський і великий князь литовський 277
Старий Бихов, м. (див. Бихов)
Старо-Бихівський полк (див. Биховський полк)
Стародуб, м. 114, 156, 373, 376, 377, 384
Стародубський полк 308, 351, 373, 379, 382, 384, 386, 392, 403, 440
Стародубщина 369, 381
Староконстянтинів, м. 178
Стахорщина, с. 303
Степанков, Валерій 30, 86, 87, 101
Стичинський, Федір 316, 317
Стокгольм, м. 65, 66, 67, 68, 119, 134, 137, 139, 143
Стрешньов, царський стольник, посол в Україну 94
Стрийковський, Мацей 265, 267
Стринжа, Михайло 129, 130
Суботів, с. 209
Субхан Газі-ага 207
Судебник 1551 р. 364
Сукін, Васілій 153
Сулейман-ага 60
Суличенко, Михайло 218
Суми, м. 190
Сухницькі, родина 158
Суховій, Петро 258, 259
Сухотін, Феокліст 189, 190
Таємна канцелярія 332
Тамара, Василь 332
Тандрини, козацько-старшинський рід 349
Танський, Антон 313, 384
Танський, Василь 283, 384
Тарнавський, Семен 320
Тарнавський, Семен 320
Теодозего (Теодосій), грек-посол 140
Тетеря, Павло 95, 110, 115, 122, 127, 131, 132, 138, 191, 192, 194–197, 200, 201, 209, 247, 290, 371, 387
Толстой, Пьотр 285, 384, 409–412
Томановський, Леонтій 110
Томашівський, Степан 277
Торговиця, м. 48
Торкват, Отто Юлій 71
Торунь, м. 148
Тохтамиш-ага 62

- Трансильванія (Трансильванське князівство) 29, 34, 42, 57, 60, 66, 89, 90, 113, 270, 431
- Трахтемирів, м. 161
- Требинський, Федір 285
- Тридцятилітня війна 1618–1648рр. 31
- Троїцько-Сергієвський монастир 47
- Трубецькой, Алексій 24, 122–125, 127, 156, 157, 159, 161, 164, 167, 168, 208, 223, 241
- Трубецькой, Іван 306
- Тугай-бей, перекопський мурза 202
- Туранський, Василь 352
- Туреччина (див. Османська імперія)
- Тшебінський, Анджей 144
- Україна
- Західна 88
- Наддніпрянська 184
- Правобережна (Правобережжя) 25, 161, 163, 170, 171, 189, 191, 197–199, 206, 210, 231, 238, 242, 244, 257, 259, 263, 363, 416, 434, 435
- Центральна 68, 69, 89
- Лівобережна (Лівобережжя) 114, 125, 135, 147, 155, 156, 161, 163, 164, 179, 188, 199, 215–218, 220, 223, 230–232, 234–236, 238, 241, 242, 244, 245, 247, 248, 252, 257, 258, 259, 264, 266, 267, 275, 286, 339, 363, 364, 369, 371, 385, 389, 393, 407, 416, 420, 423, 424, 429, 433–436, 439–442
- Уманець, Пилип (Пилипець) 232, 240, 356
- Уманський полк 165
- Умань, м. 163
- Унковський, Грігорій 28
- Успенський собор 45
- Ушаков, Андрей 331
- Фаїзов, Сагіт 49
- Фастів, м. 61
- Федорук, Ярослав 59
- Філарет, патріярх московський 20
- Філофей Псковський, чернець 46, 47, 49, 267
- Фінляндія 427
- Фомін, Іван 34
- Франція 53
- Фридрих Вільгельм, бранденбурзький курфюрст 115, 134
- Фрик, Дейвід 45
- Фролов, Євстрат 237, 239, 241, 242, 244, 245, 246, 255
- Фьодор Алексєєвич Романов, російський цар 266
- Ханенко, Микола 289, 314, 320, 326, 331, 383
- Ханенко, Михайло 169–171, 182, 202, 211–213
- Харитонович, Якуб 104
- Хітрово, Богдан 83
- Хлопов, Кіріл 235, 240
- Хмельницький, Богдан 9, 10, 22–37, 39–44, 47, 49, 50, 54–59, 61–64, 66, 68–82, 84, 86–90, 93–95, 97, 98, 100, 101, 103, 104, 106–109, 112–123, 125, 128, 130, 160–162, 169, 171, 202, 216, 222, 241, 249, 259, 288, 290, 291, 329, 349, 371, 385, 387, 392, 399, 417, 431, 435, 438
- Хмельницький, Тиміш 34, 198
- Хмельницький, Юрій (Юрась) 113, 118, 120, 121, 126, 156–161, 163–165, 167–170, 172,

- 174–176, 180–186, 188, 189,
192–203, 208, 211, 212, 214,
215, 218, 219–221, 223, 226,
231, 242, 253, 433, 434
- Хмилів, м. 299
- Хованський, Іван 106, 107, 174
- Хованський, Міхаїл 159
- Холодович, Іван 323
- Хрущов, Іван 383
- Хрущов, Міхаїл 384
- Худолій, Ясько 128
- Царгород (див. Стамбул)
- Цесарський, Іван 238, 239
- Цибуленко, Семен 357
- Цицюра, Тимофій (Тиміш) 156,
161, 164, 168, 170, 174, 175,
177–180, 182–186
- Чаадаєв, Ілья 194, 200, 230
- Чарнецький, Стефан 173–175,
181, 184, 187, 211
- Чарниш, Іван 285, 326, 331, 334,
335, 350–352, 356
- Чауси, м. 100, 101, 104
- Чауський полк 147, 157
- Черкаси, м. 149, 150, 190
- Черкаський полк 128, 175
- Черкаський, Іван 98
- Чернишов 126, 325
- Чернігів, м. 115, 124, 157, 184,
197, 371–373, 376, 384, 407
- Чернігівське воєводство 89
- Чернігівський полк 103, 380,
402, 440
- Чернігівщина 380
- Черчерськ, м. 95
- Чигирин, м. 23, 28, 31, 33, 35,
43, 44, 58, 69, 75, 78, 82, 88,
89, 94, 95, 100–102, 106, 108,
109, 111, 112, 114, 118–121,
123, 126, 127, 131, 133, 137,
138, 144–146, 160, 169, 170,
201, 203, 291, 371, 386, 387,
431, 432
- Чингізхан (Темучин), монголь-
ський каган 50
- Чичерін, Іван 373, 376, 380, 384
- Чорна рада 1663 р. (див. Ні-
жинська рада)
- Чорне море 59, 119
- Чорний Острів, м. 178
- Чорнобилі, м. 94
- Чорнолуцький, Іван 382
- Чуднів, м. 179–182, 184, 189,
194, 197, 204, 434
- Чуднівська компанія 1660 р.
187, 190, 201, 202, 203
- Чуднівська угода 1660 р. (Сло-
бодищенський трактат) 184,
191, 200, 204, 434
- Чуйкевич, Федір 356
- Шамлицький, Стефан 190
- Шафранов, Петро 39, 162
- Шаховської, Алексєй 153, 363,
422, 423
- Шаховської, Семьон 224
- Шведське королівство
(Швеція) 53, 64, 65, 67, 69,
70, 79–82, 84, 90, 114, 139,
142–144, 152, 166, 191, 270,
288, 430–432, 438, 439
- Шебеші, Ференц 119
- Шептаківська волость 360
- Шереметєв, Васілій 110, 111,
155, 174–190, 204, 254–256,
389
- Шийкевич, Захарій (Захароч-
ка) 249
- Шиман-Шимановський, Ва-
силь 249
- Ширай, козацький старшина
356
- Ширим-бей (Шірін-бей), та-
тарський мурза 213

- Шклов, м. 110, 150, 151
Шкловський повіт 102, 110
Шмат, Остап 357
Шмелінг, Владислав 208, 213
Штаде, Арно 68
Штатс-контора 302, 303
Штернбах, Генрих-Целестин 89
Шульгін, Яков 314
Шульц, биховський комендант
158
Шумовський, Ян 57, 83
Шупера, Іван 382
- Щуровський, Опанас 233, 435
- Юлій Цезар, римський імператор 273
- Ягужинський, Пьотр 293, 295
Яковенко, Василь 406
- Яковлев, Іван 373
Яковлів, Андрій 39, 162, 246,
252, 289
Яковлів, Федір 240
Ян II Казимир Ваза, польський
король і великий князь ли-
товський 28, 35, 55, 56, 57,
60, 61, 66–68, 72, 75–78, 80,
83–86, 132, 133, 135, 138–
145, 147, 154, 171, 177, 183,
186, 188, 191–193, 195, 196,
198, 199, 202–204, 206–210,
213,
Яненко, Роман 406
Яненко-Хмельницький, Пав-
ло 209
Ярослав, м. 208
Ярославці, с. 299
Якульський, Маріуш 59, 61,
63, 76

Наукове видання

Віктор Горобець

«Волимо царя
східного...»

Український Гетьманат
та російська династія
до і після Переяслава

Редактор *Роксоляна Свято*

Технічний редактор *Майя Притикіна*

Художнє оформлення *Ярослав Гаврилюк*

Коректор *Світлана Гордіюк*

Комп'ютерна верстка *Олександр Бойко*

Відповідальний за випуск *Микола Климчук*

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено

Підписано до друку 05.12.2006. Формат 60x90/16
Гарнітура «Петербург». Папір офсетний. Друк офсетний.
Фіз.-друк. арк. 29,0. Умовн. фарбовідб. 29,43.
Обл.-вид. арк. 28,75. Зам. № 6-1283.

Видавець: СП «Часопис «Критика»». ДК № 2189 від 18.05.2005.
Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997.
01001, Київ-1, а/с 255. www.krytyka.kiev.ua
krytyka@krytyka.kiev.ua
Дистрибуція: тел. +38 044 278 85 41;
тел./факс +38 044 270 54 00; office@krytyka.kiev.ua
Представництво у Львові:
тел. +38 0322 67 36 96; natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Для України за відсутності природних ізоляційних бар'єрів і через розташування на перехресті цивілізацій зв'язок із зовнішнім світом завжди багато важив. Віддавна сусідство з Половецьким Степом і Золотою Ордою, Великим князівством Литовським і Кримським ханатом, Річчю Посполитою й Отоманською Портою суттєво впливало на суспільне життя українських земель. А вже з середини XVII століття чи не найбільший вплив на розвиток української історії здійснювала російська правляча династія.

Як же сталося, що за такий короткий час Московія-Росія з маргінального в історії України-Руси чинника перетворилася на один із головних її пріоритетів? Наскільки переяславські домовленості 1654 р. були закономірними, а наскільки випадковими? Чи став «Переяслав» найбільшою політичною помилкою Богдана Хмельницького? І якщо ні, то чим можна пояснити інкорпораційні реформи Петра I чи Єкатеріни II?

Віктор Горобець

ISBN 966-7679-89-6

9 789667 679897 >